KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDÂS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ) NO. 93.

(Karmakānda Section No 7.)

ĀPASTAMBA DHARMASŪTRA

WITH THE COMMENTARY UJJWALA
By

- S'ri haradatta mis'ra

Edited with-

Notes, Introduction Word Index, Etc., by

VEDAVISĀRADA, MĪMĀMSĀKĒSARĪ,

PANDIT, A. CHINNASWĀMĪ S'ĀSTRĪ

Professor, Benares Hindu University.

MIMAMSASIROMANI

Pandit. A. Ramanatha S'astri Mīmāmsādhyāpaka Sanskrit College, Tirupati.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DÂS HARIDÂS CUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

1932.

[Registered According to Act XXV. of 1867.
All Rights Reserved by the Publisher]

DEP!

Call No. Saz V. S. S. Afraje. R

CLASS

CALL

D.G.A. 79.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS FRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

हारदाससस्कृतप्रन्थमाळासमाख्य-काशीसंस्कृतसीरिज्पुस्तकमालायाः

83

कर्भकाण्डविभागे (७) सप्तमं पुष्पम् ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्॥

श्रीमद्धरदत्तामिश्रविराचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् ।

श्रीकाशीहिन्द्विद्वविद्यालयप्रधानमीमांमाध्यापकेन ''वेदविशारदेन, मीमांस केसरिणा'' परिडतप्रवरेण श्रीचित्रस्वामिशास्त्रिणा

श्रीपद्पुरीविराजमानश्रीवेङ्कटेश संस्कृतमहाविद्यालये पूर्वमीमांसाध्यापकेन,

मीमांसाशिरोमणिना पं॰ अ. रामनाथशास्त्रिणा च

टिप्पण्यादिभिस्संयोज्य संशोधितम् ।

সকাহাক:---

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः— चौलम्बा-संस्कृत-सीरिज़ आफिस, बगारस सिटी।

सं० १९८९

राजकीयनिममानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः।

DEP CE

CLASS

CALL

D.G.A. 79

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "चौक्कवासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" प्रन्थ-

मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा—भाष्य के

प्रनथ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें । इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्क्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनीय है ॥

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः

"चौलम्बा संस्कृतसीरिज्" आफिस, विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

ഁ൙൙൙൙൙൙൙൙ൟൟൟൟൟൟൟൟൟൟൟ

भूमिका॥

इदिमदानीं श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं धर्मस्त्रं श्रीमिश्रहरदत्तप्रणी-तया उज्वलाख्यया वृत्त्या समुज्विलतं मुद्रियत्वा प्रकाशं प्रापय्य प्रेक्षावतां चक्षुगेचिरतामापाद्यते । प्रन्थोऽयं बहुत्र बहुधा मुद्रितोऽपि एतिई दौर्लभ्य-मेवाऽऽसाद्य एतद्धीतिबोधाचरणप्रचारकाणां छात्राणामध्यापियतॄणां च कामिप कष्टामेव दशामापादयन्नवर्तत । तिददं दुःखं दूरीकर्जुकामेन चौखम्बासंस्कृतपुस्तकाल्याधिपतिना सुरमारतीसेवैनकफलमात्मजीवितमापा-दयता श्रेष्ठिवर्येण श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन प्रन्थस्याऽस्य पुनस्संस्क-रणे कृतमतीभूय एतत्संशोधनार्थमावामभ्यर्थितौ । आवाभ्यामिप तिचिन्तितं साधु मन्वानाभ्यां कार्यमेतत्स्वीकृत्य, अध्ययनाध्यापनाद्यविशिष्ठेऽल्पी-यसि काले यथामित परिशोध्य प्रकाशं नीतोऽयं प्रन्थः।

एतद्रन्थसंशोधनार्थं अधोङ्कितान्यादर्शपुस्तकानि समुपयोजितानि—

- (१) कुम्भघोणे नागराक्षरेषु मुद्रितं मदीयं पुस्तकमेकम्।
- (२) मुम्बय्यां $\mathrm{Dr.}$ बूलर् महाशयेन मुद्रितं विश्वविद्यालयीयं पुस्तकं द्वितीयम् ।
 - (३) अस्मन्मातुलगृहादानीतं प्रन्थाक्षरेस्तालपत्रेषु लिखितं तृतीयम् ।
- (४) पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्ममहोदयानां हस्तलिखितं पुस्तकं चतुर्थम् ।
- (५) मैसूरपुरे देवनागराक्षरेषु मुद्रितं सरस्वतीभवनाल्लब्धं पुस्तकं पञ्चमम्।
 - (६) महीशूरपुर एव तैलङ्गाक्षरेषु मुद्रितं षष्ठम् ।
- (७) दक्षिणदेशस्थसुन्दरगिरि समाख्ययाम (नल्खर्) वास्तव्यानां श्रीमतां पं० कल्याणसुन्दरशाक्षिणां प्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं सप्तमम् ।
 - (८) श्रीमतामाचार्यश्रुवमहोदयानां पुस्तकमांग्लभाषानुवादरूपमष्टमम् ।

एतत्पुस्तकाष्टकमवलम्ब्य संशोध्य मुद्रितमपीदं पुस्तकमन्ततः पुरुष-स्वभावसुलभया कयाचिद्युद्धिसन्तत्याऽपरित्यक्तमेव वर्वतीति तदपनुत्त-येऽगुद्धसंशोधनं प्रन्थान्ते सिन्नयोजितम् । प्रथमप्रश्नीयस्याऽष्टमपटलान्त्मकस्याऽध्यात्मपटलस्याऽपरा काचिद्धाख्या श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्य-प्राणीता अनन्तशयनप्रन्थमालायां पूर्वं मुद्रिताऽपि अध्येतृसौकर्यार्थमत्रैवोज्वन्त्या साकं पुनर्मद्रिता । यद्यपि व्याख्याया अस्याः शङ्करभगवत्पादीयत्वेऽन्त्रेव तथोल्लेखनमृते नाऽन्यितंकञ्चन प्रमाणमुपलभ्यते, नाऽपि तदीयव्यास्याश्रेष्टयाऽन्यत्र स्थितया सहेयं संवदित, तथाऽपि यावत्तदनुरोघि विरोधि वा प्रमाणमुपलभामहे तावदिस्मिन्वषये जोषंभावमेव शरणं समुचितं मन्वानौ तूष्णीमास्वहे ।

ृस्त्रप्रणेतुः श्रीमदापस्तम्बमहर्षेः श्रीमिश्रहरदत्ताचार्यस्य चेतिवृत्त-विषये यदुक्तमस्माभिरापस्तम्बगृह्मसूत्रमूमिकायां, न ततोऽधिकं विशेषं वक्तुं पार्यतेऽस्मद्धस्तगतामैतिहासिकसामग्रीमवलम्ब्य, परन्तु-हरदत्ताचार्याः मद्र-देशान्तर्गतचोलदेशनिवासिनः द्राविडभाषाभाषिणश्चत्यवगम्यते तदीयैरेव वचनैः। ते हि-- 'यथावर्षं प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोजवता' (आप. धर्म. २-२३--७) इति सूत्रव्याख्यानावसरे दूरदर्शनोदाहरणार्थं यस्य क-स्यचिद्देशस्योपादाने प्रसक्ते, 'चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमवन्तं दिदृक्षेरन्' इति चोलदेशमेवोपाददते । एवं 'स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णभ्यः' (आप. धर्म. २-कन्याः मेषस्थे सवितर्यादित्य-२९-१६) इति सूत्रे 'द्राविडाः पूजामाचरन्ती'ति द्राविडाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवमेव स्त्रव्याख्यायां मिताक्षरायामपि(१) 'बालदेशान्तरितप्रत्रजितानामसपि-सद्यश्शोचम्' (गौ. ध. १४--४४) इत्याशौचप्रकरणस्थं सूत्रं व्याचक्षाणाः 'अनुष्ठानमपि चोल्देशे प्रायेणवम्'(२) इति चो-छदेशाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवं तत्रैव 'मौज्ञी ज्या मौवीं मेखछा क्रमेणे'

⁽१) इमे एव हरदत्ताचार्याः गौतमधर्मसूत्रव्याख्यातार इति निरूपितमापस्त-म्बगृह्यसूत्रभूमिकायाम् । तत् ततोऽवगन्तव्यम् ।

⁽२) गौतमधर्मसूत्रव्याख्यायां मिताक्षरायां मद्रपुरे तैलङ्गाक्षरमुद्रितायां ११९ पृष्ठे २३ पङ्कौ द्रष्टव्यम् ।

(गौ. ध. १--१५)ति स्त्रे(१) 'मूर्वा आरण्य ओषिविशेषः, यस्याऽर-त्निममाणानि पत्राणि द्यङ्गुलिविस्ताराणि, मरल् इति द्राविडमाषायां प्रसि-द्धि'रिति,(२) 'कुण्डाशी' (गौ. ध. (१५--१८) इति स्त्रेत्र, 'किलासः त्वग्दोषः तेमल् इति द्राविडमाषायां प्रसिद्धः' इति च द्राविडीमेव प्रसिद्धिमु-पाददाना इमे आत्मनो द्राविडदेशनिवासित्वं द्राविडमाषामापित्वञ्च स्पष्टमे-वाऽवगमयन्ति।

उज्वलानाकुलयोः पौर्वापर्यालोचनायां प्रथममनाकुला तत उज्वलेत्य-वगम्यते, यत उज्वलायां बहुत्र "तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । 'प्रपश्चित-मेतत् गृह्ये' "वयं तु न तथेति गृह्य एवाऽवोचाम" 'एतत् गृह्ये व्याख्यातम् , (आप. ध. पृ. ५१, ७२, २०८) इति व्यपदिष्टं तैः । अते। यथा मूलभू-तयोर्गृह्यधर्मसूत्रमन्थयोः पौर्वापर्यं, एवमेव तद्वृत्त्योरनाकुलोज्वलयोरपीति प्रतीयते—इत्येतावदाधिकमत्र विवक्षितम् ।

एतन्सुद्रणविषये पुस्तकपदानेन, पुस्तकालयीयं नियममप्यविगणस्य यावन्सुद्रणमस्मद्धस्त एव पुस्तकस्याऽवस्थापनेन चाऽस्मान् सुदूरमनुगृही-तवतां श्रीमतामाचार्यभ्रुवमहोदयानां, श्रीमतां पण्डितप्रकाण्डगोपीनाथक-विराजमहोदयानां, अन्येषाश्च विबुधवरेण्यानां विषयेऽत्यन्तमधमणीवावां तान् प्रति कार्तज्ञमतितरामाविष्कुर्वहे ।

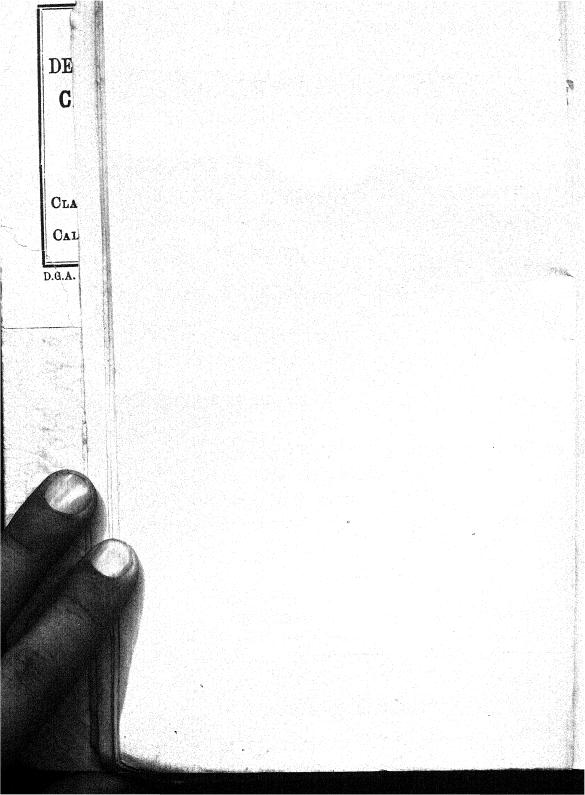
एवं सुरभारतीसमुज्जीवनबद्धपरिकरं श्रीजयकृष्णदासहरिदासगुप्तम-होदयं श्रेष्ठिवर्यं प्रति बह्बीराशिषः प्रयुक्ज्वहे ।

इतः पूर्वतनान्यदसीयानि संस्करणान्यपेक्ष्य संस्करणेऽस्मिन् केनाऽपि चन वैजात्येन तादृश्या च छात्रोपऋत्या भान्यमिति संकल्पेनाऽऽवाभ्यामत्र य-तितम् । तत्राऽऽवां प्राप्तसाफल्यौ न वेति निर्णये मनीषिमनीषेव निकषोपलः

इति सर्वं शिवम् ॥

वाराणसी चैत्रकृष्णनवमी सं० १९८८ ३०—३—१९३२ ^{सधीजनवर्शवदी} अ. चिन्नस्वामिशास्त्री अ. रामनाथशास्त्री च

१. २ तैलङ्गाक्षरमुद्रितमिताक्षरापुस्तके यथाकमं ४,१६, १२५ २३, पुट्टे दृष्टन्यम् ।

श्रापस्तम्बधर्मसूत्रीयविषयानुक्रमणिका ॥

विषयाः—	पृष्ठम्—	विषयाः—	पृष्ठम्—
प्रथमप्रश्ते-		प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमकरिडकायाम्—		षष्ठकरिडकायाम्—	
धर्मप्रमाणानि । चातुर्वण्यम् ।	3	ब्रह्मचारिनियमाः । प्रथमप्रश्ने-	ĘU
तेषां जन्मतो ज्येष्टयम् ।	8	सप्तमकरिडकायाम्— ब्रह्मचारिधर्माः ।	४१
वर्णधर्मः । उपनयनविधिः ।	Ģ	स्नातकधर्माः ।	84 84
विद्वानेवोपनेता ।	,,	प्रथमप्रश्ने- श्रष्टमकरिडकायाम्—	
उपनयनकालः । ब्रात्यसंस्कारः	,, 6	ब्राह्मचारिधर्माः।	80
प्रथमप्रश्ते-		अनध्यायाः प्रथमप्रश्ने—	५१
द्वितीयकिंगिडकायाम् —		नवमकरिडकायाम्—	
बात्यसंस्कारः । ब्रह्मचारिनियमाः । दण्डाजिनमेखळादिकम् ।	११ १३	नैमित्तिकानघ्यायः । प्रथमप्रश्ने– द्शमकरिडकायाम्—	43
ब्रह्मचारिधर्माः ।	δ <i>ι</i>	अनध्यायाः । प्रथमप्रश्ने-	વ છ
प्रथमप्रश्ने-		पकादशकरिडकाथाम् —	
तृतीयस्रतुर्थयोः करिडकयोः		अनध्यायाः । प्रथमप्रश्ने-	६१
ब्रह्मचारिनियमाः ।	१९	त्रयमप्रश्न- द्वाद्शकग्डिकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने–		नित्यस्वाध्यायाः ।	६९
पञ्चमकरिडकायाम्—		पञ्च महायज्ञाः । प्रथमप्रश्ते-	98
क्षभिवादनम् ।	3 ?	त्रयोदशकगिडकायाम् —	
पादोपसंप्रहणस् ।	33	पञ्चयज्ञादि ।	હ ફ
ब्रह्मचारिनियमाः ।	३५	ओङ्कारप्रशंसा ।	હ્કલ

पृष्ठम् ।

	DE	F			
	CI	9			
			į.		
	α		1		
	CLA	8	STATISTICS.		
	CAI	.1			
		1			
	D.G.A.				
	D.u.n.				
	X	1			
	Sales Contraction				
				1	
7001		Ì			
	Men.	N.			
		1			
Z					
				40	
				1	

पृष्ठम् ।	विषयाः— अपण्यानि ।
	하다는 기계를 되었다고 있는 그리스 그리스 사람이 되었다.
	प्रथमप्रश्ने-
७७	एकविशकिएडकायाम् —
७८	पतनीयानि ।
७९	अञ्चिकराणि ।
60	प्रथमप्रश्ते-
८१	द्वाविशकिएडकायाम् —
	अध्यात्मपटलम् ।
	आत्मज्ञानोपायाः ।
८५	आत्मलाभश्रेष्ठयम् ।
	आत्मज्ञानप्रशंसा । आत्मज्ञानसंपादनम् ।
	आत्महाचलपाद्रगन् ।
९१	प्रथमप्रश्ने -
63	त्रयाविशकरिडकायाम् —
९५	आत्मज्ञानफलम् ।
	भृतदाहीया दोषाः ।
	आत्मलाभयोगाः।
	प्रथमप्रश्ने-
99	प्रथमप्रश्न- चतुर्विंशकग्रिङकायाम्—
	क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम् ।
	ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।
	ब्रह्मध्नो वृत्तिः।
800	हरापानप्रायश्चित्तम् ।
	गुरुदारगमनप्रायश्चितम् ।
	प्रथमप्रश्ते-
१०९	पञ्चविंशकिएडकायाम्—
	स्तेयादिप्रायश्चित्तम्।
	प्रथमप्रश्ने-
	षड्विंशकिएडकायाम्—
	धेनुद्दननप्रायश्चित्तम् ।
११३	अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।
	66 50 50 50 60 60 60 60 60 60 60 60 60 60 60 60 60

विषया:—	पृष्ठम् ।	विषयाः— पृष्ठम्
ुप्रथमप्रश्ने		प्रथमप्रश्ने-
सप्तिवशकािंडकायाम्— अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१५३	पकोनत्रिंशकिएडकायाम्—
प्रथमप्रश्ने-		पतितथर्माः। १६१
श्रष्टाविशकगिडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-
अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१५७	त्रिंगदादिषु तिसृषु किएडकासु -
भूणहत्याप्रायश्चित्तम् ।	१९९	स्नातकधर्माः। १७०

इति प्रथमप्रश्नविषयाः ॥

अथ द्वितीयप्रदनविषयाः॥

9141	8ala.	नर्गापपथा ।।।	
द्वितीयप्रश्ने-		अवध्याः।	२१६
थमद्वितीययोः करिडकयोः –		दण्डप्रणयनम् ।	286
गृहस्थधर्माः ।	१७९	द्वितीयप्रश्ने-	
द्वितीयप्रश्ने-		पकादशकगिडकायाम्—	
तृतीयकगिडकायाम्—		सार्गप्रदानम् ।	२१८
वैश्वदेवम् ।	१८७	द्वितीयविवाहः।	२१९
वैश्वदेवयिकः ।	१८९	सगोत्राविवाहनिषेधः।	२२ १
द्वितीयप्रश्ने-		विवाहभेदाः ।	 २२३
चतुर्थकरिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
वैश्वदेवबिः ।	१९१	द्वादशकरिडकायाम्—	
गृहस्थवर्माः ।	१९३	अभिनिम्नुक्तादिप्रायश्चित्तम् ।	२२५
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
पञ्चमकरिडकायाम् —		त्रयोदशकरिडकायाम्—	
गृहस्थघर्माः ।	१९७	स्त्रीरक्षणम्।	२२९
द्वितीयप्रश्ने-		पुत्रस्य दानादिनिषेधः ।	२३१
षष्टादिष् चतस्य करिडकासु	_	दायभागः ।	२३३
अतिथिपूजा।	२०१	द्वितीयप्रध्ने-	
द्वितीयप्रश्ने –		चतुर्दशकरिडकायाम्—	
दशमकरिडकायाम्—		दायविभागः।	२३५
ब्राह्मणादिवृत्तिः।	२१५	द्वादश पुत्राः ।	२३७
		. 프로마 이 시작님이 보고 있다면 하면 보고 있는 보고 있는 것이 있다고 있다면 .	Technical States

DF

C1

विषया:—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	पृष्ठम् ।
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
प्रवद्शकिएडकायाम्—		द्वाविशकिएडकायाम्—	
प्रेतोदकदानम् ।	२४५	वानप्रस्थधर्माः ।	२७५
अहविष्यहोमः ।	२ ४७	ब्रह्मचर्याद्रिप्रशंसा ।	२७७
द्वितीय १२ने –		द्वितीयप्रश्ने-	
षोडशक्रिकायाम्—		त्रयोविशकग्रिङकायाम्—	
श्राद्धकल्पः ।	२५१	गाईस्थ्यश्रेष्ठ्यम् ।	२७९
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
सप्तदशकरिडकायाम्		चतुर्विंशकिएडकायाम्—	
श्राद्धकल्पः।	२५५	गाईस्थ्यश्रेष्ठयम् ।	२८१
तस्य कालः ।	97	द्वितीयप्रश्ने-	
श्राद्वीयत्राह्मणः ।	२ ५ ७	पञ्चविंशकिएडकाम्-	
द्वितीयप्रश्ने-		राजधर्माः।	२८५
श्रष्टादशकरिडकायाम् —		द्वितीयप्रश्ने-	
नित्यश्राद्धम् ।	२६१	पड्विंशकिएडकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने-		राजधर्माः ।	२८७
एकोनविंशकिएडकायाम् —		नियोग विधिः ।	२८९
पुष्टवर्थप्रयोगः।	२६३	द्वितीयप्रश्ने-	
पुष्टिकासप्रयोगः ।	२६५	सप्तविशकरिङकायाम् —	
द्वितीयप्रश्ने-		परस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।	२ ९ १
विशकरिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
पुष्टवर्थप्रयोगः ।	२६७	ग्रहाविशकरिङकायाम्—	
[[일 1일 17] [[일 4시] [[일 1] [] [[일 2] [[일 4시]	``	त्रष्टा(पर)भारक मायाम् — दण्डानहीः ।	२९५
हितीयप्रश्ने-			,,,,
एकविंशकरिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
आश्रमाः।	२६९	एकोनित्रशकिएङकायाम्-	
सन्यासिधर्माः ।	२७१	साक्ष्यविधिः ।	२१७
·वानप्रस्थाश्रमः ।	२७३	धर्मलक्षणम् ।	788

इति द्वितीयप्रश्नविषयाः ।

्शिवाभ्यां नमः॥

श्रापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं धर्मसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तविरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या सहितम्।।

प्रथमः प्रश्नः ॥

(१)प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन भीमता । धर्माख्यप्रदनयोरेषा क्रियते वृत्तिरुज्वला ॥ १ ॥

अथातस्सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः ॥ १॥

अथशब्द आनन्तर्थे । अतश्राब्दो हेतो । उक्तानि श्रौतानि गा-ह्याणि च कर्माणि । तानि च वश्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् ? आ-चान्तेन कर्म कर्तब्यं, शुचिना कर्तब्य'मिति वचनादाचमनशौचादी-नपेक्षन्ते ।

(२)'सन्ध्याहीनोऽशुचिनित्यमनहः सर्वकमंसु'।
इति वचनात् सन्ध्यावन्दनम्। एवं 'अशुचिकरनिर्वेषः,'(३) 'द्विजाः
तिकमंश्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च।
एवमन्येष्विपि यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः। पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः—वि
धिनियमः प्रतिषेधश्चेति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः—(४)'सन्ध्योश्च

मातामहमहाशैलं महस्त्रदापतामहम् ।
 कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥ १ ॥

इत्यधिकः पाठः क० पु०।

२. दक्षस्मृ ॰ अ० २. इलो. २९. 'यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाक्भवेत् ' इति तस्योत्तरार्धम् ।

३. गो॰ घ॰ २१. ४. "अद्युचिद्वजाती'रित. घ. पु. ४, आप० घ० १. ३०.८,

बहिर्प्रामादासनं वाग्यतश्चे'त्यादिः। निवृत्तिप्रयोजनावितरौ। (१)'प्राङ्-मखे। इन्नानि मुञ्जीते 'ति नियमविधिः । श्रुदुपघातार्था भोजने प्र वृत्तिः। शक्यं च (२)यत्किञ्चद्दिङ्मुखेनापि भुजानेन श्चद्रपहन्तम्। तत्र नियमः क्रियते-प्राङ्मुख एव भुश्जीत, न दक्षिणादिमुख इति । (३)परिसङ्ख्या त नियमस्यैव कियानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागा-त्यवृत्तं प्रति नियमः क्रियते-'याजनाध्यापनप्रतिप्रहेरेव ब्राह्मणो द्रव्य मार्जयेत, न कृषिवाणिज्यादिने ति । (४) ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्प र्शनं वर्जये'दित्यादिः प्रतिषेधः । समयमुळा आचारास्समयाचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवरभूतान् धर्मानिति । (५)कर्मजन्योऽभ्युद-यनिःश्रेयसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः । तद्धेतुभूतकर्मन्याख्यानमेव तर्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विषयानुष्ठानाद्धमे इति नास्ति वि प्रतिपात्तः। नियमेष्विष (६)नियमानुष्ठानाद्धर्मः, प्रतिषेधेष्विष (७)न अर्थात्रष्ठानाद्धर्भ इति केचित्। अत एव धर्मानित्यविशेषेणाह ।

अन्ये त-विधिष्वेव धर्मः, इतरयोस्त विपरीतानुष्ठानादधर्मः केव-लम, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धमः । न ह्यप्रतिगृह्णसपिबन्वा सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सुत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षण-मिति स्थिति:-इति ॥ १ ॥

किं भोः समयोऽपि प्रमाणम्, ? (८)यदि स्यादिदमपि प्रमाणं मन वितुमहित-'चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः । प्रगे भुक्षीत । केशानुब्लॅंब्छेत् ।

१. आप० घ० १. ३१. १. २. यत्विश्चनदिङ्मुखेन इति क० पु०।

३. प्रतिषेधः परिसंग्न्येत्यनथीन्तरम् । परिसंख्या वर्जनवृद्धः । तद्विषयको बिधिः परिसंख्याविधिः । स परिसंख्यापदेन। ऽप्यभिधीयते इति मीमांसकानां मतम् । अत एव विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥ इत्येव वार्तिककारैहक्तम् । प्रन्थकारस्त्वयं परिसंख्यां नियमविधावेवान्तर्भावयति ॥

४. आप० घ० १. ३१. ६.

५. इदं च तार्किकादिमतमन्त्रस्य प्रभाकरमत्र । भारमते तत्तःकर्भणामेव यागदान-होमादिरुपाणां चोदनालक्षणानां धर्मत्वाङ्गीकारात् । उक्तं हि भद्दगादै:-

श्रेयो हि पुरुषशीतिस्सा द्रव्यगुणकर्माभेः।

चोदनालक्षणस्माध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥ इति । इलो. वा. १२. १९१

६. पक्षेऽप्राप्तांशस्य पूरणकरणादित्यर्थः ।

७. तत्तित्रेषेध्यकियाप्रागभावपरिपालनादिति यावत् ।

^{ं .} यदि प्रमाणभिदमपि श्रमाणं इति कः पुरुष

तिष्ठन् भुञ्जीत । न स्नाया दिति । तत्राह-

घमज्ञसमयः प्रमाणम् ॥ २ ॥

न हि ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि ? धर्मज्ञा ये मन्वाः दयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माध्रमेयोः ॥ २ ॥

कथं पुनिरद(१)मवगतं मन्वादयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति १ यद्यु-च्यते-बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽथे ज्ञानं न सम्भवतीति, तन्मन्यादिष्वपि सम् मानम्। अथ तेषां धर्मज्ञानाविद्ययादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्वपि समानम्। यथाऽऽहः—

(२) 'सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा। ताबुमी यदि धर्मज्ञौ मतभेदः कथं तयोः॥ इति।

वक्तव्यो वा विशेषः, तमाह-

वेदाश्च ॥ ३॥

चोऽवधारणे । वेदा एव मूळप्रमाणं धर्माधर्मयोः । (३)न च नित्यनिर्देषिषु वेदेणूकोपाळम्भसम्भवः । (४)स्वतःप्रमाणस्य हि राव्दस्य न वक्तृदोषनिवन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मञ्चसमयः
प्रमाणम्, धर्मञ्चानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुर्प्याह—

(५)बेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चेव साधृनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

गौतमोऽपि—(६)'वेदो धर्ममूळं, तद्विदां च स्मृतिशोळे ।' इति। यद्यव्यप्रत्यक्षो वेदो मूळमृतोऽस्मदादिभिनीपळम्यते । तथापि (७)म-न्वाद्य उपळब्यवन्तः इत्यनुमीयते। वश्यति—(८)'तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते' इति ॥ ३॥

भत्वारो वणी ब्राह्मणक्षत्रियवैदयद्युदाः॥ ४॥

१. अवगम्यते इति ख०पु०।

२. अष्टसहस्री॰ पृ॰ ५. रलोकोऽयं कौमारिल इति अष्टसहस्रीटिप्पणाम् ।

३. नित्येषु निर्देषिषु, इति ख॰ पु॰ । अपौरुषेयेषु निर्देषिषु इति घ. पु.

४. मीमांसकमते तावत बौदिकानां वाक्यानां नित्यत्वाभ्युपगमात् तत्र कर्तृतया पुरुषसम्बन्धामावात् स्वत एव प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तदानिष्ठेत्याह्—स्वतः प्रमाणस्येति ।

५. मनु० स्मृ० २. ६. 🏻 ६. गौ० ध० १. १, २.

७. 'मन्वादिभिहालभ्यते इत्यनुमीयते' इति ख॰ पु॰ । ८. आ। ० घ० १. १२. १०.

ब्राह्मणाद्याश्वलारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मैरिधिः क्रियन्ते । (१)चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्प्रहणं (२)यथाकथिञ्चत् चतुर्वन्तर्भृतानामिप प्रहणार्थम् । ततश्च(३) 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैर्य' इति बौधायनादि।मेरुकानामनुलोमादीनामप्यत्र प्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रतिलोमानामेव धर्मेऽनधिकारमाह —(४) प्रतिलोमास्तु धर्मः हीन।'' इति ॥ ४॥

तेषां पूर्वः पूर्वा जन्मतदश्रेयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति वचनात् सद्भत्तादि श्रदाद्वैश्यबुवोऽपि श्रेयान्। एवं वैरपात् क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥ ५॥

अज्ञूद्राणामदुष्टकर्मणामुवायनं वेद्षध्ययनमग्न्याचेयं फलवन्ति च कमाणि॥६॥

शुद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपायनाद्यो धर्माः । उपायः नमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात् । ना पि सूद्राणां प्रतिषिध्यते, प्राप्त्यभावात् । तथा हि —उपनयनं तावद्गृद्ये (५) गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनथीते त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। इहापि तथैय विवास्यते । अध्ययनमपि (६) उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-चारिवास' इत्यारभ्य विश्वानात् अनुपनीतस्य शृद्धस्याप्राप्तमेव । कि च (७)'इमशानवच्छूद्रपातिता'विति (८)अध्ययनिनेषेद्यो वश्यते । (९)यस्य समीपे नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमर्हति।

अग्न्याधेयमपि (१०)'वसन्ता ब्राह्मण' इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। फलवन्ति चारिनहोत्रादीनि कर्माणि (११) अयाणां वर्णाना मित्युक्तत्वात् त्रैवः र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यमःवाश्च शुद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो विः द्याग्न्यभावः। तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थे स्त्रम् । यथा शास्त्रान्तरे-(१२) 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिः

१. 'वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्रतुर्घहणं यथाकयश्चिचतुर्ध्वन्तर्भूतानामपी'ति ख. पु.

२. यथाकमं इति क०पु. ३. बी० घ० १. ७. १. ४. गी० घ० ४. २५.

५. आप० गृ० ८. २. ६. आप० घ० १. २. ११. ७. आप० घ० १. ९.९.

८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यत इति ख० पु.।

९. यस्य यस्य, स सः इति द्विरुक्तिः क० पु०। १०. ते. ब्रा. १. १. २.

११. आप० परि० १. २ १२. गौ० घ० २१. ४.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणी'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मेति निर्वचनात् । (१) 'प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यतुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भ-वात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शुद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानसूताः तादशं शुद्धस्य कर्माऽऽह—

शुश्रुषा शुद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णांनां या शुश्रूषा सा शूदस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥ (३)तत्र विशेषमाह—

पूर्वस्मिन्प्वस्मिनवर्णे निइश्रेयसं भूयः ॥ ८॥

सर्वेत्रकारं कताया अपि वैश्यशुश्रूपायाः मात्रवापि कृता सत्रियशु-श्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं सत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं अस्मिन् कमे उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्संस्कारः ॥ ९ ॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविद्वितस्तंस्कारः उपनयनं नाम। 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् मूकादेनं भवति । तथा च शङ्कालि- खितौ (४) 'नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यात्' इति । (५) लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि न भवति यद्यपि तस्याः (६) 'अग्ने गृहपते' इत्यादिकथा विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' इति वचनं तद्तिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तः प्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तब्य-मिति प्राप्ते उच्यते —

सर्वभयो वै वेदेभयस्सावित्रयन्च्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७) त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।

तिद्स्यृचोऽस्यास्साविष्याः परमेष्ठी प्रजापितः॥' इति (८)मनुः। ततश्चोपनयने यस्साविष्या अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुका

१. गौ०ध०२.१. २. उपनयनमुक्तं इति क०पु० ३. तत्र विशेषः, इति क.पु.

४. इदानीसुपलभ्यमानसुद्धितशङ्कालीखितस्मृतिपुस्तकेषु इलोकोऽयं नोपलभ्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. ते. सं. १. ५. ६. ७. मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुवचनम् इति. ख. पु.

भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थीमति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमि भवति (१)ब्राह्मणमेव वा पठितम् । आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम्। तथा च तत्रैव श्रुतम्—(२)नान्यत्र संस्कृतो भृगवाङ्गरसोऽधीयीते'ति ॥ १०॥

विद्वानेवोपनेताऽभिगम्यत इति विधातुमविदुषो निन्दामाह—

तमसो वा एष तमः पविदाति यमविद्वानुपनयते यश्चाऽविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

यथा कश्चित् तमसस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्ञानाति एवः मेवेषः यं माणवकमविद्वानुगनयते, तथा यश्चाविद्वान् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वयमविद्वान सन्तुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मि श्रर्थे बाह्मणमिप भवतीति ॥ ११ ॥

कीटशस्तद्धापनेताऽभिगम्यः ? तमाह-

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमध्यित ॥ १२॥

अविच्छिन्न(३)वेदवेदिसम्बन्धे कुले जनम् अभिजनः । षड्भिरङ्गैस्सहैव यथावद्रथं अनिपर्यन्तमनीतो वेदो विद्या। सर्वासस्मवे वेद एव वा। तस्मिन् अपनयने कर्ते व्ये ताभ्यां अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम्, समाहितं विहितप्रतिषिद्धेष्ववहितमनसम्, संस्कर्तारमाचार्यमीप्सेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते । आष्नुयादभिगच्छेदिति ॥ १२ ॥

तस्मिश्चैव विचाकर्पाऽऽन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥१३॥

तिस्मिनेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याप्रहणं कर्तव्यम् । आन्तमासमाप्तेः, अविप्रतिपन्ने धर्मेम्यः यद्य सावाचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते तु तस्मिन्नसम्वर्काहें अन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव ।

#येषां चाचार्यकरणांचिधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामतन्नोपपद्यते । क-

९. प्रमाणं भवति, बाह्मणामिति हि वाचा पठितम्, इत्यञ्जद्धः पाठः ख. पु.

२. गोप॰ ना॰ १. २९. ३. वेदवित्सम्बन्धे इति. क. प्.

^{*.} एतिबद्धान्तर्गतो भागः प्रक्षिप्त इति Mysore पुस्तके । परन्तु क. ग. पुस्त-क्योरपळभ्यते पाठः । एनच गुरु गतानुसारेण । गुरुते हि "अटनर्भ नाम्र गनु गन गीत , तमध्या-पयीत' इति विधिनाऽऽवार्यःवसिध्यर्थमध्यापनं विद्यताऽध्ययनमपि प्रयुज्यते, अतो Sध्यापनान्यथानुपपत्यैव सिध्यदध्ययनं न स्वविधिना "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यनेन विधीयते इति ब्रवते । अतस्तन्मतखण्डनमिदम् ।

थम् ? उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयदिति । सकुदुपनीतस्य माणवकस्य न पनरुपनयनसंस्कारः सम्भवति । तं कथमन्योऽध्यापयेत् ? पतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तदध्ययंन नाचार्यान्तरात सम्भवः तीति द्रष्टव्यम् ॥ १३॥

(१)आचार्यशब्दं निराह—

यस्माद्धमीनाचिनोति स आचार्यः ॥ १४॥

यस्मारपुरुषादयं माणवकः धर्मानाचिनाति आत्मनः प्रचिनोति शिक्षते स आचार्यः। (२) अप्यक्षरसाम्यान्निर्वयादि तंत चकारमात्रेणेदं निर्वच-नम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शौचाचारांश्च शिक्षयोदित्यक्तं भवति॥ १४॥

तस्मै न दृह्येत्कदाचन ॥ १५ ॥

तस्मै एवंभूताचार्याय कद चन कदाचिद्पि न दृह्येत् तद्विषयमपकारं न कुर्यात्॥ १५॥

कस्मादिखत आह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥

स ह्याचार्यः तं माणवकं विद्यातो जनयति. यथा पिता मातृतः। (३)अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति शास्त्रान्तरम्॥ १६॥

तच्छेष्ठं जन्म ॥ १७॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम्; अभ्युद्यनिःश्चेयसहेतुत्वात् ॥१७॥ मातापित्रभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह-

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः॥ १८॥

मातापितरौ शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमरूपं जनयति । (४)"आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणा"मिति गौतमः॥ १८॥

वसन्ते ब्राह्मणसुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैद्यं. गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं, गर्भैकादशेषु राजन्यं,

१. आचार्यशब्दिनर्वचनमाह. इति क. ग. पु. २. निरु. २. १. १.

३. मनु. स्मृ. २. १७०. ४. गो ध. २. ५०

गर्भद्वादशेषु वैश्वयम् ॥ १९॥ (१)वसन्ते ब्राह्मणिक्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९॥ अथ काम्यानि ॥ २०॥

6

कामनिमित्तान्युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २० ॥

(२)सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्॥ २१॥ अष्टम आयुष्कामम्॥ २२॥ नवमे तेजस्कामम्॥ २३॥ दशमेऽञ्चाद्यकामम्॥ २४॥ एकादश इन्द्रियकामम्॥ २६॥ बादशे पशुकामम्॥ २६॥

'ब्रह्मवर्चसकाम'मित्यादीनि षट् सुत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वेत्रोपन-यीतत्यपेक्ष्यते ॥ २१-२६ ॥

(३)'आचार्याधीनस्स्या' दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो वतानि व-स्यन्ते तेष्यसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह—

आषोडशात्त्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रि-यस्याऽऽचतुर्विशाद्वैरुयस्य यथा व्रतेषु समर्थः

स्याचानि वक्ष्यामः॥ २०॥

आकारोऽभिविधौ । अत्ययोऽतिकमः । स एवाऽऽत्ययः तदभावोऽनात्ययः । याद्यिन्छको द्विः, आङो वा प्रदेलेषः । प्रकरणादुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात् नधैतावान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वभेव तु सामर्थ्ये सत्यष्टमवर्षाद्यतिकमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वे कियन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २७ ॥

तदानीं प्रायश्चित्तमाह—

अतिकान्ते सावित्र्याः ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्थे चरेत् ॥ २८ ॥

१. आप. गृ. ११. २. १. इतः प्रभृति सूत्रषट्कमेकसूत्रतया लिखितं क. पुस्तके । ३. आप. घ. १. २. १९.

यस्य यः साविज्ञ्याः काल उकः तदिकिमे जैविद्यकं ज्यवयवा वि-द्या तामधीयते ये ते जैविद्याः, तेषामिदं जैविद्यकम्। (१) गोत्रचरणाद्वुस् । 'चरणाद्धर्माम्नाययोरि'ति वुस् । एवंभूतं ब्रह्मचर्यं, अग्निपरिचर्यामध्य-यनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य, सकलं ब्रह्मचारिश्वमं चरेत् । कियन्तं कालम् ? ऋतुं, 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया। ऋतुमिति वचनाद्दश्वारभेमे प्रायक्षित्तारम्भमिञ्ज्ञन्ति॥ २८॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥

एवं चरितवत उपनेतव्यः ॥ २९ ॥

ततस्संबत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ३० ॥

ततः उपनयनादारभ्य सम्बत्सरमुदकोपस्पर्धनं स्नानं कर्तब्यम् । शक्तस्य त्रिषयणं स्नानम्(२) अशक्तस्य यथाशक्ति ॥ ३० ॥

अषाऽध्याप्यः॥ ३१॥

पवं चरितवतः पश्चादध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेती स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः॥ ३२॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामहबानुपतौ स्यातां स्वयं च, ते तथाविचास्स माणवका बहाइसंस्तुताः ब्रह्महण इस्येव कीर्तिताः ब्रह्मवादिभिः। अतस्मिन् तच्छक्ययोगस्तद्धमंप्राप्ययथेः। एवं च (३)'इमशानवच्छुद्रपतिता'वित्यस्ययनिविषधप्रकरणे वस्यते । ततस्य ब्रह्म यथा ब्रह्महसमीपे नास्येयमेवमेषामपीति ॥ ३२॥

तेषामभ्यागमन भोजनं विवाइमिति च वर्जयेत् ॥ ३३॥

तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम्, मातापित्युत्रदारशरीरर-क्षणार्थमपि वर्जयेत्। यद्यपि भिक्षा सर्वतः प्रतिप्राह्येति वक्ष्यते भोजनमुः द्यतमपि वर्जयेत् (४) 'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने। विवाहं च वर्जयेत् यद्यपि (५) 'स्त्रीरतनं दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥ ३३॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४ ॥

१. पा॰ सू॰ ४.३. १२६. २. अन्यस्य' क. ख. पु. ३. आप॰ घ॰ १. ९. ९.

४. आप० घ० १.१९.१३. ५. मनु० स्पृ० २. २३८.

ः इच्छतामिति वचनान्न बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ॥ ३४ ॥
यथा प्रथमेऽतिकम ऋतुरेवं सम्बन्सरः ॥ ३५ ॥
यथा प्रथमेऽतिकमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यस्मिन्नतिकमे संवत्सरः
कालः ॥ ३५ ॥

अधोपनयनम् ॥३६॥ तत उद्कोपस्पर्शनम् ॥ ३०॥ गते ॥ ३६॥ ३०॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रदेने प्रथमा (१)कण्डिका ।

प्रतिपृष्ठपं संख्याय संवस्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥१॥
यदि पितैवानुपेतः ततस्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि, ततो
हो । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतः, ततः संवत्सरानिति ॥१॥
अथोदकोपस्पर्शन मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभि"यदिन्ति यच्च दूरक" इत्येताभिः येजुष्पवित्रेण सामपवित्रणाऽऽङ्गिरसनेति॥ २॥

पवमानः सोमा देवता यासां ताः (२)पावमान्यः. । यजुष्यवित्रेण(३)'आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्तिय' त्यनेन, सामपवित्रेण 'कया नश्चित्र आशु-

१. खण्डिका इति. क. पुस्तके । खण्डः इति ख. पुस्तके । एवमेव प्रतिखण्डसमाप्ति ॥

२. यदन्ति यम दूरके भयं विन्दित मामिह । पवमान वितज्जिहि ॥ १ ॥ पवमानस्सोऽभ्य नः पवित्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु नः ॥ २ ॥ यते पवित्रमर्चिम्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ ३ ॥ यते पवित्रमर्चिम्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म सवैः पुनीहि नः ॥ ४ ॥ यते पवित्रमर्चिम्यग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्म सवैः पुनीहि नः ॥ ४ ॥ उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ ५ ॥ त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ ६ ॥ पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया । विश्वे देवाः पुनीतन मा जात-वेदः पुनीहि मा ॥७॥ (ऋ० सं० ७.२. १७, १८.) इति सप्त पावमान्यः ॥

३. आपो अस्मान् मातरश्युन्धन्तु घृतेनं नो घृतपुदः पुनन्तु विश्वसस्मत्प्रवहन्तु रिप्रम्" (तै.सं. १.२.१.) इति यजुःपवित्रम्। 'कया नश्चित्र का भुवदूती सदावृधस्सखा। कया शचिष्ठया वृता' इत्यस्यामृचि गीयमानं वामदेव्याष्ट्यं साम् सामपवित्रम् ॥

वदि'त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आङ्गिरसेन(१) 'हंसःशुचिषदि'त्यनेन पतैरञ्जलिना शिरस्यपेऽवसिञ्चेत् ॥ २ ॥

अपि वा व्याहातिभिरेव ॥ ३॥

पुर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ॥ ३॥

अथाऽध्याच्यः ॥ ४ ॥

गतम्॥

तत्र 'यस्य पिता पितामह' इत्युपक्रमे 'यस्ये'त्येकवचनमन्ते 5'व्यध्या-व्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महसंस्तुताः' 'तेषामभ्यागमनं' 'तेषामिच्छता'-मिति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्येव प्राय-श्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापे श्चमित्यवोचाम ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इम-शानसंस्तुताः ॥ ५ ॥

प्रिवामहादि प्रिवामहादारभ्य प्रिवामहः वितामहः विता स्वयं च यथाकालमिति । ते तथाविधा माणवकाः श्मशानसंस्तुताः । एतेन (२) इमशाने सर्वतः शम्याप्रासां दित्यध्ययननिषेध एषामि सिश्विधा मवित ॥ ५॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेसेषामि-च्छतां प्रायश्चिसं द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्ये चरेदथोपनयनं(३)तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्या-

दिभिः॥६॥

गतम्। पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपृष्ठषं सङ्ख्याय सम्बत्सराः नित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अथ गृहमेघोपदेशनम् ॥ ७ ॥

गृहमेधा गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा ॥ ७॥

१. हक्ष्यस्युचिषद्वसुरन्तिरिक्षसद्धोता वेदिषदितिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्योमसः दन्जा गोजा ऋतजा अदिका ऋतं बृहत्" (ते. सं. ४. २. १. ४.) इत्याङ्गिरसः॥ २ आप. घ. १. ९. ६. ३. ततस्यंवत्सरमुद्कोपस्पर्शनम् , इति ग. प्र. ।

नाध्यापनम् ॥ ८॥

नाध्यापनं क्रत्कस्य वेदस्य। किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८॥ ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥९॥

ततः एवं कृतप्रायाश्चित्तात् गृहस्थीभृताद्यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपन यनसंस्कारः कर्तब्यः । कथम् ? यथा प्रथमेऽतिकमे ऋतुं वैविद्यकं ब्रह्मचर्ये चारियत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्व प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

ततः यो निवर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तेव्यामिति । यस्य तु प्रापितामहस्य पितुरारभ्य नाजुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तम्, धर्मक्रैकहितव्यम् ॥ १०॥

एवं ततः पूर्वेष्वपि निद्धापितमुपनयनम्, अधाऽध्ययनविधिः— उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

एवं यथाविष्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्तत आचार्यकुर्वे वासे। भवति । ब्रह्म वेदस्तद्र्ये व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरता आचार्यकुळे वस्तब्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

तत्र कालः— (१)अष्टाचत्वारिंदाद्वर्षाणि ॥ १२ ॥

चतुर्णा वेदानामध्ययनकाल एषः । प्रतिवेदं द्वाद्श ॥ १२ ॥

पादूनम् ॥ १३ ॥

स एव कालः पाद्तं वा प्रत्येतव्यः। पादेनोनं पाद्तम् । परक्रपं (२)कतन्तवत्। षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४॥

ऊनिमिति(३) समस्तमप्यपेक्षते। चतुर्विशतिर्वर्षाि । प्रतिवेदं षट् ॥१४॥

१. गोपथलाह्मणेऽथर्ववेदिये द्वितीयप्रपाठके पश्चमलाह्मणेऽस्य विधिर्द्दस्ते—तस्मा एतत् प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं तचतुर्धां वेदेषु व्यूह्म द्वादशवर्षं लद्मचर्यः द्वादशवर्षाण्यवरार्धे । मिप स्तायंश्वरेद्यथा शक्तयपरम्" (गोप. ला. पू. २. ५.) इति ॥

२. 'शकन्धादित्वात्' इति घ. पु. ।

३. उपसमस्तिमिति ख॰ पु॰ प्राप्तसमासमपीत्यर्थः । स्वेत्राप्यपेक्षते इति. घ. पु.

त्रिभिर्वा॥ १५॥

पादैक्रनामिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वाद शवर्षाणि। प्रतिवेदं त्रीणि ॥१५॥ द्वादशावराध्यम् ॥ १६॥

अवराध्येशब्दोऽवरमात्रेत्येतासमञ्जयं वर्तते । द्वादशवर्षाणि अवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुळे वस्तव्यम् । पूर्वेणैव सिद्धे यो ब्रह्मचार्यतिमेधावितया चतुरोऽपि वदानितोऽल्पीयसा काळेन गृह्वाः ति तेनाप्येतावन्तं काळं गुरुकुळे वस्तव्यम् । (१) विद्यया स्नाती त्येत-स्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थमिद्मारभ्यते । पतेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यमवद्यं(२) भावीत्यर्थात्सिद्धमः । मनुर्प्याह—

(३)षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्ये गुरी त्रैविद्यकं वतम् । तदार्थिकं पादिकं वा प्रहणान्तिकमेव वा ॥ इति ॥

त्रयाणां वेदानां षट् त्रिंशत्; एकैकस्य द्वाद्श । तद्धिकं त्रयाणामष्टा-द्शः एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नवः एकैकस्य त्रीणि । प्रहणा न्तिकमेव वेति एकेकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः, नप्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः॥१६॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति॥ १७॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोर्थ उकः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तब्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तब्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तब्यमिरयुक्तं भवति । विद्यार्थस्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिद्वन्यत्र (४)वासेऽपि न दोषः । यद्वा भाजननिवृत्तिरेवोपवासः । परलोक्तार्थं उपवासः परोपवासः स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु(५) दोषः । अत्र पक्षे (६) आहितान्निरनद्वानि ति विद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥१०॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८॥

ब्रह्म वेदस्तद्ये यद्वृतं चारितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तद्धिक्रियते ॥ १८ ॥ आचार्याधीनस्स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ "आचार्याधीनो भवे"त्युपनयनान्ते यत् संशासनं तत्सिद्धवाचार्या-

१. आप० घ. १.३०.१.

२. भावीत्ययमर्थस्सिदः । इति ख॰ पु॰

३. मनु॰ स्मृ॰ ३. १

४. वासो न दोषः इति क॰ पु॰

५. न दोषः इति ख० पु०

६. आप० घ. २. ९.१३.

धीनताऽन्धते 'अन्यत्र पतनीयेभ्य' इति विशेषं वस्यामीति।(१)पतनीय इति करणे क्रस्प्रत्ययः।(२)अमुमराति ब्राह्मणमित्थं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न कुर्यादिति ॥ १९ ॥

हितकारी ग्ररोरप्रतिलोमयन्वाचा॥ २०॥

आचार्येण प्रयुक्तोऽप्यप्रयुक्तोऽपि तस्मे हितमेव कुर्यात्, वा-चा (३)प्रातिल्रोम्यमकुर्वन् ॥ २०॥

अधासनजायी ॥ २१ ॥

शयनं शायः । (४) कृत्यस्युटो बहुल मिति बहुलवचनात् घञ्। अधः आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरु सन्निधावध आसीत अ धइरायीतेत्युक्तं भवति । अधइराज्यस्य सवर्णदीर्घरछान्दसः, अपपाठो वा। तृणेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे॥ २१॥

नानुदेइवं भुज्जीत ॥ २२॥

अनुदेश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुक्षीत ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥

न भुञ्जीतेत्येव । (५)क्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥ २३ ॥ अदिवास्वापी ॥ २४ ॥

न दिवा स्वप्यात्॥ २४॥

अगन्धसेषी ॥ २५॥

चन्दनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ २५॥

मैथुनं न चरेत्॥ २६॥

उपचारिकया केली स्पर्शो (६)भूषणवाससाम्। एकश्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा ॥ इत्यादेस्तर्वस्योपलक्षणं मैथुनप्रहणम् ॥ २६ ॥

१. करणे प्रत्ययः इति क० पु॰ २. अस्मदराति इति ख० पु०

३. प्रातिकृत्यं इति ख॰ पु॰ ४. पा॰ सू॰ ३. ३. ११३

५. क्षारपदार्थः आप. घ. २. १५. ११. सूत्रे व्या ख्यास्यते।

६. भूषणवाससी. इति. क. पु.

उत्सन्नक्लाघः॥ २०॥

इलाघा शोभा सा उत्सन्धा यस्य स उत्सनक्लाघः ॥ एवंभूतो भवेत् । (१) प्रक्षणादिना मुखादिकं उज्वलं न कुर्यात् इति ॥ २७ ॥

अङ्गानि न प्रशालयीत ॥ २८ ॥

(२)विना शिरसा सुस्नार्थमुणोदकादिना शरीरं न प्रक्षास्येत् ॥२८॥ प्रक्षास्योत त्वशुचिलिसानि(३) सुरोरसन्दर्शे ॥२९॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यक्तानि तानि कामं(४) मृदा-द्भिः प्रक्षालयेत यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसन्दर्शे(५) यत्र स्थितं गुरु ने प्रयति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरुप्रहणात् पित्रादी-नामपि प्रहणम् ॥ २९ ॥

(६) नाप्सु इल।घमानः स्नायाद्यदि स्नायाद्दण्डवत्प्लवेत् ॥ ३०॥

स्नाने प्राप्त न श्लाधमानः स्नायात् ां किं तु दण्डवत्प्लेबेदित्युक्तम् । स्नानीयैमंत्रापकर्षणं इलाघाः क्रीडा वा जले । अपर आह—'अङ्गानि न प्रक्षालयीते'(च्.२८)त्यास्त्रमावर्तनाक्तित्यस्नानस्य प्रतिषेधः। 'प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानी'(च्.२९)ति नैमित्तिकस्य विधिः। 'नाप्तु इलाघमानः स्नाया'(च्.३०)दिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति ॥ ३०॥

जिटिलः ॥ ३१॥

सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा विश्वयात् ॥ ३१ ॥

शिखाजटो चा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥
अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२ ॥

१. मृत्कल्कादिना इति क०पु॰

२. स्नानसमये आमलकादिभिन क्षालयेत । इति क॰ पु॰

३. गुरोरसन्दर्शने इति क॰ पु॰ ४. मृद्वारिभिः इति स्व॰ पु॰

५. यत्र गुरुनं पर्यति तत्र । इति ख॰ पु॰ 'यत्र लिप्तं गुरुः' इति ग. पु॰

६. नाप्सु इलाघमानस्स्नायादित्येतावदेव ख॰ पु॰ सूत्रम् । "अधाद्भिश्र्लाघमाना न स्नायात् तेन तां रलाघामवरुन्धे" (गो.बा.पू. १.२.) इति गोपथबाद्मणम् ॥

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शाक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥

मुआनां विकारो मोजी। त्रिवृत् (त्रगुणा। एवम्भृता ब्राह्मणस्य मेसला भ-वति। सा च शक्तिविषये शक्ती सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्त-व्या। तिक्रितार्थे गुणभूतानामपि मुझानामवैति द्विशेषणम् ॥ ३३॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ३४॥

€पहम् ॥ ३४ ॥

मौक्षी वाऽघोमिश्रा ॥ ३५ ॥

अथवा अयोमिश्रा कविन्तु कालायसेन बद्धा मौत्री मेखला भवति राजः न्यस्य ॥ ३५॥

आवीसुत्रं वैइयस्य ॥ ३६ ॥

अविक्रणांयुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊर्णा भाषी तत्कृतं सुत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥ ६६ ॥

सेरी तामली वेत्येके॥ ३०॥

वैरी सीरा बाहयोक्त्ररज्जुः। (१)तामलो मुलोदसंकक्षी वृक्षः तस्य स्वचा प्रथिता तामली ॥ ३७॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽवा(२) ङग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैद्यस्य वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-

दिशानित ॥ ३८ ॥

पालाशो दण्ड इत्यादि गृह्य(३)गतम् ॥ ३८॥

वासः॥ ३९॥

वस्यते कीर्पानमाच्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥ ३९ ॥ श्राणीक्षौमाजिनानि ॥ ४० ॥

१. तमालादण् तमालसंज्ञो वृक्षः तस्य • इति घ. पु.

२. अवाड्मः' इति क. पु. ३. आप॰ गृ. ११. १५.

राणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमा अतसी तस्या विकारः क्षौमम्। श्वेतपष्टाख्यवासोविशोष इत्यन्ये। अजिनं यस्य कस्यचिनमेध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णां तुपूर्व्येण वासांसि ॥ ४०॥

काषायं चैके बस्त्रमुपदिशान्ति ॥ ४१ ॥

एके आचार्या वस्नं त्वधोधार्यमुपदिशन्ति । वस्नं कार्पासम् । तम्ब काषारं कषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते । इतर्योर्वेश्यमाणत्वात् ॥४१॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रइने द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १॥

मिश्रिष्टया रक्तं माजिष्टम् ॥ १ ॥

हारिद्रं वैइयस्य ॥ २ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥ २ ॥

हारिणमेणेयं वा कुष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३॥

एतान्युत्तरीयाणि । 'बस्ताजिन' मिति वश्यमाणत्वात् इहाष्यजिन-मिति गम्यते । (१)अजिनमुत्तरमुत्तरये' त्युपनयने यद्जिनमुक्तं धार्थे तद्धारिणं बाद्यणस्य; हरिणो मृगस्तस्य विकारः हारिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । (२)एण्या ढक् । द्विविधा एण्यः इष्णाश्च गौराश्च। अतो विद्योष्यते-कृष्णमेणेयमिति ॥ ३॥

अस्मिन् पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेद्नुपस्तीणीसनशायी स्वात्॥४॥

कृष्णं चेद्विभृयात् न हारिणं ततस्तिस्मिन्तुपस्तीणे नासीतः, न च रायीत । अयं तावद्र्थः । राज्दनिर्वाह (३)'स्त्वधासनशायी'त्यत्र इतः ॥४॥

रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥

रुरुर्विन्दुमानमृगः॥ ५॥

बस्ताजिनं बैठ्यस्य ॥ ६ ॥

बस्तइछागः॥ ६॥

१. आपग०११.११. २. पा. सू. ४. ३. ५९. ३. आप० घ० १. २, २९. आप० घ० ३

आविकं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥

अविद्धर्णायुः। स प्वाऽऽविकः। तस्य चर्माऽऽविकं, तत्सर्वेषामेव वर्णानाम्। अस्य हारिणादिभिविंकरुपः॥ ७॥

कम्बलश्च ॥ ८॥

अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम्॥ ८॥ क्षापायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ती रयारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिन्छन्नजिनान्येव वसीत, क्षत्रवृद्धिमिन् न्छन् वस्त्राण्येव, उभयवृद्धिमिन्छन्तुभय-मिति हि(१) ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

नवारदिः व्राह्मणवृद्धिः क्षत्ररिदेः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥ अथ स्वपक्षमाह—

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

उत्तरमुत्तरीयम् । तद्गिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥

(२)अनृत्तदर्शी ॥ ११ ॥

नुत्तं न पश्येत् ॥ ११ ॥

सभाः समाजांश्चाऽगन्ता ॥ १२ ॥

चूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । तास्समारसमा-जांश्व अगन्ता ताच्छीरुयेन न गच्छेत् । यहच्छया गमने न दोषः । १२॥

अजनवादशीलः ॥ १३ ॥

जनवादः परिवादः लोकवार्ता वा, तच्छीलो न स्यात् ॥ १३ ॥
रहरुशीलः ॥ १४ ॥

१. अत्र गोपथबाह्मणस्य प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका द्रष्टव्या ।

२. इमे नियमा गोपथबाह्मणे विहिताः ''नोपरिशायी स्यान्न गायनो न नर्तनो न सर् रणो न निष्ठीवेत् यदुपरिशायी भवत्यभीक्ष्णं निवासा जायन्ते, यद्गायनो भवत्यभीक्ष्णश आकन्दान् धावन्ते, यन्नर्तनो भवत्यभीक्ष्णशः प्रेतानिर्हरन्ते, यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णशः प्रजास्यांविशन्ते, यन्निष्ठीविति मध्य एव तदात्मनो निष्ठीविति' इति । गो. बा. १. २. ७.

सति सम्भवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४॥

गुरोक्दाचारेष्वकर्ता स्वैरिकमीणि ॥ १५॥

येषु प्रदेशेषु गुरुहदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्त्रैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥ १५॥

स्त्रीभियावद्रथसम्भाषी ॥ १६॥

स्त्रीभिस्सह(१)यावत्त्रयोजनं तावदेव सम्भाषेत । न प्रसक्तानुप्र-सक्तमतिचिरम् । (२) 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ १६॥

मृदुः ॥ १७॥

क्षमावान् । १७॥

शान्तः॥ १८॥

इन्द्रियाणामसद्धिषये प्रवृत्त्यभावः शमः तद्वान् शान्तः ॥ १८॥

दान्तः ॥ १९ ॥

विहितेषु कर्मस्वग्छानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९॥

हीमान्॥ २०॥

हीर्लजा तद्वान् ॥ २०॥

दृढघृतिः ॥ २१ ॥

लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्थात् न हृष्येत् न वाविषिदेत्॥

अग्लाँस्तुः ॥ २**२** ॥

उत्साहसम्पन्नः । (३)ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः" । अत्रातुस्वारः छान्दसोऽ पपाठो वा ॥ २२ ॥

अक्रोधनः ॥ २३ ॥

न कस्मैचिद्पि कुप्येत्॥ २३॥

अनस्यः ॥ २४ ॥

पराभ्यद्यानुसन्तापः असुगा। तच्छीछो न स्यात्॥ २४॥

१. यावस्त्रयोजनमेन. २. मत्तु. स्मृ.२. २१५. ३. पा. सू. ३. २८ १३९.

सर्वे लाभमाहरन् गुरवे सायं प्रातरमत्रेण भिक्षाचर्य चरेद्भिक्षमाणोऽन्यत्राऽपपात्रेभ्योऽभिद्यस्ताच ॥२५॥

🧲 अपपात्राः प्रतिल्लोमजा रजकाद्यः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णेस्सह। अभिशस्तान् वक्ष्यति 'अथ पतनीयानी' त्यादिना । तानुभयान् वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेत । तत्र भिक्षमाणस्सर्व लामं यश्च यावश्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्व(१)ममायया गुरवे आह-रेत्। एवमहरहः कूर्वन् सायं प्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्य भिक्षा-चरणं चरेत कुर्यात् । 'सायं प्रात' रिति वचनान्न सायं गृहीतेन प्रातरा शः, नापि प्रातगृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥

अथ मिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाक्रव्यते-

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां पर्गृत् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृङ्के । तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैद्वेवंविध एवंब्रतः स्यादिति हि(२) ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

ब्याख्यातः समाहितः। समाहितो ब्रह्मवारी याभिः स्त्रीभिः भिक्षमाणः प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचञ्चाणानां स्रीणामिष्टं यागैराार्जितं धर्मे, दत्तं दानेना जितं हुतं दविंहोमेश्च गाहींराजितं सर्वमेव धर्म गृङ्के आविछनात्ते: यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्यावक्षीत । उह वा इति निपाता वाक्यालङ्कारार्थाः । अपिहराब्दौ कदाचिदित्येतमर्थे द्योतयतः । एषु सङ्घीमूर्तेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविषः समाहित एवंबतः 'अथ ब्रह्म-चर्याविधि रित्यारभ्य यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । (३)सम्भा-वने छिङ्। सम्भवेत्। तस्मान्न प्रत्याचक्षीतित्येवं बाह्यणं भवतीति ॥२६॥

नानुमानेन भैक्षमुन्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७॥

१. अमाययेति. नास्ति क. पु. सर्वमादाय इति ग, पु.

२. "ते देवा अनुवन् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्यं चरिष्यति ब्र्तास्मै भिक्षा इति गृहः पतिर्कृत बहुचारी गृहपत्न्या इति किमस्या बृङ्कीताद्दत्या इति, इष्टापुत्रेष्ठक तद्रविणमवरु म्ध्यादिति, तस्मात् ब्रह्मचारिणेSहरहिभक्षां गृहिणीमामेयुरिष्टापूर्तसुकृतद्विणमव इन्ध्या दिति" इति गोपथबाह्मणम्। (गो. बा. १. २, ६)

[🎣] ३. सम्भावनायां लिङ्. इति. ख. पु.

भिक्षाणां समृहो भैक्षम्। न ति हिङ्काभासेनोि च्छष्टं मन्तव्यम्। किं तु दृष्टश्चताभ्यामेव। दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम्। श्वतमाप्तोपदेशः। ताभ्यामेव तदुचि हृष्टमवगन्तव्यम्। अयमंशः प्राप्तानुवादोऽपूर्वमंशं विधातुम्। यथा(१) नानुवषट्करोति, अपि वोषांश्वनुवषट्कर्यात् दृति॥ २७॥

(२)भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८॥

त्राह्मणो ब्रह्मचारी भनतपूर्वया वाचा भिक्षेत भिक्षां याचेत—'भवति भिक्षां देही' ति ॥ २८ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ २९॥

'भिक्षां भवति देहीं'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥

भवद्न्त्यया वैद्यः ॥ ३०॥

'भिक्षां देहि भवती'ति ॥ ३० ॥

'सर्वे लाममाहरन् गुरव' इत्युक्तम्। अथाऽऽहृतं किं कर्तव्यमित्यत आह-

तत्समाहृत्योपनिधायाऽऽचार्याय प्रव्रयात् ॥३१॥

तत् मैश्नं समाहत्य समीपे निधायाचार्यांय प्रब्यात्-इद्मित्थमाहतमिति॥३१॥

तेन प्रदिष्टं भुझीत ॥ ३२ ॥

तेन ह्याचार्येण प्रदिष्टं स्नीम्य त्वमेव भुङ्क्वेत्युक्तं भुजीत ॥ ३२ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३॥

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसन्निहितः स्यात् तत् आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यत्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै बूयात् । तेन प्रादेष्टं भुक्षीत ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥

तैस्स्वकुरुयेस्सह गुरोः विषवासे अन्यभ्योऽपि "(३)श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात्। तैः प्रदिष्टं सुञ्जतिति विपरिणामनान्वयः। गौतमोऽप्याह(४) "असान्निधौ तद्भार्यापुत्रसब्बस्चारिभ्यः" इति ॥ ३४ ॥

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५॥

१. आप. श्रो. १३. १४. ९, १०. सोमयागे पात्नीवतम्रहे प्राप्तस्याप्यनुवषट्कार-निषेधस्य उपांश्वनुवषट्कारविधानार्थं नानुवषट्करोतीत्यनुवादः ।

२. इतः सूत्रत्रयमेकक्रितं ग. पुस्तके।

३ श्रोत्रियपदार्थः आप, ध. २.४.६ सूत्रे द्रष्टव्यः । ४. गौ. ध. २. ४०.

A la

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजकः यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न **लभ्यन्ते तदा(१)'प्रोषितो मैक्षाद्**स्रो ऋत्वा मुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषिः तेऽपि यथा स्यादिति ॥ ३५ ॥

भुक्तवा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

अमत्रं भोजनपात्रम्, भुक्त्वेति सन्निधानात्। तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोः ब्रहण(मत्यन्ये ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

यावच्छक्रोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भुञ्जीत ॥ ३७ ॥ अशक्ती भूमी निखनेत् ॥३८॥

भोजने प्रवृत्तो यदि तावद्भोक्तुं न शक्तुयात् तदा तदन्नं भूमै। निखनेत्॥ ३८॥

अप्सु वा प्रवेशयेत्॥ ३९॥

अप्स प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥

आर्याय वा पर्यवद्ध्यात्॥ ४०॥

आर्यस्त्रैवर्णिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽव-धाय तत्समीपे भूमी स्थापयेत्॥ ४०॥

अन्तर्धिने वा शुद्राय ॥ ४१ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । त्रीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्धा दा-सः। अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् , आशौचेषु स्वामितुल्यत्वात्। प्रक-रणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवद्ध्यात् ४१॥

पोषितो मैक्षाद्गनौ कृत्वा सुञ्जीत ॥ ४२ ॥

यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात् तदा मैक्षात् कि श्चिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य शेषं भुजीत श्रोत्रियाणां सङ्गावे असद्भावे च । 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य'(२) इत्येतन्न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं बूया 'त्तदभावेऽग्नो कृत्वा भुञ्जीते' ति। यद्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः

१. आप. ध. १. ३. ४२ २. इत्येतत्वत्र न भवति. इति ख. पु.

प्रकृतः, तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासे भविष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यञ्चं विधातुं हविरादीनि सम्पादयति—

भैक्षं हविषा संस्तुतं तन्नाऽऽचार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥

मैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्यो देवतार्थे देवतार्थे तत्र्यीत्यर्थत्वात्तस्य ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ४४ ॥

तस्य जाडराष्ट्री हूयमानत्वात्॥ ४४॥

तं भोजियत्वा ॥ ४५ ॥

इति प्रथमप्रदने तृतीया कण्डिका।

यद्चिछष्टं पाइञाति ॥ १ ॥

अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते । तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्योज्ञिष्टं प्राश्नीयात् प्राश्चाति । अकारोऽपाठश्छन्दस्रो वा, 'शादि'ति चुत्वप्रतिषेषात् ॥ ४५ ॥ १ ॥

हविराच्छ ष्टमेव तत् ॥ २॥

इडामक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहराति दिचणा एव ताः॥ ३॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे छब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः।दक्षिणासामानाधिकरण्या-त्ता इत्युक्तम् ॥ ३॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः॥ ४॥

स एष प्रवंभूतो यज्ञः ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवं कुर्वता ब्रह्मचाः रिणा यञ्ज एव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्रमुच्छिष्टं द्यात्॥ ५॥

अस्मै शिष्याय आचार्यः श्रुतिविप्रतिषिदं शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दयात्॥ ५॥ किं पुनस्तत्—

यथा चारलवणमधुमांसानीति ॥६॥

यथेतिवचना'च्छुतिविप्रतिषिद्ध'मिति लक्षणतः प्रतिषेधाचा श्लाराः दिव्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥ ६॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः॥ ७॥

अभ्यङ्गरोषो गन्धरोषो माल्यरोष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषि दा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७॥

केचित्त श्रुतिविश्रतिषिद्धमाचार्यशेषमुपयुक्षाना हश्यन्ते पूर्वः पूर्वं आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तान्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात्॥ ८॥

अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनु-मीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षश्रुतिर्वलीयसी । तद्विरोधे तु नानु-मातुं शक्यते,(१) 'अनुमानमवाधितम्' इति न्यायात्। एवं च ब्रुवता ब्रह्मा-चारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणम् ल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतेरुचिछ्छव्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः॥ ८॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते(२) 'गृह्णाति, न गृह्णा ती'ति । तत्किमाचारात् सङ्को।चेका श्रुतिनीनुमीयते ? अत आह—

द्रयते चापि प्रवृत्तिकारणम्॥९॥

स्यादेव यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात्। गृह्यते तु तत्र कार णम् ॥ ९॥

किं तत् ?

वीतिश्चपलभ्यते ॥ १० ॥

क्षारादिभोजने भुञ्जानस्य शांतिर्भवति । ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः

१. अनुमानबाधितं इति न्यायात् , इति. क. पु.

२. अतिरात्रे षोडिशनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडिशनं गृह्णाति. इति श्रुतिभ्यामेकास्मि-त्रेवातिरात्रसंस्थाके ज्योतिष्ठोमे षोडिशिसंज्ञस्य प्रहस्य प्रहणाप्रहणयोः परस्पर्रावरुद्धयोर्धि-धानात् तयोरिष श्रुत्योः परस्परं विरोधादिति भावः । उल्लुखलाकार उपर्यासेचनवान् पात्रविशेषो प्रहः । खदिरदृक्षनिर्भितो प्रहविशेषष्षोडशो । तस्य सोमरसेन पूर्णं प्रहणम् ।

प्रवृत्तिने तत्र शास्त्रमस्ति । तद्युवर्तमाना नरकाय राध्यतीति न्यायान्न सङ्कोचिका श्रुतिरसुमीयते इति ॥ १०॥

पितुरुर्वेष्टस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ (१)स्पष्टम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्ताव भोज्यम् ॥ १२ ॥

यदि तयोर्धमीद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुजानस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिध्यत्वेन ततो न भोजयमिति ॥ १२॥

सायं प्रातरुद्कुम्भमाहरेत्॥१३॥ आचार्यस्य स्नानपानार्थम् ॥१३॥

(२)सदाऽरण्यादेघानाहृत्याऽघो निद्ध्यात् ॥ १४॥

सदा प्रसाहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एधान् काष्ठानि आचार्यगृहे पाकाद्यथमाहरेत् आहत्य चाऽघो निद्ध्यात् अधोनिधानमाचार्यपुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्कया। अपर आह—आत्मनस्सामिदाधानार्थ(३)मेधोहरण-मिति । उक्तं गृह्ये—(४)'एवमन्यस्मिन्निप सदाऽरण्योदधानाहृत्य । इति। तद्गुवोदनाधोनिधानं विधीयते दृष्टार्थमदृष्टादृष्टार्थं वेति ॥ १४ ॥

नास्तामिते समिद्धारो गच्छेत्॥ १५॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत्; चोरव्याघ्रादिसम्भवात्। समिद्धार' इति(५)'अण् कर्मणि चे' ति तुमर्थेऽण्प्रत्ययः॥ १५॥

अग्निमिध्वा परिसमृह्य समिध आद्ध्यात्सायं-प्रातर्घथोपदेशम् ॥ १६ ॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विव्रकीर्णस्याग्ने(६)रेकीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विद्वितमपि स-

१. स्पष्टोऽर्थः इति० ग० पु०

२. "तस्मात् ब्रह्मचाँयहरहस्सिमध आहृत्य सायं प्रातर्गिन परिचरेत्, नोपर्श्वपसादयेत्, अधः प्रतिष्ठापयेत्" (गोप. १. २. ६.) इति गोपथबाह्मणम् ॥

३. इच्माहरणं इति क. ख. पु. ४. आप० गृ० ११. २२.

५. पा० सू० ३. ३. १२. ६. राशीकरणमित्यन्ये इति ख० ग० पु०

मिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम् सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषाः न वश्यामीति च ॥ १६ ॥

सायमेवाऽग्निपूजेत्येके॥ १७॥

एके आचार्यास्सायमेवागिष्जा कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७॥ सिम्द्रमरिन पाणिना परिसम्हेन्न समूहन्या ॥ १८॥ सामदाधाने समिद्धमरिन पाणिनैव परिसमूहेत्, न समूहन्या । समृहनी सम्मार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिः, आचारात्॥ १८॥

प्राक्त याथाकामी ॥ १९॥

प्रावसिमद्राधानात् परिसमूहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी । य्यञ्, षित्वादीकारः ॥ १९ ॥

नाऽग्रन्युद्कद्रोषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताऽऽचामेद्वा ॥२०॥

अग्निपरिचर्यां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदर्कः, तच्छेपेण वृथाकमांणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वात। नाऽप्याचामेत्। अवृथाकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेघः॥ २०॥

पाणिसंक्षुच्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत्॥ २१॥

पाणिसंशुक्षं (१)पाणिना संश्लोभितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत्। इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने । यदा पर आचामयति, तदैकेन पाणिना यदावर्जितं तेन नाऽऽचामेत्। किं तु उमाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जिनं तमुदकं, तेनैवाऽऽचामेत्। एवं च स्वयं वामहस्तावर्जितेनापि नाचामेत्। (अळाबुपात्रेण नाळिकेरजेन वणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन वा पात्रेण स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः)॥ २१॥

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥

पूर्व 'मिद्वास्वापी' (१. २. २८)त्यनेन (२)दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन रात्राविप यावदाचार्यो न स्विपति, तावन्तं काळं स्वापः प्रतिषि-

१. कुम्भादिगतमित्यधिकं घ. पु. () एतिच्चन्हान्तर्गतो भागः ख॰ पुस्तके नास्ति।

२. दिवास्वापप्रतिषेधः इति. क. पु.

ध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयोदित्येके ॥ २२ ॥

अथाऽहरहराचार्यं गोपायेद्धमर्थियुक्तैः कर्मि भः॥ २३॥

अथ स्वप्तस्य प्रकृतत्वात् स्वप्तानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्ये गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा ? नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः। धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि, अर्थन् युक्तानि (१)युग्यघासाहरणादीनि ॥ २३॥

(२) स गुप्तवा संविशन बूधा 'द्धम गोपाय माज्यपमह'मिति॥ २४॥

स(३)ब्रह्मचारी धर्मार्थयुक्तैः कर्मभियांवदुत्थानात् यावद्स्य संवेशः नात् एवमाचार्यं गुत्वा संविशन् शयनं भजन् (४) 'धर्मगोपायमाजूगुपमह' मितीमं मन्त्रं ब्र्यात् । धर्म गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाजूगुपः माभिमूख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः।

अपर आह—हे धर्म मा मां गोपाय रक्ष यस्माद्हं आजूगुपमहमाचार्यः मेतावन्तं कालमिति ॥ २४ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वे वा नियमातिक्रमं रहासि बोधयेत् ॥ २५ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं यो आचार्यस्य वा नियमातिकमस्त रहिष बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पुज्यपोद्देरिकम्यते इति ॥ २५ ॥

आनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारमेत ॥ २६॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यस्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव तस्य कर्तः व्यानि ब्रह्मयद्वादीनि कर्भीष्यारमते कुर्यात्॥ २६॥

निवर्तयेद्धा ॥ २७ ॥

१. एधसां हरणादीनि इति घ. पु.

२. ''स यदहरहराचार्यकुलेऽनुष्ठिते सोऽनुष्ठाय ब्रूयात्-धर्मगुप्तो मा गोपायेति धर्मो हैनं गुप्तो गोपायेति" इति गोपथबाह्मणम् (गो. ब्रा. १. २. ४.)

३. न्याय्यादुत्थानान्न्याध्याच संवेशनात् . इति क. ख. पु. अन्यायात् ""दन्या-य्याच"" इति. इ. पु.

४. याबदुपात्त एवार्यं मन्त्रः ।

प्रसद्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ अथ यः पृवर्तिथायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्ने स्विपतीति ॥ २८ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चाद्र्थे । जघन्यश्च संविश्वति, तं ब्रह्मचारिणं न स्विपितीति धर्मश्चा आहुः । प्रयोजनमुपन्नयने 'मा सुषुप्था' इति संशासनस्यायमर्थः, न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८ ॥

स य एवं प्रणिहितातमा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि क-र्माणि फलवन्त्यवासानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥२९॥

'आचार्याधीनः स्या' दित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः, स ब्रह्मचारी, एतमुक्तेन प्रकारेण, प्राणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुळे स्थापित आत्मा येन स तथोकः । प्रकर्षश्च(१)आत्मनस्तत्रैव शरीरन्यासः । वश्यित (२)आचार्चार्यकुळे शरीरन्यासः " इति । अस्यैवंविधस्य ब्रह्मचारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्चमे सर्वाणि फल्यान्त ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यः वाप्तानि भवन्ति । तत्फळावाप्तिरेव तद्वाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहाद्यष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्टिकब्रस्चारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ(३) हरदत्तविरचितयामुज्वलायां प्रथमप्रश्न प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

१. आन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः इति ख. पु. अन्ततस्तत्त्रैव, इति, घ. पु.

२. आप. घ. २. २१. ६. ३. हरदत्तमिश्रविरचितायां इति क० पु०

अथ दितीयः पटलः ।

नियमेषु तपदशब्दः ॥ १॥

'आचार्याधीनः स्या'दित्यादयो ये नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे निर्दिष्टाः, तप्शब्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न तु क्रच्छ्रादिषु ॥ १ ॥

तद्तिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहाप-त्यादेतस्मात्॥ २॥

तेषां नियमानामितिकमे विद्याक्षमं विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्वति गृहीतं वेदं निस्सारयित । कुतः, १ एतसात् नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न के वळमेतस्मात् । किं तिर्हि शहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः (१) 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावाभावे रूपम् । अपत्यादिप ब्रह्म निःसारयिति। यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततो । ऽपि ब्रह्म निस्सारयित । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं ब्रह्म निस्सरित, ब्रह्मयञ्चादिषूपयुज्यमानमप्यिकि श्चित्वत्यात् गृहीतं ब्रह्म निस्सरित, ब्रह्मयञ्चादिषूपयुज्यमानमप्यिकि श्चित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवतेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः 'स्रवत्युद्कं कुण्डिकति ।

अपर आह—(२)तद्विकमे नियमातिकमे विद्याग्रहणं न कर्तव्यम्। कुतः ? यतो निस्स्रवति ब्रह्म निस्सरतित्यर्थः, शेषं समानमिति। विद्याकर्म निस्स्रवति ब्रह्म च निस्स्रवतीत्यन्ये। अन्ये च—कुर्वत इत्यध्याहार्यम्। तद्तिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निस्स्रवतीति॥ २॥

न केवलमिकञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् , प्रत्युताऽन र्थ-कारीत्याह—

कर्तपत्यमनायुष्यं च ॥ ३॥

कर्तशब्देन श्वभ्राभिधायिना नरको छक्ष्यते । पतस्यनेनेति पत्यम् । पवंभूतं विद्याग्रहणं नरकपातहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥

१. पा.सू. ६ ३.८२. बहुव्रीह्यवयवस्य सहशब्दस्य सभावस्स्यद्विकल्पेन इति सूत्रार्थः।

२. तदितेकमे विद्याकर्म निस्सवतीति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम्, कुतः ? यतो निस्स्रवित ब्रह्मनिस्सारयतीत्यर्थः, इति क. पु.

तस्माद्दषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात्॥ ४॥

अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु किल्युगवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रहशो न भवन्ति । नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥ कथं तर्ह्याद्यतना अतिकामन्तोऽपि नियमानस्पेनैव यस्नेन चतुरो वेदाः

कथ तहाद्यतना अतिक्रामन्ताऽपि नियमानरुपनेव यत्नन चतुरा वदाः न् गृह्णान्ति ? युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह—

श्रुतर्षयस्तु भवान्ति केचित्कर्मफलहोषेण पुनस्सम्भवे ॥ ५ ॥

पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥ अत्रोदाहरणम्—

यथा द्येतकेतुः ॥ ६ ॥

इवेतकेतुर्द्यारपेनैव कालेन चतुरो वेदाआग्राह। तथा च छान्दोग्यम्—
(१) "इवेतकेतुर्द्यारणेय आस। तं ह पितोवाच इवेतकेतो वस ब्रह्मचर्ये, न
वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽनन्द्र्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति। स ह द्वाद्यवर्ष
उपेत्य चतुर्विशातिवर्षेस्सर्वान् वेदानधीत्य महामना अन्वानमानी स्तब्र्य एयाये" ति ॥ ६॥

प्वं नियमातिक्रमे दोषमुक्त्वा तद्तुष्ठाने सिद्धिमाह—

यर्हिकच समाहितोऽब्रह्म प्याचार्यादुपयुङ्के ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥ ७॥

अब्रह्मिप अब्रह्मापि । परकपम्,(१) कतन्तवत् । अपेर्वाऽकारलोपः, पिहितपिनद्मादिवत् । वेद्व्यतिरिक्तमिप याकिञ्चित् विषमन्त्रादि समा-हितो नियमवान् भूत्वा आचार्यादुपयुङ्के गृह्णाति तास्मिन् वेद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मवेदेव फलं भवति ॥ ७॥

निग्रहानुग्रहशकिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किश्व मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्प-यन् ध्यायत्याहाऽभिविषद्यति वा तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति ॥ ८॥

अयो अपि च यत्किन्न निप्रहात्मकं अनुप्रहात्मकं वा सङ्कल्यन् चिकीः

१. छान्दो ६. १. १. २. कर्बन्धुवत् , इति, घ. पु.

र्षन् मनसा निर्देयेन शिवेन वा ध्यायति-इत्थिमिद्मस्याऽस्त्विति, तथैव तद्भः विति । तथा यत्किञ्च सङ्कल्पयन्वाचा (१)क्रूरया मधुरया वा आह— 'इत्थिमिद्मस्यास्त्विति, तथैव तद्भविति । एवं यत्किचा सङ्कल्पयन् चक्षुषा घोरेण वा मैत्रेण वा अभिविषदयित तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्महाः ॥ ८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यामित्युक्तम् । इदानीं ते धर्मा लक्षणतिस्रिः विधा इत्याह—

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-वृत्ति(रे)रिति ॥ ९ ॥

यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदिति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीः नि कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तश्च त्रिविधंदष्टार्थमदष्टार्थमुभयार्थे चेति । दष्टार्थे वाहुनदीतरणादिनिषधः । अद्यार्थे क्षारादिनिषधः । उभयार्थे भिक्षाचरणादि । अध्ययनसम्वति-रधीतस्य वेदस्याऽभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १०॥ एतेभ्यः अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणो, न कर्तब्यानीत्यर्थः ॥१०॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यजुर्मुदुस्सिद्ध्याति ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥

स्वाध्यायधृक् अधीतस्य(३)वेदस्य धारियता अविस्मर्ता । धर्मे रुचि-र्थस्य स धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपदशब्दः तद्वान् । ऋजः अमायावी । मृदुः । क्षमावान् । एवंभृतो ब्रह्मचारी सिद्धिति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः (४) अधो यत्किञ्च मनसे 'ति । तत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । तदनुष्ठाने फल्रभूमा, अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्टन्यातराभि-वादनमभिवादयीताऽसावहं भो, इति ॥ १२॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् । उत्थाय च

१. घोरया इति. क. पु. २. अयं 'इति' शब्द उत्तरसूत्रस्यादौ पठितः क॰ पुस्तके

३. 'स्वाध्यायस्य' इति क. ख. पु. ४. आप. घ. १. ५. ८.

समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातरिभवादनमभिवादयीत—'असावहं भो' इति न् । अ-सावित्यत्राऽऽत्मनो नामनिर्देशः, यथा—'अभिवादये शर्माऽहं भो' इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतरा i प्राक्त्रातराज्ञात्॥ १३॥

अन्येषामप्याचार्यव्यतिरिक्तानाम् प्राक्त्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत, ते चेत् समानप्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोड्य च समागमे ॥ १४॥

यदा स्वयं प्रोष्य समागतो भवति, आचार्यादयो वा तदाऽण्यभिवाः द्यात । इदं नैमिचिकम्। पूर्वे नित्यम् ॥ १४ ॥ अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयीतेत्येव ॥१५॥ अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

> दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्धे ब्राह्मणोऽभिवादः धीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैद्यो(१) नीचै-

इशुद्रः प्राञ्जलि ॥ १६॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्थाभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । दक्षिणं प्रसार्थाभिवादयीतेत्यत्रानुवर्तते । एवमुत्तरयो-रिप । मध्यसममुद्रसमम् । ऊरुसमामित्यन्ये । नीचैः पादसमं ग्रहोऽभिवादयीत । प्राञ्जाले यथा भवति तथा अभिवादयित । अञ्जाले छत्वेत्यर्थः । प्राञ्जालिरिति युक्तः पाठः ॥ १६॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवाद्नप्रत्यभिवाद्ने च पूर्वेषां वणीनाम्॥ १७॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवाद्यितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तेव्यम् प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः। पूर्वेषां वर्णानां श्रुद्रवर्जितानामभिवाद्यमानानाम्।

१. •••नीचैरुग्रदः ॥ १६ ॥ प्राञ्जलि ॥ १७ ॥ इति पाटः क. घ. पु.

(१)प्रत्यभिवादेऽशुद्ध' इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र (२) वाक्यस्य टे' रिः त्यजुरुत्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य टेः प्लुतः । 'आयु-ष्मान् भव सौम्या३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवद्यान्नाम्नश्च पश्चादः कारः। तथा च मनुः-

> (३) आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्छतः ॥" इति ।

'आयुष्मान् मव सौम्य देवदत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुविष्णुः पिनाकपाणिश्चकपाणिरित्यादीनां नाम्नां सम्बुद्धौ गुणे कृते 'पचोऽप्र-गृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । (४) 'तयोर्घावचि संहितायाम्' इति यकारवकारौ च मव-तः-शम्भा ३ व, विष्णा ३ व, पिनाकपाणा ३ य, चक्रपाणा ३ य, इति । अत्र सुत्रे 'प्रत्यमिवादने चे'ति चकारस्यार्थं न पद्यामः।

अपर आह—'अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्लावन'मिति । अस्मि-न्नपि पक्षे द्वन्द्वेनाभिहितत्वाश्वराज्दोऽनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न कापि प्लुतो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः। अनर्थकाश्च निपाता बहुछं प्रयुक्त्यन्ते ॥ १७ ॥

उदिते न्वादित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥१८॥

उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थे समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिनोपसंप्रहणं कुर्यात्॥ १८॥

सदैवाऽभिवादनम् ॥ १९ ॥

अन्यदा सर्वेदा पूर्वोक्तप्रकारेणाभिनादनमेन । अयमजुवाद उत्तर-विवक्षया॥ १९॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥२०॥

अभिवादनप्रसङ्गे सदैव उपसंप्राह्य आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २०॥

१. पा सू. ८. २. ८३. शुद्रभिन्नविषये प्रत्यभिवादे यद्वावयं 'आयुष्मान् भव सौ- . म्य" इत्यादिरूपं तस्य टेः प्छतस्स्यात्, स चोदात्तः इति सूत्रार्थः ।

३. मनु. स्यृ. २. १२५. २. पा. सू. ८. २. ८२

४. पा. सू. ८. २. १०८. इदुतोर्यकारवकारी स्तोऽचि संहितायाम् इति सूत्रार्थः। आप० घ० ५

न्तु किमिदमुपसंत्रहणम् ? तदाह— दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृरय सकुष्टिकमुपसंगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं अघस्तादभ्याधिमृत्य, अधिशब्द उपरिभावे, अधस्ताब्चोपरिष्टाच्चाभिमृत्य । सकुष्ठिकं सगुः क्फम्। साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंग्रहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । पतत्कुर्यात् २१॥ उभाभ्यामेवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥२२॥

डमाभ्यां पाणिभ्यां उभावेवाऽऽचार्यस्य पादौ अभिपीडयतो माणवकस्य उपसंप्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति " (१)कृत्यानां कर्तेरि"इति कर्तरि षष्ठी । अत्र मनुः—

(२)'व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः। सब्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः॥ इति ॥ २२ ॥ सर्वाद्र्णं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २३ ॥

सर्वे च तदहश्च सर्वाह्मम् । (३)'राजाहस्सिखिभ्यष्टच् ।' (४)'अहोऽह एतेभ्य' इसहादेशः । (५)'अहोदन्ता'दिति णत्वम् । अस्यन्तसंयोगे द्वितीया।' सर्वाहं सदा प्रयुक्तः सुसमाहितः अनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अध्ययनाम्न विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाळे । अध्याय इत्यज्ञवादः । (६)'मनसा चानध्याय' इति विशेषविधानात् । 'अध्याये' दिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोऽपणाठश्छान्दसो वा ॥ २३॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

गुरुकमें च तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥ २४ ॥

१. पा. सू. २. ३. ७१ र. म. स्मृ. २. ७२.

३. पा० सू॰ ५. ४. ९१. राजन् शब्दान्तादहन्शब्दान्तात् सिखशब्दान्ताच्च तत्पुरुषात् टच् स्यात् इति सूत्रार्थः ॥

४. सर्वे, कदेश, संख्यात, पुण्यशब्देभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह इत्यादेशस्स्यात् समासान्ते परे इति सूत्रार्थः ।

५, ९, ४. ७. अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफातः परस्याहादेशस्य नस्य णस्स्यात् इति सूत्रार्थः । ६. साप. घ. १. ५, २६.

मनसा चाऽनध्याये ॥ २५॥

अनध्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरः स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयामेव चिन्तां कुर्यात् ॥ २५ ॥

आदूताध्यायी च स्यात् ॥ २६॥

आचार्येणाहृतस्त्रन्नधीयीत, नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥
॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे पञ्चमी काण्डिका ॥

सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाद्य ॥ १ ॥

सदा प्रत्यहं निशःयां अतिकान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत्। कथम् ? तस्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १॥

अनुज्ञातः संविशेत्॥ २॥

(१)गुरुणाऽनुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत शयीत ॥ २॥

न चैनमभिष्रसार्यीत ॥ ३॥

एनमाचार्थं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥

न खट्वायां सतोऽभित्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

यदा तु गुरुः खट्वायां होते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषाः येत्येके मन्यन्ते, स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ ४॥

न चाऽस्य सकाहो संविष्टो भाषेत ॥ ५॥

अस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत । कार्यावेदनादाबु रथायैव भाषेत ॥ ५॥

अभिभाषितस्त्वासीनः पतित्र्यात्॥ ६॥

आचार्येणा(२)भिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्र्यात् । एतदाचार्ये आसीने रायाः ने वा ॥ ६ ॥

अन्त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७॥

१. पश्चाद्गुरुगा इति ख. पु. २. अभिभाषितस्सन् इति ख. पु.

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्याय प्रतिब्रूयात् । उत्तरे द्वे सुत्रे €पष्टार्थे ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥ धावन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥ न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिवीसीदेत् ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा'त्र सोपान'दित्यनुवादः 'अध्वापन्नस्तिव'ति प्रतिप्रसोतुम् । आचार्यं न स्रोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिः दात्रादिहरूतः एवंभूतोऽपि नासीदेत् ॥ ८-१०॥

अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्तो वाडऽसीदेत्॥ ११॥

अध्वानं प्राप्तोऽव्यापनः कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः भृतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत् ॥ ११ ॥

न चेदुपसिदेत्॥ १२॥

(१) न चेदाचार्यस्समीपे, उपसीदेत उपविशेत्। यदि तूपविशेदध्वा-पन्नः कर्मयुक्तो वा तदोपानत्त्रभृतीनि विहायोपविशेत ॥ १२ ॥

देवमिवाचार्यमुपासीताऽविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥

यो यं देवं भजते स तद्भावनया तमिवाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् (२)व्यर्थो कथामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमनाः । अस्याऽऽचार्यस्य वार्व ग्रुश्रूषमाणः ॥ १३ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥

(३)उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा नोपासीत ॥ १४ ॥

अनुवाति(४) वाते वीतः ॥ १५॥

वाते अनुवाति सति वीतः विपर्थयेणेतः उपासीत । प्रतिवातं तु वश्यमाः णेन प्रतिषिध्यते । मनुरप्याह्—

(५) भातिवाते ऽ जुवाते च नासीत गुरुणा सहे 'ति ॥ १५ ॥

१. न चेदाचार्यसमीपे उपसीदेत उपविशेत इति ख. प्र.

२. ब्यर्थी कथा विकथा तामकुर्वन् इति. ख. पु.

३. आकुञ्चितस्य सन्यजानुनजपरिदक्षिणं पादं प्रक्षिप्योपनेशनसुपस्यकरणस् ।

४. 'वाते' इति नास्ति ख. पु. ५. मनु. हम्. २. २०३.

अप्रतिष्टब्धः पाणिना ॥ १६॥

पाणिना प्रतिष्ठन्धो न स्यात पाणितळं भूमौ कृत्वा पाण्यवळस्वनो नाऽऽसीत ॥ १६॥

अनपाश्चितोऽन्यत्र ॥ १७॥

अन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपाश्रितो नासीत ॥१७॥ यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः॥ १८॥

यदा द्वित्रस्तदा वाससाऽन्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात्। (१) "अपि वा स्त्रमेवोपवीतार्थ" इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥ १८॥

अधोनिवीतस्त्वेकवस्त्रः॥ १९॥

यदा त्वेकवस्त्रो भवति तदा अधीनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-देशेनोत्तरीयं क्रयात्॥ १९॥

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥

स्वयमाचार्याभेमुखः आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । (२)स्व-यमाचार्यमपद्दयन् आचार्यस्य पुरत आर्जवे नाऽऽसीत ॥ २०॥

अनासन्नोऽनतिदूरे(३) च ॥ २१ ॥

अस्यासन्नो न स्यादतिदृरे च न स्यात्॥ २१॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्तुयात्॥ २२॥

यावत्यन्तरास्रे आसीन आचार्ये बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावत्या-स्रीत ॥ २२ ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

आचार्यस्य (४)प्रतिवाते नाऽऽसीत ॥ २३॥

एकाध्यायी दिचणं बाहुं प्रत्युपसीदेत्॥ २४॥

यदा एक एवाऽघीते तदा आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पाइवं उपसीदत् उपविशेत् ॥ २४॥

यथावकाशं बहवः ॥ २५॥

१. आप. घ. २. ४. २२. २. स्वयमाचार्यमेव पर्यन् इति. ख. पु.

चकारो नास्ति. ख. पुस्तके ४. प्रतिवातं इति ख. पु.

बहवस्त शिष्या यथावकाशमुपसीदेयुः ॥ २५ ॥

तिष्ठति च नाडऽसीताऽनासनयोगविहिते ॥ २६ ॥

आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितस्सम्मावित आस-नयोगविहितः । आसनयोगनाऽसम्माविते आचार्ये तिष्ठति साति स्वयं नाऽऽसीत ॥ २६॥

आसीने चन संविशेत्॥ २७॥

(१)'अशयनयोगविहिते' इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेना-सम्मावित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत न श्रायीत ॥ २७ ॥

चेष्टति च चिकीर्षेस्तच्छक्तिविषये ॥ १८॥

व्यत्ययेन परस्मेपदम् । आचार्ये नेष्ठति सति स्वयमपि तन्निकीर्षन् स्यात् । किमविद्योषेण, १ शक्तिविष्ये । यद्याचार्येण कियमाणमात्मनदशः क्तेविंषयो भवति । 'चिकीर्ष' न्निति सन्प्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयत् ना चिछ्य कुर्यात् । प्रदर्शितायां त्विच्छायामाचार्यश्चेद्युजानीयात् , कुः र्यात् । अशक्तिविषये तु ने न्छापि प्रदर्शयितव्या । चिकीषेदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥

न चास्य सकाहोऽन्वकस्थानिन उप-सङ्गृह्वीयात् ॥ २९ ॥

आचार्यव्यतिरिका गुरवोऽन्वक्त्थानिन इति स्मातौ व्यवहारः । आ॰ चार्यः श्रेष्ठो गुद्भणाम् । तमपेश्यान्वक्यानं पदमेषामिति कृत्वा । आचार्यः स्य सन्निधौ अन्वकस्थानिनं नोपसङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३०॥

न चेनमन्वकस्थानिनं गोत्रेण अभिजनकुळादिना वा कीर्तेयेत् न स्तुवीत भागेवोऽयं महाकुळप्रसृत हति ॥ ३०॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठदेनुत्तिष्ठेदा(२)पि चेत्तस्य गुरुः स्वात् ॥ ३१ ॥

प्रत्युत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाः

१. आसनयोग इति क॰ पु॰ २. अपि चेत्यादि सूत्रान्तरं. ख. च. पु।

चार्यसकाशे त्वासित्वा गमनायोचिष्ठति तदाऽनूत्थानमपि न कर्तव्य-म्। यद्यप्यसौ तस्य(१)आचार्यस्य मातुलादिः गुरुः स्यात्। (२)'आचार्य-प्राचार्यसिष्ठिपात' इति वस्यति। तेनैव ग्यायेन(३)मातुलादिष्वपि प्रसङ्गे इदमुक्तम्॥ ३१॥

देशान्वासनाच संसर्पेत्॥ ३२॥

किं तु देशादासनाच्य संसर्वेतस्य सम्मानार्थम् ॥ ३२ ॥

नाम्ना तद्न्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३॥

तस्याचार्यस्यान्तेवामिनं नाम्नैव कीर्तयेत् 'यज्ञदामित्र' ति । यद्यप्यसा-वात्मनो गुरुभवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरानामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ ३३ ॥

> यस्मिस्त्वनाचार्यसम्बन्धाद्गौरवं वृत्तिस्त-स्मिन्नन्वकस्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥

यस्मिस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारित्र्यादिना लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वक्त्थानीये ऽज्याचार्ये या वृत्तिस्सा कर्तव्या। अन्वकस्थानीयोऽज्यनन्वकस्थान्येव॥३४॥

भुक्तवा चास्य सकाशे नानृत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत्॥३५॥

आचार्यस्य भुञ्जानस्याऽभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्तवा अन्त्याय छान्दसो दीर्घः । उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् (४)'आर्याय वा पर्यवद्ध्या'-दिति यद्विहितम् ॥ ३५॥

आचामेद्या ॥ ३६ ॥ आचमनमप्यनुत्थाय न कुर्यात् ॥ ३६ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ३७॥

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्रय ॥ ३७ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रदेने षष्ठी कण्डिका ॥

१. माणवकस्य इति क. पु. २. आप० घ० १. ८. १९ पूजां वक्ष्यतीति ख० पु०

३. मातुलादिप्रसङ्गे इति क० पु० ४. आप० घ० १. ३. ४०.

डित्तर्डित्तूर्णी वा ॥ १ ॥

जिल्छेत् तूर्णी वा। विकल्पः । आमन्त्रयेति छिङ्गात् (१)उत्थायाः प्याचामन्नाचार्यसकाश प्वाऽऽचामेत्॥ १॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात्॥ २॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन् गुरोरप अपसन्यं न पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात् ॥ २ ॥

न प्रेचेत नग्नां स्त्रियम्॥३॥

यां प्रश्नमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां क्ष्त्रियं नेक्षेत ॥ ३ ॥

(२)ओषधिवनस्पतीनामाच्छिच नोपजिघेत्॥ ४॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद् वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाणयाच्छिय नोपजिन्नेत । 'आविछये' तिवचना(३)द्याद्यच्छिकाम्राणे न दोषः ॥ ४ ॥

उपानहीं छत्रं यानमिति वर्जयेत्॥ ५॥

यानं शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः— (४)वर्जयेन्मधुमांसगन्धमालयदिवास्वप्नाव्जनाभ्यव्जनयानोपानच्छत्रः कामकोधलेभिमोहवाद्वादनस्नानदन्तधावनहृषमृत्तगीत्परिवादभयानीः ति ॥ ५॥

न स्मयेत ॥ ६ ॥

स्मितं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

यदि स्मयेताऽपिगृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यदि हर्षातिरेकं घारियतुं न शक्यते अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय समयेत इति ब्राह्मणं 'न समयेते' त्यारभ्य ॥ ७॥

१. उत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् , आचार्यसमीप एवाचामेत् । इति. ख. पु.

२. ''अथैतत् ब्रह्मचारिणः पुण्यो गन्धो य आषधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रिच्छिय नोपाजेघ्रेत् तेन तं पुण्यं गन्धमवरुन्धं" इति गोपथबाह्मणम् । (गो. ब्रा. १. २. २)

३. याद्यच्छिके गन्धग्रहणे न दोषः इति ख॰ पु॰

४. गौ. घ. २-१३.

(१)नोपजिन्नेत् स्त्रियं मुखेन ॥ ८ ॥

स्नाता(२)मनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपिष्रवेत्। 'मुखेने' ति वचनाद्याद्दिछके गन्धाघाणे न दोषः ॥ ८॥

न हृदयेन प्रार्थयेत्॥ ९॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत — अपीयं मम स्वादिति ॥ ९ ॥

नाकारणादुपस्पृशेत्।। १०॥

कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत्। कारणं योक्त्रसन्नहनविमोचनविषमः पतनधारणादि ॥ १० ॥

रजस्वलो रक्तदनसत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥

रजस्वले मलिनगात्रः। रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन्। छान्दसो दन्नाः देशः । पङ्किळदन्त इत्यर्थः । पत्रद्भय 'मृत्सन्नरुलाघ'(१-१-२७) इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते(३)श्रौतप्रायदिचत्तप्रापर्थम्। 'अनृतं वोक्तवे'(२-१-२७) ति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यां विद्यां क्रुक्ते गुरौ तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये तस्यां

गुरोर्वेइयाः ॥ १२॥

आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुरुते अधीते तस्यां विद्यायां गुरोर्वस्या आचार्यास्तेऽ-प्यस्य माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि आचार्यवदुपचरितब्याः। 'तस्या' मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं विधिः ॥ १२ ॥

यानन्यान् पद्यतोऽस्योपसङ्गृह्णीयात्तदात्वे त उपसङ्गाद्याः ॥ १३ ॥

अस्य माणवकस्य पर्यत अस्मिन् माणवके पर्यति यानन्यानाचार्य उपसङ्-

१. पश्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यानयो धीयन्ते हुँ। पृथाधस्तयोर्मुखे हृदये उपस्थ एव पश्चमः । स यहाक्षणेन पाणिना स्त्रियं न स्पृशति तेनाहरहर्याजिनां छोकमवरुन्धे, यत्स-व्येन तेन प्रवाजिनाम् , यन्मुखेन, तेनाजिनप्रस्कन्दिनां, यद्धृदेयन तेन शूराणां, यदुप स्थेन तेन गृहमेधिनां, तैश्वेत् श्वियं पराहरत्यनगिनरिव शिष्यते ॥ इति गो. बा. १.२.४.

२. अनुलिप्ताङ्गी इति. ख. पु. ३. श्रीतप्रायरिचत्तमातिकमे स्थादिति. ख. पु.

गृह्णीयात्ते माणवकस्याऽप्युपसङ्गाद्याः । किं सदा ? नेत्याह्-तदात्वे तस्यां दशायाम् । अपर आह—तदा प्रभृति त उपसङ्ग्राह्याः । तुशब्दात् समावृत्तेनापि ॥ १३ ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्ध-**#तदघीना भिक्षा ॥ १४ ॥**

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः समवेता भवन्ति, तदा भिक्षायामुत्यनायां य गुरुमिदानीः मनुबद्धों माणवकः यतोऽधीते तद्यीना भिक्षा, यश्च यावश्च छ[ु]धं तत्तस्मे निवेदनीयम्। (१)तदुक्तश्च विनियोगः॥ १४॥

समावृत्तो मात्रे द्यात्॥ १५॥

कृतसमावर्तनो विचाहात्त्रागर्जितं मात्रे द्यात् ॥ १५ ॥

माता भर्तारं गमवेत् ॥ १६॥

माता पति प्रापयेत् ॥ १६ ॥

भर्ती गुरुम् ॥ १७॥

(२) प्रापयेत्। माणवकस्य गुरुम्, माणवकार्जितं द्रव्यं तद्गामि युक्तम् ॥ १७॥

धर्मकृत्येषु वोषयोजयेत्॥ १८॥

धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेत । गुरोरमावे मर्ता, तदभावे माता, सर्वेषाममावे समावृत्तस्वयमेव वा ॥ १८ ॥

कृत्वा विद्यां यावतीं शक्तुयात् वेददक्षिणामाहरेद्धमतो यथाशक्ति॥ १९॥

यावतीं विद्यां कर्तुं शक्तुयात् चेदं चेदौ वेदान्वा तावतीं ऋत्वा अधीत्य गुरवे दक्षिणामाहरेत् दद्यात्। यथाशक्ति धर्मत उपलब्धां न्यायाजिताम् ॥१९॥ धर्मत इत्यस्यापवादः-

विषमगते त्वाचार्य उग्रतः शुद्रतो वाऽऽहरेत् ॥२०॥

[ु] १. ततस्य विनियोगः इति. क. पु. २. सोऽपि गुरुं प्रापयेन्माणवकस्य इति ख.पु.

यदा स्वाचार्यो विषमगतः आपद्भतः तदा उपतः शूदतो वाऽपि प्रातिगृह्य दक्षिणामाहरेत् । वैश्याच्छ्रद्रायां जात उग्नः, उप्रकर्मा वा द्विजातिः ॥२०॥ सर्वदा शूद्भत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याहरणं धम्धीमित्येके॥२१॥

सर्वदा आपद्यनापदि च, आचार्यार्थस्याचार्याय यो देयोऽर्थः तस्य, उप्रतः शूद्रतो नाऽऽहरणं धर्म्यं धर्मादनपेतिमत्येके मन्यन्ते । 'धार्म्य'मिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥ २१ ॥

दत्वा च नाऽनुकथयेत् ॥ २२ ॥ आचार्याय पवमाहृत्य दला न कीर्तथेत्,-पतन्मया दत्तामिति ॥ २२॥

कृत्वा च नाऽनुस्मरेत्॥ २३॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमण्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् नाऽनुचिन्तः येत् - अहो मयैतत्कृतामिति ॥ २३ ॥

आत्मप्रशंसां परग्रहीमिति च वर्जयेत् ॥ २४॥ इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मानिन्दादीनामपि प्रतिषेधः ॥ २४॥ प्रेषित(१)स्तदैव प्रतिपद्येत ॥ २५॥

इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदैव प्रतिपयेत कुर्यात क्रियमाणमपि कर्म विहाय, यद्यपि (२) तदाचार्यस्य भवति॥ २५॥

शास्तुर्चाऽनागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

तिस्मिर्च 'विद्याकर्मान्त' मित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य सम्यङ्नाऽऽगच्छति तदा तस्यानामात् अभ्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यगागच्छति । (३)येषामाचार्य-विधिषयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत' इत्यवोचाम ॥ २६॥

अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुन्छिष्ठाश्चानाच्चाऽऽचार्यवदाचा-र्यदारे वृत्तिः॥ २७॥

अन्यत्रेत्युभयोद्योषः । आनार्यवदानार्यदारे वृत्तिः कर्तद्या । कि॰

१. तदेव इति ख. पु. २. तदाचार्याय इति ख. पु.

येषामित्याद्यवोचामत्येन्तः पाठो नास्ति ख. पुस्तके

मविशेण ? अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच, पादोपसङ्ग्रहणमुव्छिष्टाशनं च इत्येतदुभयं वर्जायित्वा । अत्र मनुः--

(१) 'गुरुवद्गुरुपर्जाषु युवतीर्नाभिवाद्येत्।' इति। गौतमस्तु, (२)'तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपा-द्रव्रक्षालनोन्मर्दनोपसङ्गहणानि' इति । 'दार' इत्येकवचनं छान्दसम्॥२७॥

तथा समादिष्ठेऽध्यापयति ॥ २८ ॥

य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवद्वृत्तिः । 'अध्यापयती'ति वर्तमानानिर्देशा(३)द्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥२८॥

वृद्धतरे च सब्रह्मच।रिणि॥ २९॥

अध्यापयतीति नाऽनुवर्तते । तरनिर्देशात् ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्रह्मचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि वतं चरतीति । तः स्मिन्नप्याचार्यदारवद्वात्तः।

'आचार्यात्पादमादचे पादं शिष्यः स्वमेषया। पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥' इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥ २९॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः॥ ३०॥

'उच्छिष्टाशनवर्जं'मिति वचनादुपसङ्घहणं भवति । एतच्च ज्ञा-मवयोभ्यामुभाभ्यां बृद्धे । तदर्थे बृद्धतर इत्यनुवर्तते । गौतमीयस्तुपसः क्रहणप्रतिषेधो बृद्धतरादन्यविषयः॥ ३०॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्याचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयीते ति(२६) विशेष उक्तः ॥ ३१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसृत्रवृत्तावुज्वलायां सप्तमी कण्डिका ॥

१. मनु. स्म. २. २१२. गुरुवत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः । इति मुद्रितमनु-स्मृतिपाठः ।

२. गौ. ध. २. ३१. ३२. ३. यावदध्यापनं तावदेवातिदेशः इति, ख. पु.

कि विकास स्था अहमचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

समावृत्तस्येति(१) वर्तते । समावृत्तस्य (२)ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥

माल्यालिसमुख उपलिसकेशहमश्रुरक्तोऽभ्यक्तो बेष्टि-त्युपवेष्टिती काञ्चक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥

माली मालावान् । आलितमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम्।
(३)मुखमग्ने ब्राह्मणोऽनुलिम्पेदि'त्याद्वलायनवचनात्। सुगन्धिमिरामलः
कादिमिर्द्रव्येकपालतानि संस्कृतानि केशदमश्चणि यस्य सः उपलिसकेशः
दयशुः। अकः अञ्जननाऽहणोः। अम्यकः तैलेन। वेष्टिती वेष्टितशिराः। कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः उपवेष्टिती। कञ्जुकञ्चोपानक्य
कञ्जुकोपानहम् । (४)द्वन्द्वाच्जुदषहान्तादित्यच् समासान्तः। तदः
स्यास्तीति कञ्जुकोपानही। द्वन्द्वोपतामगद्योत्प्राणिस्थादिनिप्रत्ययः। प्रसिद्धे
पाठेकञ्जुकमेव काञ्जुकं तद्वान् काञ्जुकी। उपानद्वातुपानही । वीद्यादिः
त्वादिनिः। पादुके दारुमये पाद्रक्षणे तद्वान् पादुकी ॥ २॥

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्या ॥ ३ ॥

अस्याऽऽचार्यादेः पुत्रान्तस्य उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि मा• ह्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ ४ ॥

पतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदाहरणम्—

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्धतेनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां विभागेनाऽवस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभो जनमुत्रोश्चारादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाऽऽचार्यः ॥ ६ ॥

^{9.} अनुवर्तत इति ख. पु. २. कृतविवाहस्य' इति क. पु. ३. आर्व. गृ. ३. ७. १०. ४. पा. सू. ५. ४. १०६. चवर्गान्तात् वहान्ताच्च द्वन्द्वाहच् स्यात् समाहारे इति सूत्रार्थः।

ा तस्य शिष्यस्य गृहस्थभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आनार्थः शिष्यगृह(१)मेत्य अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादि(२) छिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहूतोऽभ्वेतो वा

न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥

(३) वदसधीत्य स्नास्य कित्यनेन विधिना स्नातः तस्मिन्काले यथाविध्यभि-हृतमाबद्धं स्नगादि आचार्येणाहुनः स्वयमेव ना तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेत न विमुञ्जेदित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु तदापि मुञ्जेदिति । 'काळे यथावि ध्यभिद्धत'मिति वचनाद्परेद्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव॥॥७॥

उचैस्तरां नाडऽसीत॥ ८॥

स्वार्थे तरप्। याचार्यासनादुच्चासने नाऽऽसीत ॥ ८॥

तथा बहुपादे ॥ ९ ॥

नीचेऽप्यासने बहुवादे नाऽऽसीत ॥९॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

आसने आसीत । आचार्य पीठादावपवेश्य स्वयं वेत्रासनादाः वासीत । तद्धि भूमी सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

श्चाय्यासने चाऽऽचरिते नाविशेत्॥ ११॥

आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्यासने नाऽऽविदेशत् । शयने न शयीत आसने नासीत । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । तथा च मनुर विशेषेणाह-(४) शब्यासने चाध्युषिते श्रेयसा न समाचरत्। दिति ॥११॥ गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत्॥ १२ ॥

यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत । अध्वनि मार्गे

२. ईंप्सा इति. ख. पु. ३. आप. गृ. १२. १. ९. प्रत्यागत इति ख. पु. ४. मनु. २. ११९ 'शय्यासने Sध्याचिरते' इति मेधातिथिसम्मतः पाठः । शय्या चासनं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः ।

'छत्रं यानमिति वर्जये'दिति पूर्वोकस्य प्रतिषेधस्यापवादः। यानं च गुर्वाः रूढमन्यद्वा ॥ १२ ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १३॥

उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । 'सभास्समाजांश्चे' त्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकणे नाम क्रषीवळानामुपकरणं, क्रष्टं क्षेत्रं येन समीकि यते, यच्च कर्सिमश्चिदारुढे(१) केनचिदाकुष्यते । तत्र गुरुणा आकृष्य-माणेऽपि तेनोक्तस्सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता दाय्या । तत्र गुरुणोक्तस्सन् सहाऽऽसीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरे नाम पळाळदाय्या । (२) नवस्वस्तरे संविद्यन्ती' ति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १३॥

नानिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥१४॥

गुरुणाऽनिभभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चित् ब्रूयात् प्रियाद्न्यत् । प्रियं तु ब्रूयात् यथा ते पुत्रो जात इति ॥ १४ ॥

व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहण-

प्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत्॥ १६॥

न्युपतोदः (३)अङ्गुल्यादिघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । न्युपजापः श्रोत्रयो मृंहुर्मुहुर्जल्पनम् । वकारइञ्जान्दसोऽपपाठो वा । न्यभिहासः आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रणमुज्येस्सम्बोधनम्; यथा बाधिरं प्रति । नामधेयप्रहणं दशस्यां पितृविहितस्य नाम्नो प्रहणम्। न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाञ्चापनम् । पतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादिवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषधः । यथाऽऽह मनुः—

(४) नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमिप केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत गातिभाषितचेष्टितम् ॥ इति ॥ १५॥

आपदार्थे ज्ञापयेत्॥ १६॥

आपि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिषेतं ज्ञापयेत् । असति पुरुषान्तरे (५)वचनेनापि बांधयेत्, न साक्षात्त्रेषयेत्, यथा-जूळतोदो मे भवति,

१. केनचिदाकृष्यमाणे क्षेत्र समं भवति. इति. घ. पु.

२. आप. गृ. १९-९

३. अङ्गल्यादिना संघट्टनम् इति. घ. पु.

४. मनु. २-१९९

५. वचनेनैव इति क. पु.

स चाऽग्निना शास्यति, न चात्र कश्चित्सान्निहितः, किं करोमि मन्द्रभाग्य इति ॥ १६ ॥

उत्तरं सुत्रे समावृत्तविषये—

सहवसन्सायं पातरनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥१७॥

सह एकस्मिन् ग्रामे बसन् साथं प्रातरनाहृतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥

विप्रोष्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८॥

थदा ब्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं पश्येत ॥१८॥

आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायां पसंग्रह्योपसञ्जि-घृक्षेदाचार्यम् ॥ १९॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः प्रिपितामहवत्। यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यवद्यात् सिन्निपातो मेळनं भवति, तदा प्राचार्यय द्वितीयार्थे चतुर्थो। प्राचार्य पूर्वमुपसंगृह्य प्रश्चात्स्वाचार्यमुपसङ्कृहीतुमिच्छेत् । न केवळं मनसा किन्तु यथाऽऽचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिष्ट् क्षतीति तथा चेष्टेत । अन्यथा अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्थात्॥ १६॥

प्रतिषेधेदितरः ॥ २०॥

इतर आचार्यः प्रतिषेषेत् 'वत्स मा मोपसङ्गही'रिति ॥ २० ॥

लुप्यते पूजा चाऽस्य सकाशे ॥ २१ ॥

अस्य प्राचार्यस्य सकाशे सन्निधौ आचार्यस्य पूजा छुप्यते न कार्यो । न केवळमुपसङ्ग्रहणमेव । उत्तरसुत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥

मुहूं आऽऽचार्यकुलं द्शीनार्थों गच्छेचथा शक्त्यिषहस्त्यमाः

दाघाऽपि दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

मुद्देश्वेत्यनुस्वारद्धिं छान्द्सा । वीष्साळोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । प्रामान्तरे वसन्निप मुहुर्मुहुराचार्यकुळं दर्शनार्थमागच्छेरत् । यथाशिक गोरसापूपादि आधहस्य हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वेरत्यर्थः । अपिशब्दोऽभावे विधि द्यातयति—गोरसाद्यभावे दन्तकाष्टान्यर्पीति । इतिशब्दः अन्तेवासिधमांगां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२॥

(१)मातरं पितरमाचार्यमुग्नीं रच गृहाणि च रिक्त-पाणिनीपगच्छेद्राजानं चेत्न श्रुतमिति ॥ ३३ ॥ तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४॥

तास्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तः । वृत्तेः प्रकारो वश्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छाद्यमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राह्येत्॥ २५॥

एवं शिष्यं पुत्रमिन(२) अस्याऽभ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्कृत् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिद्यनपच्छादयमानः अगूहन् सुयुक्तः सुष्ट्ववहितः तत्परो भूत्वा विश्वां प्राह्येत् ॥ २५ ॥

न चैनमध्ययनविद्दनेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु॥२६॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविद्दनेनाऽऽत्मप्रयोजनेष्वनापत्सूपरुन्ध्यातः। (३)उपरोः धः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनापत्स्व' तिवचनादापद्यथ्ययनविघातेनाः **ડ**प्यूपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनेपुणमापद्यमानः॥ २०॥

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । यो उन्तेवासी विविद्यतातमा द्वयोराः चार्ययोः(४)विविधं निहितात्मा गुरावनैषुणमापाद्यति—नाऽनेनाऽयं प्रदेशः सम्यगुक्त इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः(५) ।

अपर आह-योऽन्तेवासी वास्त्रनःकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ वि सदृशं निहितातमा भवति अनुरूपं न शुश्रूषते सोडन्तेवासी न भवतीति॥२०॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः॥२८॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीतिः; त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमाः णः तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ २८ ॥

इदं स्त्रं क. पुस्तक एव दृश्यते । नान्यत्र । २. अभ्यासादिषु इति छ. पु.

४. विधिवत् इति. ख. पु. । ३. उपरोधः स्वतन्त्रीकरणम्. इति. ङ. पु.

५. ''अत्र मतुः-धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजिमवोषरे इति-"इलिधिकः पाठो इत्यते ख. पुस्तके

अपराघेषु चैनं सतनमुपालभेत ॥ २९ ॥ 🕐 अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालमेत-इद्मयुक्तं स्वया कृतमिति ॥२९॥ अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमद्शीनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः॥ ३०॥

अभित्रासो (१)भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनळोषः। उदकोपस्पर्शनं श्रीतोदकेन स्नापनम्। अदर्शनं यथाऽऽत्मानं न पदयति तथा करणम्। गृहप्रवेशानिषेधः। सर्वत्र ज्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्यपराधः मात्रा तद्वुक्षपं व्यस्ताः समस्ताश्च । अनिवृत्तेः यावद्सौ न ततोऽपराघाः क्रिवर्तते ताबदेते दण्डाः ॥ ३० ॥

निवृत्तं चारितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसुजेत् ॥ ३१ ॥

एवं चरितब्रह्मचर्यं निक्तं गुरुकुलात् कृतसमावर्तनमित्यर्थः। एवंभूतः मन्येभ्यो घर्मेभ्यो यमसावाश्चमं प्रतिपित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्व मन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्तवाऽतिसृतेत् । तं तमाश्रमं प्रतिपन्तम् त्सृजेत् ॥ ३१॥

इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावुज्वलायामष्टमी कण्डिका॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्जवलायां प्रथमप्रक्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

१. रज्जुवेण्वादिना भयोत्पादनम् इति. ख. पु.

अनुध्यायाः]

पवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः। अथ देशकालकृता अध्ययन-धर्मो उच्यन्ते—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं पदोषे नाडधीयीत ॥ १ ॥

मेषादिस्ये सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते । चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चेत्राद्या द्वादश स्मृताः । तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रयादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सिवतिर याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवितिनी पौर्णमासी सा श्रावणी। श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा वा। तस्यां श्रावण्यो पौर्णमास्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म छन्त्वा स्वाध्यायमधीयीत। अधीयानश्च मासमेक प्रदेषे प्रथमे रात्रिभागे नाः धीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात्। प्रदोषग्रहणाद्वात्राः वत्यूध्वं न दोषः॥ १॥

तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्॥ २॥

तिष्यः पुष्यः; तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत्। तस्यां विरमेत्। उत्सर्जनं कुर्यात्। तस्यापि प्रयोगो(१)गृद्धा प्रवेक्तः। रोहिण्यां वा, (२)तै-षमासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत्। अनयोः पक्षयोः पश्च मासानधीयीत ॥ २ ॥

अर्घपश्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्थः पञ्चमो येषां ते अर्थपद्यमाः । अर्थाधिकांश्रत्यो मासान् अधीयीते त्योपस्यत (३) हत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तः रदर्शनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक् गुक्कपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्यः यनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतमागस्य प्रहणाध्ययनमिति । प्रभिञ्जतमेतद्(४) गृह्ये ॥ ३ ॥

१. आपस्तम्बगृह्यसूत्रान्तर्गतोपाक्रमीत्सर्जनपटलव्याख्यानेऽनाकुलायामित्यर्थः। (आप. गृ. सू. पृ. १५४.) एतद्वचनबलादेव हरदत्तेनोपाक्रमीत्सर्जनाख्यः पटलः आपस्तम्बगृह्या न्तर्गतो व्याख्यात इत्यवगम्यते इति न्यक्तयाम गृह्याटिपण्याम् ।

२. 'तिष्ये मासि भवा या रोहिणी' इति ड. पु.

३. अत्र मतुः ४. ९५. द्रष्टव्यः । ४. आप. गृ. ७. १. पृ. १९००

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत्॥ ४॥

निगमाश्चत्वराः । ग्रामनिर्गमनामर्गा वा । नियमेन ग्रम्यते तेष्विति । तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत्॥ ४॥

आनदुहेन वा शकृतिपण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५॥ अनुहत्सम्बन्धिना वा शकात्पण्डेनोप्रिष्य निगमेष्वप्यधीयीत॥५॥

इमशाने सर्वतः शम्याप्रासात्॥ ६॥

श्मशाने चाध्ययनं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिश्च । शम्या क्षिप्ता यावः ति देशे पतति ततोऽवांगिति पश्चमीनिर्देशाह्रम्यते ॥ ६ ॥

ग्रामेणाऽध्यवसिते क्षेत्रेण वा नाऽनध्यायः ॥ ७ ॥

यदा श्मशानं प्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाऽधीयीत ॥ ८॥ यदा त तदध्यवासितमपि इमशानं ज्ञायते-अयं स प्रदेश इति, तदा ताबरयेव प्रदेशे नाऽधीयीत । न शस्यामासात् ॥ ८॥

(१) इमज्ञानवच्छुद्रपतितौ ॥ ९॥ श्रद्धापतितसकारोऽपि शम्याप्रासान्नाऽध्येयम् ॥ ९॥ समानागार इत्येके॥ १०॥

एके मन्यन्ते समानागारे शुद्रपतितौ वज्यौं, न शस्याप्रासादिति ॥१०॥ ज्ञद्वायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवाऽनध्यायः ॥११॥ श्र्वायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवाऽनध्यायः। न समानागारे, नापि शस्याप्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिकान्तायां मैथुने ॥१२॥ शुद्राज्यतिरिक्ताऽपि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिकान्ता नीचगामिनी तस्या मवि प्रेक्षणप्रतिवेक्षणयोरनध्यायः॥ १२॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्याससेच्छन् सम्भा-

१, याज्ञवल्क्योऽत्र १. १४८. इष्टब्यः ।

षितं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तथा सम्भाषेत । सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । एवं तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥१३॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह सम्भाषितमि च्छति स पूर्व ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत । सम्भाष्य च पुनरिप ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । किमेवं सति भवति १ एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युद्यो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । 'प्रजानिःश्रेयस'मिति-वचनात् विधवादिभिः सह सम्भाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

(१) अन्तइशवस् ॥ १४॥

अन्तरशावी यत्र प्रामे तत्र नाध्येयम् । पतेना 'न्तश्चाण्डाल'मिति व्याख्यातम् ॥ १४॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चण्डाल एव दाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तस्यर्थे । अन्ययीमावो वा विभक्तार्थे द्रष्टव्यः ॥ १५॥

(२)अभिनिस्सृतानां तु सीम्न्यनध्यायः ॥ १६॥ यदा रावाः सीम्नि अभिनिस्तता भवन्ति तदा तत्राऽनध्यायः ॥ १६॥

सन्दर्शने चाऽरण्ये ॥ १०॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चण्डालो वा सन्दर्यते तावत्यन-ध्यायः ॥ १७॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८॥

बाह्याः उम्रानिषादादयः परिपान्थिनः तेषु च म्राममागतेषु तदहरनध्याः यः, तस्मिन्नहनि नाऽध्येतब्यम् ॥ १८॥

अपि सत्सु ॥ १९॥

ये विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः तेष्वपि प्राप्तमागतेषु तदहरः मध्यायः ॥ १९ ॥

सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २०॥

सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मेघगर्जिते सति रात्रिं (१)सर्वी रात्रि नाऽधीयीत। वर्षताविदम्। अन्यस्मिन्नाधिकं वक्ष्यति ॥२०॥

स्वमपर्यान्तं विद्युति ॥ २१ ॥

अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो हृस्वः । विपर्यासरुद्धान्दसोऽपपाठे। वा । सन्धौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमनध्यायः न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २१ ॥

एवं सायं सन्ध्यायामुक्तं, प्रातस्सन्ध्यायामाह-

उपन्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्या-प्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने

सप्रदोषमहर्नध्यायः ॥ २२ ॥

उपन्युवं उपस्समीपे तत्र विद्यातमाने विद्युति सत्यामपरेद्यस्सप्रदो-वमहरत्रथायः । प्रदोषाद्रभ्वे रात्रावध्ययनम् । यावता वा कालेन शम्याप्रा-सादवांगविध्यतां गां कृष्णामिति वा रेहिणीमिति वा विजानीयात्। एतः हिमन्काले उपन्युषं विद्यातमान इत्यन्वयः । रीहिणी गौरवर्णा । इतिराज्यः प्रयोगे द्विताया प्रयुज्यते । तत्राऽन्वयप्रकाराश्चिन्त्यः ॥ २२ ॥

दहेऽपररात्रे स्तनायित्तुना ॥ २३ ॥

रात्रेस्ततीयो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्योऽशो महारात्रः । अन्त्यो दहः । तस्मिन् दहेऽपररात्रे स्त्रनायित्तुना निमित्तेन सप्र-वोषमहरनध्यायः॥ २३॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

अर्धरात्राद्र्वमनन्तरोक्तो विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह प्रवेति ॥ २४ ॥

गवां चाऽवरोधे ॥ २५ ॥

दस्युवभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो व्रामाञ्चिगमिनरोधः॥ २५॥

बध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

१. अस्य सूत्रत्वेन परिगणनं छतं कं. पु.

वर्घाहाणांचो रादीनामवरोघे यावता कालेन इन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः ॥ २६॥

प्रष्ठारुढः पश्चनां नाऽधीयीत ॥ २७॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठाऽह्रढः तत्राऽऽसीनस्सन्नाऽधीयीत ॥२७॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८॥

अमावास्यासु द्वावहारात्रौ नाऽधीयीत । तासु च पुर्वेसुश्चतुर्दशीषु च। तथा च मनुः(१) — 'अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च।' इति ॥ २८॥

इत्यापस्त स्वस्तूत्रवृत्ता बुज्वलायां नवमी कण्डिका ॥

चातुर्मासीषु च॥१॥

चतुर्षुं मासेषु भवाश्वातुर्मास्यः।संश्लेषा तिस्णां पौर्णमासीनां यासु चातु-र्मास्यानि क्रियन्ते।काः पुनस्ताः?काल्गुन्याषाढीकार्तिक्यः। चातुर्मास्यो यज्ञः। 'तत्र भव'इति वर्तमान 'संज्ञायामणि' त्यण्यत्ययः । तासु चातुर्माः सीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः। गौतमस्तु स्वशब्देनाह(२) 'कार्तिके फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासीं ति । (३)पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरवशादनध्यायः । यथा होशनाः—'पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्याय' इति । 'प्रतिपत्सु न चिन्तये' दिति च । एवं चतुर्द-्शीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं(४) मूळं मृग्यम् । तत्र याञ्चवल्क्यः---

(५) 'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तके।' इति॥ १॥

वैरमणे गुरुष्वष्टाक्य औपाकरण इति व्यहाः॥ २॥

विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु । संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते ।

१. मनु. स्मृ. ४. ११३.

२. गौ. ध. १६. ३२. ३. पैार्णमास्यन्तरे प्रतिपत्त्यु च इति. ख. पु.

४. मूलम्' इति. नास्ति क. पुस्तके । मृग्यमिति नास्ति ख. पुस्तके

५. या. स्मृ. १. १४६. ऋतुसान्धिषु मुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च इत्यिषिकः पाठः ख. . पुस्तके ।

अष्टकैवाऽष्टाक्यं स्वार्थिकः ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकर-णमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरिहताः । तत्र गुरुषु मरणिदनमारभ्य व्यहाः । इतरेषु पूर्वेद्युरपरेद्युस्तिस्मश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—(१)तिस्नोऽष्टकास्त्रिरात्रमन्त्यामेकेऽभितो वार्षिक'।मिति । उपाकरणादृष्वं प्रागुत्सर्जनात् यद्ध्ययनं तद्वार्षिकम् । तद्मितस्तस्या-दावन्ते च यत्कर्मे क्रियते तत्रापि त्रिरात्रामित्यर्थः । सौशनसे च व्यक्त मुक्तम्(२)'उपाकर्मणि चोत्सर्गे व्यहमनध्याय' इति । मानवे च व्यक्तम्(३)'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।' इति ॥ २॥

तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥

ये सिन्नकृष्टा इत्यः भ्रातृतत्पुत्रपितृव्याद्यः । तेष्विप मृतेषु तथा इयहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो । बिचरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौ-चमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः—

'उभयत्र दशाऽहानि कुलस्याम्नं न भुज्यते । दानं प्रतिप्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥' इति । उभयत्र जनने मर्णे च ॥३॥

मातरि पितयीचार्य इति द्वादशाहाः॥ ४॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः। अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम्, अनध्यायप्र-करणात्॥ ४॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

मात्रादि व्यधिकं तावन्तं कालमहरहस्स्नानमपि कार्यम्, न केवलमन-ध्यायः ॥ ५॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६॥

अनु पश्चात् भूता जाता अनुभाविनः मृतापेक्षयाऽवरवयसः । तेषां परि-वापनमपि भवति केशानाम् । (५)'क्रत्यच' इति प्राप्तस्य णत्वस्य (६)'णे-

१. गी. १६. ३८-४०.

२. नेदं वचनिमदानी मुपलभ्यमानायां पद्यात्मिकामौशनसः मृतौ दृश्यते ।

३. मनु. ४. ११९. ४. मनु. ५. ३.

५. "शिखामनु प्रवपन्त ऋष्ये" इति वचनम् ? तस्य बलीयस्त्वादिस्याह"इति.ख. पु.

६. पा. सू ८. ४. २२. उपसर्गस्थानिमत्ततः (रेफनकाराभ्यां) परस्याऽच उत्तर-स्य कृत्प्रत्ययगतस्य नकारस्य णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः ॥

(१)विंभाषे ति विकल्पः। अन्ये तु शावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवा-पनिमच्छन्ति।

अपर आह—अनुभाविन उदकाहीः । तेषां मरणे परिवापन-मिति ॥ ६॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥

विहारी यागदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समावृत्ता वपेरित्रत्येके मन्यते । रवमतं तु वपेरक्षेवेति ॥ ७ ॥

तत्र वपनस्याऽमङ्गळत्वं गुणिविधिना परिहारं च वक्तुं ब्राह्मणमुः दाहरति—

अथापि ब्राह्मणम्—रिक्तो वा एषोऽनपिहितो य-नमुण्डस्तस्यैतद्पिघानं यच्छिखेति ॥ ८॥

रिकः अन्तःश्चन्यो घटादिः। स्रोऽनिपिहितः पिधानरहितो याहराः ताहरा एषः यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत् यिच्छला नाम । अनेन चैतहर्शितं-निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रतिषेधपरिमिति ॥ ८ ॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनम् ? (२)वचनसामर्थ्यादित्याह—

सत्रेषु तु वचनाइपनं शिखायाः॥ ९ ॥ स्पष्टम्॥ ९॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १०॥

आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यते । स्वपश्चस्तु द्वादशाहः पूर्वमुक्तः ॥ १० ॥

श्रोत्रियसंस्थाया(३)मपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

श्रोत्रियं (४)वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंनत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रि-मेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाहुर्वादिश्वपि सेव

१. पा. सू. ८. ४. ३. उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य, णिजन्ताद्विहितो यः क्रत्प्रत्ययः तद्गतस्य नकारस्य णत्वं विकल्पेन स्यात् इति सुत्रार्थः। २. ५६. पृष्ठे ५. टिप्पणी द्रष्टब्या ।

२. उपरि संबत्सरायां इति क. पुस्तकेऽपपाठः । ४. आप. घ. २. ६. ४. सूत्रे । आप० घ० ८

निमित्तमनध्यायस्य ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके॥ १२॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरण प्वाडनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति, न तु श्रो-त्रियसामान्यमरणे ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानो वाऽनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

श्रोत्रियेऽभ्यागते अध्येतुकामोऽघीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

अध्यापयेद्धा ॥ १४ ॥

अध्यापियतुकामोऽध्यापयन्वेति प्रकरणाद्गम्यते । सोऽपि तमनु-ज्ञाप्यापयोदिति॥ १४॥

गुरुसनिधौ "चाधीहि भो" इत्युक्त्वाऽधीयीत ॥ १५ ॥

धारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सिन्निहिते सिति 'अधीहि मो' इत्युक्त्वाऽघीयीत ॥ १५॥ *

अध्यापयेद्या ॥ १६ ॥

अध्यापयन्निप तत्सिन्नधावेवमेवोक्त्वाऽध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *
उभयत उपसंग्रहणमधिाजिगांसमानस्याधीत्य च ॥१.०॥
उभयतः अध्ययनस्याऽऽदावन्ते च उपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रम(१)मध्येतुकामस्याऽऽदावधीत्यान्ते ॥ १७ ॥ *

अधीयानेषु वा यत्राऽन्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याऽघीयीत ॥ १८ ॥

बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु च यत्राऽन्यो व्यवेयादन्तरा गच्छेत्, तत्रा 'प्यधीहि भो' इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्य उच्चार्याऽघीयीत । प्रत्ये-कमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ॥ १८ ॥

इवगर्दभनादास्सलावृष्येकस्कोल्रुकदाब्दास्सर्वे वादितदाब्दा रोदनगीतसामदाब्दाश्च ॥१९॥ ज्ञनां गर्दभानां च बहुनां नादः। बहुवचननिर्देशात् । सलावकी

१. अध्येतुकामस्येत्यादि ङ पुस्तक एवास्ति । * मनौ, २. ७३ इलोको द्रष्टव्यः ।

वृक्तजाताववान्तरभेदः । क्रोष्ट्रीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्युंसोऽपि ग्रहणम्। (१)'इन्द्रो यतीन् सालावृक्तेभ्य' इत्यादौ दर्शनात्। सर्वत्रादिः स्वरो दीर्घः। स प्वायं विकृतः प्रयुक्तः। एक्सृकः एकचरः सृगालः। उलूको दिवाभीतः। एतेषां च शब्दाः। वादितानि वादित्राणि वीणावेणु-मृदङ्गादीनि। तेषां च सर्वे शब्दाः। रोदनशब्दादयश्च। एते श्रूयमाणा (२)अनध्यायस्य हेतवः॥ १९॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः॥ २०॥

वेदान्तरसकाशे(३)साम्नामनध्ययनम् । गीतिषु सामाख्या, तद्यो-गाद्वेदवचन इत्यन्ये॥ २०॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र संसुड्येरन् ॥ २१ ॥

आकोश(४)परिवादादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्यायः। यत्राध्ययनशः ब्देन ते संसुज्यरन् ॥ २१॥

छद्धित्वा स्वप्नान्तम् ॥ २२ ॥

छर्दनं वमनम् । तत्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाऽधीयीत ॥ २२ ॥

सर्पिवा प्राइय ॥ २३ ॥

अध वा सिं प्रार्याऽधीयीत ॥ २३ ॥

प्तिगन्धः ॥ २४॥

दुर्गन्ध उपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः॥ २४॥

शुक्तञ्चाऽऽत्मसंयुक्तम्॥ २५॥

यत्पकं कालपाकेनाऽम्लं जातं तच्छुक्तम् । तद्यावदात्मसंयुक्तं स्वोदरः स्थमजीणे, यावचदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः॥ २५॥

पदोषे च सुक्त्वा नाऽधीयीत ॥ २६॥ तेनाऽधीत्यैव भुञ्जीत ॥ २६॥

प्रोदक्योश्च पाण्योः ॥ २७ ॥

भुक्तवेत्येव । भुक्तवा यावत्र्योदको पाणी आद्रौ तावन्नाऽधीयीत । कोचित् भुक्तवेति नानुवर्तयन्ति ॥ २०॥

१. तै. सं. ६. २. ७. २ या. स्मृतौ १. १४८-१५१. खोका द्रष्टव्याः।

३. साम नाऽध्येयम् । इति. ख. पु. ४. परिहासादिषु. इति. क. पु.

प्रेतसंक्ल्सं चात्रं सुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८॥

यो मृतोऽसिपण्डीकृतस्स प्रेतः। तदुदेशेन दत्तमन्नं भुक्ता सप्र-दोषमहर्नोऽधीयीत। प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः। अत्र मनुः—

(१)यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्गह्म न कीर्तयेत्॥' इति ॥ २८॥

आ च विपाकात्॥ २९॥

यदि तावता कालेन तद्भं पकं जीण न भवति, तत आविपाकात् तस्य नाऽधीयीत ॥ २९ ॥

अश्राह्मन तु पर्यवद्ध्यात् ॥ ३० ॥

जींगें अजीं च तस्मिन् अश्रादेनाऽन्नेन पर्यवद्ध्यात् तस्योपर्यश्राद्धमन्नं भुजीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र 'अश्राद्धेने' ति वचनात् पूर्वत्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे तद्वतावुज्वलायां च दशमी कण्डिका ॥

काण्डोपाकरणे चाऽऽमातृकस्य ॥ १॥

काण्डोपाकरणं काण्डवतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्तवा सप्रदोषमहरनध्यायः। अपर आह-भुक्तवेति नाऽनुवर्तते । यथाचोत्तरत्र भुक्तवाप्रहणम् । काण्डोपाकरणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषम-हरनध्यायः। एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ १॥

काण्डसमापने चाडिपतृकत्य ॥२॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः॥२॥

मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो (२)निन्दिकुबेराद्यः । तेषां यज्ञः तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणमोजनम्, तत्र मुक्त्वा

१. मतु. स्मृ. ४. १११. २. 'नन्दीक्वरशरकुमारादयः' इति पाठान्तरम् ।

सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखेन देवेध्विज्यमाने-ध्वित्यन्ये ॥ ३ ॥

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नाऽनध्यायः ॥ ४ ॥

'प्रेतसंक्लप्तं चाऽन्न'(१०.२८)मित्यस्यापवादः। पर्युषिता राज्यन्तारिताः ह्यः प्रतिगृहीताः, तेषु तण्डुलेष्वच पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः। तथा आममांसेन तदहभीक्षितेनाणि नानध्यायः। पर्युषितेनेत्येके । 'पर्युषिते' रिति वचनात्तदहभीक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः॥ ४॥

तथौषधिवनस्पतिमुलफ्लैः॥ ५॥

ओषाधिग्रहणेन वीरुघोऽपि गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूळैः सूरणकन्दादिभिः फळेश्चाऽम्रादिभिः पकैरपकैश्च तदहर्भिक्षितैरपि नाऽनध्यायः॥ ५॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत

यस्मिन्नहानि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा आवण्यां पौर्णमाः स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येतुमाः रम्भं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपळक्षणम् ॥ ६॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥

अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारा-यणस्य (१)ये उपाकरणोत्सर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाऽधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याऽण्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । 'तां विद्याः मि' ति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७॥

वायुर्घोषवात् भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र धाराः प्रवहेत्॥८॥

घोषवान् कर्णश्रवः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा (२)मेघे घाराः प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे पर्वविधो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाऽघीयीत । अत्र मनुः—

(३) 'कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमृहने" ॥ इति ॥ ८॥

१. उपाकरणोत्सर्जनयोः कृतयोः. इति ड. पु. २. देवे. इति क. पु.

३. म. स्मृ. २. १०२

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिक्के— (१)ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोध्य च समध्ययनं तदहः॥९॥

यदा(२) सहाऽधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः । केचिच्चाचार्येण वा सङ्गतास्तदा समध्ययनं सहाऽधीयमानं प्रदेश तदहर्नाधीयीत । विप्रो-षितानां यदहः प्रनमें छनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥१०॥

नाघीयीतेत्येव ॥ १० ॥

अत्रोदाहरणम्—

यथाइस्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥ णत्वमाकस्मिकम्, अपपाठो वा ॥ ११ ॥ तावन्तं कालं नाऽधीयीताऽध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥ तेषु स्वैरिकमस्र तावनंतं कालमध्यायनमध्यापनञ्ज वर्जयेत ॥ १२ ॥

सन्ध्योः ॥ १३ ॥

सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उमे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कार्ल नाधीयीताध्यापयेद्वा । पवमुत्तरत्राप्यतुवृत्तिः ॥ १३ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिखे-

तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते॥१४॥

विवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥ १४ ॥

दिवा च पिहिते॥ १५॥

संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः। स च चैत्रमासि गुक्कत्रयोदश्यां भवति। आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादि-चिवाक्षितः। तयोस्तदहरनुवाकाध्ययनमविद्वितम्। अनुवाकप्रहणान्न्यू-ने द दोषः।

१. इदं ११ शं च सूत्रं त्रिधा विच्छिन्नं ड. पु.

२. सहाधीयमानेषु केचित् इति. ख. पु.

अपर आह्-अनुवाकग्रहणात्मन्त्रज्ञाह्मणयोरेव प्रतिषेधः, नाङ्गानाः मिति॥ १६॥

नित्यप्रदनस्य चाऽविधिना ॥ १७ ॥

नित्यं प्रदनाध्ययनं यत्र स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वः स्यमाणेन प्रकारेण विनाऽनुवाकाध्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्म-यज्ञाध्ययनं तथापि केनचिद्ययङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयक्षः। मनुः-

'स्नातकवतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्'। इति ॥ १७ ॥

तस्य विधिः ॥ १८॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वश्चिते ॥ १८॥

अकृतप्रातराद्या उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे ऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ २९ ॥

अकृतदिवामोजन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः शुनौ देशे प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्यच्छिदिईशेंऽधीयित । यथाध्यायं यथा पा-ठमनुषङ्गरहितमुल्पजन् आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहरसु(१) अधीयीत द्वितीयादिष्त्मुज्य ततः परमधीयीत । वाचा उज्जैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

मनसा चाऽनध्याये॥ २०॥

अनुष्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २०॥

विद्युति चाऽभ्यग्रायां स्तनियत्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहीरे च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥

विद्युति अभ्ययायामविरतायाम् । स्तनयित्नौ चाऽभ्यये । अप्रायत्ये आ-त्मनोऽग्रुचिभावे। प्रेतांत्रे च भुक्ते। नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥

श्राद्धभोजन एवैके ॥ १२॥

एके त्वाचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते, न विद्युदादिषु॥२२॥ विद्युत्स्तनयित्नुवृष्टिश्चापतौँ(२) यत्र सन्निपते-युस्त्रयहमनध्यायः ॥ २३ ॥

१. अधीतं यत् तत् इति. ङ. पु. २. "यत्र" इति नास्ति क. पु.

अपतौ यस्मिन देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापर्तः । तत्र यदि विद्युदादयस्मीत्रपतेयुः समुदितास्स्युः तदा त्र्यहमनध्यायः ॥ २३ ॥

यावद्भृमिर्व्युद्केत्येके ॥ २४ ॥

यावता काळेन भूमिः विगतोदका भवति तावन्तं काळमनध्याय इत्येके मन्यन्ते ॥ २४ ॥

एकेन हाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥ २५ ॥

पतेषां विद्युदादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः। अ-परेचुरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

सूर्याचन्द्रमसोग्रहणे भूमिचलेऽपस्वान उल्काः यामग्न्युत्पाते च सर्वासा विद्यानां सार्वकालिकमाकालम् ॥२६॥

'सर्याचन्द्रमसो' रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्यर्थम् । भूभिचले भू-कम्पे । अपस्वाने निर्घाते । उल्कायामुरुकापाते । अग्न्युत्पाते(१) ब्रामादिदाः हे। प्तेषु निमित्तेषु(२) सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम्—

(३)अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ इत्युक्तानाम् । सार्वकालिः कमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः। अत्र 'सर्वासामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ २६ ॥

अभ्रं चापतों सुर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते प्रतिगन्धे नीहारे च सर्वद्वेतेषु तावत्कालम् ॥२७॥

अपर्तावश्रं दृश्यमानं यावत् दृश्यते तावत्कालमनध्यायः। एवं परिवे षादिष्वपि योज्यम् । बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः सुर्यसमीपे तद्।कृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नः प्रसिद्धम

१. गृहादिदाहे इति ग. पु. २. सर्वेषु इति नास्ति. ख. ग. पु.

३. विष्णु पु. अङ्गानि शिक्षात्र्याकरणछन्दोनिरुक्तज्यौतिषश्रौत्रसूत्राणि, चत्वारो बेदाः, ऋगादयः प्रसिद्धाः, मीमांसा पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा च, न्यायविस्तरः गौतम-प्रजातमान्वीक्षक्याख्यं न्यायशास्त्रम्, वैशेषिकशास्त्रं च, पुराणं मत्स्थादिपुराणानि, मन्वा-दिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि च विद्यापदवाच्यानीत्यर्थः।

त्राम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो छिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-दिषु च त्रिषु तावन्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पृतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्षणा-र्थम् । पुनरिह वचनं तावन्कालिमित विधातुम् । अत्रैव स्वगर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पुवंत्र पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

मुहूर्त विरते वाते ॥ २८ ॥

वाते घोषवति विरतेऽपि मुहुर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तम्।।२८॥ सलावृक्यामेकमृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ २९॥

(१)'तावत्काल'मित्यस्याऽपवादोऽयम् । सलावृक्येकसृकशब्दौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥

नक्तं चारण्येऽनग्नाचहिरण्ये वा ॥ ३० ॥ रात्राविग्नविजेते हिरण्यवाजेते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥ अननूक्तं चाऽपत्तौं छन्दसो नाधीयीत ॥ ३१ ॥

उत्सर्जनादृश्वमुपाकरणादर्वागपर्तः । तत्र छन्दसोऽनन्कमंशमपूर्वं नाऽश्रीयीत । ब्रह्मणाध्ययनमपतौं न कर्तव्यम् । यद्यपि(२)तैष्यां पौर्णः मास्यां रोहिण्यां वा विरमे' दित्युक्तम्, तथापि कियन्तं काळं तिहरः रमणम् ? कस्माद्वाऽध्ययनम् ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते-एतावन्तं काळं ब्रह्मणाध्ययनं न कर्त्वव्यमिति । धारणाध्ययने न दोषः । तथा 'छन्दस' इति वचनादङ्गानां ब्रह्मणाध्ययने न दोषः ॥ ३१॥

प्रदोषे च॥ ३२॥

प्रदेषे चाऽनमूक्तमृतामि नाघीयीत। (३) मासं प्रदोषे नाघीयीते रयेतत्तु घारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेघार्यम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वाद्शी त्रयोदशी च मिश्रीभवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीतानूकमननुकं च, ऋतावपर्तौ च। एष आचार इति ॥ ३२॥

सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ३३॥

आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपतौँ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ३३ यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३४॥

૧. આવ. ઘ. ૧. ૧૧. ૨૯. **૨. આ**વ. ઘ. ૧.૧.૨. ફે. આવ. ઘ. ૧.૧.૧.૧. આવ**્**ઘ **લ**્

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणोक्तादन्यदनध्यायनिमित्तम् । परिषत्स-मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोकं (१)तथा द्रष्टव्यम् । तत्र वासिष्टः (२)'दिग्दाहपर्वतप्रपातेष्वळक्षिरपांसुर्वेष खाकाळिक' मिति। यमः -

(३)'श्लेष्मातकस्य राज्मस्या मधूकस्य तथाप्यधः। कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः॥' सङ्घामोद्यानदेवतासमीपेषु नाघीयीतेति ॥ ३४॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तावुज्वलायामेकादशी कण्डिका ॥

इति चापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां प्रथमप्रको त्तीयः पटलः ॥ ३ ॥

१. तथा इति नास्ति. क. पु.

२. व. स्म. १३. ८. दिग्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषु, इति मुद्रितपुस्तकपाठः । निमित्तप्रादुर्भावादारभ्याऽन्येद्युर्थावत् स एव कालः स आकालः । तत्र भवमाकालिकम् ।

३. मुद्रितयमस्मृतौ बृहद्यमस्मृतौ बा नेदं वचनमुपलभ्यते ।

श्रथ चतुर्थः पटलः॥

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायस्तत्तवः क्रच्छ्रातिक्रच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावस्प्रलं साधयति तावस्साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते(१)स यदि तिष्ठन्नासीनः श्रयानो वा स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्रैव ब्राह्मणे "स यदि तिष्ठन्नासीन' इत्यापःकरुपः श्रूयते । तत्र (२)'दर्भाणां महदुपस्तीयोपस्यं कृत्वा प्राङ्मिताः स्वाध्याय' मित्यादिर्मु- क्यः करुपो(३) ब्राह्मण प्रवेक्तः। इह पुनरासीनवचनं यथाकथश्चिदाः सनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप प्रव तत्त्रप्यत इति ब्राह्मणार्थः। मनुरप्याह—

(४)आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः । यस्त्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥' इति । समीति स्वैरं दर्शयति ॥ २॥

पवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽद्रणीय इत्युक्ता कालेऽप्याह— अथापि वाजसनेथित्राह्मणम्(५)ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वा-

१.तै. आ. २. १२. अत्र सूत्रे ब्राह्मणवाक्यानुपूर्वी योपात्ता सा क्वचित् ब्राह्मणे नोपल भ्यते । किन्तु एवमनुमीयते—तैतिरीयारण्यकद्वितीयप्रपाठकद्वादशानुवाकगतं "उता तिष्ठम्नुत व्रजम्नुतासीन उत शयानोऽधीतैव स्वाध्यायम्" इत्यंशं 'तप एव तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः' इति तत्रेव त्रयोदशानुवाकगतमंशं चाऽऽदायैकीकृत्य सूत्रेऽन्दितवान् सूत्रकार इति । २. तै. आ. २. ११. १. ३. तैतिरीयारण्यके स्वाध्यायब्राह्मण इत्यर्थः ।

४. मनु. २. १६७. " यदि ह वा अप्यभ्यक्तोऽलंकृतस्सुहितस्सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीत आहेव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीत, तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतन्यः" (मा. शत. ब्रा. ११. ५. ३.) इति माध्यान्दिनशतपथब्राह्मणवाक्यमू- लेयं मानवी स्मृतिरिति भाति।

५. इदानीमुपलभ्यमानमाध्यन्दिनशतपथत्राह्मणपंक्तिस्वियम् - "तस्य वा एतस्य ब्रह्म-यज्ञस्य चत्वारो वषट्काराः यद्वातो वाति यद्वियोतते, यत् स्तनयति यदवस्फूर्जिति तस्मादेवं-विद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयस्यवस्फूर्जस्यभीयीतैव वषट्काराणामछम्बट्काराय" इति । ध्यायस्तस्यैते वषद्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यद्वस्फूर्जित यद्वातो वायति । तस्मात् स्तन-यति विद्योतमानेऽवस्फूर्जिति वाते वा वाय-त्यधीयीतैव वषद्काराणामच्छम्ब-द्कारायेति ॥ ३॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम य एव ब्रह्मयहः ब्रह्म वेदः तस्साधनो यागः। यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः। हवैशब्दौ प्रसिद्धि द्योतयन्तः। तस्य यञ्चस्यैते वक्ष्यमाणाः स्तनयित्न्वाद्यो वष्ट्कारः वषट्कारस्थानीः याः। बहुवचनर्निर्देशात्(१) वषट्काराज्ञवषट्कारस्वाहाकारास्सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते। (२)स्तिनतं मेघशब्दः। विद्योतनं विद्युद्धापारः। अवस्फूर्जनम्शिष्णाः। तत्र 'अवस्फूर्जथुर्लिङ्ग' मिति दर्शनात्। 'वायती' ति 'ओवैश्योषण' इत्यस्य क्ष्यम्। यथा आर्द्धप्रदेशश्चुष्टको मवति तथा(३) वातिर्थ्याः। यस्मादेते वषट्काराः तस्मात् स्तननादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वव्यधीयीतेव। न पुनरनध्याय इति नाधीयीत। किमर्थम् ? वषट्काराणामेतेषामच्छम्बट्काराय अव्यर्थत्वाय। अन्यथा पते वषट्कारा व्यर्थास्स्युः। ततश्च(४) यथा होत्रा वषट्कते अध्वर्युने जुहुयात् तादः गव तत्स्यात्॥ ३॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः॥ ४॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति, न (५)तावति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥

वषट्कारः सर्वत्र यागादौ हिवःप्रक्षेपात् पूर्वे हिवःप्रक्षेपार्थमेव पट्यमानयाः
 ज्यायाः सन्ते पट्यमानः "वौषट्" इति शब्दः । सोमयागे तत्तदूप्रहहोमानन्तरं "सोम-स्याग्ने वीहि३ वौषट्" इति द्वितीयवारं पट्यमानोऽनुवषट्कारः । स्वाहाकारस्तु प्रसिद्धः ।

२. स्तननं इति. ख. ग. पु. ३. वायतीत्यर्थः, इति क. पु.

४. दर्शपूर्णमासादियागेषु सर्वत्र हिनःप्रदानसमये "अमुष्मा अनुब्रूहि" इति प्रैषानन्तरं पुरोनुवाक्यामनूच्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रव्य याज्यामुक्तवा वषट्कृते जुहोति" इति वचनात् वषट्कारानन्तरं होमो विहितः। तत्र वषट्कारानन्तरं होमाकरणे यादृशो दोषस्तादृशस्स्या-दित्यर्थः।

५. 'तावतीति. नास्ति ख. पु.

तदेव (१) शाखान्तरं पठति—
अथ यदि वा वातो वायातस्तनयेद्वा विद्योतेत वाऽवस्फूजेंद्रेकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाऽभिव्याहरेद्भूर्भु—
वस्सुवस्मन्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्। तेनोहैवाऽस्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति॥ ९॥

अन्ते इतिशब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृवमधीयीत । प्राप्ते प्रदेशे । यज्ज(२)वेदाध्ययन एकं यज्ञः । साम(३)वेदाध्ययन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु 'मूर्भुवः सुव' रित्यादिकं यज्जराभिन्याहरेत् , न पुनर्यधापुर्व प्रश्नमात्रम् । तेनैव तावतैवास्याऽध्येतुः तदहः तिसमन्नहिन स्वाध्याय उपात्तो भवति(४) अधीतो भवतीति यावत् । केवितु 'मूर्भुवः सुव' रित्यारिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते, न सावित्रिकम् ॥ ५॥

कस्मात् पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहते शाखान्तरे वाक्यसमार् तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृद्यते ? तत्राह—

एवं सत्यार्थसमयेनाऽविप्रतिषिद्धम् ॥ ६॥

एवं सित वाक्यपरिसमाप्तावाश्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्वाद्यः तेषां समयो व्यवस्था, तेन अविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम् ?

अध्यायानध्यायं इयुपदिशन्ति । तद्नर्थकं स्याह्राज-सनेयित्राह्मणं चेद्वेक्षेत्र ॥ ७ ॥

आर्था हि अध्यायमनध्यायं चोपिद्शन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेथित्राह्मणं यथाश्चतमवेक्षेताऽध्येता ॥ ७ ॥

ननु-अनर्थकमेवेदमस्तु, श्रुतिविरोधात् । तत्राह-

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८॥

योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्थसमयः न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा(५) 'वैसर्जनहीमीयं वासोऽध्वयंवे ददाती' त्यत्रागृह्यमाण

१. किमिदं शाखान्तरमिति न ज्ञायते । २, ३. वेदाध्यायी इति क. पु.

४. स्वीकृतो भवति अधीतो भवतीत्यर्थः, इति. ख. पु.

५. सोमयागे अग्नाषोमीयपञ्चनुष्ठानकाले तदर्थं शालामुखीयादग्नेः कंचिदंशमुद्धृत्य

कारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमानितेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्याः योपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्थवत्वमिति । सूत्रे 'अगृह्ममानः कारण' इति णत्वाभावरछान्दसः ॥ ८॥

का पुनरसी स्मृतिः ? या ब्रह्मयक्षेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे

तावद्विपर्ययः श्रूयते—

(१) भेत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् । इति ।

स्रामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयञ्चादन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्ता-दशी स्मृतिर्मृग्या । एवं तर्ह्याग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते । न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तो(२)र्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् (३)न पुनर्प्रहणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एवं श्रीरुद्रादिजपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरायसमयः प्रमाणम् ? यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं

सम्मवति । तत्राह-

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषासुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥

विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वे

तस्य उत्तरवोदित्थाहवनीयकुण्डे स्थापनार्थं अध्वयों गच्छित तं यजमानस्तत्पत्नीपुत्राद्ये। अध्वयों गच्छित तं यजमानस्तत्पत्नीपुत्राद्ये। अधिषु तत्र तमिन प्रतिष्ठाप्य, आच्छादनवस्नान्तं सुरदण्डे बध्वाऽऽज्येन जुहोति । ते वैसर्जनहोमा उच्यन्ते । तच्च वासः अध्वयेव द्यात् इति प्रकृतवाक्यार्थः । स्मृतेरस्याः लोमादिम्लकत्वः मापाद्यात् एवाप्रामाण्यमुक्तं शबरस्वामिना । कुमारस्वामिना तु एवं सित सर्वत्राऽनाश्वासप्र-सङ्गमापाद्य मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्यमेवाङ्गीकृतम् ।

१. म. स्मृ. २. १०६. ब्रह्मसत्रं सततप्रवृत्तं सत्रम् , यथा सहस्संवत्सरादिकं सत्रं न कदाचिच्छियते तद्वदिदं नित्याध्ययनिमत्यर्थः ।

२. आप. प. १. ४०. ३. अनुष्ठेयार्थप्रकाशकतया इत्याधिकं ख. ग, पु.

वोकाः। निनवदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते। सत्यम्; तेषामुत्सन्नाः पाठाः, अध्येतृदौर्बल्यात्। कथं तिर्हं तेषामस्तित्वम् १ प्रयोगादनुमीयन्ते। प्रयोगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्गाह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिकः पलब्धानीति । (१) कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठस्रुर्वा । सम्भवति च तेषां वेदसंयोगः॥ १०॥

अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते—

यत्र तु पीत्युपलव्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥११॥

यत्र(२)पितृष्वस्सुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रीत्युपलिधतः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते, प्रीतरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥ ततश्च—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२॥

तद्विधानमनुतिष्ठन्नरकायैव राध्यति कल्पते॥ १२ ॥

अथ ब्राह्मणोक्ता विषयः॥ १३॥

पवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमृल्खमुक्तम्।(३) अथ प्रत्यक्षत्राह्मणोक्ता पव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामिष स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम्। तेन तदः तिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३॥

तेषां (४)महायज्ञा महासञ्जाणीति च संस्तुतिः ॥१४॥

तेषां वश्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः स्वाध्यायब्राह्मणे । महासत्राः णीति च संस्तुतिर्भवति बृहदारण्यकादौ । संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रः मिदं न नामधेयं(५) धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु सोम

१. कथमपरथा इति ख. पु. २. 'पितृष्वसृम्रुता' इति नास्ति ख. ग. पु.

३. अथेदानी इति ख. पु.

४. पञ्चेव महायज्ञाः तान्येव महासत्राणि (श. ब्रा. ११. ५.६.१.) इति शतपथे।

५. कुण्डपायिनामयनाख्ये संवत्सरसाध्ये सत्रविशेष "मासमिनहोत्रं जुहोतीति" श्रुतोऽिनहोत्र शब्दस्तत्रत्यस्य कर्मविशेषस्य गौण्या वृत्या नामध्यं सन् प्रसिद्धानिन होत्रात् धर्मातिदेशकः इत्युक्तं पूर्वमीमांसायां सप्तमतृतीये । एवं च क्वचित् नामत्वेनाभिधावृत्या प्रयुज्यमानस्य शब्दस्य प्रकरणान्तरेऽन्यत्र कर्मनामतया यदि श्रवणं, तदा न तत्र कर्मान्तरेऽिप तस्य शक्तिरङ्गीकियतेऽनेकार्धतादोषभिया । किन्तु प्रसिद्धतादृशकर्मानेष्ठगुणसमानगुणवत्वरूपां गौणीं वृत्तिमाश्रित्य तद्वस्रात् तदीयधर्मातिदेशक इति स्थितम् । प्रकृते तु न तथा । किन्तु स्तुतिमात्रभिति ।

यागेषु ये धर्माः 'न ज्येष्ठं भ्रातरमतीत्य सोमेनं यष्टव्य' मित्याद्यः, ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्मा(१) इष्ट्रप्रथमयज्ञानामधिकार' इत्याद्यः उमयेऽपि ते वश्यमाणेषु पञ्चमहायज्ञेषु न भवन्ति ॥ १४॥

के पुनस्ते ? तानाह—

(२)अहरहर्भृतव्लिभेनुष्येभ्यो यथादाक्ति दानम् ॥ १५॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्भूतबलिर्देयः, एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तद्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वादशी कण्डिका ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात् पितृभ्यः स्वधाकार ओद्पात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १॥

देवेभ्यः स्वाहाकारेण प्रदानम् आकाष्टात् अश्वनीयाभावे काष्ट्रमणि तावद्वेयम् । वैश्वदेवोक्तप्रकारेणैवैष देवयङः । केचिद्वेश्वदेवाहुतीभ्यः पृथ्यभूतामिमामाहुति मन्यन्ते । 'देवेभ्यः स्वाहे' ति च मन्त्रमिच्छन्ति । 'देवयेञ्चन यक्ष्य' इति सङ्कल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति(३) गृह्य पः वाडवोचाम । केचिवाहुः—'आकाष्टा' दिति वचनादशनीयाभावेन भोजन- छोपेऽपि यथाकथिन्चत् वैश्वदेवं कर्तव्यम्, पुरुषसंस्कारत्वादिति ।

१. इष्टप्रथमयशैर्यष्टन्यम् इति. ख. पु. "आहिताग्नय इष्टप्रथमयश्चाः गृहपतिसप्त-दश्चास्सत्रमासीरन्" इति सन्नेऽधिकारिनियमः । प्रथमयश्चशब्देन सोमयाग उच्यतेऽग्नि-ष्ट्रोमसंस्थाकः । पूर्वं कृताधानाः अनुष्ठिताग्निष्टोमसंस्थाकसोमयागाः द्वादशाहादिषु सन्ना-स्थेषु ज्योतिष्टोमविकृतिभूतेषु सोमयागेष्वधिकारिणः इति वाक्यार्थः ॥ ताहशानां निय-मानां तत्रापक्षा । अधीतवेदस्य सर्वस्याऽप्यत्राधिकार इति मावः ॥

२. "सूत्राणीमानि—शतपथबाद्धाणस्य काञ्चन प्रतिरूपतामनुभवन्ति" इयं हि शातपथी पंक्तिः—भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः इति । अहरहर्भूतेभ्यो बिलंहरेत । तथैतं भूतयज्ञं समाप्नोति, अहरहर्दयादोदपात्रात् तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति, अहरहर्स्वया कुर्यादोदपात्रात् तथैतं पितृयज्ञं समाप्नोति, अहरहस्त्वाहा कुर्यादोकाष्ठात्तथैनं देवयज्ञं समाप्नोति । अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वे ब्रह्मयज्ञः इति ।

३. आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्यानाकुळातात्पर्यदर्शनसहितस्य चौखम्बामुद्रणाळयमुद्रितस्य पुस्तकस्य १०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अपरे तु-अशनीयसंस्कार इति चदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थिताः।

पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् ओर्पात्रात् अश्वाद्यभावे उद्पात्रमिष्
स्वधाकारेण तावहेयम् । पात्रग्रहणात् सह पात्रेण देखम् । एव पितृयकः ।
स्वाध्यायः(१) 'तस्य विधि' रित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । स तु ब्रह्मयकः।
इतिः समाप्तौ । इत्येते महायञ्चा इति । न चायमुपदेशकमोऽनुष्ठान
उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु—(२)ब्रह्मयञ्चो, देवयकः, पितृयञ्चो, भृतयञ्चो,
मनुष्ययञ्च इति ॥ १॥

पूजां प्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ २ ॥

वर्णतो(३) ये ज्यायांसः प्रशस्ततरा भवन्ति तेषामवरेण वर्णन कार्या पूजा अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपादिका ॥ २ ॥

वृद्धतराणां च॥३॥

सजातीनामिप पृजा कार्या । तरपो निर्देशात्(४) विद्यावयःकर्म-मिर्वृद्धानां प्रहणम् । हीनानामपीत्येके । तथा च मनुः—

(५)'शुद्रोऽपि दशमीं गत' इति ॥ ३ ॥ पुजा कोंवेत्युक्तम् । तद्विरोधी हषीं वर्ष्ये इत्याह—

हृष्टो द्रपति दृशो धर्ममतिकामति धर्मातिकमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४॥

अभिमतलाभादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स द-पैति दृष्यति। दपौ गर्वोऽभिमानः । दप्तो धर्ममितिकामिति, पूज्यपूजनादिकं प्रति स्तब्धत्वात् । खलुपुनद्दाब्दा वाक्यालङ्कारे । धर्मातिकमे खलु पुनर्नरको भवति

१. आ. घ. ११. २२.

२. शिष्टाचारोऽपि ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः. पितृयज्ञो. भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ, इत्येवम् । न तु ब्राह्मणोक्तेनैव क्रमेणानुष्ठानम् । च. पुस्तके देवयज्ञो, भूतयज्ञः, इति पाठकमः ।

[ः] ३. अत्र प्रथमान्तस्सर्वे Sप्येकवचनान्ततया पव्यते क. पु.

४. वित्तं वन्धुर्वयः कर्मे विद्या भवीत पश्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुः त्तरम् ॥ इति मन्त्रैविद्यादिमिर्वृद्धानामिस्यर्थः ॥

[्]प.म. स्मृ. २. ९३७. दशमीं गतः नवत्यधिकां अवस्थां गत इत्यर्थः । वर्षाणां शतस्य दशघा विमागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ।

आप० घ० १०

निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममुलभूतो हवौं न कर्तव्यः । यद्यपि भृतदाहीयेषु (१)दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षोऽपि, (२)वश्यते। तथापीह विशे-षेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । योगाङ्गात्वाह्रश्यमाणस्य ॥ ४ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५॥

समावतं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देय:-इंद त्वया कर्तव्य-मिति । यथा असमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते-उदकुम्भमाहरेत्यादि, नैव मिदानीम । स्वेच्छया करणे न प्रातिषेध्यम् ॥ ५॥

ओड्डारस्वर्गद्वारं तस्माद्रह्माऽध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥

ओहारः प्रणवः स्वर्गस्य द्वारमिव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्य-ते तथा 5नेन स्वर्गः । तस्मात् ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अना-म्नातमप्योद्धारमादौ कृत्वा प्रतिपयेत उपक्रमेताऽध्येतम् ॥ ६॥

विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्यावतंते ब्रह्म ॥ ७ ॥

अध्ययने ऽनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां इत्वा पतदादि प्रति-पद्यत । एवं सति ब्रह्म वेदः लैकिक्या वाचा ब्यावति तया मिश्रितं न भवति ॥ ७ ॥

पुनरप्योद्धारमेव स्तौति-

यज्ञेषु चैतदाद्यः प्रसवाः ॥ ८ ॥

योषु दर्शपूर्णमासादिषु एतदादयः ओङ्कारादयः प्रसवा अनुज्ञाः वाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम्-ॐ प्रणय, ॐ निर्वेप, ॐ (३)स्त-ध्वमिति॥८॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्थथा पुण्याहं स्वस्तृगृद्धिमिति॥ ९॥

यथा यज्ञेष्वोङ्काराद्यः प्रस्वाः, लोके च भृतिकमसु पाणिप्रहणादिषु

१. दोषेषु वर्जनीयषु इति नास्ति स्त. पु. २. आप. घ. १. २३. ६.

३. सोमयागे उद्गात्प्रस्तोत्प्रतिहर्ताष्यान् छन्दोगान् प्रति गुणिनिष्ठगुणामिधानकप-स्तोत्रारम्भार्थमध्वर्यणाऽनुशादानमिदम् ।

एतदादीन्येव वाक्यानि सुः । तान्युदाहरति—यथेति । पुण्याहवाचने ॐ कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तिवंति वाचियता वदति । (१)'ॐ पुण्याः हं कर्मणोऽन्तुं इति प्रतिवकारः । (१)'ॐ कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तुं इति वाचियता।'ॐ कर्मणे स्वस्ति' इतीतरे।(३)'ॐ कर्मण ऋदि भवन्तो ब्रुवन्तु'' इति वाचियता। 'ॐ कर्मध्यता'मितीतरे। तस्मादेवं प्रशस्त ॐकार इति ॥ ९॥

नाऽसमयेन कृच्छं क्जवीत त्रिःश्रावणं त्रिस्सह-वचनमिति परिहाप्य ॥ १०॥

समयः शुश्रूषा, तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणं अपूर्वं प्रन्थं न कुर्वत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । सम-येन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं प्रन्थं नाऽधीयीत । आबार्यं।ऽपि नाध्याप-येत् । तथा च मनुः—

> (४) 'धर्माथौँ यत्र न स्यातां ग्रुश्रूषा वापि तद्विधा। न तत्र विद्या वसब्या ग्रुमं बीजिमिवोषरे' ॥ इति ।

किमविशेषेण १ नेत्याह—त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनिमिति परिहाप्य वर्जा-यित्वा । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया कियमाणे गुश्रूषा नाऽपेक्ष्या । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्यति ॥ १०॥

अविचिकित्सा यावर्ब्रह्म निगन्तव्यामिति हारीतः ॥११॥

विचिकित्सा संशयः। तदभावोऽविचिकित्सा सा यावदुत्पद्यते ताव-द्बद्य निगन्तन्यं नियमपूर्वमधिगन्तन्यामिति हारीतः आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिस्सहवचनयोरिप शुश्रूषितन्यम्। ब्रह्मग्रहणादः क्षेषु नायं विधिः॥११॥

न बहिँवदे गतिर्विद्यते ॥ १२॥

वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकादिश्रवणे । गतिः शुश्रूषा न विद्यते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्ययनमुवसंगृह्णीयात् ॥१३॥

१. ॐ पुण्याहं इति क. पु. २. ॐ कर्मणे स्वस्ति इति वाचियता इति क. पु.

३. ॐ कर्मण ऋदिं इति क. पु. ४. म. स्मृ. २. १९२.

्य आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति तं शावदध्ययनं यावदसावध्यापयते ताबुउपस्गृहीयात् । तथा(१)'समादिष्टेऽध्यापयती'त्यत्राऽऽचार्यदारवद्वु-चिरुका । तत्र (२)चा'न्यत्रोपसङ्ग्रहणादि'ति वर्तते । (३)अत उपसङ्ग्रह-णार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥

नित्यमईन्तमित्येके ॥ १४ ॥

स चेत्समादिष्टोऽईन् भवति(४) विद्यासदाचारादिना । ततो नित्य-मुपसंगृद्धीयात्, इत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥

न गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥

यद्यप्यसावहन् भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रषा सा तस्मिन्न कर्तव्या ॥ १५ ॥

षृद्धानां तु ॥ १६ ॥

तुश्चार्थे। वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसाउन्ते-वासिना अवरंवया आचार्यों न शुश्रूषितन्यः। अध्ययनादृष्र्वमित्यंके। अध्ययनकालेऽपीत्यन्ये। केचिदवरवयसाऽप्यन्तेवासिना न वार्धके गतिः कर्तव्येत्याहुः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्मणि वेद्विषये यदा मिथी विनियोगः क्रियते बह्वृची यजुर्वेदिनः सकाशाद्यजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्मादग्वेदम् । तदाऽपि परस्परं शुश्रूषा न कर्तच्या ॥ १७ ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिश्वन्ति ॥ १८ ॥

द्वयोरिप ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मचृद्धिः ग्रुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥१८॥ निवेशे वृत्ते संवत्सरेसंवत्सरे द्वीद्री मासी समाहित आचार्यकुले वसेद्भ्यःश्रुतिमिच्छान्निति

इवेतकेतुः ॥ १९ ॥

मूयःश्रवणमिच्छन् पुरुषो निवेशे दारकर्मणि इतेऽपि प्रतिसंवत्सरं होद्दौ

१. आप. घ. १. ७. २८. १. आप. घ. १. ७. २७.

३. ततः इति. क. पु.

४. विद्यासदाचारादिना इति नास्ति ख. पु.

मासौ समाहितो भूत्वाऽचार्यकुळे वसेदिति खेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९॥ अत्र हेतुत्वेन द्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्यहं योगेन भूवः पूर्वस्मात्कालाकुतमः कुर्वीति ॥ २० ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालातः भूयः (१)बहुतरं श्रुतमञ्ज्वीति कृतवानस्मि । अतो यूयमपि तथा कुरुध्वमिति ॥

तच्छास्त्रीर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥ तदिदं श्वेतकेतोर्वचनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रीर्विष्टम् ॥ २१ ॥

कथमित्यत आह—

निवैशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

हिशाब्दो हेती । यस्मात् निवेशे बते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी कण्डिका ॥

कानि पुस्तकानि ?

(२)अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥

अनिहोत्रम् , अतिथयः अतिथिप्जा ।

(३)'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥' इति ।

यच्चान्यदेवं युक्तं एवंविधं श्राद्धसन्ध्योपासनादि । एवमेतैः कर्माभ-रहरहराक्रान्तस्य न (४) शरीरकण्डूयनेष्वप्यवसरो भवति । स कथं

१. अधिकतरं इति ख. पु.

२. अभिनहोत्रमतिथयः । यचान्यदेवं युक्तम् । इति सूत्रद्वयत्वेन परिगाणितं ख. च. पुस्तकयोः ।

३. वसि॰ स्मृ॰ ८. १६. वचनिमदं स्मृतिमुक्ताफले 'दक्षः'—इत्यारभ्य पठितेषु वचनेषु मध्ये पठितम् । इदानिमुपलभ्यमानमुद्रितदक्षस्मृतिपुस्तके तु नोपलभ्यते । विसिष्ठः स्मृतविवोपलभ्यते । ४. शिरःकण्डूयने इति ख. पु.

ब्रौड्रो मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ १॥

अध्ययनार्थेन यं चोद्येन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥

यमाचार्यं माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुहिश्य चोद्येत्-'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्न'मिति, स एनं माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चशब्दों अध्यारणे ॥ २॥

किमविशेषेण ? नेत्याह—

न चास्मिन् दोषं पश्येत्॥ ३॥

चणिति निपातोऽस्ति—(१)'निपातैर्यचिद्दन्तकुविश्वेश्वण्किश्च चत्रयुक्त'मिति। स चेद्धें वर्तते। (१)'इन्द्रश्च मृडयाति न' इत्यादौ दर्शनात्। तस्यायं प्रयोगः—न चेद्सिमन् माणवके दोषमनध्याष्यताहेतुं पद्येत्॥ ३॥

यहच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन्॥ ४॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यहच्छया दृष्ट्देतुमनतरेण बुद्धिमान्द्यादिनाऽध्ययनस्या (३)संवृत्तिस्स्यात् अधीतो भागो
माणवकान्तरवन्नागच्छेत् तदा तस्यां यदच्छायामसंवृत्तौ तिस्मिन्नाचार्ये
गितिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम्। तथा च मनुः—

(४)'यथा सनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां गुश्रूषुरधिगच्छति ॥' इति । अधिकं गुश्रूषितो हि गुरुस्सर्वोत्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ४॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥

मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन पि-तामहप्रपितामहयोः । सर्व पते आचार्यवच्छुश्रूषितव्याः ॥ ५ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्चातुकाश्च ज्येष्ठञ्चातृमातुळादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरहरुपसंत्राह्याः ॥ प्रोष्य च समागमे ॥ ७ ॥

१. पा० सू० ८. ३. १०.

[્]ર. ૠદ. સં. ૨. ૪૧. ૧૧.

इ. समावितः इति क. पु.

४. म. स्मृ. २. २१८

यदि स्वयं प्रोष्य समागतो भवति । गुरवो वा प्रोस्य समागताः । तदापि ते उपसङ्घाद्याः ॥ ७ ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८॥ पूर्वेणेव सिद्धे कमार्थे वचनम्-यथापूर्वे ज्येष्ठकमेणेति ॥ ८॥ नित्या च पूजा यथोपदेशम्॥ ९॥

(१)'पूजा वर्णज्यायसां कार्या, वृद्धतराणां चेश्युपदेशानुरोधेन या निसा पूजा सा यथापूर्व वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृच्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाऽभिवदेत् ॥ १०॥

(२)त्रिवर्षपृर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमहंती'ति वश्यति । तेनावरवयस् ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान् प्रत्युत्थायाऽभिव देत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवदति । वयस्त उत्कृष्टानां तेषामिय मेव पूजा ॥ १० ॥

तृष्णीं वोषसंगृह्णीयात्॥ ११॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीसुपसंगृह्णीयात् । विद्याचारित्राद्य पेक्षो विकल्पः ॥ ११ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्षे पौरसक्यं पञ्चवर्षे तु चारणम्। त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमहीति ॥ १२॥

पुरेमवं पौरम्। पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवादिनिबन्धनं बान्धवं तदिभवादनस्य निमित्तम्। कीहराम् ? दशवर्षान्तराळं, दशवर्षाधिकः पौरस्सखा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विविक्षितम्। पश्चवं तु वारणम्। सख्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते। चारणशब्दः शाखाध्यायिषु कढः। तेषां सख्यं पश्चवंषमभिवादनस्य निमित्तम्। (३)श्लोत्रियं वक्ष्यति। त्रिवर्षपूर्वः श्लोतियोऽभिवादनमहंति। स त्रिवर्षपूर्वत।मात्रेणाभिवादनमहंति, न पूर्वसंस्तवमपेक्षते॥ १२॥

१. आप. घ. १. १३. २, ३.

२. आप. घ. १. १४. १३

३. आप. घ. २, ६. ४.

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाऽभिवासम् ॥ १३॥

क्रमार्थिमदम्(१) वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वे वृद्धतरायाऽभिनायम् अभिवादनं कर्तव्यम् । पश्चाद्वृद्धायेति ॥ १३ ॥

विषमगतायाऽगुरवे नाभिवायम् ॥ १४ ॥

उच्चैस्थाने नीचैस्स्थाने वाऽवस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यति-रिकाय गभिवाधम् । गुरवे त्वभिवाद्यमेव, दर्शने सति त्र्णीमवस्थान-स्याऽयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अन्वारुख वाभिवाद्यीत ॥ १५॥

द्रमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्रान्वारुशाभिवादः गीत अभिवदेत् । अन्ववरुहोत्यपि द्रष्टस्यम् , न्यायस्य तुल्यत्वात् । गुरी तु दृष्टमात्र पवाभिवादनमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १६ ॥ सर्वत्र गुरावगुरौ च प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ उत्तरे द्वे सुत्रे निगदसिद्धे ॥

(३)अप्रयतेन नाभिवाद्यं, तथाऽप्रयताया,ऽप्र-

यतश्च न प्रत्यभिवदेत्॥१७॥

यद्यश्वानादप्रयताय कश्चिद्भिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रत्य-भिवदेत्॥ १७॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ १८॥

पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः। तेन तद्वुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्व-भिवादनम् ॥ १८ ॥

> न सोपानब्रेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाः भिवादयीत ॥ १९ ॥

अवहितपाणिः समितकुशादिहस्तः, दात्रादिहस्तो वा। अन्यत्प्रसिद्धम्॥ सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैदयौ च(३) न नाम्ना॥ २०॥

१. 'वचन'मित्यधिकं ख. पु. . . २. इदं सूत्रं त्रिधा विभक्तं ख. च. पु.

३. 'न नाम्ना' इति पृथक् सूत्रं कृतं क. पु.

श्रियः सर्वनाम्नैवाभिबादयीत अभिवादयेऽहमिति न नाम्ना(१) ऽसाधाः रणेन देवदचोऽहमभिवादय इति । एवं राजन्यवैदयौ च ॥ २०॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २१ ॥

मातरमाचार्यदारं चैते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाऽभिवादयीत । न नाम्ना भिवादयीतेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥ २१ ॥ वयोविशेषणाभिवादनं होनवर्णे नास्तीत्याह—

द्शवर्षेश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च चित्रयः।

पितापुत्रौ सम तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्याऽयमुपदेशः । स्मशब्दः रलोकपूरणो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय दृत्युपलक्षणमुत्तमाधमवर्णानाम् । विद्धि जानीहि । (२)शिष्टं स्पष्टम् ॥२२ ॥

कु रालमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । (३)क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुरुयो वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं पथ्यादिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत्-'अपि कुशल'मिति ॥ २३ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ २४॥

पुच्छेत् 'अप्यनामयं भवत' इति । आमयो रोगः तदभावोऽनामयम्॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ २५ ॥

'अप्यनष्टपशुघनोऽसी'ति ॥ २५ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ २६॥

शूद्रमारोग्यं पृच्छेत्-'अप्यरोगो भवा'निति ॥ २६ ॥

नाऽसम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ २०॥

श्रोत्रियं पथि सङ्गतमसम्माध्य न व्यतित्रजेत् न व्यतिकामेत्॥ २०॥

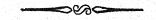
१. असाधारणेन 'देवदत्तोऽहमभिवादये' इति क. पुस्तके नास्ति।

२. 'स्वष्टमन्य'दिति क. ख. च. पु. ३. इतरेषु. इति क. पु.

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ २८ ॥

अरण्यप्रहणं (१)सभयस्य देशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेक।िक-नीं रह्या असम्माष्य न व्यतिव्रजेत्। सम्भाषणं च मातृबद्गगिनीः वच्च-'भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यम्' इति ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ चतुर्दशी कण्डिका ॥

इति चापस्तम्बवर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

श्रथ पश्रमः पटलः ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषमृतमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विश्वीनाह—

उपासने गुरूणां वृद्धानामातिथीनां होमे जप्यक-मेणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्॥१॥

गुल्णामाचार्यादीनाम्, अन्येषां च द्वानां पूज्यानामितिथीनां च उपा सने यदा तानुपास्ते तदा, होमे साङ्के पित्र्यादन्यत्र, जप्यकर्मणि जपिक्र-यायां भोजनाचमनयोश्च, स्वाध्यायाध्ययने च, यह्नोपवीती स्यात् यह्नोप वीती भवेत्। वासोविन्यासिवशेषो यह्नोपवीतम्(१) 'दक्षिणं वाहुमु-द्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यह्नोपवीतम्, इति ब्राह्मणम्। वाससोऽसम्म-वेऽनुकरुपं वक्ष्यति 'अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ' (२-४-२२) इति । मनुरुप्याह—

(२)'कार्पासमुपवीतं स्याद्वित्रस्योध्वेवृतं त्रिवृत् । इति ॥

(३)'उद्धृते दक्षिणे पाणाबुपवीत्युच्यते बुधैः॥' इति च। एषु कर्मसु यञ्चोपवीतविधानात्कालान्तरे नावइयम्भावः॥ १॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

(४)आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्। अन्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः(५) ॥ इति मनुः। 'शुच्चि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्' इति । याश्चवस्कयः

(६) अजा गावे। महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका। दशरात्रेण गुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥' (७)इति।

३. म. स्मृ २. ६३. 'द्विजः' इति ख. च. पुस्तकयोः मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तके च।

४. यज्ञोपवीतविधानात् इति. ख. पु. ५. म. स्मृ. ५. १२७. या. स्मृ. १.१९२

६. अयं श्लोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । ७. 'मनुः' इति क. पु.

श्रावणे मासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्या रजस्वलाः (१)।

इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोषरहितास्वष्स्वाचम्य प्रयतो अवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्ववस्य कर्तव्यमिति ॥ २॥

यं वा प्रयत आचमयेत्।। ३॥

यं वा प्रयतोऽन्य आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामः हस्तावर्जिताभिरद्धिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्ड-लुधारणमप्याचार्यस्याऽनाभिमतं लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नालिकेरपात्रेण वा स्वयमाचमनमाचरित शिष्टाः ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत्॥ ४॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्घाभाः वात् पिपासितस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित्। अपर आह-अस्मा देव प्रतिषेवाच्छिक्यादिस्थकरकादेर्या घारा तत्र प्रायत्यार्थमाचम नं(२) भवतीति ॥ ४ ॥

तथा(३) प्रदरोदके ॥ ५ ॥

भूमेः स्वयं दीर्णः प्रदेशः प्रदरः तत्र यदुदकं तस्मिन् भूमिगतेऽपि नाऽऽचामेत्॥ ५॥

तप्ताभिश्चाऽकारणान् ॥ ६ ॥

तप्ताभिरद्भिनीचामेत् अकारणात् ज्वरादौ कारणे साति न दोषः। 'तप्ताभि' रिति वचनात् शृतशीताभिरदोषः। तथा चोष्णानामेव प्र-तिषेधः स्मृतिषु (४)प्रायो भवति ॥ ६॥

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याऽप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

वय इति पक्षिनाम । यो रिक्तपाणिस्सन् वयसे पश्चिण इवम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाऽप उपस्पुशेत् तेनैव पाणिना । 'रिक्तपाणि' रिति वचनात् काष्ठलोष्टादिसाहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाद्यः ॥ ७ ॥

एतदनन्तरं 'त्रिदिनं च चतुर्थऽन्हि गुद्धास्त्युर्जोह्ववी यथा' इत्यर्धमाधिकं दुर्यते ग, पु. स्मृत्यन्तरं' इति च नास्ति २. न मनत्येन इति. ख. ग. पु.

३. तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्' इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

प्रायशः इति. ख. पु. स्मृतिषु । इत्यन्तमेव च पुस्तके ।

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात्॥ ८॥

शक्तों सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यज्ञळं दृष्ट्वेव मूत्र-पुरीषादिकं कुर्यात् यदि तावन्तं काळं(१) वेगं धारियतुं शक्नुयात् इति ॥ ८ ॥

नग्नो वा॥९॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति सम्बध्यते, शक्तिविषय इति च । वणा-दिना कौपीनाञ्छादनाशकौ न दोषः ॥ ९॥

नाष्सु सतः प्रयमणं विचते ॥ १० ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे व्युट् । तद्प्षु सतो वर्त मानस्य न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

तीर उत्तीर्यांचामेत् न जल इति । अयमर्थो न विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् । तस्माद्यमर्थः-यदा नदीमुत्तरित नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामु-त्तीर्यं तीरान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमाचमनस्य नि-मित्तमिति । (२)तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥

नाऽप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात्॥ १२॥

श्रीते स्मार्ते लोकिके वाऽनी अप्रोक्षितमिन्धनं नाऽऽदध्यात् न प्रक्षिपेत्। केचिल्लोकिके नेच्छन्ति ॥ १ ॥

म्हस्वस्तरे चासंस्पृशात्रन्यानप्रयतानप्रयतो मन्येता१३।

(३)पातितचण्डालस्तिकादेक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टशुपस्पर्शने सचेल'
मिति गौतमः। (४)तिस्मिन्विषय इदमुच्यते आसनतया शयनतया वा
सुद्वास्तीणः पलालादिसङ्घातः स्वस्तरः। पृषोदरादिषु दर्शनादूपसिस्निः। यत्रातिश्लक्षणतया पलालादेर्मृलाग्रविभागो न श्वायते स मृदः।
मूदश्चासौ स्वस्तरश्च मृदस्वस्तरः तस्मिन् पतितादिष्वप्रयतेध्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपविशेत् न च तान् संस्पृशेत्। तदा स

१. तावन्तं कालं इति नास्ति क. पु.

२. तुशब्दोऽप्यर्थे इति. क. पु.

३, गो. घ. १४. ३०. उदक्या रजस्वला

४. तत्रेदमुच्यते इति. ग. पु. पाठस्समीचीनः ।

प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत । नैवंविधे विषये तस्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते इति ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥

तृणकाष्ठेष्विप भूमौ निखातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥१४॥

प्रोक्ष्य वास उपयोज्ञियेत ॥ १६ ॥

शुद्धमिप वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेत् वस्रीत । अपर आह-अशुद्धस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥

शुनोपहतः सचेलोऽवगाहेत ॥ १६॥

ग्रुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेळं न शुना स्पृष्टं तथापि सचेलोऽवगाहेत भूमिगतास्वप्सु स्नायात् नोद्धतादिभिः । दष्टस्य तु समृत्यन्तरे प्राय-श्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः(१)

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामरातं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धति॥१ अङ्किराः—

(२) 'ब्रह्मचारी शुना दष्टिखरात्रेणैव शुद्धित ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रेण होकाहेनाऽग्निहोत्रवान् ॥
नाभेक्षंत्रे तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
तदेव त्रिगुणं वक्त्रे मूर्षिनं चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥
क्षत्रविद्छूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।
द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥
ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टि निपातयेत् ।
यदा न दश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ।
यां दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववङोकयेत् ॥
सोममार्गण सा पृता पञ्चगव्येन शुद्धिति ॥' इति ॥ १६ ॥
प्रश्लाल्य चा तं देशमारिनना संस्पृश्च्य पुनः प्रश्लाल्य

पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति॥ १८॥

१. वचनमिदं न विषष्ठहमृतानुपलभ्यते ।

२. वचनानीमानि स्मृतिमुक्ताफलकाररि प्रायश्चितकाण्डे अङ्गिरोवचन त्वेनैवोपन्य-स्तानि । परन्तु इदानीमुण्लभ्यमानमुद्धिताङ्गिरःस्मृतिपुस्तके नोपलभ्यन्ते ॥ वासिष्ठत्वेन तु लिखितं ख. च. पुस्तक्योष्टिप्पण्याम् ।

शुना स्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृश्य पुनश्च प्रक्षाल्य पादी च प्रक्षा-ल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । ल्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥

(१)ऊर्ध्वं नामेः करै। मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते। तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यथः प्रक्षाळनं स्मृतम्॥

इति मानवे दर्शनात्॥ १७॥

अग्नि नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८ ॥

अप्रयतस्स्वारिन नासीदेत् अग्नेरासन्नी न भवेत्, यावति देशे ऊष्मोपलम्मः । तत्राप्यशक्ती न दोषः ॥ १८ ॥

इषुमात्रादित्येके॥ १९॥

इषुमात्रादवीङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा मा भृदित्येके मन्यन्ते ॥१९॥

न चैनमुपघमेत्॥ २०॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नेषधमेत् । प्रयतस्य न दोषः । 'मुखेनोपधमेदगिन मुखाद्यग्निरजायत ।'

इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात्।

(२) नामि मुखनोपधमें दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः। अपर आह—वाजसनेये श्रीतप्रकरणे 'मुखाद्यम्निरजायत । तस्मानमुखनो-पसमिन्ध्या' दिति दर्शनात श्रीतेषु मुखेनोपसमिन्धनम्, अन्यत्र स्मार्ते प्रतिषध इति ।

अन्ये तु वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । प्वं हि मुखन्यापारस्यान्वयाच्छुतिरप्यनुगृहीता भवति, आस्यविन्दृनां पत-नदाङ्काभयात प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ २० ॥

खद्बायां च नोपदध्यात्॥ २२॥

बट्वायां खट्वाया अधोऽर्गिन नोपदध्यात । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥

प्रभृतैघोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो धाम्यों ब्राह्मणस्य ॥ २१॥

१. म. स्मृ. मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नायं क्लोक उपलभ्यते।

२. स. स्मृ. ४. ५३,

प्रभूतं एघः उदकं च यस्मिन् प्रामे तत्र वासी धार्म्यः धर्म्यः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तर्हि ? यत्रात्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यं मृत्रपुरीषप्रक्षालनाः दीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कूपेष्वेचोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तन्यम् । ब्राह्मणब्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ब्रामण्डणादेवंमूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तन्यम् ॥ २२ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानु-चिछ्ठलेपान् रेतसञ्च ये लेपास्तान्प्रचाल्य पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ २३॥

मूत्रं पुरीषं वा कृता उत्मृत्य तयोम् त्रपुरीषयोर्थे छेपास्तास्मन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् । (१)अन्नछेपांश्चानुन्छिष्टानिप उन्छिष्ठछेपांश्चानन्नछेपानिप । तथा रेतस्थ्य ये छेपाः स्वप्नादी मेथुने वा तान् सर्वानिद्धिमृदा च प्रक्षाल्य पादी च छेपवर्जिताविप प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्यमाणस्य सङ्घन्यायाश्चानुकत्वात् यावता गन्धछेपक्षयो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च याज्ञवहक्यः—

(२)गम्घलेपश्चयकरं शौचं कुर्यादतान्द्रतः।' इति।

देवलस्तु व्यक्तमाह—

(३)'यावत्स शुद्धि मन्येत तावच्छीचं समाचरेत्। प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥' इति ।

पैठीनसिः-

'मुत्रोचारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये। अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः।' इति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ पञ्चद्शी कण्डिका॥

१. अन्नले पानुच्छिष्टानष्युच्छिष्टलेपानन्नलेपानपि. इति ख. पुस्तकेऽपपाठः ।

[.]२. या. स्मृ. १. १७. ३. मुद्रितदेवलस्मृताविदं वचनं नोपलभ्यते ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत् प्रह्नो वा॥१॥

तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् । नायं प्रतिषेधः राक्यो वक्तुम् । कथम् ? 'आसीनस्त्रिराचामे' (१६.२.) दिति वस्यति। ततश्च यथा शयानस्याचः मनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्नस्य च न भवति । एवं तर्हि शौचार्थस्याः चमनस्य नायं प्रतिषेधः । किं तर्हि ? पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः-(१)'नाञ्जलिना जलं पिबेत्। न तिष्ठ' न्निति। अपर आह-अस्माः देव प्रतिषेधाःकचिचिष्ठतः प्रह्वस्य चाऽऽचमनमभ्यनुद्वातं भवति । तेन 'भूमिगतास्विप्स्व' त्यत्र तीरस्याऽयोग्वत्वे ऊरुद्दने (२)जानुद्दने वा जले स्थितस्याऽऽचमनं भवाते । गौतमीयेऽपि(३) न तिष्ठन्तुद्धृतोद्केनाचा में दिति सुत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अथाऽऽचमनविधिः

आसीनस्त्रिराचामेद्घृद्यङ्गमाभिरद्भिः॥ २॥

आद्भः तृतीया द्वितीयार्थे। अत्राऽनुकं स्मृत्यन्तरवशा(४)दुपस्क्रियते। आसीनः कुचौ देशे, नासने, भोजनान्ते त्वासने । दक्षिणं बाहुं(५) जान्व न्तरे कृत्वा प्राङ्मुख उपविष्टः उदङ्मुखो वा हृदयङ्गमा(६) अपः करतः छस्थासु यावतीषु माषो निमन्जति तावतीः फेनबुद्बुद्राहिताः वीक्षिताः ब्रिराचामेत् पिबेत् , ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः, क्षत्रियः कण्ठगताः, वैश्यस्ताः लुगताः, शहो जिह्वास्पृष्टास्सकत्॥ २॥

(७) त्रिरोष्टौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

परिमृज्यात् ॥ ३॥

ब्रिरित्येके ॥ ४ ॥

त्रस्यविकरुपः ॥ ४ ॥

सक्दुपस्पृशेत्॥ ५॥

मध्यमाभिस्तिस्रिभरङ्कुलीभिरोष्ठौ ॥ ५ ॥

२. नाभिदध्ने, इति. च. पु. १. गौ. ध. ९. ९, १०.

३. गौ. ९. १०. गौतमोऽपि न तिष्ठन्तुद्धतोदकेनाचामेत् इति सूत्रभेदाहुद्धतो दकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह" इति क. पु.

५. ऊर्वन्तरे इति. ख. ग. पु. ४. 'उपस्तूयते' इति ग. पु.

७. इद्मप्रिमं च सूत्रमेकीकृतं. ग. पुस्तके. ६. आपः इति. ख. ग. पु.

ब्रिरित्येके ॥६॥

ुतुल्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सन्यं प्रोक्ष्य पादौ ।शिरश्चेन्द्रि-याण्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥

दक्षिणन पाणिना सन्यं पाणि प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरख, इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अः क्षुळीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसञ्चेष्ट—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चे ति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राऽङ्कृष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्युगपत् , केचित्पृथक् । अङ्कृष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अः ङ्कृष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । (१)अत्र सहभावस्याऽशक्यत्वात् पृथग्भाः वस्य निश्चितत्वात् पृवंत्रापि पृथगेवेति युक्तम् ॥ ७ ॥

अथाऽप उपस्पृशेत् ॥ ८॥

इन्द्रियस्पर्शनानःतरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥ ८॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्दिः परिमृः जेत्सकृदुपस्पृत्तोत् ॥ ९ ॥

भोजनं करिष्यन् प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः-द्विः परिमृजेत् , न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् , न विकल्पेन द्विः । 'प्रयतोऽपी'ति वचनादप्रायत्ये सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याऽभिष्ठतम् ।

तत्र स्मृत्यन्तरम्—

'भुक्तवा क्षुत्त्वा च सुप्त्वा च ष्ठीवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः। आचान्तः पुनराचामेद्वास्रो विपरिधाय च'॥ ९॥

र्याचान्तपर्यन्ताचोष्ठाबुपस्पृर्याऽऽचामेत्॥ १०॥

दन्तम्लात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्राऽलोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकः। तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्या(२) काष्ठादिना वोपस्पृश्याऽऽचामेदिति ॥ १० ॥

अत्र सहभावस्याशक्यत्वात् पृथगपिकियते । अत्र पृथकभावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् इति. ख. च. पु. । युक्तमित्यन्ये दिति. क. पु.

२. अङ्कल्याऽऽत्मकनिष्ठादिना वेति क. पुस्स्तकेऽपपाठः ।

न इमश्रुभिकाच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सङ्गि र्यावन्न इस्तेनोपस्प्रशति ॥ ११॥

इमश्रूणि यदा आस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिष्ठिष्ठष्टो न भवति यावन इस्तेनोपस्पृशति । (१)उपस्पर्शने त्विछ्रष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति। अस्मादेव प्रतिषेधात् ज्ञायते—यत्किञ्चद्पि द्रव्य-मन्तरास्ये (२)सदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥ ११॥

य आस्याद्धिन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम् ॥ १२ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्यात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्प-र्शनाद्वा उपलब्धुं योग्यास्तेष्त्राचमनं निहितम्। वेदोच्चारणे तु गौतमः-(३) मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते न तेच्चा-चमन'मिति॥ १२॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

ये बिन्दवी भूमी पतन्ति, न शरीरे, तेषु नाचामेदित्येके मन्यन्ते। स्वमतं तु तेष्वप्याचामेदिति ॥ १३ ॥

स्वमे क्षवधौ (४)शिङ्घाणिकाद्यालम्मे लोहितस्य केशानामग्रेगेवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्वालम्भे महापर्थं च गत्वाडमेध्यं चोपस्पृद्याऽप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परि-धावाऽप उपस्पृशेत्॥ १४॥

स्वप्तः (५)स्वापः । क्षवधः क्षुतम्, तयोः क्रतयोः। शिङ्गाणिका नासिकाम-लम् । अश्रु नेत्रजलम्, तयोरालम्मे स्पर्शे । लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शि-रोगतानां भूमिगतानां च। अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे। महापर्थं च गला। अमेध्यं च गोब्यतिरिकानां मुत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृत्य । अप्रयतं च मतुष्यम् पस्पृद्य । नीनी प्रसिद्धा तद्योगाद्योवासो छक्ष्यते । तश्च परिवायाप उपस्पृशेत्। केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित् स्पर्शनमात्र यावता प्रयतो मन्यते ॥ १४ ॥

१. स्पर्शने इति क. पु. २. सत् तदुच्छिष्टतायां निमित्तमिति क. पु.

३. नास्ति वचनमिदं मुद्रितगौतमधर्मकोशेषु मदीये लिखितपुस्तके च।

४. श्रङ्काणिका श्रङ्काणिका इखिप पाठाः । ५. स्वापनं इति खः प्र.

आर्द्धे वा शकुदोषधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

(१)उपस्पृशेदित्येव । त्रिष्वार्द्रशब्दस्सम्बध्यते छिङ्गवचनादिविपरि-णामेन । आई वा शक्क दुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आईः, भूमि वा आईम् । पूर्वोक्ते-ष्वेव (२)कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥ १५॥

एवमाचमनं (३)सह निमित्तैरुक्तम् । अथाऽमश्याधिकारः— हिंसार्थेनाऽसिना मांसं छिन्नमभोज्यम ॥१६॥

असिप्रहणं क्षुरादेरुपळक्षणम् । यन्मांसं पाककाळे हिंसार्थेनाऽसिना छिन्न तक्मोज्यम् ॥ १६ ॥

दङ्गिरपूपस्य नाऽपच्छिन्द्यात् ॥ १७॥

अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । दन्तैरपूपं नापच्छिन्यात् । किं तु हस्तादिभिरपच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १७ ॥

यस्य कुले म्रियेत न तत्राऽनिर्देशे भोक्तव्यम् ॥ १८॥

यस्य कुळे कश्चिन्त्रियते असपिण्डतायां सत्यां (४)तत्राऽनिर्गते दशाह न भोक्तन्यम्। 'अनिद्शे' इत्याशौचकालस्योपलक्षणम्। तेन क्षात्रियादि-भ्वधिकं पश्चिण्यादिषु न्यूनम् ॥ १८॥

तथाऽनुत्थितायां स्नुतकायाम् ॥ १९ ॥

स्तका स्तिका । तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम स्रतिकागारे नि॰ वेशितानामुद्कुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भवति । (५)'दशम्यामुत्थिताया'मिति गृह्ये उकत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपः लक्षणत्वाद्यावदाशौचमभोजनम् ।

अत्राऽङ्गिराः-

'ब्रह्मक्षत्रविशां सुक्त्वा न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । स्तके शाव आशौचे त्वस्थिसञ्जयनात्परम् ॥ इति ॥ १९ ॥

अन्तः शबे च ॥ २०॥

१. उपस्पृशेदिति विपरिणामेनेत्यन्तो भागः क. पुस्तके नास्ति ।

२. 'सर्वेषु' इति ख. च. पु. । स्वल्पेषु इति ग. पु. । ३. 'सानिमित्त'मिति ख. पु.

४. 'तत्रातीते दशाहे भोक्तव्यम्' इति ग. पु. ५. आप. गृ. १५. ८.

याव(१)द्रामान्न निर्हियते शवः तावत्तत्र न भोकव्यम् । आचारस्तु धनुदशतादर्वाक् । तत्रापि प्रदीपमारोण्य उदकुम्भं चोपनिधाय भुञ्जते यदि (२)समानवंशं गृहं न भवति ॥ २० ॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेनाऽशुचिना उपहर्त स्पृष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमप्यमोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याऽभोज्यस्य च विशेषः ? उच्यते —अप्रयतः मन्नमग्नावधिश्रितमिद्धः प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि न कथाञ्चि द्यीति ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहृतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

अत्रयतेन तु श्रदेणोपहतमानीतमन्नं न भोज्यम् , स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमे वेत्यन्ये ॥ २२ ॥

यस्मिश्चाऽऽन्ने केदास्स्यात्॥ २३॥

तद्व्यभोज्यम् । पत्रच्च पाकद्शायामेव पतितेन केशेन सह यत्प-कमन्नं तद्विषयम् । (३)पश्चात् केशसंसर्गे तु घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतस्य भोज्यत्वं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वाडमेध्यम् ॥ २४ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यं नखादि यस्मिन्नन्ने स्यातः तद्य्यभोज्यम् । इदमपि पुर्ववतः ।

अत्र बौधायनः—

(४) केशकीटनखरे।माखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्य'मिति । वसिष्ठस्तु (५) कामं तु केशकीटानुत्स्रज्याद्भिः प्रोध्य भस्मनाऽवकीर्यं वाचा प्रशस्तमुप्युक्षीते ति ॥ २४॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५ ॥

१. श्रामान्तं न इति क. पु.

२. समानवंशत्वं गृहाणां इति ख. पु. । समानं वंशगृहं न भवति इति क. पुस्तकेऽपपाठः ।

३. भोजनकाले तु केशपाते धृतप्रक्षेपादिना तु संस्कृतं भोज्यम् । इति. घ. पु.

४. बी. घ. २. १२. ६. ५' वा. घ. १४. २३. उग्भुजीत इति ग. पु.

अमेध्यैः कलञ्जपलण्ड्वादिभिरवमृष्टं स्वृष्टमभोज्यम् ॥ २५ ॥ कीटो बाऽमेध्यसेवी ॥ २६ ॥

'यहिंमश्चान्ने केशः स्या'दिति ध्यवहितमवि सम्बध्यते । अमेध्यसेवी कीटः पुत्यण्डाख्यः ॥ २६ ॥

मृषिकलाङ्गं वा।। २७॥

पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मृषिकपूरीषम् । अङ्गं वा । समस्तमपि मृषिकग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मृषिकस्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तद्प्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

पदा वोपहतम् ॥ २८ ॥

प्रयतेनाऽपि पदा यरस्पृष्टं तद्व्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

सिचा वा॥ २९॥

् विक् वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः विचा यत् स्पृष्टं तद्प्यः भाज्यम् ॥ २९ ॥

शुना वाऽपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥

दृष्टमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ज्ञुना वा दृष्टमपपात्रेण वा दृष्टं यत्तद्-प्यभोज्यम् । पतितस्तिकाचण्डालोदक्यादयोऽपपात्राः, अपगताः पा त्रेम्यः । न हि ते पात्रे भोकतुं लभनते ॥ ३०॥

सिचा वोपहृतम्॥ ३१॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससिस्सचा यदुपहृतमानीतं तद्य्यः भोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या रात्रावाहृतमभोजयम् । स्त्रीछिङ्गानिर्देशात् दासेनाऽऽहृते न दोषः। अन्ये छिङ्गपविवक्षितं मन्यन्ते । 'नक्त'मिति वचनाहित्वा न दोषः॥ ३२॥

भुञ्जानं वा ॥ ३३॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ षोड्यी कण्डिका ॥

यत्र शुद्र उपस्पृक्षोत् ॥ १ ॥

भोजनदशायां यदा शुद्ध उपस्पृशेत तदापि न भुक्षीत । अत्र भुक्षानः ब्रह्मणादन्यदा शुद्धस्पर्शे नाऽबायत्यमिति केचित्। अन्ये तु—सदा भव-त्येवाऽब्रायत्यम् , भोजनदशायां त्वाधिक्यव्रतिपादनाय निषेध इति॥१॥

अनहेंद्भिर्वा समानपङ्की ॥ २ ॥

सर्तत्र वाशव्दः समुच्चेय । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः । तैस्सह समानायां पङ्को न भुञ्जीत ॥ २ ॥

मुञ्जानेषु वा यत्राऽनृत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥३॥

समानपङ्काविति वर्तते । समानपङ्कौ बहुषु भुषानेषु यद्येको ऽनूत्याय भोजनाद्विरम्य उन्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत् आचामेद्वा, तस्यां पङ्कावितरेषां न भोकव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेषु(१) एको मध्ये न विरमेत्। भोजनकण्टक इति हि तमाचक्षते ॥ ३॥

कुत्सियत्वा वा यत्राऽन्नं दद्युः ॥४॥

मूर्ख, वैघवेय, विषं भुङ्क्ष्वेति, एवं कुत्सिथि वा यत्रात्र दशुक्तद्प्यः भोज्यम् ॥ ४ ॥

मनुष्यैरवद्यातमन्यैर्वाडमेध्यैः॥ ५॥

मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरमेध्यैरवद्यातमन्नमभोज्यम् । (२)अवेत्युपसर्ग-योगात् दुरस्थैर्गन्धाद्याणे न दोषः ॥ ५॥

न नावि भुञ्जीत॥ ६॥

नाब्यासीनो न भुजीत, शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ६ ॥ तथा प्रासादे ॥ ७ ॥

प्रासादो दारुमयो मञ्चः। तत्रापि न भुञ्जीत । ७॥

कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८॥

भूमाविष भुञ्जानः इतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुजीत । (३)अपर आह—प्रासादोऽपि यदा मृदा कृतभूमिभविति, न केवळंदारुमयः, तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥ ८॥

१. को प्रि. इति. ग. पु.

२. अवापसर्गयोगात् इति क. पु.

३. इदं व्याख्यान्तरं नास्ति. ग. पुस्तके ।

अनाप्रीते मृण्मचे भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

यदि मृणमये भुञ्जीत तदाऽनाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं क्वचित्कार्ये पाका दाञ्जपयुक्तम् ॥ ९ ।

आप्रीतं चेदिभिद्ग्धे॥ १०॥

आशितमेव चेह्नस्यते, तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोकन्यम् ॥ परिसृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११॥

हैं होहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिष्ठं सत् प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यम् । आम्छेन ताम्रम् । राजनं शकता । सौवर्णमिद्धिरेवत्यादि स्मृत्यन्तरवशाहृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दाइमयम् ॥ १२॥

दारमयं भाजनं निर्किखितं तष्टं सत् प्रयतं भवति ॥ १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

यञ्चणत्रं तु यथागमं शोधितं प्रयतं भवति । तद्यथा अग्निहोत्रः हवणी दभैँरद्भिः प्रक्षालिता, सोमपात्राणि (१भाजीलीये प्रक्षालितानि, आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १३ ॥

नाऽऽपणीयमञ्जमञ्जीयात् ॥ १४ ॥

आपणः पण्यवीश्री । तत्र यस्कीतं रुद्धं वा । तदापणीयम् । तच्च कृताम्नं नास्नीयात् । ब्रीह्मादिषु न दोषः ॥ १४ ॥

तथा रसानामाममांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥१५॥

रसाः रसद्रव्याणि । तानण्यापणीयान्नाइनीयात् । (२)आममांसादि वर्जयित्वा ॥ १५॥

तैलसर्पिषा तुषयोजयेदुदकेऽवधाय ॥ १६ ॥

तैलसिर्विश त्वापणीये अध्युपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिच्य पाकेन तैलः सिर्विषी(३)शोधियत्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथा उदकेन संस्वित्येत्यन्ये(४) ॥ १६॥

१. माजीलीयः सोमयागे सदोनामकमण्डपस्याग्नेयकोण स्थितः स्थानाविशेषः ।

२, आममांसादीनि परिहाप्य, इति ग. पु. ३. शोषियत्वा. इति ग. पु.

४. व्याचक्षते इत्यधिकं स. ग. पु.

कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

कृताचा पकवाचा तत्पर्युषितं पृर्वेद्यः पक्वं सत् अखायम् । अपेयमनायं च यथायोगं खरविशइं द्रवं मृदुविशदं सिद्धं च॥ १७॥

शुक्तं च॥१८॥

ग्रुकं यत्कालपाकनोऽम्लीभूतं तदपर्युषितमपि अखाद्यापेयाः नाद्यम् ॥ १८ ॥

फाबितपृथुकतण्डुलकरम्ब(१) भस्जसक्तुशाकमांसपि-ष्टक्षीराविकारीषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादीन् वर्जियत्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पा-नविशेषः। इश्चरस इति केचित्। (२)म्रष्टानां बीहीणां तण्डलाः पृथ्कृताः पृथुकाः। करम्बो दधिसक्तुसमाहारः यः करम्भ इति प्रसिद्धः। वे देऽप्युभयं भवति(३) 'यत्करम्बेर्जुहाति'। (४)"धानाः करम्भः परि-वापः' इति । भरूजाः भ्रष्टा यवाः । क्षीरिवकारो दृध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ अथ 'शुक्तं चे'त्यस्य विधेः शेषः-

शुक्तं चाऽपरयोगम् ॥ २०॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगं, ततोऽन्यद्परयोगम् । तदेव शुक्तं वर्ज्यम् । यनु दध्यादि द्रव्यान्तरसंसृष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रेवाऽपरयोगीमोत विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । सूत्रह्रयकरणं त्वाचार्यप्रवृत्तिकृतम्। यथा 'सलावृक्येकसृकोलूकशब्दा' (पृ. ५८) इति पूर्वं सामान्येनाऽभिघाय 'सळाबृक्यामेकस्क इति स्वप्न-पर्यान्त'(पृ. ६५)मिति पश्चाद्विशेष उक्तः॥ २०॥

सर्वे मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥

मयं मदकरं तत्सर्वमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्यवस्था । तत्र मनुः-

(५)'गौडी पेष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका न पातव्या(६) तथा सर्वा द्विजोत्तमः॥' इति । सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम्।

१. 'भरुजे'ति ख. पु. भरिजेति क. पु.

२. भर्जितानां इति. ख. पु.

३. ते. ब्रा. ३. ८. १४.

४ ते. सं. ६. ५. ११.

५. स. स्मृ. ११. ९४.

६ 'तथैवान्या' इति ग. पु.

आप० घ० १३

तथा च गौतमः-

(१)'मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैद्ययोस्तु ब्रह्मचारिणो'रिति ॥२१॥

तथैलकं पयः॥ २२॥

अविः एलका । तस्याः पयः श्लीरमपेयम् ॥ २२ ॥ उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयमसुक्षीराणीति ॥२३॥

उष्ट्रीमृग्यौ प्रसिद्धे। या गर्भिणी दुग्धे सा सन्धिनीति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा। एककाळदोहेत्यन्ये। एकस्मिन् प्रस्रवे या अनेकं गर्भे स्ते, सा यमसूः। उष्ट्रयादीनां क्षीराण्यपेयानि । इतिकरणमेवं प्रकाराणामन्येषामे-कशफादीनां क्षीरमपेयामित ।

तथा च मनुः—

(२) आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ अनिर्देशाया गोः क्षारमौष्ट्रमैकशफं तथा । आविकं सन्विनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥२३॥

घेनोस्चाऽनिर्दशायाः ॥ २४॥

धेतुर्नवप्रस्ता गौः। चकारादजामहिष्योश्च । (३)'अजा गावा महिष्यश्चे'ति मानवे दर्शनात् ॥ २४ ॥

तथा कीलालीषधीनां च ॥ २५॥

कीलालीषधयः सुरार्था ओषधयः। तासां च विकारभूतमसमनाद्यम्॥२५॥ (४)करञ्जपलण्डुपरारीकाः॥ २६॥

(५)करखं रक्तलशुनम् । पलण्डु इवेतम् । परारीका कृष्णमः । (६)मण्डु-

१ गौ. ध. २. २० मर्खं नित्यं ब्राह्मणः, इत्येव सूत्रम् ॥ २ म. स्मृ. ५. ९, ८.

३ म. स्मृ. नायं रलोको मानवे उपलभ्यते । प्रत्युत 'अनिर्दशाया गोः क्षारं (५. ८) इति रलोकव्याख्यानावसरे कुल्छ्कभेष्टन ''गेगिरिति पेथक्षारोपलक्षणार्थम् । तेनाजामहिन्योरिप दशाहमध्य प्रतिषेधः, इति लेखनात् 'अजा गावो महिन्यश्वे'त्यस्याऽमानवत्वमेवाऽनु-मीथते । वस्तुतस्तु पाराशरीयं वचनामिदम् । (परा. स्मृ. ३. ७.) तत्रैव दर्शनात् ॥

४. कलजापलाण्डुपरारीकाः इति क. पु. परारिकाः इति. घ. पु.

५. अनेनैव प्रमाणेन 'न कल्झं भक्षयेत' इत्यादौ कल्झशब्दो रक्तलशुनपर इत्यः स्माभिव्याख्यातं नवर्थानेरूपणावसरे मीमांसान्यायप्रकाशव्याख्यायां सारविवेचिन्याम् । तत्र प्रमाणान्तरमप्युपन्यस्तं त त,त्रेव द्रष्टव्यम् ॥

६. डुण्डुभाष्ट्यया इति ख. पु. सुहण्डुभाष्ट्यया इति. क. पु.

भारुयया म्लेच्छानां प्रसिद्धम् । एते चाऽभश्याः ॥ २६ ॥ अभश्यानां प्रतिपद्पाठो न शक्यते इति समासेनाह—

यचाऽन्यत् परिचक्षते ॥ २७॥

यचान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तद्व्यभक्ष्यम् । तत्राह मनुः—

(१)लगुनं गुञ्जनं चैव पलण्ड कवकानि च ॥ अमस्याणि द्विजातीनाममध्यप्रभवानि च ॥' इति ॥ २७॥ क्याक्वभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥२८॥

क्याक छत्राकं तदभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणब्रहणमुक्तार्थम् ॥ २८ ॥
एकखुरोष्ट्रगवयग्रामसूकरशारभगवाम् ॥ २९ ॥
एकखुरा अद्वादयः । गवयो गोसदशः पशुः । शरभोऽष्टपाद आरण्यो
मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ २९ ॥

घेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥ ३०॥

धेन्वनडहोर्मांसं मध्यम् । गोप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवः ॥ ३० ॥ मध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥ (२)अनुडहो मांसंन केवलं भध्यम्, किं तर्हि ? मेध्यमपीति वाजसन्वियः समामनन्ति ॥ ३१ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ३२ ॥

ब्बवहितमण्यभोज्यमिति सम्बध्यते । पादाभ्यां विकीर्यं कीटधा-न्यादि ये मक्षयन्ति ते मयूरादयो विकारस्तेषां मध्ये कुक्करो न भस्यः। स्मृत्यन्तरवद्यात् प्राम्यो, नाऽऽरण्यः॥ ३२॥

प्तवः प्रतुद्राम् ॥ ३३ ॥

तुण्डेन प्रतुद्य ये भक्षयन्ति ते दार्वाघाटादयः प्रदुदाः । तेषां मध्ये दलक्ष एवाऽसक्ष्यः । इतः (३) शकटबलाक्यो बकविशेषः ॥ ३३ ॥

(४)कव्यादः ॥ ३४॥

१. म. स्मृ. ५. ५. २. आनडुई मांसं० इति ख. ग. पु.

३ शकटविलाख्यः इति. ख पु. शकावलाख्यः इति. ग, पु. शकवलाख्यः इति-घ. छ. पुस्तकयोः । ४. एतदादि सूत्रत्रयमेकीकृतं क. पु.

क्रव्यं मांसं तदेव केवळं येऽद्नित ते क्रव्यादाः गुन्नाद्यः। ते ऽप्यभक्ष्याः हंसभासचक्रवाकसुपणाश्चि॥ ३५॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः इयेनाकृतिः पीनतुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः । सुवर्णः इयेनः । पते चाऽमक्ष्याः ॥ ३५ ॥

कुश्रकौश्र वार्घाणसरूक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

कुषा वृन्दचाराः । कीषा मिथुनचराः । ते चाऽमध्याः । सुत्रे कीः भ्रोति विभक्तिलेष्दछान्दसः । किमविशेषण कुश्चकीश्चा समध्याः । ने-त्याह—वार्ध्राणसलक्ष्मणवजम् । श्वेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः त एव विशेष्यन्ते—वार्ध्राणसा इति । वार्ध्रे चर्म तदाकारा नासिका येषां ते वार्ध्राणसाः । एवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा कुश्चकीश्चा न भक्ष्या इति ।

अन्ये त्वाहुः—'क्रव्याद' इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुश्चादिषुं,चतुर्धः प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जिमिति(१) 'ङचापोस्सं-भ्राव्छन्दसो'रिति हस्यः। एवं क्रुश्चादिशव्दस्याऽप्यजादिरावन्तस्य ॥३६॥ पश्चनखानां(२) गोधाकच्छपद्वाविद्छर्धेकखङ्ग-

शशपूतिखषवर्जम् ॥ ३७॥

पश्चनखानरवानरमार्जाराद्यः। तेषां मध्ये गोघादीन् सत वर्जयित्वा अन्वे न्ये अभश्याः। गोषा क्रकलासाक्वतिर्महाकाया। कच्छपः क्रूमेः। शाबिट् व राहविशेषः, यस्य नाराचाकाराणि लोमानि। शर्यकः शल्यकः, यस्य च-मेणा तनुत्राणं कियते। श्वाविट्शर्यक इति युक्तः पाठः। एके तु छकारं पठन्ति। छकारात्पूर्वमिकारम्। खन्नो मृगविशेषः, यस्य शुक्नं तैलभा-जनम्। शशः प्रसिद्धः। प्रिष्ठाः। शशाक्वतिः हिमवति प्रसिद्धः॥३७॥

अभक्षश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ३८॥

मत्स्यानां मध्ये चेटाख्या मत्स्या न भक्ष्यः ॥ ३८ ॥

सर्वद्यार्षी मृदुरः ऋज्यादो ये चाऽन्ये विकृता यथा मनुष्यद्यारसः ॥३९॥

सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः ये च कब्यमेवाऽदन्ति शिशुमारादयः तेऽप्यभक्ष्याः। ये च उक्तेभ्योऽन्ये

१. पा. सू. ६ ३.६३. २. पश्चपश्चनखा मक्ष्याः, इत्यत्र द्वितीयसप्तमवर्जितानां ग्रहणम् ।

मत्स्या विकृताकाराः । तत्रोदाहरणम् —यथा मनुष्याशिरसः जलमन् ष्याख्या जलहरूयादयश्च । तेऽपि सर्वे न भस्याः । अत्र मनः—

(१) अनुमन्ता विश्वसिता निहन्ता ऋयविक्रयी। संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः॥ (२)मां स भक्षायिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्। एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥' इति । (३)अप्रतिषिद्धेष्वपि मक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रे सप्तदशी कण्डिका॥

इति चापस्तम्बधमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. म. स्मृ. ५.५१. । २. इलोकोऽयं नास्ति क. पु.

३. "अत्राप्रतिषिद्धेष्वि निवृत्तिरेव ज्यायसी भक्षणपानमैथुनादिभ्यः इत्यर्थः" इति

अथ पष्ठः पटलः ॥

एवं ताविश्वमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाऽभोज्यमुक्तमः। तत्र नि-मित्तदुष्टं 'यस्य कुले म्रियेते(पृ. ९२.)'त्यादि । जातिदुष्टं कलञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं प्रतिप्रहाशुचीनि कानिचिदनुश्चाय कानिचित् प्रतिषेधति—

मध्वामं मांगे मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू तिनिवेदानं युग्यघासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि ॥ १ ॥

मधु पक्षमपकं वा। आमं तण्डुलादि। मृगस्य विकारो मार्ग मांसम्। भूमिः शालेयादिक्षेत्रम्। विश्रमस्थानमित्यन्य। मूलफलानि(१) मृलकाम्राः दीनि। रक्षा अभयदानम्। गन्यृतिगोंमार्गः। निवेशनं गृहम्। युगं वहती ति युग्यो बलीवर्दः। तस्य घास्रो भक्ष्यं पलालादि। पतान्युप्रतोऽपि प्रति ख्याणि प्रतिप्राह्याणि अदुर्भिक्षेऽपि। उपः पापकर्मा द्विजातिः, वैश्याद्वा शुद्रायां जातः। उप्रग्रहणं ताहशानामुपलक्षणम्॥ १॥

एतान्यपि नाऽनन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥ एतानि मध्वादीन्यपि अन्तेवास्याहतान्येव प्रतिष्राद्याणि, न स्वयमुग्रत इति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ३॥

पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव वा गृहीरन् द्विजा इति(२) हारीतस्यैव पक्षः ॥ ३॥ कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४॥

आमस्याऽलामे इतात्रस्याऽपि विरसस्य लवणादिरसासंयुक्तस्य । षष्ठी-निर्देशात स्तोकम् । स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृह्णीरन् ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सिक्षाः सुहिता न भवेयु-रेव। यावता प्राणयात्रा भवति ताबदेव गृहीरन्, न यावता सीहित्यं ताबिदिति॥ ५॥

स्वयमप्यवृत्ती सुवर्ण दत्वा पशुं वा सुञ्जीत ॥ ६ ॥ यदि तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य,

१. मूलकन्दादीनि इति क. पु.

र. हारीताचार्यस्य, इति छ. पु.

तदा स्वयमप्यवृत्ती यत्रैव लभ्यते तत्रैव कृतान्नमपि भुन्नीत । तत्र गुण-विधिः— सुवर्ण दत्वा सकृदेवीपक्लप्तमुपरिष्ठातसुवर्णेन स्पृष्ट्वा । पतेन पद्यं वा दत्वेत्यपि व्याख्यातम् । 'पद्यराग्नः, (१)अग्निः पद्युरासी'दिति मन्त्रलिङ्गात्(२) गोसुक्तेना अनेरुपस्थानदर्शनाच्च ॥ ६॥

नाऽस्यन्तमन्ववस्येत्॥ ७॥

न पुनरत्यन्तमन्ववसीदेत्॥ ७॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८॥

यदा विहिता वृत्तिरुभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत्। न पुन'स्सकृत्प्रवृत्तायाः किमवकुण्डनेने 'ति न्यायेन तत्रैव रमेत । अत्र छान्दोग्योः
पनिषत्—'(३)मटचिहितेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषिस्तर्ह बाकाः
यण इभ्यप्रामे प्रद्राणक उवास । स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे'
इत्यादि । मन्त्रवर्णश्च भवति(४) 'अवस्यां ग्रुन अन्त्राणि पेच' इति ।
अवस्यां वृत्यभावेन । अपर आह-दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ आ तिन्नवृः
संयत्र कुत्रवित्रीचेऽपि दातरि भुआनो वसेत् यां च यावतीं च स्वर्णमात्रां यं कश्चन पशुं वा तस्मै दत्वा । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् वृत्तिं
प्राप्य विरमेदिति ॥ ८ ॥

एवमापि वृत्तिमुक्तवा सुभिक्षेऽनापि वृत्तिमाह— श्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समा-वृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

समावतो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ९॥ प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तब्यमकारणादभोज्यम् ॥ १०॥

१ तै. सं. ५. ७. २६. २. ऋ. सं. ६. २८. १.

३. छा. उ. १. १०. "मटचीहतेषु मटच्यः अशनयः ताभिहतेषु नाशितेषु कुरुषु सस्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आटिक्या अनुपजातपयोधरादिक्षाव्यक्षनया जायया उषस्ति नामतः चकस्यापत्यं चाकायणः इसः हस्ती तमहतीतीभ्यः ईश्वरः हस्यारोहो वा । तस्य प्रामः इभ्यप्रामः तस्मिन् प्रद्राणकः अन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां गति गतः । अन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । उवास उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य । सो- ऽनार्थमटिकभ्यं कुत्माषान् कृतिसतान्माषान् खादन्तं मक्षयन्तं यहच्छयोपलभ्य विभिक्षे" इति शाक्षरमाध्यम्। ४. ऋ. सं. ४. १८, १३.

ब्राह्मणस्यात्रं प्रकृत्या स्वभाविनवभोक्तव्यम्। कारणादेव त्वभोज्यम्॥१०॥ कारणमाह—

यज्ञाऽप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवाति ॥ ११ ॥

(१) यत्र यदा वैश्वदेवाग्निहोत्रादीनि नित्यमाभ्युद्दिकं वाऽप्रायः श्वितं कमंऽऽसेवते तात्पर्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं (२)प्राणायामोपवासविधिक्रच्छ्रादि न करोति तदा पतः स्मात् कारणात ब्राह्मणस्याऽस्नमभोज्यमिति ॥ ११ ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम्॥ १२॥

चरितो निर्वेषः प्रायश्चित्तं येन तस्याऽतं भोक्तव्यम् । तद्भोजने न दोषः । निष्ठया भूतकाळस्याऽभिधानाश्चर्यमाणेऽपि निर्वेष न भोक्तव्यम् । किं तिहं ? चरिते ॥ १२ ॥

सर्ववर्णीनां स्वधमें वर्तमानानां भोक्तव्यं शुद्रवर्जिमित्येके ॥ १३॥

शुद्भवर्जितानां स्वधमें वर्तमानानां त्रयाणां वर्णानामन्नं भोज्यम्। न ब्राह्मणस्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३ ॥

तस्याऽपि धर्मोपनतस्य ॥ १४॥

तस्याऽपि शूद्रस्याऽत्रं भोज्यम् , यद्यसौ धर्मार्थमुपनतः आश्चितो भ-वति । धर्मग्रहणादर्थार्थमुपनतस्याऽभोज्यम् । आपत्करुपश्चाऽयम् ॥१४॥

सुवर्णे दत्वा पशुं वा भुञ्जीत नाऽस्थन्तमन्ववः

स्येद्वृत्ति प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥

गतम्॥ १५॥

सङ्घान्नमभोज्यम्॥ १६॥

ं सङ्घो गणः तस्य यत् स्वमन्नं न त्वेकस्य । तदभाष्यं यद्यपि ते सर्वे दद्यः॥१६॥

१. यत्र यदा अग्निहोत्रवैरवदेवायकरणे प्रायितं मुक्त्वा तदनुरूपं; निध्यमाभ्यु-दियकं वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति न प्रायित्वत्त्रवस्थात्मनि चोदिते प्रायित्वतं, तदैत-स्मात्कारणादभोज्यमिति इति कृपुः। २. प्राणायामपथिकृदादि इति. स. पु.

परिकृष्टं च॥ १७॥

'भोक्तुकामा आगच्छत' इत्येवं परिकुद्य सर्वत आहूय यदीयते तत्परिकृष्टं तदभोज्यम् ॥ १७॥

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

चित्रनिर्माणादिकं शिल्पं ये आजीवन्ति(१) तेषां सर्वेषामि ब्राह्म णादीनामन्नमभोज्यम् ॥ १८॥

ये च ठास्त्रमाजीवन्ति ॥ १९॥

ये च शक्तेण जीवन्ति तेषामध्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जमः(२)त स्य विहितत्वात ॥ १९॥

ये चाऽऽधिम् ॥ २०॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान् वासायित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाः थिः, यः स्तोम इति प्रसिद्धः।

परभूमी कुटि कत्वा स्तोमं दत्वा वसेनु यः १ इति । तं चाऽऽधिं ये आजीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । ये त प्रसिद्धमा ाधेमाजीवन्ति तेषां वार्ध्वाषकत्वादेव(३) सिद्धो निषेधः ॥ २० ॥

भिषक् ॥ २१॥

अभोज्यात इति प्रकरणाद्गस्यते । भिषक् भैषज्यवृतिः । धर्मार्थे तु य सर्पद्रष्टादींश्चिकित्सन्ति ते भोज्याना पव ॥ २१ ॥

वार्धुषिकः॥ २२॥

वुद्धाजीवी । साऽप्यभाज्यानः॥ २२॥

दीक्षितोऽक्रीतराजकः॥२३॥

दीक्षिती(४) दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः सोऽपि यावत् कीतराजको न

- १. आजीवन्ति इत्यन्नतरं 'आजीवन्ति तेन ये जीवन्ति' इत्यधिकं क. पु.
- २. तस्य विहितत्वात्, इति नास्ति क. पु.
- ३. अभोज्यान्नत्वं सिद्धम् , इति ख. ग. पु.
- ४. ज्योतिष्टोमे—'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणः, इत्यनेन दक्षिणीयेष्टिनीम काचिदिष्टिविहिता । सा च यजमानसंस्कारार्था, इति निणीतं पूर्वमीमां सायां पञ्चमाध्याये । तया संस्कृतो यजमाना यावत् यागार्थद्रव्यं सोमलतां न कीणाति

आप० घ० १४

भवति सोमक्रयं न करोति ताबद्भोज्याकः॥२३॥ अजनीषोमीयसंस्थायामेव ॥२४॥

भोक्तव्यमिति वश्यमाणमपेक्षते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति ॥ २४ ॥ पक्षान्तरमाह—

ग्झान्तरमाह—

हुनायां वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपायां हुतायां वा दीक्षितस्यान्नं भोक्तव्यम् । तथा च बह्वृ-चब्राह्मणम्—'अशितव्यं वपायां हुतायाम्' इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह—

(१) पज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद् भुज्ञीराञ्चिति हि ब्राह्मणम् २६

इदं यज्ञार्थिमिति व्यादेशे क्रते शेषाद्भुञ्जीरिश्वति बाह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं भीत्युपल्जियतः प्रवृत्तेरपस्मृतिता मा भूदिति भत्यक्षमेवाऽत्र ब्राह्मणमिति ॥ २६ ॥

क्लीबः॥ २०॥

पण्डकः। सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २७॥

राज्ञां प्रैषकरः ॥ २८॥

राज्ञामिति बहुवचनात् त्रामादेर्थः प्रैषकरः तस्याऽपि प्रातिषेधः ॥२८॥ अहविर्याजी ॥ २९ ॥

यद्याऽहविषा नररुधिरादिना यजतेऽभिचारादौ यथा 'यमभिचरे-त्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे' ति सोऽप्यभोज्यान्नः॥ २९॥

चारी ॥ ३०॥

चारो गूढचरः स्पशः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥

तावत्पर्यन्तामि यर्थः । प्रथमदिने 'अपराह्ने दीक्षयेत्' इति अपराह्ने दीक्षा विद्विता । ततः पूर्वे दीक्षणीयेष्टः । तत्समनन्तरिदेने सोमक्रयणं विद्वितम् । ततश्च प्रथमदिने प्रपाह्ना- दनन्तप्रं द्वितीयदिनमध्याह्वात् पूर्वे दीक्षितानं न भोक्तन्यमिति फलितम् । इदं चैकदीक्षा- पक्षे । अनेकदीक्षापक्षे तु तदनुरोधेन दिनसंख्यानुद्धिः प्रत्येतन्या ॥

૧, Cf. आप. શ્રૌ. ૧૦. ૧५. ૧૬.

अविधिना च प्रवृज्ञितः ॥ ३१ ॥

यश्चाऽविधिना प्रवाजितः शाक्यादिस्सोऽप्यमोज्यात्रः॥ ३१॥

यश्चाऽग्नीनपास्यति ॥ ३२॥

(१)(योऽनापद्याग्नं त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपि च) अविधिनेत्येव । यश्चाऽविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाऽग्नीनपास्यति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३२ ॥

यश्च सर्वान् वर्जयते सर्वाज्ञी च श्रोत्रियो निराक्ति-र्वृषलीपतिः ॥ ३३ ॥

यश्च सर्वात् वर्जयते भोजने न कचिद्मुङ्के न कञ्चिद्भोज्ञयति स सर्ववर्जा। यश्च सर्वात्री सर्वेषामत्रं भुङ्के तावुभावत्यभोज्यात्रौ । श्रोत्रियः इत्युभये। इरोषः । श्रोत्रियोऽपि सन्त्रभोज्यान्न पवेति । निराकृतिः निःस्वाध्यायः । निर्वत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृष्णीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृष्णी पत्नी जीवित इतरा मृताः स वृष्णीपतिः । स श्रोत्रियोऽप्यः भोज्यान्न इति ॥ ३३॥

इत्यापस्तम्बधमंसूत्रवृत्तावष्टादशी कण्डिका ॥१८॥

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युप-वेद्ययते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥

मदकरद्रव्यसेवया (२)विकृतिं गतो मतः । उन्मत्तो म्नान्तः । बद्धो निगलितः । अणिकः पुत्रात् श्रुतम्राही, पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु निन्दितः। प्रत्युपिवष्टः ऋणादिना कारणेनाऽधमणीदिकं निरुध्य तत्पाद्यवं उपिवष्टः । प्रत्युपेवशियता त्वितरः, तस्य परिहारमकुर्वस्तेन सह कामं सुचिरमास्यतामित्यासीनः । ता पते मत्ताद्यस्तावन्तं कालमभो ज्यान्नाः, यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अपर आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्युपवेष्ट्रिदं विशेषणमिति ॥ १॥

क आइयान्नः॥ २॥

यद्येत अभाज्यात्रोः कस्तर्हि आश्यात्रः ? कस्य तहीत्रमञ्जायमिति ।

कुण्डलान्तर्गतोऽधिकः क. पु.
 अप्रकृतिं इति. ख, पु.

यद्यप्येते अभोज्याचा इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्याचा इति गम्यते । तथा-प्यनेकमतोपन्यासार्थे प्रइनपूर्वक आरम्भः॥ २॥

य ईप्सेदिति कणवः ॥ ३ ॥

य एव प्रार्थयते स एवाऽऽइयान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते (१)प्रति-षिद्धवर्जम् ॥ ३ ॥

पुण्य इति कौत्सः॥ ४२॥

सर्ववर्णानां स्वधमें वर्तमानाना' (१८.१३.) मित्युक्तत्वात भोज्यान्ना-स्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमातिशयार्थम् । तपोहोमजप्यैः क्ष्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयमप्रार्थयमानोऽपि भोज्यान इति कौ-त्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥

यः कश्चिद्यादिति वार्ष्यायाणिः॥ ५॥

यः कश्चित्पुणयोऽपुणयो वा सततं दानशीलः । स भोजयात्र इति वार्ष्यां-यणिराह ।

तथा च मनुः—

(२)श्रद्धापृतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।' इति ॥ ५॥ अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेचलं दानेन निर्देशि भवति ॥ ६॥

रजः पापम्। तद्यदि पुरुषे कर्तरि स्थावरं स्थिरं नोपभोगमन्तरेण श्लीयते तदा ततः प्रतिष्रहेऽपि भोक्तरि संक्रमाभावात् भोक्तव्यम्। अथ चेचलमुपभोगमन्तरेणाऽपि श्लीयते तदा सततदानशीले न मुद्धते-मपि पापमवातिष्ठत इति कुतो भोकनुदौष इति॥६॥

गुडा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा पुष्करसादिः॥ ७॥

धार्मिकेणोद्यता आहृता निक्षा ग्रहा। सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां पक्षः। पुष्करसादिः(३) पौष्करसादिः। आदिवृद्धमावद्दछान्दसः॥ ७॥

१. प्रातिषिद्धवर्जम् , इति नास्ति क. पुस्तके ।

२. म. स्मृ. ४.२२८ ३. 'आचार्यः' इत्यधिकं क. पुस्तके,

सर्वतोपेतं वार्ष्यायणीयम् ॥ ८॥

सर्धत उपेतं सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपप-न्नम् । तत्सर्वतोऽपि भोज्यमिति वार्ध्योयणीयं मतम् ॥ ८॥ इदानीं स्वमतमाह—

पुण्यस्येष्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुत्सयोः पक्षौ समुव्चितावाचार्यस्य पक्षः(१) ॥ ९ ॥ पुण्यस्याऽप्यनीष्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यः प्रार्थितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथांचिदापादितेष्सः (२) सोऽनीष्सिति । अपर आह—अनीष्सत । अपर आह—अनीष्सत । इति कर्तिरि षष्टी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं, यदि भिक्षमाणः पूर्ववैराष्ट्रिना स्वयमीष्सन्न भवतीति ॥ १०॥

यतः कुतश्चाऽभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११॥

'सर्वतोपेत' (१९.८.) मित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्षया ॥११॥ तमाह—

नाऽननियोगपूर्वमिति हारीतः॥ १२॥

'अद्य तुभ्यामिदमाहारिष्यामि तदत्रभवता ब्राह्य'मिति ।निवेदनं नियोः गः । तदभावः अनियोगः । पुनर्नेञ्समासः । द्वौ नञौ ब्रञ्जतमर्थे गमः यतः । अननियोगे नियोगः तत्पूर्वं चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ १२॥

अथ पुराणे इलोकावुदाहरित—
(१) उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरिप दुष्कृतकारिणः ॥
न तस्य पितरोऽदनित द्दा वर्षाणि पश्च च ।
न च हव्यं वहत्यानियस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति॥१३॥

१. 'आचार्यस्य पक्षेण' इति. क, पु. २. सीडल्पेप्सुस्सन्ननीप्सिन्नित्युच्यते' इति कः पु.

३. नाद्यतनभविष्यत्पुराणीयमिदं वचनम् । Cf मनु. ४. २५१. २५२.

अथ आपि च पुराणे—

(१)संगश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पश्चस्थणम् ॥१

इत्यंवलक्षणे भविष्यदादौ । उद्यतां हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहतां स्वयमानीताम् । पूर्वमानिवेदितां भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यां मेने प्रजापितमंतुः, मनुः प्रजापितरस्मीति(२)द्श्वानात् । यस्तु तामभ्यिष्मन्यते प्रत्याचष्ठे तस्य पितरः कव्यं नाश्नितः । कियन्तं कालम् ? दश वर्षाणि पश्च च । अभिनश्च ह्व्यं न वहति । ताचन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दाः धेवादः ॥ १३॥

(३)चिकित्सकस्य मृगयोद्दशस्यकृत्तस्य पाद्यानः। कुलटायाष्ट्रण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम्॥१४॥

चिकित्सको भिषक् । मृगयुर्मेगघाती लुब्धकः । शल्यकृतः शस्त्रेण प्रन्थ्यादीनां छत्ता अम्बष्टः । पाशी पाशवान् पाशजालेन मृगादीनां प्राहक्तः । कुलात्कुलमदतीति कुल्या व्यभिचारिणी । पण्डकः तृतीयाप्रकृतिः । एतेषां चिकित्सकादीनामनमनायम् । चिकित्सकषण्डकयोः पुनर्वचन् नमुद्यतस्याऽपि प्रतिषेधार्थम् । (४) पूर्वत्र तर्हि प्रहणं शक्यमकर्तुम् । एवं तर्हि स्वनारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोके प्रतिषेध इत्यपीन- हक्त्यम् ॥ १४ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति— अन्नादे भ्रूषाहा मार्ष्टि अनेना अभिशंसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजानि याचन्ननृतसङ्करे ॥इति॥१५॥

षडङ्गस्य वेदस्याऽध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादे माहि लिम्पति । किम् १ प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्ना योऽन्नमित्त तिस्मिस्तदेनः संकामित । तस्मात्तस्योद्यतमप्यमोज्यामिति प्रकरणसम्बन्धाः पादः । इतरत् पुराणद्यकोके प्रक्रयमाने पठितम् । अनेनसं योऽभिश्येष भ्रूते-इदं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नाभिशंसित तदेने।

१. अमरको. १. वा. ५.

२. मनुः प्रजापतिर्यस्मिनिति दक्षे दर्शनात् , इति क. पु. प्रजापतिर्यस्मिनिति मानवे दर्शनात् ? इति ख. पु.

३. Cf मनु. ४. २११. २१२. ४. पूर्वत्र तर्हि प्रहणस्य वैयर्थ्यम् ।

मार्ष्टि। मजुस्तु—

(१)पिततं पतितेत्युक्ता चोरं चोरेति वा पुनः। वचनात्तुत्यदेषस्स्यान्मिथ्या द्विदाषमान्मवेत्॥

इति हैगुण्यमाई। तदस्यास द्रष्टव्यम्। स्तेनः प्रकाणंकेशः' (२५.४.) इति वश्यति। स पव तृतीयस्य पादस्याऽर्थः। कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम्। सङ्करः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः। सत्यसङ्गर इति यथा। यः प्रतिश्रुत्य न ददाित सोऽनृतसङ्कर इति। ककारस्तु छान्दसः। तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मार्षि। तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति॥ १५॥

ः ॥ इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावेकोनविंशी कण्डिका ॥ १९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्राविराचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

१. म. स्मृ. रलोकोऽयमिदीनां मुद्रितकोशेषु नोपलभ्यते।

श्रथ सप्तमः पटलः ॥

नेमं लौकिकमधे पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥

इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकम्, अर्थं प्रयोज-नम्। पुरस्कृत्य अभिसन्धाय । धर्मां व चरेत् ॥ १॥

किं कारणम ?

निष्फला ह्यभ्युद्ये भवन्ति ॥२॥

हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युद्ये फलकाले निष्फला भव-न्ति। (१)लोकार्थे हासौ धर्म चरति, न कर्तब्यामिति श्रद्ध्या। न च श्रद्ध्याविनाधर्मः फलं साध्यति। (२) 'यो वै श्रद्धामनारभ्ये'ति श्रुतेः॥ क्रिमेत्रेदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव ? नेत्याह—

तद्यधाऽऽम्रे फलार्थे(३)निमिने छाया गन्ध इत्यनूत्पचेते, एवं धर्मे चर्यमाणमर्था अनृत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥

तदिति वाक्योपन्यासे । फलार्थे ह्याम्रवृक्षो निर्मीयते आरेएयते । तिस्मिन फलार्थे(४)निर्मते छाया गन्धश्चाऽनूत्ववेते। एवं धर्मे चर्यमाणमर्थाः ख्या त्याद्योऽनूत्ववन्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः(५)। न चोद्देदयतया । तथा चाह—

'यथेश्चहतोः सिळळं प्रसेचयंस्तृणानि वल्लीरिप च प्रसिञ्चति । तथा नरो घर्मपथेन वर्तयन् यदाश्च कामांश्च वस्नि चाऽश्वते ॥'इति॥३॥

नो चेदनूत्पचन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥

यद्यपि दैवादर्था नाऽन्त्पवन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति । स च स्व-तन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरचैरिति ॥ ४ ॥

अनसूर्युदुष्प्रलम्भः स्यात्क्रहकशाठनास्तिकवालवादेषु॥५॥ इहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी। शठः वक्रचित्तः । नास्तिकः

१ लोकभकत्याः इति. क. पु.

२. तै. सं. १. ६. ८. यो वे श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धघते, इति श्रुतिः । अस्या अयमर्थः—

३. ४. निमित इति. क. पु. ५. नचोहेरथतया इति नास्ति क.

(१) प्रेत्यभावापवादी । बालः श्रुतरहितः । एतेषां वादेषु अनसूयुः स्यात् । अस्यया द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान् विषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् । तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । (२) गृधिवञ्च्योः प्रलम्भनं इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादियतुं मिथ्याफलाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु विद्यतो न स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वञ्चनस्य सम्भवमाह—

न धर्माधर्मो चरत 'आवं स्व' इति, न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षते'ऽयं धर्मोऽयमधर्म, इति ॥ ६॥

अविमिति छान्दसं रूपम्। भाषायां तु(३) प्रथमायाश्च द्विवचेन भाषाया मित्यात्वं प्राप्नेति । यदि हि धर्माधर्मौ विष्रहवन्तौ गोव्याद्यवः रुचरेतामावां स्व इति द्ववाणा, यदि वा देवादयः प्ररुप्तशाना द्वयुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वश्चना। तद्भावान्तु वश्चन्तासम्भव इति । इदं चात्र द्रष्टव्यम् प्रत्यक्षादेनं गोचरौ धर्माधर्मौ। कितु नित्यनिदेषिवदगम्यो। तद्भावे तन्मृळधर्मशास्त्रगम्याविति ॥ ६॥ यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—

यं त्वार्थाः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मी, यं गईन्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥

आर्थाः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रये। वा । यथाऽऽह याः ज्ञवल्क्यः—

(४) चत्वारो वेदधर्मद्वाः पर्वत्त्रैविद्यमेव वा।

सा ब्रूते यं स धर्मस्स्योदको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥ इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचाराद्ण्यवगम्य धर्मः कार्थे इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्थाणां वृत्तं सम्ध-विवनीतानां वृद्धानाभात्मवतामलोल्हपानाः मदाम्भिकानां वृत्तसाहरूयं भजेत ॥८॥ सम्यक्तिताः। आचार्याधीनः स्या'(२.१९.)दित्यादिना विनयनसम्प

१. प्रेत्याभाववादी इति. क. पु.

२. पा. सू. १. ३. ६९.

३. पा. सू. ७. २. ८८.

४. या. स्मृ. १. ९.

न्नाः । १द्धाः परिणतवयसः। यौवने विषयवश्यताऽपि स्यादितीदमुक्तम् । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलेख्या अक्षपणाः । अताम्भका अधर्मध्वजाः, एकान्तप्रकाशयोरेकवृत्ताः । एवंभूतानामार्थाणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाऽव्यभिचारेण समाहितमनुमतं १तमनुष्ठानम् , न मातुलसुतापरिणयनवत्कः तिपयविषयम् , तद्दत्तसाद्ययं भजेत । तदनुरूपं चेष्टत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुन्सन्नपाठब्राह्मणानुभव इति ॥ ८॥

एवमुभौ लोकावभिजयति॥९॥

एवं श्रुतिस्मृतिसदाचारम् लमनुष्ठानं कुर्वेन् उभौ लोकावाभिजयति इमं चाऽमुं च॥ ९॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १०॥

क्रयविक्रयब्यवहारो वणिज्या । सा स्वयं कृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता प्राप्तानुवादोऽ(१)यमपवादविधानार्थः ॥ १० ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युद्स्यन् ॥ ११ ॥

व्राह्मणवृत्तेरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । (२)व्यवहः पणोः समर्थयो'रिति कर्मणि षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्यवहारः, पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीतं चत्यर्थः । अपण्यानि वश्यमाणानि व्यवस्यन् वर्जयन् । क्रत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपळक्षणिमदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च (३)दण्डापृपिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—(४)'तदळाभे क्षत्रियवृत्तिः । स्तदळाभे वैद्यवृत्तिं । ११॥

अपण्यान्याह—

मनुष्यान् रसान् रागान् गन्धानन्नं चर्म गवां वशां इले -दमोदके तोकमांकण्वे पिष्पलीमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृताशां च ॥१२॥

मनुष्या दारदासादयः। रसा गुडलवणादयः, श्वीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः रज्यन्तेऽनेनेति । रज्यन्त इति वा रागा वस्त्रादयः।

१. नापदि विधानार्थः इति क. पु. २. पा. सू. २. ३. ५७.

३. कश्चित् दण्डे प्रोतान् अपूपान् कस्यचित् निकटे निक्षिप्य बहिर्गत्वा पुनः प्रति-निम्नस्य तं पृष्ठवान्-क्व मे दण्ड इति । तेनोक्तम्-मूषिकैर्भाक्षित इति । तदा तेनाऽर्थापत्या कल्पितं यदा दण्डोऽपि मूषिकैर्भक्षितः तदा किमु वक्तन्यमपूपास्तैर्भक्षिता इति । अयं दण्डा-पूपिकान्यायः ॥ ४. गौ. ध. ७. ६, ७.

गन्धाश्चन्दनादयः। गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । इलेक् जतुबद्धादिः, येन विदिल्लष्टं चर्मादि सन्धीयते। 'यथा(१) इलेक्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्लिष्टं संइलेक्ये' दिति बह्बचन्नाह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्मजलम् । तोक्मं ईषदङ्करितानि न्नीह्यादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । सुकृतं पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । (२)एतान्यपण्यानि वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जायित्वेत्येच सिद्धे 'अपण्यानी'ति वचनमन्येषामण्यपण्यानां व्युदासार्थम्। तत्र मनुः

(३)सर्वान् रसानपोहेत क्षतान्नं च तिलैस्सह।
अश्मनो लवणं चैव परावो ये च मानुषाः ॥
सर्वे च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च।
अपि चेत्स्युररकानि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।
क्षीरं क्षोद्रं दिध घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पश्नन् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफान् पश्नन्॥

इति ॥ १२ ॥

तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डलानेव विशेषतोऽतिशयेत न विकीणीयात् न वि-क्रीणीत । अन्येषां विकल्पः । स्त्रयमुत्पादितेषु नाऽयं प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम् (४)—

'काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलाञ्च्छुद्धान् धर्मार्थमिचरस्थितान् ॥' इति ॥१३॥

अविद्वितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥

विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां परस्परेण विनि मयोऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः, न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेष्वेव केषां चिद्धिनिमयोऽनुकायते—

अन्नेन चाऽन्नस्य मनुष्याणां च मनुष्ये रसानां च

ऐ. ब्रा. ५. पं. ३२. खं.

२. आपणीयानि इति क. पु.

३. म. स्मृ. १०. ८६, ८९.

४. स. स्मृ. १०-९०.

रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥१५॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च विष्ठः(१)—रक्षा रसैस्समतो हीनतो वा ""। तिळतण्डलपकान्नं विद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तनेन' इति । मानवे तु विशेषः—

(२)रसा रसेनिमातव्या न त्वेव छवणं रसैः।

कृतात्रं चाऽकृतात्रेन तिला घान्येन तरसमाः॥' इति।

गौतमीय तु—(३)विनिमयस्तु । रसानां रसैः । पशुनां च। न लवण-कृतान्नयोः । तिलानां च। समेनाऽऽमेन तु पक्कस्य सम्प्रत्यर्थं इति । तस्माः दत्र प्रतिषेघानुवृत्तिनं शङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यतं (१३.१७) इति । (४)विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यादीनां विक्रयोऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १५ ॥

अक्रीतपण्यैव्यवहरेत्।। १६॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ विद्यतितमी कण्डिका ॥ २० ॥

मुञ्जबल्बजैर्मूलफलैः॥१॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाष्ट्रतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्य-वहरेत मुखादिभिः ॥ १६ ॥

मुञ्जबल्बजास्तृणविद्येषाः॥१॥

तृणकाष्ठेराविकृतैः॥ २॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः। काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः। तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्बजग्रहणं विकारार्थम् ॥ २ ॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत्॥ ३॥

प्रतिषिद्धानामपि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्व-वस्येत् अवसीदेत् । तथा च गौतमः(५) 'सर्वथा तु वृत्तिरश्चकावशौद्रेण । तद्प्येके प्राणसंशय' इति । मनुर्पि--

(६)'जीवितात्ययमापन्नो बोऽन्नमत्ति यतस्ततः। स्राकाशमिव पह्नेन न स दोषेण छिप्यते'॥ इति॥ ३॥

१ व. घ. २-३२--३९

२. म. स्मृ. १०. ९४.

३. गौ. ध. ७ १६—२१

४. नियमाभ्य. इति क. पु.

५. गौ. घ. ७ २२, २३

६. म. स्मृ. १०-१०४

वृत्तिं पाष्य विरमेत्॥ ४॥

गतम् ॥ ४ ॥

न पतितैहसंब्यवहारी विद्यते॥ ५॥

पतिताः स्तेनादयो वश्यमाणास्तैः सह न कश्चिद्पि व्यवहारः कर्तब्यः । तत्र मनुः(१)—

संवत्सरेण पतित पतितेन सहाऽऽचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनारानात् ॥' इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पति । याजनादिभिस्तु सद्य पव ॥ ५ ॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ६॥

अपपात्राश्चण्डाळादयः। तैश्च संव्यवहारी न कर्त्तव्यः॥ ६॥ अथ पतनीयानि॥ ७॥

द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं, तस्य निमित्तानि कर्माणि वश्यन्ते ॥॥
स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मा-तुः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः॥ ८॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम्। आभिशस्यं ब्रह्महत्या। 'ब्राह्मणमात्रं च हत्वाः भिग्नस्त' (२४.७.) इति वश्यमाणत्वात्। पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः। तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते। ब्रह्मोज्झं उज्झ उत्सर्गे। भावे घव्। छान्द्सो लिङ्गः व्यत्ययः। ब्रह्म वेदः तस्याऽधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम्। औषधादिप्रयोगेण गर्भस्य वधो गर्भशातनम्। मानुर्योनिसम्बन्धे मानुष्वस्नादौ । पिनुर्योनिसम्बन्धे पिनुष्वस्नादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्त्रीगमनं मानुष्वसुगमनं तत्त्सुतागमनं मानुरुसुतागमनं चेत्यर्थः।

(२)'गौडी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः॥

इति मानवे निषिद्धायाः खरायाः, पानं खरापानम् । असंयोगाः संयोग् गानहीः प्रतिलोमादयः । तैः संयोग एकगृहवासादिः असंयोगसंयोगः । पतानि पतनीयानि ॥ ८॥

गुर्वीसर्खि गुरुसखि च गत्वाऽन्यांश्च परतल्पान् ॥ ९॥

स्त्रीशब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखी मात्रादीनां सखी । गुरुसखी पित्रादिनां सखी तां गत्वा । किम् १ पततीत्युत्तरत्र श्चतमपेश्वयते । अन्यांश्व परतल्पान् गत्वा पतित । तल्पशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥

नाऽगुरुतल्पे पततीत्येके ॥ १०॥

गुरुद्रारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् , प्रायश्चित्ते तु गुरुछघुमावो द्रष्टव्यः॥ १०॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ११ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यातिरिकानामप्यथर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥११॥

अथाऽद्यांचिकराणि॥ १२॥

अशुचि पुरुषं कुर्वन्तीत्यश्चिकराणि, तानि वश्यन्ते ॥ १२ ॥

शूद्रगमनमार्थस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूरगमनमञ्जाचिकरम् ॥ १३ ॥ प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमञ्जिकरम् ॥ १४ ॥ तत्रोदाहरणम्—

शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्याणां कव्यादसाम् ॥ १५॥

ग्राम्याणा'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः, भावेऽ-सुन्प्रत्ययः । ऋव्यविषयमदनं येषां ते कन्यादसः केवळं मांसवृत्तयो गृभ्रादयः॥ १५॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राज्ञानम् ॥ १६ ॥ मृत्रपुरीषप्रहणं ताहशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥ ज्ञाद्गोच्छिष्टमपपात्रगमनं चाऽऽघीणाम् ॥ १७ ॥

श्रद्धोच्छिष्टं भुक्तमार्थाणां त्रैवर्णिकानामशुचिकरम्। अपपात्राः प्रतिलो-मस्रियः तासां च गमनम्॥ १७॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८॥ यान्येतान्यशुचिकरत्वेनाऽनुकान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते १८

अतोऽन्यानि दोषवन्त्यद्युचिकराणि भवन्ति ॥१९॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिप्रहर्दिसादीनि तान्य-शुचिकराणि भवन्ति॥ १९॥

दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वजेयेत्त्वेनं घर्मेषु ॥ २०॥

पतितस्य दोषं परैरिविदितं बुध्वा परस्य समाख्याने पूर्वो न स्यात् । परैरिविदितं स्वयं विद्वानिप न परेभ्यः पूर्वमाचक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येष्वेनं वर्जेयेत्, यथा परे न जानित । अन्यथा दोषवान् स्यात् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रवृत्तावेकविंशी कण्डिका॥ २१॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः, ॥७॥

अथाऽष्टमः पटलः ॥

(अध्यात्मपटलः)

अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठन्न्यायसंहिताननैश्चारिकान् १

श्रीमच्छङ्करमगवत्पादमणीतं विवरणम् ॥

अथ 'अध्यात्मिकान् योगान्'—इत्याद्यध्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रस्तूयते । किमिह प्रायश्चित्तप्रकरणे समाम्नानस्य प्रयोः जनमिति । उच्यते—कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् । अनिष्टकर्मक्षयहेत् तूर्नि हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्वं च कर्म वर्णाश्चमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहप्रहणहेतुत्वात् । तत्क्षयकारणं चाऽऽत्मज्ञानम् , प्रवृत्तिहे तुदोषनिवर्तकत्वात् । दोषाणां च निर्धाते आत्मज्ञानवतः पण्डितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विविक्षितेत्यात्मज्ञानार्थमध्यात्म(१)पटलमार् रभ्यते, कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् ।

ननु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुग्वात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, "सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्" (२.२.२.) इत्यादिश्रवणात्। अपरिमितवचनात् क्षेमप्राप्तिरेवेति चेन्न, 'तत्प रिवृत्तौ कर्मफलशेषेण' (२.२.३.) इत्यादिश्रवणात्। गौतमश्च—

(२)'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुमूय" इत्यादि ना संसारगमनमेव दर्शयति कर्मणां फलम् । सर्वाश्रमाणां हि दोषनि-घातलक्षणानि समयपदानि विधिनाऽनुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधर्मानुष्ठानात् । वश्यति च—

'विध्य कविः' (२२.५) "सत्यानृते सुखदुःखं वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्याऽत्मानमन्विच्छेद्' (२.२१.१३) इत्यादि । "तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति"(२.२१.२.)

^{9.} अत्र पटलशब्दो नपुंसकिलक्षः प्रयुक्तः । 'समूहे पटलं न ना' (अमरको. ३. ३. २००) इत्यमरकोशात्तु समृह्वाचिनः पटलशब्दस्येव क्लीबत्वम् । 'तिलके च परिच्छेदे पटलः' इति शेषकोशात् परिच्छेदवाचकस्य पटलशब्दस्य तु पुल्लिक्षत्तैवेत्यवगम्यते । अत एव च सर्वे प्रन्थकाराः 'इति प्रथमः पटलः, इत्येव लिखन्ति । अतोऽत्रापि पुल्लिक्षेनेव भाव्यं यद्यपि पटलशब्देन तथापि भेदाविवक्षया प्रयोगः कृत इति भाति ॥ २. गौ. ध. ११. २९.

इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चाऽपवर्गार्थत्वात् सर्वाश्रमकर्मणां ज्ञाः नराहितानामेव फलार्थत्वं, ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रावकाणि, यथा वि षदध्यादीनि मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारम्भकाणि, तद्वदिति चेत्-नः अनारभ्यत्वात् क्षेमप्राप्तः । यदि हि क्षेमप्राप्तिः कार्या स्यात् तत इदं चिन्त्यम्-कि केवलैः कर्मभिरारभ्याः ज्ञानसहितैर्वाः ज्ञानकर्मभ्यां वाः केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयुक्तेन वेति । न त्वारम्या केनचिद्पि; क्षेमप्राप्तेः नित्यत्वात् । अतोऽसदिदम्-ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्ते इति । ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानबदेव क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धापनयकर्नृत्वमिति चत्-न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षमप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वात्। अवि-द्यादोषहेत्नि हि सर्वकर्माणि सहफलैः कार्यभूतैः क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धका-नि । तद्भावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः । न च तद्भाव आत्मज्ञानाद्न्यतः कुतश्चिदुपलभ्यते। तथाह्युक्तम्--

"निर्हत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पण्डितः" (२२. ११.) इति । पाण्डित्यं चेहात्मन्नानं, प्रकृतत्वात् । श्रुतेश्च (१) आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चनेति" इति । अमयं हि क्षेमप्राप्तिः । (२) अमयं वै जनक ! प्राप्तोऽसि' इति श्रत्यन्तरात्।

'तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्यप्रे। वर्तमानः क्षेमं गच्छति' (२.२१.२.) इत्याचार्यवचनमन्यार्थम् । कथम् ? यथोपदिष्टेष्वाश्रमधर्मेष्वव्यप्रो निष्काः मस्सन् प्रवर्तमानो ज्ञानेऽधिकृतो भवति, न यथेष्टं(३) चेष्टन् कामकामी जायापुत्रविचादिकामापहृतव्यप्रचेताः । ज्ञानी च सन् सर्वसन्न्यासक-मेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽर्थः। न हि दोषनिर्घातः कदाचिदिप कर्मभ्य उपपद्यते । समिथ्याञ्चानानां हि दोषाणां प्रवृत्तौ सत्यां प्रावस्यमिहोषः लभ्यते । 'सङ्करपमूलः कामः' इति च स्मृतेः । प्रवृत्तिमान्द्ये च' दोषतः नुःवदर्शनात् । न चार्रानर्हृत्य समिथ्याञ्चानान् दोषान् क्षेमं प्राप्नोति क-श्चित्। न च जन्मान्तरसञ्जितानां ग्रुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिः रुपपद्यते, शुद्धिसामान्ये विरोधाभावात् । सत्सु च तेषु तत्फलोपभोः गाय शरीरप्रहणं, ततो धर्माधर्मप्रवृत्तरागद्वेषी, पुनः शरीरप्रहणं चेति संसारः केन वार्यते ! तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वा।

कर्मसहिताज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति चेत् ! यद्यपि ज्ञानकर्मणोः भिन्नकार्यत्वाद् विरोधः तथापि तैलवर्यम्नीनामिव संहत्य कर्मणा

१. तैति, उ. २, ९. २. बृ. इ. ४. २.४.

३. 'चेष्टन्' इति शत्रन्तः प्रयोगस्साधुरिति न प्रतीमः।

श्वानमिवद्यादि संसारकारणं निवर्तयतीति चेत्र । क्रियाकारकफलातुपः मर्देनाऽऽत्मलामामावात् श्वानस्य कर्मभिः संहतत्वातुपपन्तेः । तेलवर्यः श्वीनां तु सहमावित्वोपपन्तेरितरेतरोपकार्योपकारकत्वोपपन्तेश्च संहतः त्वं स्थात् । न तु श्वानकर्मणोस्तदुभयानुपपन्तेः संहतत्वं कदाचिद्यि सम्भवति । केवलशानपक्षे शास्त्रप्रतिषेधवचनाद्युक्तमिति चेत्र । श्वानकार्योगिवर्तकत्वाच्छास्त्रप्रतिषेधवचनस्य ।

बोऽयं कर्मविधिपरैः केवल्रहानपक्षस्य सर्वस्नन्यासस्य विप्रतिषेधो विरोधः, स नैव झानकांयमीवद्यादोषश्चयं वारयति (१) मिद्यते हृद्य्यप्रनिधः' (२) तस्य तावदेव चिरम्' (३) मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' इस्येवमादिश्वतिस्मृतिद्यातसिद्धम्, कर्मविधिपरत्वात् प्रवृत्तिद्यास्त्रस्य । नच्च (तत्) झानस्वकपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वारयित, सर्वोपनिषदामप्रामाण्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, 'पृः प्राणिनः'(२२. ४.) 'आत्मा वै देवता' इत्यादिस्मृतीनां च । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्तिद्यास्त्रीविपदं केवल्रहानद्यास्त्रमात्मैकत्वविषयमर्थं, तथापि सकार्थस्य झानस्य बल्यत्त्वान्न केनचिद्यारायितं शक्यम् ।

जीवतो दुःखानिषतर्कत्वाज्ञानस्याऽनैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति चेत्, न, 'भिद्यते दृदयप्रन्थिः' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', 'निचाय्य तं मृ-त्युमुखात् प्रमुच्यते' (४) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति' इत्यादिश्चातिस्मृति-न्यायेभ्यः । बहुभिविंप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकचत् त्या-ज्यत्वमिति चेन्न, तुल्यप्रमाणत्वात् । मानसान्तानि सर्वाणि कर्माः ण्युक्तवा । (५) "तानि चा पतान्यवराणि तणांसि न्यास पचात्यरेचयत्" इति तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसराविषयत्वमुक्तवा न्यासः शब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य केवलस्य 'न्यास पवात्यरेचयत्' (६) 'त्यागेनै-के अमृतत्वमानशुः' इत्यमृतत्वफलं दर्शयति शास्त्रम् ।

(७)"तस्यैवं विदुषो यहस्याऽऽत्मा यजमानः" इत्यादिना च वि-रिदुषः सर्वेक(मेंशमा) भावं दशैयति;

"द्वौ पन्थानावनुनिष्कान्ततरौ कर्मपथश्चैव पुरस्तात् सन्न्यासश्च, तयोः सन्न्यास एवातिरेचयति"

इति च। विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापरत्वाद्युक्तमिति चेन्न। अ

^{9.} मु. उ. २. २. ८. २. छा. उ. ६. १४. २. २. कठो. २. ३. १५,

४. मुण्ड. उ. ३. २. ९. ५. नारा. उ. ७८.

६. नारा. उ. ३. ७, नारा. उ. ८०

विद्वद्विषयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । मन्दबुद्धयो हि लोकेऽद्दष्टः प्रयोजनाः प्ररोचनेन प्रवर्तियतव्याः कर्मसु । न दृष्टप्रयोजना विद्वांसः । परनिन्दा हि परस्तातिरिति केवलज्ञानानिन्दया कर्मस्तातिपरमाचार्यवन

युन "बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणम्, इहैव न दुःखमुपछभेत" (२.२१.१६) शानस्य साधनत्वानैकान्तिकवचनं, तद् (१) 'ब्रह्मविदा-रान प्नोति परम्' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रत्युक्तमः ; आचार्यान्तरवचनाच्च 'त्यज धर्ममधर्म च' 'न तत्र क्रमते बुद्धिः' 'नैष्कर्म्यमाचरेत्' 'तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति' इत्यादेः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् क्षेमप्राप्तिः ॥

अध्याभिकान योगानिति । अध्यातमं भवन्तीत्यध्यातिमकाः । स्रा न्दसं ह्रस्वत्वम् । के ते अध्यात्मिका योगाः ? वश्यमाणा अक्रोधादयः । ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वाद् योगाः । बाह्यनिमित्तनिरपेक्षत्वाच्चा-ध्यात्मिकाः । तानध्यात्मिकान् योगान् । न्यायसंहितान् उपपत्तिसम-न्वितान् । ते हि क्रोधादिषु दोषनिर्घातं प्रति समर्था उपपद्यन्ते न्याय-तः । अनैश्वारिकान निश्चारयन्ति मनोऽन्तःस्थं बहिर्विषयेभ्य इति नैश्चारिकाः क्रोधादयो दोषाः, तत्प्रतिपक्षभूता ह्येते उनैश्चारिकाः । अकोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलम्बनं तिष्ठति । अतस्तानन्तिष्ठेत् सेवेत । अक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं क्रयांदित्यर्थः । तथा हि परः स्व आत्मा लभ्यते । क्रोधादिदोषापद्धत-चेतस्तया हि स्वोऽपि पर आत्माऽविश्वातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः. अतस्तव्छाभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १ ॥

उक्तानि पतनीयान्यश्चिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तानि बक्ष्यन्नादित आत्मन्नानं तदुपयोगिनश्च योगानिधकुरुते । तस्यापि सन वैपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि-

(२)भिद्यते द्ववयप्रन्थिदिख्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् इष्टे परावरे ॥' इति ।

(३) तद्यथेषीकात्लममौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हा उस्य सर्वे पाप्मानः प्रदयन्त' इति च । याश्ववस्योऽप्याह—

(४)इज्याचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥' इति ।

१. तै. ड. २. १.

२. मुण्डकोप. २. २. ८.

३. छा. उ. ५. २४. ३. ४. था. स्मृ. १. ८.

अध्यात्मिन भवानध्यात्मिकान् । छान्द्सो वृद्ध्यभावः । आत्मनो छम्मथितृन् । योगान् चित्तसमाधानहेतृन् वस्यमाणानकोधादीनुपायान् ।
अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपत्तिसमन्वितान्, उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्धाते । अनैश्वातिकान् निश्चारिकास्य बहिर्विक्षेपः, तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधाद्यो वस्यमाणाः ते नैश्चारिकाः तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मालम्बनं निश्चलं तिष्ठति तस्माचाननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १॥

विवरणम् ।

पुत्रवित्तादिलाभो हि परो दृष्टो लोके। किमात्मलाभेन ? इत्यत आह— आत्मलाभाग्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलभाद् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं विद्यते। तथा विचारितं बृहदारण्यके(१)'तदेतत् प्रेयः पुत्राद्' इ त्यादिना॥२॥

उज्वला

किंतुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः ? ओमित्याह-

आत्मलाभाष्यमुद्धां लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यश्न आस्थेय इति । कः पुनरसावादमा १ प्रत्यगात्मा । नत्वसी नित्यलः इवः । न हि स्वयमेव स्वस्याऽलञ्घो मवति । सत्यम्, प्रकृतिमेलनात्त-द्धमतामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः पुरुषः । तथाविधश्च सम्बन्धो यथा परस्परं विवेको न आयते । अन्यो-न्यधमीश्चान्योऽन्यत्राऽध्यस्यन्ते । यथा श्लीरोदके सम्पृक्ते न आयते विवेकः—इयत् श्लीरमियदुद्कमिति, अमुष्मित्रवकाशे श्लीरममुष्मित्रवकाशः उद्कमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरमिसम्बद्धयोर्थे अप्निधमां उद्याद्याः ते अयोगोलके ऽध्यस्यन्ते । ये वा अयोगोलक-धर्माः काठिन्यदेध्याद्यः ते अयोगोलके ऽध्यस्यन्ते । यं वि तत्र प्रतिपत्तिः— एकं वस्तु उष्णं दीर्धे मास्वरं कठिनमिति । तद्वदिद्दापि पुरुषधर्माञ्चतः न्याद्यः प्रकृतावध्यस्यन्ते । प्रकृतिधर्माद्व सुखदुःखमोद्दपरिणामादयः पुरुषे । तत्वस्व एकं वस्तु चेतनं सुखादिकलिलं परिणामीति व्यवद्वारः ।

वस्तुतस्तु तस्मिन् सङ्घाते अचेतनांशः परिणामी । चेतनांशस्तु तमनुधावति । येन येन रूपेण परिणमति तेन तेनाऽभेदाध्यासमापद्यते ।

^{9.} वृह् उ. 9. ४. ८.

यथा श्लीरावस्थागतं घृतं श्लीरे दध्यात्मना परिणमति तामप्यवस्थामः नुप्रविश्वति तद्वदिहापि। तदिद्मुच्यते-(१)'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश' दिति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वमिद्मेव-यदुत मोक्तृतया निमित्तत्वम् । तदेवं स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापन्नः तद्धमी भवति। एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाऽहङ्कारेण, इत्याद्यारीरादद्वष्ट व्यम् । स्थूलोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति । तस्यैवंग-तस्यापेक्षितन्यस्स्वरूपलाभः नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा-शबरादिभिर्वाख्यात्प्रभृति स्वसुतैस्सह संवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीय-मात्मानमवगमयन्मात्रा स्वरूपे कथित लब्धस्वरूप इव भवति । तथा प्रकृत्या (२)वेश्ययेव स्वक्रपान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया(३) 'त-स्वमसी' ति श्रुत्या स्वभावं नीयते-यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु तदेव त्व-मसि, यथा मन्यसे 'मनुष्योऽहं दुःख्यह' मित्यादि न तथेति । यथा य एवभूतो राजा स त्वमसीति राजपुत्रः।

न्तु तस्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते। को बूते ? नेति । ब्रह्माऽपि नान्यदात्मनः। कि पुनरयमात्मा एकः ? आहो स्विन्नाना ? किमनेन तावदेवंविधश्चिदेकरसो नित्यनिर्मलः लुषतामिव गतः। तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्विय मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते संसरिष्यन्ति। का ते श्रतिः ? अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाम इत्य-लमियता। महत्येषा कथा। तद्प्येते इलोका भवन्ति-

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः साधै चिरं वर्धितः

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संघाते महदादिभिस्सहवसंस्तद्वत्परः पृष्ठवः

स्वात्मानं सुखदुःखमोद्दकछिछं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥ १॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभ्य(४) जयार्थमेव यतंत तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामीदशीं

नैवान्योन्यभिदामपस्य सहसा सर्वे भजन्त्येकताम्। किं तु स्वे परमे पदे पृथगमी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

१. ते. उ. २. ६.

२. वर्यया. इति. ख. पु.

३. छा. उ. ६. ९. ३, ४. यथार्थमेव क. पु.

क्षेत्रहा इति तस्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥
तेष्वेको बदि जातु मातृवचनात् प्राप्तो निजं वैभवं
नान्येन क्षतिरस्य यात्किल परे सत्यन्यथा च हिथताः ।
यद्वान्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्वतिः
पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निवंद्य निश्चिन्महे॥४॥ इति॥

तत्राऽऽत्मलाभीयाञ्च्छ्लोकानुदाहरिष्यामः॥ ३ ॥

विवरणम् ।

सत्यं क्रोधाद्या दोषा आत्मलामप्रतिबन्धभूता अक्रोधादिमिर्निः हं(न्य?ण्य)न्ते; तथापि न मुलोद्धर्तनेन निवृत्तिः क्रोघादीनाम्, सर्वदेषः बिजभूतमञ्चानं न निवृत्तिमिति तस्य चाऽनिवृत्तौ बीजस्याऽनिवर्तित त्वात् सक्षित्रमुत्ता अपि क्रोधाद्यो दोषाः पुनरुद्धाविष्यन्तीति संसारस्याऽऽत्यन्तिकोच्छदे। न स्यात्। तद्दोषबीजभूतस्याऽञ्चानस्य मतान्, ज्ञानादन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वरूपप्रकाशनायात्मञ्चानाय मतान् गाखान्तरोपनिषद्धयः, तत्र तस्मिन् आत्मलामप्रयोजने निमित्ते। आत्मानं करतलन्यस्तमिव ल्लामिन् भाष्योतं समर्थोन् आत्मलामीयान् दलोकानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याऽऽहरिष्यामः । प्रन्थीन्त्य दर्शयिष्याम इत्यर्थः॥ ३॥

उज्बला।

तिदिहाऽपेक्षितमात्मञ्चानमुपाद्श्यते । तच्च त्रिविधम्-श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति । (२)श्रोतच्यो मन्तच्यो निदिध्यासितच्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशच्दजन्यं ज्ञानम् । मननमुपपित्तिमः निक्षणम् । पवं श्रुते मते चात्मनि सात्तात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरंभावना(३)निदिध्यासनम्। तत्राऽऽत्मसिद्धये श्रोतं ज्ञानं तावदाह-

तत्रिति वाक्योपन्यासे । भारमलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रव चनादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः । रलोकान् पादबद्धानौपनिषदान् मन्त्रान् । उदाहरिष्यामः उक्कृत्याहरिष्यामः प्रन्थे निवेशिषण्यामः ॥ ३॥

पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याऽहत्यमानस्य विकल्मषस्याऽचलं चलनिकेतं येऽनुतिः छन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

^{9,} g. a. 2. v. y.

२. ध्यानमिति. स. च. पु.

विवरणम् ।

पूः पुरं शरीरम् । प्राणिनः प्राणवन्तः । सर्व एव ब्रह्मादीनि स्त-म्बपर्यन्तानि प्राणिनः । पुरं पुरिमव राज्ञः उपलब्ध्याधिष्ठानम् । कस्य पुरम् ? गुहाशयस्याऽऽत्मनः। यथा स्वकायपुरे राजा सचिवादिपरिवृत उपलभ्यते, एवं देहचात्मा बुद्धादिकरणसंयुक्त उपलभ्यते । उपल-भते च बुद्धादिकरणोपसंहतान् भोगान् । अतोऽविद्यावरणात्मभृता-यां बुद्धिगुहायां शेत इति गुहाशयः। तस्य पुरम् । तस्यां बुद्धाववि-द्यादिदोषमलापनये विद्वद्भिस्यकैषणैरुपलभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य, छेदनभेदनजरारोगादिभिर्हन्यमाने देहे न हन्यते । (१)'न वधेनाऽस्य हन्यते' इतिच्छान्दोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कः व्मषं पापं तदस्य नास्तीति विकल्मषः। सर्वे ह्यविद्यादोषसहितं धर्माः धर्माख्यं कर्म कल्मचं भवति, विकल्मचस्योति विशेषणेन तत् प्रतिविध्यते तत्कार्यं जरारोगादिवुः खरूपमहन्यमानस्येति । एवं हेतुफलसम्बन्धरः हितस्याऽसंसारिण उपलब्ध्यधिष्ठानं पूः सर्वे प्राणिनः। अतो न संसाः र्यन्यो ऽस्ति । (२)'एको देवः सर्वभूतेषु 'गूढ' इति इवेताइवतरे। (३)"एष सर्वेषु भूतेषु गुढोऽस्मा न प्रकाशते" इति च काठके। (४)'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि वाजसनयके । (५) स आत्मा तत्वमसी'ति च छान्दोग्ये । पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्त्वो त्तरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानफलमाह—यस्य सर्वे प्राणिनः पुर अहः न्यमानस्य विकल्मषस्य, तस्य सर्वप्राणिसम्बन्धादर्थसिद्धमाकाशवत् सर्वगतत्वम्, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति च श्रुतेः। सर्वगतस्य चाऽचळत्वमर्थसिद्धमेव । तमचळं चलनिकेतं चळायां हि प्राणिगुहायां स्वयं शेते तमचळं चळनिकेतम् । येऽनुतिष्ठन्ति ममात्मेति साक्षात् प्रः तिपद्यन्ते, तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

ग्रहेति प्रकातिनाम।

'यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रसृतिः।

आत्मा गुहा योनि(६)रनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवासृतमक्षरं च ॥ इति पुराणे दर्धनात्। तस्यां शेते तया जहाऽऽविभागमापन्नास्त्रष्ठतीति गुहाशय आत्मा।

१. छा, उ. ८ १०. ४.

३. कठो. १ ३, १२.

५. छा. ६. ८. ९.

२. ३वेता. ड. ६. ११.

४. बृ. उ. ३. ८. ११.

६. अनाद्यनन्तं इति. ख. पुस्तकेः

(१) अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वहीं प्रजां जनयन्तीं सक्तपाम्। अजो ह्येको जुषमाणौऽनुरोते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यासौ शरीरे हन्यमानेऽपि हन्यते (२)तथा चोक्तं भगवता-(३)'न हन्यते हन्यमाने शरीर' इति । विकल्मषस्य निर्छेपस्य । सर्व पत्र हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मनि त्वध्य-स्तः। एवंभृतस्यात्मनः सर्वं एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादि-मन्तः संघाताः पूः पुरं उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमचिवसन् सिचवरानीतान् भोगानुष्भुङ्के, तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन् करणै रुपस्थापितान् भोगादुपभुङ्के । तमेवंभृतमवलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्वस्थानं शरीरं तद्यस्य चलं तं येऽनुऽतिष्ठन्ति उपासते पवंभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते, तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति ॥ ४॥ विवरणम् ।

कथं तद्नुष्ठानमिति ? उच्यते-

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते। विधृय कविरेतदनुतिष्ठद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्ट्यन्नपानादिसंभोगळक्षणम् । इदिति किञ्चिदर्थे। यात्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षम् । इहाऽस्मिन् लोंके। इदंदाब्दसामानाधिकरण्यान्नपुसंकिङ्कप्रयोगो विषयमिति । उभयार्छे । क्को वा विषयराब्दः । द्वितीय इच्छब्द इह्शब्दश्च । तयोः क्वचिन्नियोः गः। ६०छब्दश्चार्थे। इहराब्दोऽमुध्मिन्नर्थे। लोकराब्दः काकाक्षिवद्भ-यत्र सम्बध्यते। इह लोके इह च लोकेऽमुध्मिश्च यदिदं विषयमुच्यते, स्वर्गादिलोके पादर्वस्थमध्यस्थो व्यपदिशाति इह लोके इति च लोके इत तत्सर्वे विध्यय परित्यज्य । कविः कान्तदर्शी, मेधाबीत्यर्थः । फलं सा-धनं च तद्विधूय एषणात्रयाद् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठेद् गुहाशयं यः थोक्तळक्षणमात्मतस्वम् ॥ ५ ॥

विषयसङ्गपरित्यागेनाऽयमुपास्य इत्याह—

यदिदं, विषयं, मेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययद्ञान्दसः। प्वामितिशब्दे तकारस्य दकारः । इतिशब्दः प्रसिद्धौ । हशब्द आश्चर्ये । इतिशब्देनाः

१. तै. था. (नारायणोपनिषदि) १०. १.

२. 'तथा चोक्तं भगवता-न हत्यते हन्यमाने शरीरे ।' इति नास्ति क. पुस्तके.

वृत्तेन शब्दादिषु विषयेषवद्यान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापद्दतः वेतसो हि वद्गिन्त-'इति ह तस्या गीतम्, इति ह तस्याः सुस्नस्पर्धः, इति ह तस्याः कपं निष्टसमिव कनकम्, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधरः मणिः, इति ह तस्याः गन्धो घाणतर्पणः इति । एवं दिव्यमानुषमेदोऽपि द्रष्टव्यः । अत्राऽनन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याहार्यः । इति ह इति हेति यो ऽयं लोके विषय उच्यते, सामान्यापेक्षमेकवचनम्, एति द्वध्यः गुहाशयः मनुतिष्ठेत । कविभैधावी ॥ ५॥

विवरणम्।

तत् क्वाऽनुष्ठातव्यमिति । उच्यते--

आत्मन्नेवाऽहमलब्ध्वैतिद्धतं मेवस्व नाऽहितम् । अथाऽन्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया । महान्तं तेजसस्कायं सर्वत्र निहितं प्रसुम् ॥ ६ ॥

आत्मनेव आत्मन्यव । प्रत्यगारमा हि परमात्मा । सर्वे हात्रानुष्ठ्यम् । यदि देहादन्यत्राऽनुष्ठीयेत, सोऽनात्मा कल्पितः स्यात्। तस्माद् देहादिः सङ्घात आत्मन्येव विधूय बाह्यासङ्गं गुद्दाशयमात्मतत्त्वमनुष्ठेयम् । किम-न्येष्वन तुष्ठेयमिति भगवतो मतम् ? बाढम् , प्रथममेव नान्येष्व नुष्ठेयः मात्मतत्त्वम् । कथं तर्हि १ सर्वप्रयत्नेनाऽपि स्वदेहादिसङ्काते यथोक्तमाः त्मतस्वं न स्रमेत, अथाऽहमन्येष्वादिस्यादिषु प्रतीच्छामि अभिवाञ्छामि । साधुष्ठानं साघोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र गुहारायं ब्रह्म-तस्वमनुष्टेयम् । अनपेक्षयाऽन्यत् पुत्रावित्तलोकादिसुखं छित्वा निःस्पृ-हतया। न ह्यात्मानुष्टानं बाह्यार्थोकाङ्क्षा च सह सम्मवतः। कस्मात् पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराण्यनपेश्याऽत्मानुष्ठानमेव यत्नत आः स्थीयत इत्यत आहाऽऽचार्यः —यथान्यान्याहितानि हितबुध्या परिगृहीः तानि, न तथैवमात्मसेवनम् । किं तर्हि ? (ए)तद्धितमेव । तस्मात् सेवस्वेति । किंविशिष्टश्चाऽऽत्मा सेवितव्य इत्याह—मह्यन्तम् अमितान्तम् अनन्त (र) खादबाह्यत्वाच महानात्मा, तं महान्तम्। गुणैर्वोपाधिसः हचारिभिर्महान्तं, बृंहणमिति यद्वत् । तेजसस्कायं तेजःशरीरमित्यर्थः । चेतन्यात्मज्योतिःस्वरूपमः। तद्धि तेजसां तेजः । (१) येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः'(२) 'तस्य भासा सर्वामिदं विभाति' इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्व-देहेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु । निहितं स्थितम् , उपलब्धिक्पेणाभिन्यकः

१. तै. ब्रा. १३. ९. ७. २. मुण्ड. २. २. १०.

मित्यर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिन्यक्तिनिमित्तत्वन्यतिरेकेण कस्यविदाः धारत्वसम्भवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतत्वोपपत्तः । प्रभुं प्रभवित सर्वानीश्वरान् प्रति, अचिन्त्यशक्तिःवात् । एवमाचनन्तगुणविशिष्ट-मात्मानं सेवस्वेति ॥ ६ ॥

उज्वला ।

विषयत्यागे हेतुमाह—

शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत्। द्वौ चात्र हेत् विषयाणां त्यागे-पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतः । तेजस्कायं तेजसदशरीरं तेजोराशि
स्वयंप्रकाशम् । (१) आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचे ति बृहद्रारण्यकम्।
सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । प्रभुं स्वतन्त्रम् । एवंभृतं गुहाशयं एतावन्तं
कालं अहमात्मन् , सप्तम्यकवचनस्य छक्, आत्मनि । अस्मिन् मदीये सङ्वाते अन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्बा अथाऽन्येषु इन्द्रियादिषु तं तं वि
षयं प्रतीच्छामि लङ्खें लट्, प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्धा न तथाविधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधावनमिति ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः। अनङ्गोऽदाब्दोऽद्यारीरोऽस्पर्शश्च सहाञ्च्छाचिः। स सर्वे परमा काष्टा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम्॥॥॥ विवरणम्।

विशिष्टमात्मानं सेवस्वेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च सर्वभूतेषु ब्रह्मादिश्वनित्येषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेघावी, सर्वे इत्यर्थः । अम्रतोऽत एव । यो ह्यनित्योऽसर्वञ्चः स मत्यो दृष्टः; अयं तु तद्विपरी तत्वादमृतः । ध्रुनः अविचलः । निष्कम्पस्वभाव इत्यर्थः । अनङ्गः स्थू-लश्चरीररिहत इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यङ्गानि सम्भवन्ति । अशरीर इति लिङ्गशरीरवर्जित इत्येतत् । अशब्दः नाऽस्य शब्दगुणः सम्भवति । शब्दिस्त सन् अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानीयात् । न चतदस्ति । अतोऽशब्दः । तथा अस्पर्शः आकाशवायुभूतः द्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दाद्यो गन्धावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादिष सूक्ष्मत्वम् । शब्दादिगुण-बाहुल्याद्वाख्वादिषु स्थाल्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावाः विरतिशयस्क्षमत्वं सर्वगतत्वादि चाऽप्रतिबन्धेन धर्मजातं तर्कणाऽपि

१. बहु, उ. ४. ३. ६. अत्र पाठभेंदो दृश्यते.

शक्यं स्थापियतुम् । महान, अत एव शुनिरिञ्जनः । अथवा श्रनिः पावन इत्यर्थः । श्रुचि हि वस्तु पावनं इष्टम् , यथा लोके वाय्वग्न्यादि । किञ्च य आत्मा प्रकृतः, स सर्वम् । (१) '६दं सर्वे यद्यमात्मे'ति हि वाजस्त्रेयके । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चिष्ठिक्षक्ष्यमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा । काष्य अवसानम् । (२) 'सा काष्टा सा परा गति रि'ति काठके । संसारगतीनां अवसानं निष्टा समाप्तिरित्यर्थः । स वैषुवतं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्चतेः । विषुवत्सु वा(३) दिवाकीत्येषु मन्त्रेषु नित्यं प्रकाइयं भवतीति वैषुवतः । स परमात्मा ।

नतु 'स सर्वे परमा काष्टा स वैषुवत'मित्युक्तम् । कस्मात् पुनस्तदात्मतस्वं विभक्तमुपलभ्यत इति । उच्यते—स परमात्मा वैभाजनं, विभक्तिविभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे कियते, तत् । विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्य-धिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चाऽनेकधा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्तिः त्वाद् वैभाजनम् सर्वथा शुद्धमेव सर्वेनोपलभ्यते । किं तहिं ? विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७॥

उज्बला ।

पुनरप्यसौ कीदश इत्याह —

सर्वभूतेषु प्रमुख्यादिषु सङ्घातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्विप न विनश्यति विपश्चित् मेधावी चित्स्वरूपः। अमृतः नित्यत्वादेवाऽमरणधर्मा। अतः ध्वः एकरूपः, विकाररहितः। न प्रधानवद्धिकारिणस्सतो धर्मिरूपेणाऽस्य नित्यत्वामित्यर्थः। अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः। अशब्दोऽत्पर्श इति भूतः गुणानामुपलक्षणम्।शब्दादिगुणरहितः अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणाऽपि वार्जि तः। महाब्च्छ्विः महत्त्वं शौंचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः। स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव परमा काष्ठा, ततः परं गन्तव्याभावात्। स वैषुवतं विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः । 'एकविंशमेतद्ह- हपयन्ति विषुवन्तं मध्ये सम्बरसरस्ये'ति दर्शनात् । विषुवानेव वै-

बृह. उ. ४. ५. ৬· २. काठ. १. ३. ११.

३. गवामयनास्थरसंवत्सरसाध्यरसत्रविशेषः । स एकष्ट्याधिकशः तत्रयदिवसः (३६१) साध्यः। तत्राशीत्युत्तरशत (१८०) दिनानि पूर्वं पक्षः। तावन्त्येव दिनाः न्युत्तरं पक्षः। मध्यमं यदहरेकांशीत्युत्तरशततमकः (१८१) पं स विषुवान्। तत्र दिवाः कीर्त्यांख्यं साम ब्रह्मसाम भवति । तेन च साम्ना परमारमा गीयते। अतो विषुवद्वतः मध्यस्थानस्वात् तत्प्रतिपाद्यत्वाद्वा ब्रह्म वैषुवतामिति भावः।

षुवतम् । तद्यथा सम्बत्सरस्य मध्ये भवति एवमङ्गानामेष मध्ये । (१) भाष्यं होषामङ्गानामात्मे 'ति बह्वचत्राह्मणम् । स एव च वैभा-जनं पुरं विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिरनुशः तिकादिश्च। यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्धिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥ तं योऽनुतिष्ठेतसर्वेत्र प्राध्वं चाऽस्य सदाऽऽचरेत्। दुईर्झ निपुणं युक्तो यः पश्चेत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८॥

विवरणम् ।

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमविद्याख्यं हित्वा विद्यया ज्ञाः स्रजनितद्शीनेन तं यथोक्तलक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् ।। सर्वत्र सर्वहिमन काले। किञ्च न केवलमनुष्ठानमात्रमस्य। प्राध्वं बन्धनम् आत्मैकत्वरसः प्रवतां स्थिरां बाह्येषणाव्यावृत्तकपां सर्वसन्न्यासलक्षणाम् । तिद्ध बन्धनं विदुषो ब्रह्माण । एवं हि बद्धो ब्रह्माण संसाराभिमुखो नाऽऽवः र्तते । तस्माद् बन्धनं चाऽस्य सदाऽऽचरेत् । तद्नुष्ठानबन्धने सदाचरतः किं स्यादिति ? उच्यते—दुर्द्शं दुःखेन ह्येषणात्यागादिना स दृश्यत इति दुर्दर्शम् । निपुण यसमाद्धि दुर्दर्शे तस्मान्निपुणम् । अत्यन्तकौ शलेन समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत साक्षादुपलभेत-अहमात्मेति, स मोदेत । एवं दृष्ट्वा दृषमानन्दळक्षणं प्राप्तुयात् । विष्टेषे विगतसन्तापः <mark>लक्षणेऽस्मिन्</mark> ब्रह्मणीत्यर्थः॥ ८॥

तमेवंभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत यश्चाऽस्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थास्त्र सदा प्राध्वमानुकू स्यमाचरेत्। आनुकूस्यं प्रातिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिः ककर्मानुष्ठानं च। यश्च दुर्दशं निपुणं(२) सूक्ष्मतः युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टपे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहितं निरातिशयं स्व-मानन्द्मनुभवतीति॥८॥

॥ इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावुज्वलायां द्वाविंशी काण्डिका ॥ २२ ॥

आत्मन् पदयन् सर्वभूतानि न मुद्योचिन्तयन्कविः। आत्मानं चैव सर्वत्र यः पर्यत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजित ॥ ९ ॥ १ ॥

१. ऐ. ब्रा. ६. प. ८. ख. २. सूक्ष्ममेतं इति क. ख. पु.

विवरणस् ।

किश्च आत्मन् पश्यन् आत्मनि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि सर्वाणि (भूतानि)। सर्वेषां भृतानामात्मस्वक्रपतामेव पश्यिक्तत्यर्थः । सवत्राऽऽत्मानं च परम् । न मुद्येत् मोहं न गच्छेत् । न ह्यात्मैकत्वद्रिनो मोहावतारः; (१) तत्र को मोह' इति च मन्त्रिङ्गात्। कीद्यग्विद्यष्टमान्त्रम् केति निवर्द्यणित्याह—चिन्तयन् उपसंहतकरणः किनः मेधान्वी सन् ध्यायमानः । न शब्द्यजितदर्शनमात्रेण मोहापगमः । सर्वभूते व स्वाप्राविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत् , स व ब्रह्मा ब्राह्मणः । नाकपृष्ठे सुकरागौ(?) ब्रह्माणे । विराजित विविधं द्रियते ॥९॥

सर्वाणि भूतानि आत्मन् आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपानिषदादिः भिर्जानन्। पश्चाचिन्तयन् युक्तिभिर्निरूपयन्, यो न मुद्येत मध्ये मोहं न गच्छेत्। किर्मिधावी। पश्चाच सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत् साक्षाः तकुर्यात्। स नै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदशे स्वे महिम्नि स्थितो विराज्जित स्वयं प्रकाशते ॥ १॥

निपुणोऽणीयान् बिसोणीया यस्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियैजेगतोऽस्य ज्ञानाद्दन्योऽ नन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाह्वतिकः स नित्यः॥ विवरणम्।

किञ्च निपुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरो विसोर्णायाः विसततन्तोरिप । को ऽसी १ यः प्रकृत आत्मा सर्व समस्तं जगदाग्रत्य संव्याप्य तिष्ठति । किञ्च वर्षीयान् बृद्धतरः स्थूळतरश्च प्रथिव्याः । सर्वाः
तमको हि सः । ध्रुवः नित्यः सर्व क्रत्स्नमारम्य संस्तम्मनं कृत्वा । तिष्ठति
वर्तते । (२) 'येन द्यौद्या पृथवी च दृढा' इति मन्त्रळिङ्गात् । स सर्वेद्दवरः
सर्वञ्चः एको विश्चेय इत्यर्थः । स परमात्मा इन्द्रियेर्जन्यते यज्ञ्चानं जः
गतोऽस्य, तस्मात् ज्ञानादन्यो विळक्षणः, ळोकिकञ्चानादन्य इति विशेष्मः
पणाज्ञ्चानात्मक इत्यतेत् सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति च श्चतः ।
अस्य जगत इन्द्रियजन्यञ्चानादन्य इत्युक्तम् । अतश्च तद्यातिरिक्तं जः

१. इ्शा. उ. ৬. १. ऋ ८. ७. ३.

गदिति प्राप्तम् । अतस्तन्मा भूदित्याह —अनन्यस्य अपृथग्भृतस्य जः गतः, ज्ञेयात् ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपाद्यात् परमेश्वराद् घटादेरिव हृदाकाशेऽवस्थातं मुदः । स च परमेष्ठी परमे प्रकृष्टे स्वे महिस्नि शीलमस्येति परमेष्ठी । स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादिः ना ज्ञातृ ज्ञेयज्ञानमेदेन च, यस्मात् स एव ज्ञेय आत्मा स्वतो विमजति जगदनेकथा। तस्मादेवाऽऽत्मनः कायाः शारीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिलक्षणाः। अतो मुलं स जगतः।(१) यतो वा इमानि भृतानि जायन्ते" इति श्रुतेः । अत एव स शावितिकः। यो हि पृथिव्यादिविकारः, स्रोऽबादिक्रमेण विनद्येत् , परं मुळकारणमापद्यते, स्रोऽशादवतिकोऽ नित्यः। अयं चाऽऽत्मा परं मूलम्। न तस्याऽव्यन्यनमूलमस्ति, यतो जाः तो विनर्येत् , मूलमापद्यते, ततस्तद्विलक्षणत्वाच्छारवतिकः शश्वदे-करूपः । अतो नित्यः एकत्वमहत्वमूळत्वेभ्यश्च ॥ १० ॥

निपुणो मेघावी चित्स्वरूपः । विसोर्णायाः विस्ततन्तोरप्यणीयान् सक्ष्मः । यः सर्वमादृत्य ब्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षायान् प्रवृद्धतरः सर्वगः तत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाऽधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रवः एकरूपः । अस्य जगतो यदिन्द्रियेशीनं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात्। कीदशात् अनन्यस्य हेयात् , पञ्चम्यथे षष्ठी, हेयात् नीलपीताचाकारादनन्यभृतं नीलपीताद्याकारं, तस्माद्विषञ्चानाद्नय इत्यर्थः । श्रुयते च (२)'तस्मा-द्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽरनन्दमय' इति ।

(३) श्वानस्वरूपमत्यन्तनिर्मळं परमार्थतः ।

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतिस्थतम् ॥ इति पुराणम् । स्वमाः वतः स्वच्छस्य चिद्रपस्यऽऽःमनो नीलगीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः। वैषियकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञाना त्मक इत्यपि सिद्धम्। (४) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति च श्रुतिः । एवंभूत-स्याऽऽत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण सम्ब-न्धः। विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति वि-भाक्। तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूलं प्रपञ्चसृष्टेमांकतृतया मूलकारणम् । स नित्यः अवि नाशी। शाश्वतिक एकद्भपः अविकारः ॥ २ ॥

૧. તૈ. ૩. રૂ. ૧.

ર. તૈ. ૩. ૨. ५.

૪. તૈ. ઇ. ૨.૧ इ. विष्णु पु. १. १. ६.

विवरणम् ।

एवं यथोक्तमात्मानं विदितवत आध्यात्मिका योगा न्यायसिहता अप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति । मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः । दोषानिमि-त्रश्च धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तावत्यन्तं विनिवतंते इत्येतम-र्थं दर्शयिष्यन्नाह--

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निर्हृत्य भूत दाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ११ ॥ ३॥

दोषाणां तु क्रोधादीनां निर्धातः विनाद्याः । योगा अक्राधादयः, तः नमूळः तिक्षिमित्तिम्त्येतत् । अक्रोधादिषु हि सत्सु प्रतिद्वन्द्विनो दोषा दुर्बळत्वािक्षिद्देन्द्वते । इह जीवत इति दोषप्रभवक्मीनीमत्तत्वाज्जीिवः तस्य देहधारणावसानो दोषव्यापार इत्येतद् दर्शयति । तत्प्रतिपक्षेष्व-क्रोधादिषु कथं तु नाम मुमुक्षवः प्रयत्नाितश्यं कुर्युरिति योगदोषयोरितरेतरिवरोिधित्वे सति स्थितिगितवद् योगेभ्यो दोषाणामेव निर्धातः, न तु विपर्यय इत्येतत् । कथामिति चेत् ? उच्यते—सम्यग्दर्शनसिचवःत्वाद् बळवन्तो योगाः । मिथ्याप्रत्ययसिचवत्वात् दुर्बळत्वािक्षिद्दंन्यन्ते । निहन्तित्येतद् प्रुक्तम् । बुद्धिबळवद्भचस्तद्धीनानां ळोके निर्धातो दृष्टः । 'अक्रोधनः' (१. १. २३) 'क्रोधादिश्च—' (१. ११. २५) इति ळिङ्क्षात् । निर्हत्य अपहत्य । भृतदाहान् दोषषु (न?) ह्युद्भतेषु भृतानि दः ह्यन्त इव अग्निना परितप्यन्ते । अतो भृतदाहा दोषा उच्यन्ते । तान् निर्हत्य । क्षेतं निर्भयं मोक्षं गच्छति ।

"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" अभयं वै जनक प्राप्तो ऽसि' 'न भवति विदुषां ततो भयम्' इत्यादिश्रतिस्मृतिभ्यः । न दोषप्रशाममात्रेणाऽब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह—पण्डित इति । ब्रह्मविदि स्त्र पण्डितशब्दः प्रयुक्तो, न शास्त्रविदि । (१) "तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डितयं निर्विद्यः" इति श्रुतेः। इहाऽऽत्मविद्याधिकारात् ।

यदि तर्हि दौषिनिर्हरणं पण्डितोऽप्यपक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्मविद्याः समप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मविद्याः समप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मविद्याः समप्राप्तिनिमित्तं, ब्रह्मविद्याः नन्तरमेव न दुःखमुपलमेत । नैष दोषः । उक्तो ह्यत्र परिहारः--सम्यग् ज्ञानबलावष्टममाद् बलिनो योगा दुर्बलान् दोषान् मिथ्याप्रत्ययभवान् निहन्तुमलमिति । तस्माद् ब्रह्मविद्ययैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यया दोषिनिर्हे रणकमक्ष्ययोरसम्भवात् ।

विद्या चेद् दोषानिर्हरणकर्मक्षयाववश्यं भवतः, तत इदमयत्नकाः र्यत्वाद् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवादरूपमनर्थकम्, निर्हृत्येति, प्रवृत्तकर्माक्षिप्तत्वाद् दोषाणाम्। द्विविधानि ह्यनेकजन्मान्तरकृतानि कर्माणि-फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च । यत्तु प्रवृत्तं कर्म, तेनाक्षिः प्ता दोषाः कर्त्तुः सुखदुःखादिफल्रदानाय, दोषाभावे फल्लारम्भकत्वा-तुपपत्तः। न हि रागद्वेषादिशून्ये सखदुःखं प्रवृत्तिलब्धः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणाऽऽश्चिसा दोषाः प्रसङ्गेन प्राप्तवला यत्नतो निर्हर्तव्याः। प्रवृत्याधिक्यहेतुत्वप्रसङ्गात्। अत एवेदमुक्तम्-दोषाणां तु निर्घातो योगमूले इह जीवित इति । मध्यमोत्तमापेक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा बह्मप्रतिपात्तः, विवेकातिशयदश्नात कस्याचित । 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' इति च श्रतः सम्यग्दर्शनसम्पन्न' शति च स्मृतेः। मन्दमध्यमब्रह्मविद्पेक्षया त्याग-वैराग्येन्द्रियजयाविधेरर्थवस्वम् . उत्तमब्रह्मविदां त्वर्थप्राप्तमेतत् सर्वामि त्यतुवादमात्रम् । (१)'रस्रोऽप्यस्य परं दृष्टा निवर्तते, इति वचनात्,गुणाः तीतलक्षणवचनेभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षिप्तराषात् तज्जानेतचेष्टाभ्यश्च भः वृति विदुषे।ऽपि देहान्तरोत्पत्तिरिति चेद्-मुक्तेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षिप्त-त्वाद् विद्वद्देषचेष्टानां प्रवृत्तकर्मविभागनवापश्चीणशक्तित्वात् प्रयोजनाः न्तारामावाच्च न जन्मान्तरारम्भकत्वमुपपद्यते । यद्यप्रवृत्तं कर्म, ततः स्त्यवावस्थमेव ब्रह्मविद्याद्वतादानदग्धबीजद्याकित्वान्नालं जन्मान्तरारः म्भाय, 'क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि'(२) 'ज्ञानाग्नः सर्वकर्माणि'इत्यादिश्च-तिस्मृतिभ्यः । अतः सिद्धा पण्डितस्य दोषनिर्हरणात् क्षमप्राप्तिः ॥ ११ ॥

उज्वला ।

दोषाणां वश्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मुलनम् । इह जीविते योगमूलः योगा वश्यमाणा अक्रोचादयः तन्मूलकः । अतश्च तान् भूतदा-हीयान् भुतानि दहतः क्रोधादीन्दोषान् निर्हत्य क्षेमं गच्छित आत्मत्राणद्वारेण । पण्डितो(३)लब्बज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी । क्षेमं अभयं मोक्षम्(४)अभयं वै जनक प्राप्तोऽसी'ति बृहद्रारण्यकम्ः ॥ समाप्ताः इल्लोकाः॥ ३ ॥

ग्रथ भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥ ४ ॥ भृतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिताः भृतदाहीयाः तस्मै हितमिति छः।

१. श्रीम० गीता० २. ५९.

२. श्रीभगव. ४. ३७.

३. लब्धज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी इति क. ख. पु. ४. वृ. उ. ६. २. ४.

कोषो हवीं रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याद्यापरीवादावसूया काममन्यू अना-त्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः॥ १३॥ ५॥

विवरणस् ।

तत्र कोषस्ताडनाक्रोशनादिहेतुरन्तःकरणविश्लोभो गात्रस्वेदकप्पनादिलिङ्गः । हर्षस्तिष्ठिपरीतोऽभीष्टलाभजानितो बाष्परोमाञ्चनादिलिङ्गः । रोषोऽनिष्टविषयो मानसो विक्रियाविशेषः । लोभः परद्वयेप्सा,
स्वद्रव्याविनियोगस्तीर्थे । मोहः कार्याकार्याविवेकिता । दम्भ आत्मनो
धार्मिकत्वप्रकाशनम् । होहः परानिष्टचिकीर्षा । म्षोयमनृतवचनम् ।
अत्याशपरीवादौ अत्याशोऽतिमात्रमशनम् । परीवादोऽसमक्षं परदोपाभिधानम् । असुया परगुणेष्वक्षमा । काममन्यू कामः स्त्रीव्यातिकराभिलाषः । मन्युस्ताद्विधातकृतसु द्वेषः । अनात्म्यम् अनात्मवत्ता । एष
क्रोधादिरयोगः, असमाधानलक्षणो ह्येष चेतसो विश्लेपप्रकारः । तेषां
योगमूलो निर्धातः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उज्वला।

(१)ताडनाकोशादिहेतुकोऽन्तःकरणविश्लोभः स्वेद्कम्पादिछिङ्गः कोधः। हर्षः इष्टलाभाव्चेतस उद्देको रोमाञ्चादिछिङ्गः। रोषः कोधस्यैव कियानिप भेदो मित्रादिषु प्रतिकृत्लेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः। लोभो द्रव्यसङ्गः, यो धमन्ययमपि रुणिद्धः। मोहः कार्याकार्ययोरिविवेकः। स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपादिस्यते कदाचित्तदभावेऽपि सम्भवतीति। दम्भो धार्मिकत्व(२)प्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । होहेऽपकारः। मृशोधमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परीवादः परदोषाभिधानम् । अस्या परगुणे(३) व्यक्षमा । कामः स्त्रीसंस्याः । मन्युः गृहो द्वषः । अनात्म्यं आजितोन्द्रयत्वं जिह्वाचापलादि । अयोगो विश्विप्तचित्तता । पते भृतदाहीया दोषाः। तेषां योगमूलो निर्धातः॥ ५॥

के पुनस्ते योगा इति, उच्यते--

अक्रोघोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः स-त्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनस्या संविभागस्त्याग आ-जवं मादवं शमो दमः सर्वभृतैराविरोघो योग आर्य-

१. आक्रोशादि इति ख. पु. २. प्रदर्शनेन इति क. पु. ३. अक्षमता इति क. पु. १⊏ आप० ध०

मान्द्रांसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्य-नुतिष्टन् विधिना (१)सार्वगामी भवति ॥ १४ ॥ ६ ॥

विवरणम् ।

अक्रोधोऽहर्षः इत्येवमाद्या अयोगविपरीताः । अतस्ते समाधिलक्षण-त्वाद योगाः । संविभागः आत्मनो यात्रासाधनस्याऽधिभ्यः संविभजनम्। त्यागः द्रष्टाद्रष्टेष्ट्रमोगानां शक्तितः परित्यजम्, तत्साधनानां आर्जवम् ऋजुता, अदुष्टाकळनपृविंका वाङ्मनःकायानां प्रवृतिः। मार्दैवं मृदुत्वम् । शमीऽन्तःकरणोपशमः । दमो बाह्यकरणापेशमः । इदमन्यद् योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते-सर्वभूताविरोधो योगः, विरोधे हि भूतानां तदभावेऽपीडा । स पव सर्वभूतापीडालक्षणो योगः। आर्थम् आर्याणां भावः अञ्चद्धता । आनृशंसम् आनृशंस्यम् , अक्रीर्यम् । तुष्टिः लब्बव्यस्याऽलाभेऽपि चेतसः प्रसन्नतय।ऽवस्थानं लाभ इव । सर्वः भूताविरोलक्षणांहिसा परिवाजकस्यैव सम्भवतीत्यार्यादीनां त्रयाः णामन्येषां चाऽविरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरितीतिराज्यसाम थ्यांद् , इतिशब्दस्य च प्रकारवचनत्वादार्यादीनीत्थंप्रकाराणि सर्वोष्ठ-मान् प्रति गमयति सर्वाश्रमाणां समयपदानीति । समयस्थानानीत्ये तत्। अवश्यानुष्ठेयानीत्यर्थः । तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना सर्वगामी सर्वगमनशीलः, ज्ञानाभिव्यक्तिक्रमण । भवति मुच्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीगोविन्द्भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यस्य कृतिषु त्रापस्तम्बीयधर्मशास्त्राध्यात्मपटलविवरणम् ॥ %

उज्बला।

के पुनस्ते योगाः ? तानाह-

पते चाऽकोधादयोऽपि भावरूपाः न कोधाद्यभावमात्रम् , कोधादिनिः र्घातहेतुतयोपदेशात् । के पुनस्ते ? अक्रोधः, क्रोघादिषु प्रसक्तेष्वि मा कार्षमिति सङ्करपः। अहर्षः, इष्टलाभालाभेषु चेतस एकद्भयम्। अरोषः मित्रादिषु प्रतिकुलेष्वपि मनोविकाराभावः । अलोमः सन्तो षोऽलम्बुद्धिः। अमोहोऽवधानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अद्रोहः परेष्व-पकारिष्वप्यनपकारः । अनसूया परगुणेष्वभिमोदनम् । सत्यवचनं बथाः

१. सर्वगामी इति विवरणानुमतः पाठः । * विवरणे कण्डिका भेदो नकतः ।

द्रष्टार्थवादित्वम् । सम्बिभागः आत्मान(१)मुपरुष्याऽप्यग्नादिदानम् ।
त्यागोऽपिरम्इः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् । मार्दवं सूपगम्यता ।
त्यागोऽपिरम्इः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् । मार्दवं सूपगम्यता ।
त्यागः मन्युपरित्यागः । दमः(२)इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् पूर्वः त्र स्वस्मिन् क्रमे अकामः, अमन्युः, आत्मवत्विमिति नोपदिष्टम् । सर्वभृतैर-विरोधः ।सर्वप्रहणं क्षुद्वैरविरोधार्थम् । योगः ऐकाप्यम् । आर्याणां भावः आर्थं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृतंसं आनृतंसं व्यवहारवचनादौ प्रसक्त-नेष्ठ्यस्य वर्जनम् । तिष्टरित्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्य-भिद्यानाम् । पदं विषयः । एते अकोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः, न केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः कोधादीन् समूलघातं व्यक्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठम् विधिना सर्वगामी भवति । तान्यकोधादीनि तुष्ट्यन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् । अतुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः आत्मा तं गच्छति प्राप्नोति । 'विधिन'ति चचनात्(३)'प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यमृतं वदेत् ।' इत्यादिके विषये अनृतवचनादाविप न दोष इति ॥ ६॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्ताबुज्वलायां त्रयोविंशी कण्डिका ॥ २३ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥८॥

१. अवरुध्य इति क. पु. २. इन्द्रियानिष्रहः इति ग, पु.

तत्र वक्तन्यमनृतं ति सत्याद्विशिष्यते ॥ इति । (म. स्मृ. ८. १०४)

अनयोरेकार्थत्वमभ्युपगम्येव विद्वानेश्वरेणाऽपि ''यत्र वर्णिनां शूद्राविद्धत्रवि-प्राणां सत्यवचनेन वधस्सम्माव्यते'' इति याज्ञवरकीयं वचनं ब्याख्यातम् । अन्यैरिप विश्वकपापराक्तीदिभिः 'वर्णिनाम्' इत्येवं पाठः स्वीकृतः । अतोऽत्रापि 'वर्णिनां' इत्येव पाठस्साधीयानिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

श्रथ नवमः पटलः ॥

क्षात्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं द्यात् ॥ १॥

क्षत्रियं हता गवां सहस्ं ब्राह्मणेभ्यो द्यात्। किमर्थम् १ वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तद्र्थम् "ऋषमश्चात्राऽधिकः स्वेत्र प्रायश्चित्ताः धं"(२४.४)इति वश्यिति। तेन प्रायश्चित्तरूपितं द्वानम्। प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थम्। तिक्तमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते १ केचिन्मन्यन्ते-नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च। प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं (१)यथा गृहदाहादौ क्षामवत्याद्य इति । तान्त्रिराकर्तुमिद्मुक्तम्। श्चौतेऽप्युक्तं—(२)दोषनिघांतार्थानि भवन्ती'ति। अपर आह—यो येन हन्यते स हतो भ्रियमाणस्तिमन्वरं करोति—अपि नामाऽहमेनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासामिति। तस्य वैरस्य यातनार्थमिद्मिति प्रायश्चिन्तार्थस्वमिति ॥१॥

शतं वैद्ये ॥ ३ ॥

वैश्ये हते गवां शतं द्दात्॥ २॥

दश शूद्रे ॥ ३॥

ग्रद्रे हते दश दद्यात्। गा इति प्रकरणाद्गम्यते॥ ३॥

ऋषभश्चाऽत्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः॥ ४॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषमोऽप्यधिको देयः। न केवळं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम्। यथाऽऽह—

> (३)अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः। ऋषमैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः॥ त्र्यन्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्। वसन् दूरतरे श्रामाहक्षम् छनिकेतनः॥

१. 'यस्य ग्रहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाछं निर्वेषेत् भागधेयेनैवैन॰ शमयित नाऽस्याऽपरं गृहान् दहति'(तै.सं. २. २. २.) इति विद्विता आहितामेर्यंजमानस्य गृहे दग्वे ताहशग्रहदाहनिमित्तका क्षामवद्गिनदेवताकेष्टिः क्षामवतीष्टिः।

२, आप० औ० ९. १. ४

३. म. स्मृ. ११. १२७-१३०

पतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्यं दद्याद्वैकरातं गवाम् ॥ पतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान्श्कृद्रहा चरेत् । ऋषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विपाय गास्सिताः ॥' इति ॥ ४ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५॥

एतेषां क्षत्रियादीनां बीष्ठ च हतासु एवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु॥५॥ पूर्वयोवर्णयोर्वेदाध्यायं इत्वा सवनगतं वाऽभिश्वास्तः॥६॥

उक्तेषु यो प्वा वणी क्षत्रियवैश्यो तथार्यो वेदाध्यायः अधीतवेदः तं हत्वा अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मद्वां शिधानम् । स्वनगतं वा, तथी रेव वर्णयोः यः स्वनगतः स्वनशब्देन न प्रातस्स्वनादीन्युच्यन्ते, नापि यागमात्रम् । किं तर्हि ? सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स्वनगतः श्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितः श्राह्मणे । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् ? ब्राह्मणे मा भृत् । इष्यते ब्रह्मणे । वश्यति च श्राह्मणमात्रं 'वे'(२४.७.)ति । एवं तर्हि श्रुद्धे मा भृत् । न श्रद्धो वेदाध्यायः स्वनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्त्रयोरेव यावनुलोमौ (१) करणाम्बष्टौ तयोर्मा भृदिति । तेनाः न्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामिए भवन्ति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रप्रहणात्राऽभिजनाविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥
गभे च तस्याऽविज्ञातम् ॥ ८॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकमेदेनाऽविज्ञातम् । हत्वाः मिशस्तो भवति ॥ ८ ॥

आत्रेधीं च स्त्रियम् ॥ ९॥

(२)'ऋतुस्नातामात्रेयीमादु'रिति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयां च ब्राह्मणिव्रयं हत्वाऽभिशस्तो भवति । ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भे इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयीत्यन्ये ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः॥ १०॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तं वश्यते ॥ १० ॥ अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽर्धशा-णीपचमघोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥

क्रत्वेति वचनान्न परकृता कुटी प्राह्या । वाक् यता नियता येन स वाग्यतः वाचंयमः। आहिताग्न्यादिषु दुर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः। शवशिरः ध्वजो यस्य स शवशिरोध्वजः। सकारलोपश्छान्दसः। स्वव्या-पादितस्य शिरो ध्वजदण्डस्यात्रे प्रोतं क्रावेत्यर्थः।यस्य कस्य चिच्छवस्ये त्यन्ये । शणस्य विकारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्थशाणी तस्याः पक्ष-मर्भशाणीपक्षं आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्थम् । अधा नाभि उ।रिजातु च यथा भवति तथा तावन्तं प्रदेशामाच्छाद्य । सापेक्षत्वात 'ब्रामे प्रतिष्ठेते' (२४.१४.)ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥ ११ ॥

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ १२ ॥

तस्य ग्रामं प्रविश्वतः बर्त्मनी अन्तरा शकटादेवेत्मनोर्मध्ये पन्था चेदि-तव्यः। अपर आह-यत्र रथ्यादाबुभयोः पार्श्वयोर्वतर्मनी भवतः तत्र तयोर्भष्येन स्करादिपथेन सञ्जरेदिति ॥ १२॥

द्या चाऽन्यमुत्कामेत्॥ १३॥

अन्यमार्थं दृष्ट्या पथ उत्कामेत् । तत्र कौदिल्यः(१) 'पञ्चारत्नयो रथपथ-श्रातारो हस्तिपथः हो क्षुद्रपशुमनुष्याणा'मिति । तेन मनुष्येषु हो हस्ताबुकामेदिति ॥ १३॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत ॥ १४ ॥

स्परमात्रं खण्डम् । (२)लोहितकमनाप्रीतम् । पवस्भृतं शरावं भिक्षा-पात्रं गृहीत्वा प्रामे प्रतिष्ठेत । ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥

कोऽभिशस्ताय भिचामिति(३) सप्ताऽगारं चरेत् ॥१५॥

(४) अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै महां को धार्मिको भिक्षां ददातीति उधेर्ष्वाणः सप्ताऽगाराणि चरेत् । सप्तत्रहणमधिकानेवृत्यर्थम् । द्वित्रेष्वेवा-गारेषु यदि पर्याप्तं सम्यते तदा तावत्येव ॥ १५ ॥

कौदिः अर्थः २. ४. २२.
 लोहितं मनाक्ताम्रम् इति. क. पु.

३. सप्तामासणि इति क. पु. ४. अभिशस्ते को घार्मिकः, इत्येव पाटः ग. पु.

सा वृत्तिः॥ १६॥

सप्तस्वगारेषु या च यावती लभ्यते सैन मृतिः अपर्याप्ताऽपि ॥१६॥ अलब्ध्वोपवासः॥ १७॥

यदि सप्तागारेषु न किञ्चिन्छभ्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहिन ॥
गाश्च रक्षेत् ॥ १८॥

पवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ १८॥

तासां निष्क्रमणप्रवेदाने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः॥ १९॥

तासां गवां निष्कमणसमये प्रवेशनसमये च द्वितायो प्रामेऽर्थः प्रयोग जनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नाऽन्यथा प्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ द्वादश वर्षाणि(१) चरित्वा सिद्धः सद्भिस्सम्प्रयोगः ॥२०॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चिरिता सिद्धः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सिद्धः सह सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । सिश्चाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः स उच्यते—कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत । सा यद्यागत्य श्रद्धाना मक्षयति तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानीः यत् , अन्यथा नेति ॥ २०॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽपजिगीषमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः॥२१॥

सङ्गामेण जेतव्या दस्यवो यन पथा प्रामं प्रविश्य गवादिकमपद्द-त्याऽपसर्रेन्ति स आजिपथः। तस्मिन्या कुटि कृता वसेत्। कि चिकीः र्वन् शाह्मणगव्यः(२) 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णामावे यणादेशः। ब्राह्मणः गवीरपिजगीषमाणः दस्यूनपिजत्य प्रत्याहर्तुमिच्छन्। एवं वसन् दस्युमिहिंयमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराद्धः तैरपिजतः अपिजत्य वा तान् गवादिकं प्रत्याद्दत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्वा मुक्तां भवति तस्मादेनसः। द्वादशवाधिकं प्रवृत्तस्यदम्। एवमुत्तरमिष ॥ २१॥

आइवमेधिकं वाऽवभृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२॥ अथ वाऽइवमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ २२॥

१. 'त्रतमेतदिति आधिकं पुस्तके.

धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव॥ २३॥

धर्मस्याऽग्निहोत्रादेः, अर्थस्य च कुक्यकरणादेः (१) युगपद्यत्र सित्रपातः तत्रोमयानुग्रहासम्भवे धर्मलोपेन योऽर्थं गृह्वाति तस्याऽप्येतदेव प्रायिक्षितम्। अथवा धर्म हित्वाऽर्थहेतोः कौटसाक्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत्। अत्र गौतमः—

(२)'कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं गुरोरनृताभिशंसनं महापातकः समानी'ति । मनुरपि—

> (३) 'अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैद्युनम् । गुरोश्चाऽलीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया' ॥ इति ॥ २३ ॥

गुदं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनो-त्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्॥ २४॥

गुरः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भः वित सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स कर्मसमाप्तः । तौ इता एतेनै-वाऽनन्तरोक्तेन विधिना ओत्तमादुच्छ्वासात् । उत्तम उच्छासः प्राणवियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४ ॥

नास्याऽस्मिह्होंके प्रसापत्तिर्विद्यते॥ २५ ॥

अश्वमेघावसृथादिषु सम्भवत्स्विप अस्याऽस्मिल्लोके अस्मिन् जीविते प्रत्यापीतः शुद्धिनीस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २६ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । (४)तेन पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तव्य इति भावः। अन्ये तु पूर्वे सूत्रं तिम्नवृत्यर्थे मन्यन्ते। प्रत्याप्रात्तिः पुत्रा-दिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति ॥ २६ ॥

दित हरदत्तविरचितायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ चतुर्विशी कडिण्का ॥२४॥

B 14 283

१. कुड्यकरणादेः इति नास्ति क. च. पु. २. गौ. ध. २०. ९.

३. म. स्मृ. ११. ५६.

४. तेन पुत्रादिभिसंसरकारायौर्ध्वदेहिकाः कार्या इति भावः, इति स्त. पु.

गुरुतलपगामी सवृषणं शिदनं परिवास्याऽञ्जलावाः धाय दिखणां दिशमनावृत्ति वजेत्॥१॥

गुरुरत्र पिता, नाऽऽचार्यादिः। तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या ल॰ क्यते । सा च साक्षाज्जननी(१)। न तत्सपत्नी । तां गत्वा सरूषणं साण्डं शिश्नं परिवास्य क्षुरादिना छित्वाऽजलायाय दक्षिणां दिशं वजेत् । अनावृत्तिम् आवृत्तिन क्रियते यस्यां तां दिशमनावर्तमाना गच्छेत । अथ ये(२) दक्षि-णस्योदधस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावद्देशं गत्वा उद्धिमेव प्रवेश्यन्ति । मरणं हात्र विवक्षितम्। अत्र सर्वतः-

(३)पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जे नराधमः। मगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥ पता गत्वा स्त्रियो मोहात्(४) तप्तकुच्छूं समाचरेत् ॥ इति । नारदस्तु-

'माता मातृष्वसा इवश्रूमीतुलानी पितृष्वसा। (५)पितृव्यपत्नी शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥ द्दहिताऽऽचार्यभायां च सगोत्रा शरणागता। राश्ची प्रविज्ञता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या। आसामन्यतमां गत्वा गुरुतरूपग उच्यते। शिश्नस्योत्कन्तनं तत्र नाइन्यो दण्डो विश्वीयते ॥ इति ॥ १ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥

आयसी ताम्रमयी वा अन्तस्सुषिरा स्त्रीप्रकृतिरत्र सूर्मिः। तां ज्व-छितामग्नौ तप्ताम् । परिष्वज्य समाप्तुयात् समाप्ति गच्छेत् स्रियेत ॥ २ ॥

सुरापोऽग्निस्पद्याँ सुरां विवेत्॥३॥

'गौडी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा।' तस्याः पाता सुरापः । सः अग्निस्पर्शा (६)अग्निकथितां सुरां पिवेत् । तया दग्धकायः शुद्धाति ॥ ३॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोंऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं इन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥

^{9.} तत्सपत्नी वा इति ग. पु. २. अथोति नास्ति ग. पु.

३. संव. स्मृ. १५८, १५९. ४. तप्तकृच्छान् घडाचरेत् , इति. छ. पु.

५. पितृव्यसिखाशिष्यस्त्री इति. क. पु. ६. भतिश्रपितां, इति. ख. ग. पु. आप० घ० १९

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खाः दिरं वा धारयन् । राजानं गत्वा कर्मांऽऽचक्षीत-एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामि-ति। स तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात् , यथा मृतो भवति । (१)वधेन स्ते-यात मोक्षो भवति ॥ ४ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशाति ॥ ५ ॥

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुजातारं रा जानमेव तदेनः स्पृशति ॥ ५ ॥ उत्तरमृजु ॥ ६ ॥

अग्निं वा प्रविशेत ॥६॥

तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत्॥ ७॥

तीक्ष्णं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् ॥ ७ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात्॥८॥

भक्तमन्त्रम् । तस्याऽपचयो हासः । प्रथमे दिने यावन्तो प्रासाः ते पकेन न्यूना द्वितीये। एवं तृतीयादिष्विप आ एकस्माझासात्। त-त्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तैत्रव ग्रासपीरमाणापचयः कर्त्तव्यः। पवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात् समापयेत् ॥

क्रच्छसंवत्सरं वा चरेत्॥ ९॥

अथ वा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्वरेत्। एषामेनस्सु गुरुषु गुरू-णि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था ॥ ९ ॥

अधाऽप्युदाहरन्ति ॥ १० ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणस्ठोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १०॥ स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्मह-त्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्यु(२)रपोऽभ्य-वेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिवेषेरप पापं नुदन्ते ॥ ११ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजन-

१. वर्ध सति स्तेनस्य मोक्षो मुक्तिभवत्येनसो नान्यथा इति. क. च. पु.

२ अपो≸भ्यूपेयुः इति, क. छ पु.

कालो येषाम् । यथा-अद्य दिवा भुङ्के श्वो नक्तमिति, ते तथोकाः । तथापि मितभोजिनः न मृष्टाशिनः । (१)अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वष्सु स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं, यथा सवनानि प्रातस्सवनादीन्यनुक्लप्तानि अनुस्तान्यनुष्ठितानि भवन्ति तथा(२) त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहिनि, रात्रावासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिभि-वंषेस्तत्पापमपनुदन्ते ॥ ११ ॥

प्रथमं वर्णे परिहाप्य प्रथमं वर्णे हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाऽवतिष्ठेत तत्रैनं हन्युः ॥ १२ ॥

प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा सङ्कामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवितष्ठेत । किं सर्वे ? नेत्याह—प्रथमं वर्ण परिहाप्य ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः। तत्र स्थितमेनं ते सैनिका हन्यः, त एनं हतं विदध्युः। अध्नन्त एनस्विनः स्युः, यथा राजा स्तेनम्। स मृतद्युद्धाति ॥ १२ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयि-त्वाऽग्निं प्रविद्यात् ॥ १३॥

अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्दो लोहितादीनामण्युपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावियता
हाम कारियत्वा पश्चात् स्वयं तिसम्भग्नी प्रविशेत् , मृतः शुद्धिति ।
तत्राऽग्निमुपसमाधाय जुहुयात्(३) "लोमानि मृत्योर्जुहोमि, लोमिम्
मृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा ॥
लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि स्नाविमर्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिमर्मृत्युं वासये स्वाहा । मन्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जिमर्मृत्युं वासये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मक्तानं मृत्योर्जुहोमि मज्जिमर्मृत्युं वासये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि महस्यार्म्यार्थं वासये स्वाहा । सेदो मृत्योर्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्योर्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्योर्जुहोमि महस्योर्जुहोमि महस्योर्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्योर्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्ज्जिहामि महस्यार्ज्ञहामि महस्ति महस्यार्ज्जुहोमि महस्यार्ज्जुहोमि महस्यार्ज्जुहोमि महस्यार्ज्ञुहोमि महस्यार्ज्जुहोमि महस्यार्ज्जुहोमि महस्यार्ज्जिक्षार्यार्जुहोमि महस्यार्ज्जुहोमि महस्यार्ज्जुहोमि महस्यार्ज्ञुहोमि स्वाहा । स्

वायसप्रचलाकबर्हिणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलः डेरिकाइवहिंसायां शुद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १४॥

१. अपोऽभ्युपेयुः इति. क. छ, पु,

२. स्रोमयागे प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति त्रिषु कालेषु प्रातस्सवनं, माध्यन्दिनं सवनं, तृतीयसवनं, इति सवनत्रयमनुस्यूततयाऽनुष्ठीयते तद्वत् कालत्रयेऽपि स्नानं कुर्युरित्यर्थः। ३. ब. ध. २०. २६.

वायसः काकः । प्रचलकः कामरूपी क्रकलासः । वर्हिणो मयूरः । चकवा-को दिवा मिथुनचरः, रात्रौ विरही । हंसो मानसवासी। मासो गृध्रविशेषः । नकुलमण्डूकादयः प्रसिद्धाः । हेरिका गन्धम्षिका । पतेषां समुद्धितानां वधे शूद्भवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम् । केचित् प्रत्येकं वध पतः त्प्रायश्चित्तमित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बर्घमस्त्रवृत्तौ प्रथमप्रइने पञ्चाविशी कण्डिका ॥ २५ ॥

घेन्वनडुहोश्चाऽकारणात्॥१॥

धेतुः पयस्विनी गौः । अनङ्वान् अनोवहनयोग्ये। बळीवर्दः । तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शुद्भवत्प्रायश्चित्तं कर्तब्यम् । कारणं कोपो मांसे-च्छा वा । ताभ्यां विना, अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वं तु(१) 'गाश्च वैश्यव' दित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

धुर्ववाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २॥

धुरं वहतीति धुर्थे बळीवर्दः। तेन वोद्धं शक्त्या धुर्भवाहाः। तावत्सु हिंसायाः प्रवृत्तौ सत्याम्। इतरेषां प्राणिनां केवळं प्राणा एव येषां नाऽस्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति। अत्र गौतमः(२)'अस्थन्वतां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतामनुहुद्धारे चे'ति॥ २॥

श्चनाक्रोदयमाक्रुद्याऽनृतं वोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीः राक्षारलवणभोजनम् ॥ ३॥

येन यो न कथञ्चनाऽकोशार्महित स पित्राचार्यादिरनाकोश्यः। तमाकुर्य अनृतं वोक्ता पातकोपातकवर्जः, त्रिरात्रं श्लीरादि मोजने वर्जयेत । श्लीरम्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि(३) महणमित्याद्वः॥ ३॥

शुद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥

भूद्रस्वनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत्॥ ४॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ४ ॥

'क्षत्रियं हत्वे' (२४. १.) त्यादिषु अनृतवचनान्तेषु निमित्तेषु यानि

१. गौ. ध. २३. १८. २. गौ. ध. २३. २०. ३. वर्जनमाहुः इति. क. पु.

प्रायश्चित्तान्युकानि तानि श्रीणामध्यवमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्णा' इति जात्याभिधानादेव(१) प्राप्तं सिन्नयमार्थमुच्यते—अत ऊर्ध्व पुरुषस्यव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिधानादेव सिद्धे अधिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धे प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्थप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भागवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाष्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्धमर्द्दित स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥ येष्वाभिशस्त्रयं तेषामेकाङ्गं छित्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वाऽभिश्चस्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषाभेकाङ्गं छित्वा शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणिहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)नं हन्यते ॥ ६ ॥

(३)अनार्यवपैद्युनमितिषद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयमाद्याने द्युद्रायां च रेतस्सिक्वाऽयोनौ च द्रोपवच्च कर्मा-भिसन्धिपूर्वे कृत्वाऽनाभिसन्धिपूर्वे वाऽव्लिङ्गा-भिरप उपस्पृदोद्धारुणीभिर्वाऽन्यैको पवि-स्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः॥॥॥

आर्घाणां भाव आर्थम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थवम् । असत्यभाषणादि । वैद्यनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'ष्ठीवनमेथुनयोः कर्माऽप्सु वर्जये' (३०.१९) दित्या-देरनुष्ठानम् । अभश्यं वृथाकृसरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहृतम् । अपेयम् आनिर्दशायाः गोः श्लीरादि । पतेषां प्राश्चने । शूद्रायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्ता । अयोनी च जळादौ रेतः सिक्ता । दोषवच कर्म श्लीतमामिचा-रिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं क्रःवा । अनिमसन्धिपूर्वं वा परपीद्यादिकरं कर्म क्रत्वा । अन्विसन्धिपूर्वं वा परपीद्यादिकरं कर्म क्रत्वा । अन्विसन्धिप्रं (४) ''आपो हिष्ठा मयोभुव' इति तिस्रमि(६) हिरण्य

१. प्रायिश्वतं प्राप्तम् . तित्रयम' इति क. पु. २. न भज्यते. इति. घ. पु. ।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४. तै. ५. ६. १०. यो विश्ववतमो रसः, तस्मा अरं गमाम वः, इत्याप्रिमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुणः, यासां देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा,

[,] इत्यात्रमं ऋकत्रयम् ।

वर्णारशुचयः पावका' इति चतमृभिरप उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैमन्त्रेमांर्जनं कुर्यात् । वार्णीभिर्वा (१)'इमं मे वरुण, 'तस्वा यामि; 'त्वन्नां अग्ने' इत्येताभिरन्येर्वा पवित्रैः (२) पवमानस्सुवर्जनः' इत्येतनाः चुवाकेन (३) शुद्धवतीभिः (४) तरत्समन्द्यिन च । यथा कर्माभ्यासः कृतः (५) तावत्कृत्वोऽप उपस्पृशेत् । रहस्यप्रायदिचत्तमेतिदित्याहुः ॥॥

गर्दभेनाऽवकीणीं निर्ऋति पाकयज्ञेन यजेत ॥ ८॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सोऽनकीणीं गर्दभेन निर्ऋति यजेत पाकयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन । अत्र मनुः—

(६) 'अविकीणां तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे। पाकयञ्जीवघानेन, यजेत निर्कातें निश्चि॥' इति।

हारीतस्तु-

"स्त्रीश्ववकीर्णी निर्ऋत्ये चतुष्पये गर्दमं पशुमालमेत पाकयश्वधमें जा। भूमो पशुपुरोडाशश्रपणमण्स्ववदानैः प्रचार्याऽऽज्यं जुहोति 'कामाव कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा। कामाभिद्रुग्धास्म्यभिद्रुं ग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इति ॥ ८ ॥

तस्य शुद्रः प्राचनीयात् ॥ ९ ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मद्धविराच्छिष्टं शुद्रः प्राश्नीबात् (७)'तेन सः पिष्मता ब्राह्मण' मित्यस्याऽपवादः ॥ ९ ॥

मिध्वाधीतप्रावश्चित्तम् ॥ १०॥

नियमातिक्रमेणाऽधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्दरणाय प्रायदिचत्तं वस्यते ॥ १॥

सम्वत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं घच्छे-त्स्वाध्याय एवोत्मृजमानो वाचमाचार्ये आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥

आचार्यहिते वर्तमानो वाचंयमः स्यात् । (८)स्वाध्यायादिष्वेषु वाचमुतस्

१ ते सं० ४. २. ११.

२. ते. ब्रा. १. ४. ८

३ ऋ. सं. ८. ९५. ६.

४. 雅 甘。 ८.९५,७.

५. कृतः तथोपस्पृशेत्. इति. क. पु. ६. म. स्मृ. ११. ११८.

७ आप. गृ. ७. १५.

८. वागुत्सर्गस्खाध्याय एव इति. ख. पु.

जमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने। एवमाचार्यदारे । भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणम्। तत्र च भवति भिक्षां देहीं ति । अस्मादेव श्रायते – असमावृत्तिवषयः मेतदिति ॥ ११॥

एवसन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

यथा मिथ्याचीतस्येदं प्रायाश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि व-क्ष्यामः तान्यन्येष्विषि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतेऽपि । दोषनस्वपतनीयेषु पतनी-यन्यतिरिकेषु कर्मसु येष्वाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्ट-ब्यानि ॥ १२ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति १३

स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥ १३ ॥

जपेड़ा ॥ १४॥

अस्मिन् पक्षे न स्वाहाकारः। केचिन्तु 'कामाय स्वाहा' 'मन्यवे स्वाहे 'ति होममिन्छन्ति । जपपक्षे तु सुत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषाभ्यासान् सुरूपं जपहोमयोरावृत्तिः ॥ १४ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा द्वोभूत उदक्रमुपः स्पृद्य सावित्रीं प्राणायामद्यस्सहस्रकृत्व आः वर्तयेदप्राणायामद्यो वा ॥१५॥

पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां वा। तिलानेव भक्षयित नान्यदो-दनादिकमिति तिलभक्षः। इवोभूते उदक्रमुपस्पृत्य स्नात्वा सावित्रीं प्राणायामशः प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्क्कत्व आवर्तयितुं शक्यं तावत्क्कत्व आवर्तयेत्। एवमा सहस्रपूर्तेः प्राणायामावृत्तिः। अप्राणायामशो वा (१)जप-काले प्राणानायच्छेत्, तुष्णीं जपेद्वेति॥ १५॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने षड्विंशी कण्डिका ॥२६॥

श्रावण्यां वा पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा इवो भृते (१)माहानद्मुद्कमुपस्पृद्य सावित्र्या समित्सह-स्नमाद्ध्याज्ञपेद्या ॥ १॥

गिरिप्रभवा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भवं माहानदम् । सिन्त्सहस्रं याज्ञिकस्य दृक्षस्य। 'आदध्या'दिति वचनान्न होमधर्मः स्वाहाः कारः(२) 'जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान,' इत्युक्तत्वात् । जेपद्वा ॥१॥

इष्टियज्ञकतून्वा पवित्रार्थानाहरेत्॥ १॥

पवित्रार्थाः शुद्धार्थाः (३)मृगाराद्या इष्टयः । (४)यज्ञकतवः स्रोमयागाः अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि षट् प्रायश्चित्तानि पनस्सु गुरुषु गुरुणि, छघुषु छघूनि ॥ २॥

अभोज्यं सुक्त्वा नैब्पुरीब्यम् ॥ ३ ॥

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसम्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यः। यावदुदरं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ ३ ॥ तक्षियता काळेनाऽवाप्यते ? तदाह—

तत्सप्तराञ्जेणाऽवाष्यते ॥ ४ ॥

तत् नैष्पुरीष्यम् । सप्तरात्रेणाऽवाष्यते सप्तरात्रमुपवस्तव्यामस्य र्थः । सप्तरात्रमुपवसोदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तः द्वाप्यते तेषां तावतैव शुद्धिः । तथा च गौतमः—(५)'अभोज्यभोजने निष्पुरीषभावः त्रिरात्रावरमभोजनं सप्तरात्रं वे'ति ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरयोवोंभयोस्सन्ध्योवोंदकमुपस्प्रशेत् ॥५॥

डमयोः सन्ध्ययोः सायं प्रातश्च । उदक्रमुपस्पृशेत् भूमिगतास्वण्सु स्ना यात् । उद्धृताभिर्वो शीताभिः ॥ ५ ॥

कृच्छ्द्वादशरात्रं वा चरेत्॥६॥

- १. महानदं इति. छ पु.
- २. (आप. प. ३.४.) ''जुहोतिचोदना स्वाहाकारघ्रदान इत्युक्तत्वात् । जपेद्वा'' इति नास्तिः क. छ. पु.
- ३. अग्नयेऽँहोमुचेऽष्टाकपालः (तै.सं. ७. ५. २२.) इति विहितेष्टिर्मृगोरष्टिदर्श हविष्का ।
- ४. यज्ञाः कतवः । इति. क. छ. पु. ५. गी. घ. २६. ४.

अपतनीयप्रायिक्षतम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रज्ञः। १५३

द्वादशरात्रसाध्यो वतविशेषः कृच्छूद्वादशरात्रः ॥ ६ ॥ तस्य विधिमाद्द(१)—

त्र्यहमनक्ताइयदिवाशी ततस्त्र्यहम्, त्र्यहमयाचितव्रतः स्त्र्यहं नाक्षाति किञ्चनेति कृच्छूद्वादशराञ्चस्य विधिः॥॥

आदितस्त्रिष्वहस्सु नक्तं नाऽइनीयात्। दिवेव मुञ्जीत। ततस्त्रयहमः दिवाशी रात्रावेव मुञ्जीत। न दिवा। ततस्त्रयहमयाचितमेव मुञ्जीत। याच्ञाप्रतिषेघोऽयम्। तेन स्वद्रव्यस्याऽप्रतिषेघः। तथा च गौतमः (२)'अथाऽपरं ज्यहं न कंचन याचे'दिति। तत्रत्र्यहं नाश्नाति किञ्चन फला-दिकमपीति। पवं कृच्छद्वादशरात्रस्य विधिः। तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्वविष्यमन्नं, ब्रह्मचर्यं, स्त्रीशुद्रादिभिरसम्भाषणं च द्रष्टव्यम्॥ ७॥

एतमेवा ऽभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८॥

एतमेव विधि संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत । स एष क्रुड्ळ्संवत्सरो वेदि-तब्यः । यः पूर्वोक्तः 'क्रुड्ळ्संवत्सरं वा चरे' (२५.९.) दिति ॥ ८॥

अथाऽपरं बहून्यप्यपतनियानि कृत्वा त्रिभिरनश्चन् पा-रायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥

अथाऽपरं प्रायश्चित्तमुरुयते । अनञ्जतैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्त-ब्यानि । आदित आरभ्याऽऽसमाप्तेवेदस्याऽध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । आपिशब्दारिकं पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥

अनार्यो शयने विश्रहद्दृष्टृद्धिं कषायपः। अत्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप्॥१०॥

अनार्यो शुद्धा तां शयने विश्रत् उपगच्छन्। ददद्श हीं बृद्धार्थं द्रव्यं ददत्। बृद्धाजीव इत्यर्थः। सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः। (३) तस्य पाता कषायपः। यश्चाऽत्राह्मण इव सर्वान् वन्दी भूत्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूद्यादारभ्याऽऽसीत। यावदस्याऽऽदित्यः पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति। आदित्ये
तपति तदानुगुण्याचरणात् स्वयमेव पृष्ठतांवत्युच्यते। अभ्यासे
अभ्यासो यावता शुद्धि मन्यते॥ १०॥

१. मनौ. ११. २११. खोको द्रष्टव्यः ।

२. गौ. ध. २६. ४.

३. 'तत पिबतीति कषायपः' इति ग. पु.

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णे ब्राह्मणस्सेवमानः चतुर्धकाळ (१)उद्काभ्यवायी त्रिभिवेषेस्तद्प-

इन्ति पापम् ॥ ११ ॥

कृष्णो वर्णः शुद्रः । तमाज्ञाकरो भृत्वा वृत्त्यर्थे सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च । अपर् आह—श्रद्धां मैथुने सेवमान हीत । अस्मिन्पक्षे ऋताव्यगमने अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । मनुः--

(२)वृषलीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च। तस्यां चैव प्रसतस्य निष्कृतिने विधीयते ॥' इति ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने सप्तविशी कण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बर्धममूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्वलायां प्रथमप्रक्ते नवमः पटलः ॥ ९ ॥

दशमः पटलः॥

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवती-ति कौत्सहरीतौ तथा काण्चपुष्करसादी ॥ १॥

(१) यथा कथा च आपद्यनापदि वा भूयांसमरुपं वा, परपरिप्रहं परस्व-मभिमन्यते-ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते(२) सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते ॥ १॥

संत्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वाष्यीयाणिः ॥ २ ॥

वार्ष्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्य।ऽपवादास्सन्तीति॥ तानेवोदाहरति—

श्चम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥

शमी बीजकोशी तस्वामुष्यन्ते दह्यन्ते काळवशेन पच्यन्ते इति शम्योषाः कोशीधान्यानि मुद्गमाषचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शः कटवाही बळीवर्दः, तस्य घासो भक्षस्तृणादिः युग्यधासः । एते आदीयः मानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेः ष्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमहन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

> 'चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्प्रहोतन्यो मुष्टिरेकाऽध्वनि स्थितैः॥'

मनुस्तु-

(३) दिजोऽध्वगः श्लीणवृत्तिर्द्वाविश्च द्वे च मुलके। आददानः परक्षेत्राम्न दण्डं दातुमर्हति ॥ ३॥

अतिव्यवहारो व्युद्धो भवति ॥ ४ ॥

श्चाम्योषादिष्वापे अतिन्यनहारो न्यृद्धो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्ते-यदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. 'कथा' इति छान्दसं रूपं कथमित्यर्थः । दृष्टं च "तमन्नुवन् कथा हास्थाः" (तै.सं. २.६.३.) "कथा मा निरमागिति" (तै.सं.३.१.९) इत्यादौ ।

२. बुद्धी कृत्वाSSदत्त इत्यर्थः, इत्याधिकं क. छ. पु. ३. म. स्मृ. ८. ३४१.

सर्वत्राऽऽनुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमितपूर्वमेव त्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ ५ ॥

न पतितमाचार्य ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गरुछेत् ॥ ६ ॥

'न पिततैः सब्यवहारो विद्यत'(२१.५.) इत्युक्तेऽपि पुनरुव्यते-आ चार्यादिषु विशेषं वस्यामीति ॥ ६ ॥

न चाऽस्माद्गोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥

अस्मात्यतितादाचार्यात् ज्ञातेर्वा ।पेत्रादेः भोगान् भोगसाधनानि दा यप्राप्तान्यपि ने।ययुक्षीत न गृह्धीयात् ॥ ७॥

यहच्छासन्निपात उपसंगृह्य तूर्णी व्यतिव्रजेन् ॥ ८॥

यदि पतितेराचार्यादिभिर्यहच्छ्या सन्निपातः सङ्गतिः स्यात् तदाऽविः धिनोपसंगृह्य तुर्व्यां तैस्सह किञ्चिद्व्यसम्भाष्य व्यतित्रजेत गठछेत्। न क्ष-णमपि सह तिष्ठेत्॥ <॥

माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रुषा नित्या पतितायामपि ॥ ९ ॥

पुत्रलस्य, स्वार्थिकस्त्वः। यथा 'देहत्वमेवान्य'दिति । पुत्रस्य कृते भूगांसि दृष्टार्थानि गर्भघारणाशुचिनिहरणस्तन्यदानप्रदक्षिणन-मस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रुषा अभ्यङ्गस्नापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ९ ॥

न तु धर्मसन्निवापः स्वात् ॥ २०॥

एक स्मिन् धर्मे सहाउन्वयो धर्मसिन्नवापः । स पतितया मात्रा सह न कर्तव्यः । नामसुत्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणम् । वरुणप्रवासेषु (१)या-वन्वो यजमानस्याऽमारयाः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानीः'त्येवमाः दिकमुदाहरणम् । कि पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः ग्रुश्रूषा ? ओमित्याह । अन्विता हि सा सम्मता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे च पाके सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तब्याः नेति विप्रतिपन्नाः ॥ १०॥

^{ी.} आप. श्रो. ८. ५. ४१. करम्भपात्रनिर्माणे संख्याविधिर्यम् ।

अधमीहतान् भोगाननुज्ञाय न वयं चाऽवर्मश्चेत्यभिः व्याहृत्याऽघो नाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवः णसुद्कसुप्तपृद्यान्नक्षीराचारलवणं सुञ्जाः नो द्वाद्दा वर्षाणि नाऽगारं प्रविद्यात्॥ ११॥

ब्राह्मणस्वहरणम् ,

(१)चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यञ्चानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इत्येवमादिकमुदाहरणम्। ये अधर्माहृता भोगास्तानजुङ्गाय परि-त्यज्य 'न वयं चाऽधर्मश्चे'ति प्रेषं ब्रूयात्। तस्यार्थः-वयं चाऽधर्मश्च सह न वर्तामह इति। अधो नाभीत्यादि (२४.११.)गतम्। नात्राऽर्धशाणीपक्षो मिक्षाचंथे वा॥ ११॥

ततस्सिद्धिः॥ १२॥

पतस्य द्वादशवार्षिकस्याऽन्ते सिद्धिः ग्रुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥

अथ सम्प्रयोगस्यादार्यैः ॥ १३ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात् सिध्युपदेशाच्च सिद्धे पुनर्वचनं 'श्चाः नात्साम्यं तु गच्छती'त्यस्याऽपवादार्थम् ॥ १३ ॥

एतदेवाऽन्येषामपि पतनीयानाम्॥ १४॥

उक्तव्यतिरिकानि यानि पतनीयानि पूर्वमुकानि तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तं (२)नोक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितब्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाञ्चानकृतो विकल्पः ॥ १४॥

गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविद्योभयत आदीप्याऽभिद्हेदात्मानम् ॥१५॥

यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां छिषरां सूर्मि कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयतः पाश्वयो(३)विह्निमादीपयेत्। आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत्। "ज्विलतां वा सूर्मि परिष्वज्य समाप्तुया (२५.२.)" दित्यत्रैव कियानिप

१. म. स्प्र. ११. १७६. २. अनुक्तं. इति, क. ख. पु.

३. वाह्रामिति नास्ति क. छ. पु.

विशेषः। अनन्तरोक्तस्य वैकल्पिकस्य निवृत्यर्थे वचनम् ॥ १५ ॥ मिथ्यैतदिति हारीतः॥ १६॥

हारीतस्त्वृषिर्मन्यते-एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकप्रायश्चितं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६॥ कुत इत्यत आह—

यो ह्यात्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव स भवति॥ १७॥

हिराब्दो हेतौ । यस्मात् य आत्मनं परं वाडिममन्यते मारयति सोडिभे-शस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति। (१)न च पतनियापनोदनं चिकीर्छ्-रन्यत् पतनीयं कर्तुमर्हतीति । हेत्वभिधानादभिशस्तवचनाबाऽन्ये षामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः॥ १७॥ किं तहिं तस्य प्रायाश्चित्तमिति ? आह--

एतेनैव विधिनोत्तमादुज्छासाचरेन्नाऽस्याऽस्मिल्लोके प्रसापिनिर्विचते कल्पषं तु निर्हण्यते ॥ १८॥

'अघोनाभ्युपरिज्ञान्व' (२८.११.) त्यादि यदनन्तरोक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं गतम् ॥ १८॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं वहिलीम परिधाय 'दारव्यति-कमिणे भिक्षा'मिति सप्ताऽगाराणि चरेत्। सा वृत्तिः षण्मासान् ॥ १९॥

(२) यस्तु अन्तरेणव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यज्ञति स दा-रव्यातिकमी । खरस्य, गर्दभस्याऽजिनं वाहेर्छीम परिधाय वासित्वा दारव्यति-क्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत्। (३)कीमारदारपरित्यागिने भिक्षां दत्ते'ति वासिष्ठे । (४)सा वृत्तिः वण्मासान् । ततः सिद्धिः ॥ ९ ॥

१. न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमहतीति. क. पुस्तके.

२. धर्मप्रजादिकमन्तरेण कौमारान् दारान्' इति क. ख. पु.

३. व. घ. कौमारदारव्यतिक्रमिणे. इति. ख. पु. कौमारदारपरित्यागिने. इति, क. पु.

४. वण्मासादूर्धं शुद्धः इति. ग. पु. 'सा वृत्ति'रित्यादि पृथक्सूत्रं च ॥

स्त्रियास्तु भर्तुव्यतिक्रमे कृच्छद्वादशरात्राः भ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २०॥

भर्तुच्यतिकम इति छान्दसो रेफलोपः । व्यतिकमः परित्यागः । या तु स्त्री भर्तारं परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं, तस्यास्तावन्तं कालं षणमासान् क्रच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

अथ भ्रूणहा इवाजिनं खराजिनं वा बहिलोंम परि-धाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय ॥२१॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रवृत्तौ प्रथमप्रश्नेऽष्टाविशी कण्डिका ॥२८॥

खटाङ्गं दण्डार्थे कर्मनामधेयं प्रज्ञवाणश्चड्कम्येत को श्रूणघ्ने भिचामिति। ग्रामं प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य ग्रून्या-गारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपाश्रये तिहम आर्थेः सह सम्प्रयो-गो विद्यते । एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाचरेत्। नाऽस्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते। कल्मषं तु निर्ह-ण्यते॥ १॥

षडद्गस्य वेदस्या १ ध्यता, तदर्थवित, प्रगोगशास्त्रस्य सन्यास्यस्याः थिवित् कर्मणामनुष्ठाताऽनुष्ठापियता च ब्राह्मणा भ्रूणः । तथा च बौः धायनः—(१) वेदानां किञ्चिद्धात्य ब्राह्मणः । एकां शास्त्रामधीत्य श्रोः त्रियः । अङ्गाध्याय्यन् चानः । करुपाध्याय्यृषिकरूपः । सुत्रप्रवचनाष्यायी भ्रूणः १ इति । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सः शुनः खरस्य वाऽजिनं बहिलोंम परिधाय पुरुषस्य यस्यकस्य चिन्मृतस्य शिरः, प्रतीपानार्थम् । प्रतिधात्वर्थानुवादः (२) 'उपसर्य वश्यमनुष्ये बहुलं भिति बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमिप तत्रैव । बदाङ्गं दण्डार्थे, खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्मीषादि तद्दण्डकृत्ये आदाय । 'भ्रणहाऽस्मीत्येवं कर्मनिबः स्यनमात्मनो नामधेयं प्रज्ञुवाणश्रकम्येत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धः स्य खटाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भ्रूणष्ने मिक्षां दः

१. बोधा. ए. १. ११. २. पा. सू. ६. ३ १२२.

दातीति चरेत् । चरित्वा प्रामे प्राणवृति प्राणयात्रामात्रं प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रयेत्—'न हि म आर्थैः सह सम्प्रयोगो निवात' इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालमेवं चरितव्यमित्यत आह—एतेनैवेत्यादि । गतम । 'श्रोतियं वा कर्मसमाप्त(२४.२४.)' मित्यत्र यः श्रोत्रियः (१)श्र-स्थारी अर्थक्षश्च न भवति अनुष्ठापयिता च न भवति तस्य प्रहणम्॥१॥

यः प्रमत्तो इन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ २ ॥

क्षत्रियं इत्वे'त्येवमादिकेऽनुकान्तेऽपि विषये यः प्रमत्तो इन्ति प्रमादे-नाऽबुद्धिपूर्वे हन्ति तस्याऽपि दोषफलं प्राप्तमेव। न तु प्रमादक्रतमिति दोषाभावः॥ २॥

सह सङ्कल्पेन भूयः ॥ ३ ॥

सङ्क्षेन सह वधे कते भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकते लघुप्रा-यिश्चत्तम् , बुद्धिपूर्वे तु गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं 'दोषवश्व कर्माभि-सन्धिपूर्वे कृत्वाऽनीभसीन्धपूर्वे वे(२६.७.)' ति तत्र तेषु प्रायिश्चित्तेषु विशेषाभावादिदमुक्तम् ॥ ३॥

एवमन्धेष्वपि दोषवन्सु कर्मसु॥४॥

अन्येष्वीप हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मेमु एवमेव द्रष्टव्यम् — अबुद्धि-पूर्वे छतेऽच्यो दोषः, बुद्धिपूर्वे महानिति ॥ ४॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५ ॥

पुण्यिक्यास्व प्येष प्य न्यायः-अबुद्धिपूर्वे ऽत्यं फलम्, बुद्धिपूर्वे महिदिति।
तद्यथा- ब्राह्मणस्वान्य पहत्य चोरेषु धावत्सु यह ब्रह्मया कश्चि ब्रह्मर
आगतस्तान् हन्यात्, स्वयमेव वा शूरं हृष्ट्या चोरा अपहृतानि
द्रव्याण्युत्सुज्य पलायेरन् तदा शुरस्याऽत्यं पुण्यफलम् । यदा
तु बुद्धिपूर्वे स्वयमेव चोरेम्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा
महिदिति। एवं स्वभार्यां बुद्धा प्रदारगमने ऽत्यम्, अन्यत्र महिदिति॥६॥

परीचार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥ ७॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तया अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवंभूतोऽपि ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् किं पुनहिंसार्थं इत्यपिशन्दार्थः ॥ ७ ॥

१. श्रुतिघारी इति, क. पु.

अस्य प्रतिप्रसवः--

यो हिंसार्थमिकान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुराणे॥ ७॥

यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिकान्तमाभिपातितं हान्ति न तस्मिन् दोषो विद्यतः इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः — यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठवौधायनौ—

(१)स्वाच्यायिनं कुळे जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृञ्छति ॥ इति ।

मनुस्तु-

(२)शस्त्रं द्विजातिभित्राह्यं धर्मो यत्रोपरुद्धते । द्विजातीनां च वर्णानां विष्लवे कालकारिते। आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्करे॥ स्त्रीविप्राम्यवपत्तौ च व्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ॥ गौतमः-(३) प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते'ति ॥ वसिष्ठः---

(४)अग्निदो गरदश्चेव शस्त्रपाणिर्घनापहः। क्षेत्रदारहरश्चेव पडेते ह्याततायिनः॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भूणहा भवेत्॥ १ इति॥ ७॥ पतितैरक्रतप्रायश्चित्तैरूत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह—

अथाऽभिशस्ताः समवसाय चरेगुर्धाम्धीमिति सांशिले-तरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवाहमानाः ॥८॥

भयशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सुचयति । अभिगस्ताः पातिताः । समवसाय चेरयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । प्रामाद्वहिरेकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि करवा चरेयुः । धार्म्यं घरम्यं वश्यमाणं वृत्तामिति । सांशित्य सं शितां तीक्ष्णां वुद्धि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्तः। इत रेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तथरेयुः वर्तेरान्निति॥

१. व. ध. ३. १८. बी. १. १०. १२. २. म. स्पृ. ८. ३४८. ३४९.

३. गौ. घ ७. २५

४. व. घ. ३. १६, १७,

पुत्रान् सन्निष्पाच ब्र्युर्विप्रजताऽस्मदेवं ह्यस्मः त्स्वार्यास्सम्प्रत्यपत्स्यतेति ॥ ९ ॥

अथ ते पुत्रान् सनिष्पाद्य ब्रूयुः हे पुत्राः अस्मतः अस्मतः । विप्रवृजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्मृज्याऽऽयंसमीपं गच्छत । एवं हास्मासु अस्माः स्वार्याः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत् । (१) 'आशसायां भूतवञ्चेति' भविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठइञ्जान्दसो वा । सम्प्रतिपत्ति करिष्य न्ति । आर्थाणामप्यतद्भिप्रतं भविष्यति । यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्माऽनुष्ठितं न भवद्भिः । न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्यम् , अन्य-त्वात् ॥९॥

पतदेवापेपादयति —

अथाऽपि न सेन्द्रियः पतति ॥ १०॥

न हि पतितो भवन् सहोन्द्रयेण पताति, पुरुष एव पतति, नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशब्दावपि चेत्यस्याऽर्थे ॥ १० ॥ कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो ऽपि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थक्रपमेतेन वश्यमाणेन निद्र्शनेन वेदितन्यम्। चक्षरा-व्यन्तर्शनोऽपि सान्नं चक्षुरादिमन्तं जनयति, एवमधिकारविकळः साधिकारं जनियण्यति । स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावात् ॥ ११ ॥ दूषयति-

मिध्यैतदिति हारीतः॥ १२॥

पतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्या न युक्तमिति हाराती मन्यते ॥ १२ ॥ कुत इत्याह-

द्धियानीस्थर्मा स्त्री भवति॥१३॥

दिध धीयते यस्यां सा दिधियानी स्थाली। तया सवर्मा सदशी स्री भवति ॥ ततः किम् ?

यो हि दिधधान्यामप्रयतं पय आतञ्चय मन्धति न तेन धर्मेकृत्यं क्रियेत एवमशुचि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १४॥

यो हि **पुरुषः** दिधधान्यां स्थात्याम्, अप्रयतं श्वाद्यपहतम् , पय आत्इन्य

१. पा. सू. ३. ३. १३२.

तकाद्यातञ्चनेन संस्कृत्य मन्थित न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं यागादिकं कियते। एवं पिततसम्बन्धेनाऽद्याचे युक्कं स्त्रियां निषिकं शोणितेनाकं यिन्नवेतंते येन क्ष्पेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते
शिष्टानाम । अत्र चा 'शुचि युक्क' मित्येत 'द्थापि न सेन्द्रियः पतती'
त्यस्य दृषणम् । न हि वाचानिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते। तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र पवपति न दुहिता। यथाऽऽह वासिष्ठः-

(१) 'पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः। सा हि परगामिनी

तामरिक्थामुपेयात्'। इति ॥ १४ ॥

अभीचारा(२)नुव्याहारावद्युचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

अभिचारः एवाऽभीचारः । (३)'उपसर्गस्य धजी'ति दीर्घः । अभीचारः श्येनादिः । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषयेऽपि क्रियमाणावर्ग्धान् करावेव, न तु पतनीयौ ॥ १५ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ १६॥

हारीतस्तु ताविप पतनीयाविति मन्यते ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वाद्श मासान् द्वाद् शाऽर्धमासान् द्वाद्श द्वाद्शाहान् द्वाद्श सप्ताहान् द्वाद्श त्र्यहान् द्वाद्श द्वहान् द्वाद्शाहं सप्ताहं त्र्यहं द्वाद्शकाहम् ॥ १०॥

अश्चिकराणामि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामि पः तनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः। कियन्तं काळः म् ? द्वादश मास्रायेकाहान्तम्॥ १७॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाऽशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः ? नेत्याह--इत्यशुचिकरानिर्वेषो यथा कमिश्यासः ॥ १८॥

इत्येषोऽश्चिकरिनर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वे सानुबन्धेऽभ्यासे च भूयांसं कालम्, विपरीते विपर्यय इति ॥ १८॥ ॥ इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकोनित्रशी कण्डिका ॥ २९॥

> इति चाऽऽपस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः ॥

'न समावृत्ता वपेरन्' (८. ७.) स्नातस्तु काल' (१०.७.) इत्यादिषु प्रसकस्य स्नानस्य कालमाह--

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तया सम्पन्नः स्नानं कुर्योदित्येके मण्यन्ते । मनुर-त्याह--

(१)वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । अविष्ठुतब्रह्मचर्यां गृहस्थाश्रममावसेत्'॥ इति ॥ १ ॥ तथा व्रतेनाऽष्टाचत्वारिंद्यात्परीमाणेन ॥ २ ॥

परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दस्तो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ग्रहणं (२)'पादृनम्,अर्घेने' (२.१३,१४.) त्यादिपृचौक्तस्याप्युपलक्षणम् । अष्टाच- स्वारिंशदादिपरिमाणेन व्रतेन (३)वा सम्पन्नः स्नायात् असम्पन्नोऽपि विद्यया ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन चेत्वेके ॥३॥

विद्यति तृतीयैकवचनस्याकारस्य(४) 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना लुक् । विद्यया वृतेन चोभाभ्यां सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यते । एवं च (५)वेदमधीत्य स्नास्य' न्नित्यत्र वेदमधीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याञ्च-वदक्यः--

> (६)वेदं वतानि वा पारं नीत्वा ह्यभयमेव वा । आविप्छुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ॥' इति ।

१. म. स्प्र. ३. २.

२. पादूनम्, अर्धेन, त्रिभिर्वां इत्येतेषां पूर्वे।क्तानामुगळक्षणम् । इति. क. पु.

३. अथ ब्रह्मचर्यविधिः' इत्यारम्य प्रपिश्चतेन सिमदाधानिभक्षाचरणगन्धादिवर्जनादि-रूपेण । अस्ति च तेषु व्रतशब्दः 'यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः'' इति । इह तु समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । तेन वा व्रतेन सम्पन्नस्स्नायात् । असम्पन्ने।ऽपि विद्यया । 'चत्वारि वेदवतानी' त्येषां तु प्रहणमत्र नाऽऽशङ्कनीयम् । यथोक्तं विश्वरूपे । इत्यधिकः पाठो ग. पु.

[े] ४. पा. सू. ७. १., २९. े ५. आप गृ. १२. १. ६. आज्ञ. स्मृ. १. ५२.

* अत्र वतराब्देनाऽग्नीन्धनभैक्षाचरणाद्यो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात् पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु वतराब्दः । 'यथा वतेषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्याम इति । न तु साविज्यादीनि वेदवतान्युच्यन्ते । तेषां तत्तत्वदेशाध्ययनशेषतया त-दभावेऽभावाद्वेदं वतानि विति विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशे-षाविच्छन्नानि वतानि वेदमुभयं वा पारं नीत्वेत्र्यः *॥३॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः॥ ४॥

विद्यास्नातको वतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उकाः
तेषु सर्वेषु स्नातकवत् 'तद्ईती'ति वितः । स्नातकाहां वृत्तिः पृजा(१)यत्राऽस्मा अपाचिति' मित्यादिः कार्यो । न तु वतस्नातके न्यूना, उभयस्नातकेऽधिकेति ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपि पूजियतुः फलविशेषोऽस्तीत्याह--

समाधिविशेषाच्छुतिविशेषाच पूजायां फलविशेषः ॥५॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकवतान्यधिकतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वस्यमाणे-षु कानिचित् साधारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्य-धिकियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामानिष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ।७।

यदा ग्रामानिष्कामित ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यात्, न द्वारान्तरेण । शीलथेदिति अचनाद्यहच्छया द्वारान्तरेण निष्कमणप्रवेशनयोरिप न प्रायश्चितम् ॥ ७॥

सन्ध्योश्च बहिर्यामादासनं वाग्वतश्च ॥ ८॥

अहोरात्रयोः सन्धानं सन्धः। तौ च द्वौ-सायं प्रातश्च । (२)सज्यो-तिष्याज्योतिषोऽदर्शनात्' इति गौतमः । तयोस्सन्ध्ययोर्णमाद्विरासीत ।

१ एतच्चिन्हान्तर्गतो भोगोऽधिकपाठतया परिगणितः ख. पुस्तके । ग. पुस्तके
 नाास्ति पाठः । अन्यत्र तु यथायथमस्ति ।

१. आप. गृ. १३. २.

२. गी. २. ११, 'सज्योतिषि' इत्यादि 'गौतम' इत्यन्तं नास्ति छ. पु.

वाग्यतश्र भवेत्। मनुः पुनराह—

(१)पूर्वी सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत सावित्रीमार्फेदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीत सम्यगृक्षविभावनात् ॥ दित

(२)'तिष्ठेत् पूर्वांमास्रोतोत्तराम्,इति गौतमः। एते ब्रह्मचारिविषये। स्नातके आसनस्य वाङ्निमनस्य चाऽत्र विधानात्।

अन्ये तु-आसनग्रहणं स्थानस्याऽप्युपलणम्, वाग्यमश्च लौकिक्या वाचो निवृत्तिः, न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥ म ॥ अहिताग्निविषयेऽस्याऽपवादः—

विप्रतिषेषे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो विप्रतिषेषः अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्येते। तथा च श्रूयते-'समुद्रो वा एष यदहो रात्रः, तस्यैते गाथे तीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ होतन्यम्" इति । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तन्यम्, न स्मार्च बाहिरासनम् । तस्य कल्प्यमृळत्वादितरस्य च क्ल्प्रमृळत्वादित । (३)जैमिनिरत्याह--(४)विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसित ह्यानुमानमिति ॥६॥

सर्वान्रागान्वासिस वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुम्भादयस्त्रें रागाः वास्रासि वर्जनीयाः, न केनाचेद्रकं वासो विभृयादिति ॥ १० ॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥ यद्य स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदिप न वसीत ॥ ११ ॥ अनुद्भासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

् उद्भासनशीलमुद्धासि उल्बणम् । ततोऽन्यदनुद्धासि । छान्दसो दीर्घः। एवंभूतं वासा वसीत आञ्छादयेत् ॥ १२ ॥

अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये॥ १३॥

प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णे मलवत् स्थूलं च । ताद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत शकी सत्याम् ॥ १३ ॥

१. म. स्मृ. २. १०१

२. गौ. घ. २. ११.

३. इत्यादि नास्ति. छ. पु.

४. जै सू १, ३, ३.

दिया च शिरसः पावरणं वर्जयेन्सूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥ १४॥

चकारः पूर्वापेक्षया समुख्यार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् । किमविदेषेण ? नेत्याह — मूत्रपुरीषयोः कर्म कियां परिहाप्य वर्जियित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य सूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्घाय॥

दिवा रात्रों च मूत्रपुरीषे कुर्वन् शिरः प्राष्ट्रय कुर्यात् । भूम्यां किश्चिदन्त-र्धाय तृणादिकम्, न साक्षात् भूम्यामेव । इह कामचारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये' दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कृतः-'मूत्रपुरी-षयोः कर्म परिहाप्ये' ति । तत्र मृत्रपुरीषकाले स एव कामचारः स्थि-तः । अतः अ।रभ्यते-शिरस्तु प्रावृत्यति । एवं तहाँदमेवाऽस्तु । न पृ्वः पर्युदासः। सोऽप्यवदयं कर्तव्यः। अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'त्यस्य रात्री चरितार्थत्वात् दिवा प्रतिषेध एव स्यात्। गौतमस्तु रात्री सदैव प्रावरणमाह(१) 'न प्रावृत्य शिरोऽहानि पर्यटेत्, प्रावृत्य रात्रौ, मुत्रोच्चारे चे'ति॥ १५॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६॥

'न चोपजीव्यच्छायास्वि'ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् यस्यां पियकाः दयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः मेघच्छा-याया अप्यप्रतिषेघः, अवर्जनीयत्वात् ॥ १६ ॥

स्वां तु छायामवमेहेत् ॥ १७॥

छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्चतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मुत्रकर्म । अनुपत्तिव्यत्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसः वो ८यं न भवति । तेन स्रति सम्भवे स्वामेव छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥१७॥

(२) न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८ ॥ कृष्टे ॥ १९ ॥ पथि ॥२०॥ अप्सु च ॥२१॥ तथा(३)ष्ठेवनमैथुनयोः कर्मा-

१. गौ. घ. ९. ३५, ३६, ३७.

२. एतदादि 'कर्म वर्जये'दित्यन्तमेकसूत्रतया परिगणितं ख. पुस्तके । सूत्रद्वादश-कतया छेदः कृतः क॰ पु॰ ३ ष्टीवन इति. ख. पु.

८ प्सु वर्जयेत् ॥ २२॥ अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देव-ताश्चाऽभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २३ ॥

स्पष्टानि चरवारि । ष्टेवनमास्यश्चेष्मादीनामुत्सर्गः । देवताः देवताः प्रतिमाः ॥ १८-२३ ॥

अर्मानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीन्ध्वांनाच्छिच मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २४॥

फलपाकावसाना ओषघयः। ये पुरुपेविना फलान्ति ते वनस्पतयः। 'आर्द्रा' निति वचनात शुष्केषु न दोषः । 'ऊर्ध्वा'निति वचनाद्वातादिः निमित्तेन भग्नेषु न दोषः । 'एतैरइमादिभिमृत्रपुरीषयोक्शोधनं न कुर्यात् ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताद्वारं प्रति पादं च शांक्तिविषयं नाऽभिष्रसारयीत ॥ २५॥

शक्तौ सत्यां अग्न्यादीन्त्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ २५ ॥ अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ २६ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रइने त्रिशी कण्डिका ॥ ३०॥

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत्तोच्चरेद्दिवासुखः। उदर्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्वादावनेजनमिति॥१॥ उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिखु चतः स्रो नियम्यन्ते। मनुस्तु-

(१) आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंके यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क(२) ऋतं भुङ्के उदङ्मुखः'॥ इति। याञ्चल्कवश्च-

(३)'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थत्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मृत्रपुरीष तु रात्रो चेद्दिक्षणामुखः॥' इति ॥ १॥ आराच्चाऽऽवसथान्म्त्रपुरीषे कुर्यादाक्षणां दिशं

दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

१. म. स्मृ. २. ५२. २. ऋतं सत्यं, तत्फलमिच्छन् । ३. या. स्मृ. १. १६.

आवसथा गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात्, दक्षिणां दिशम्। द्विः तीयानिर्देशादभिनिष्कम्याति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥ २ ॥

अस्तमिते च बहिर्यामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्॥३॥

अस्तमित आदित्ये बहिर्मामान्मूत्रपुरीष्ट्रे न कुर्यात्। तथा अन्तर्मामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । द्रष्टार्थोऽयं प्रतिषेधश्चोरब्याव्रादिशङ्कया। निर्मये देशे नाऽस्ति दोषः॥३॥

देवताभिधानं चाऽप्रयतः॥४॥

देवतानामग्न्यादीनामभिधानं चाऽप्रयतस्सन् वर्जयेतः । (१)अपिधानामि-त्यपि पाठे एव एवार्थः ॥ ४ ॥

परुषं चोभगोर्देवतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥

देवतानां राज्ञश्चेत्युभयोः । राष्ट्रयपेक्षया द्विचचनम् । परुषं निन्दां वर्जयेत् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत्॥ ६ ॥

त्राह्मणं गां च पादेन नोपस्पृशेत्। इतिशब्दः प्रकारे । तेन विद्यावयोः वृद्धानामत्राह्मणानामीप वर्जनम् ॥॥ ६॥

हस्तेन चाऽकारणात्॥ ७॥

कारणमभ्यक्रकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाऽप्युपस्पर्शनं वर्जयेतः पूर्वोक्तानाम् ॥ ७ ॥

गोर्दिचणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८॥

गोरदक्षिणाया अपि दक्षिणानामगवामपि हिरण्यादीनां कुमार्थाः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथेयत्। अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः। अनन्तरं च वश्यित(२) 'कोधादींश्च भृतदाहीयान् वर्जयेदिति। इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम्॥८॥

स्पृहतीं च गां नाऽऽचचीत ॥ ९॥

स्पृहतीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात्॥ ९॥ संसुष्टां च वत्सेनाऽनिमित्ते॥ १०॥

९ अपिधानमित्यपाठः । एष एवार्थः इति ख. ग.पु. १. आप. ध. ३१. २३. आप० घ० २२

या च गौर्वत्सेन संस्छते तामि न ब्रूयादनिमित्ते-इयं ते गौर्वत्से-न पाँयत इति । 'अनिमित्ते' इति वचनात्(१) 'यस्य हविषे वत्सा अ-पाइता धयेयु'रित्यादिके निमित्ते सति वक्तुनीस्ति दोषः ॥ १०॥ नाऽघेनुमधेनुरिति ब्र्यात्। घेनुभव्येत्येव ब्र्यात् ॥ ११ ॥

या च गौरधेतुः पयस्विनी भवति तामप्यधेतुरिति न ब्र्यात् ॥११॥ किं तर्हि घेनुभन्येत्येव ब्र्यात्—भविष्यन्ती घेनुधेनुभन्या। 'घेनोर्भन्यायां (मुम् वक्तव्य) इति मुम् न भवति । च्व्यग्तत्वेनाऽव्ययत्वातः । वक्तव्यत्वे च सित शब्दिनियमोऽयम्। न पुनरघेनुदर्शन एवं वक्तब्यम् ॥१२॥

(२) न भद्रं भद्रमिति बूयात् ॥ १३ ॥

यत् भद्रं तत् भद्रामिति न न्यात् ॥ १३॥ किं तु ?

पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात्॥ १४॥

पु॰यं प्रशास्तिमत्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्र्यात् । प्रशास्तं प्रशस्तम्। छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥

(३) वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत्॥ १५॥

वत्सानां बन्धरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् तां न लङ्घयेत् । वन त्सग्रहणं गोजातेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥

प्रेङ्गावन्तरेण च नाऽतीयात् ॥ ॥ १६॥

प्रेङ्का डोलास्तम्मा । तोरणस्तम्भावित्यन्ये । तावन्तरेण नाऽतीयात्—तः योर्मध्ये न गच्छेत् ॥ १६ ॥

नाऽसों में सपत्न इति ब्रूयात् यद्यसों में सपत्न इति ब्यात् दिषन्तं भ्रातृच्यं जनयेत् ॥ १७ ॥

असी देवदत्तों में सपत्न इति न ब्रूयत् सदासि। किं कारणम्? यद्यसौ मे सपत्न इति ब्रूयात् , द्विषन्तं. क्रियाशब्दोऽयम् , विद्विषाणं आतृव्यं सपत्नं जनयेत् 'व्यन् सपत्ने' इति भ्रातृशब्दे व्यन् प्रत्ययः। एवं ह्युक्ते स मन्यत-नाऽकस्माद्यं ब्रूते नूनमस्य मिय द्वेषो वर्तत इति । तत्रश्च तत्प्र-तीकारार्धे यतमानस्सपत्न एव जायते इति ॥ १७ ॥

१. आप. श्री. ९. १. २३. २. म. स्मृ. ४. १३९. ३ म. स्मृ. ४. ३८.

नेन्द्रधनुरिति परस्यै प्रव्रयात् ॥१८॥

इन्द्रधनुराकाशे पद्यन् परस्मै तेन शब्देन न ब्र्यात्। वक्तव्यं मणिधनुरिति ब्रूयात् । गौतमीये (१) दर्शनात् ॥ १८ ॥

न पततः सञ्जजीत ॥ १६ ॥

पततः पश्चिणः सङ्घीभ्य स्थिताञ्च सबक्षीत न गणयेत्--इयन्त एत इति । अपर आह--'पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न सन्न-क्षीत-ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेत्॥१९॥

उद्यन्तमस्तं यस्तं चाऽऽदित्यंदर्शने वर्जयेत ॥ २०॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत ।

(२)मनुस्तु-

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नाऽस्तं यन्तं कद्वना ने।परकं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥' इति ॥ २० ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः। तस्मादमावास्यायां निज्ञायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमि-च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले चर्यया च ॥ २१ ॥

दिवा अहनि । आदित्यः सत्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति, आलोकदा-नेन । नक्तं रात्री चन्द्रमाः । तस्माद्मावास्यायां निशायां रात्री स्वाधीयः। वकाः रइछान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मना गुप्ति रक्षणभिच्छेत् । केन प्रकारेण ? प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तावदर्थानुरूपः पाठः। अधीयमानस्तु प्रमादश्छान्दस्रो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन । ब्रह्मचर्येण मैथनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च ॥२१॥

कस्मात्वनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह-

सह होतां राजि सुर्याचन्द्रमसी वसतः ॥ २२ ॥ एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वामेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः। न च सर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ २२ ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥

कुसृतिः कुमार्गः । तथा प्रामं न प्रविशेत् ॥ २३॥

यदि प्रविशे 'सभो रुद्राय वास्तोष्पतय' इखेतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३॥

यदि गत्यन्तराभावात् प्रविशेत(१) 'नमो रुद्राये' त्यादिकामृ चं जपेत् । अन्यां वा रौद्रीम्(२) 'इमां रुद्राय तवसं इद्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये— (३)'वनं प्रवेक्ष्यन्नजुमन्त्रयते 'नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारये' ति । पन्थानमारोक्ष्यन्नजुमन्त्रयते 'नमो रुद्राय पाथेषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । अपः प्रवेक्ष्यन्नजुमन्त्रयते—'नमो रुद्रायाऽण्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । तस्माद्यत्विञ्चन कर्म कुवन् स्यात् सर्वे 'नमो रुद्राये' त्येव कुर्यात् 'सर्वो ह्याय रुद्ध ह्या सम्पारये'ते । तस्माद्यात् अतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽण्यस्मिन्वषये कियानेव मेदः ॥ २४ ॥

नाऽब्राह्मणायोचिछष्टं प्रयच्छेत्॥ २५॥

अन्नह्मणः शुद्रः । (४)'न शुद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्या'दिति वा सिष्ठे दर्शनात् । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥२५॥ यदि प्रयच्छेद्दन्तान् स्कुप्तवा तास्मिन्नवधाय प्रयच्छेत्॥२६॥

इदमाश्रितविषयम् । दन्ताञ्चलेन स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं तिस्मन्तुः विल्रष्टेऽवधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्त्वे'ति स्कुभ्नातेः क्त्वाप्रत्यये छान्दसं भ-कारस्य चर्त्वम् । स्कुनोतेवा पकार उपजनः ॥ २६ ॥

कोघादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत्॥ २०॥

कोधादयो भूतदाहीया अध्यातमपटले (२२.५) ब्याख्याताः । तद्वचनं योगि विषयामित्ययोगिनोऽपि स्तातकस्य कोधादिनिवृत्यर्थामिदं वचनम् । इदमेव तर्द्धभयार्थमस्तु—योग्यर्थमयोग्यर्थं च । एवं सिद्धे तद्वचनं को धादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वप्रतिपादनार्थम् । तेनं कोधाद्यनुष्ठाने योगसि- द्विनं भवति । न पुनः स्नातकवतलोपप्रायश्चितमिति ॥ २७ ॥ ॥ इत्यापस्तम्वधमसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकत्रिंशी कण्डिका ॥ ३१ ॥

१. ब्रा. ३. ७. ९. नमो रुद्राय वास्तोष्यतये । आयने विद्रवणे । उद्यायने यत्प-रायणे । आवर्तने निवर्तने । यो गोपायति तर्णे हुवे ॥ इति समझा ऋक् ॥

२. 'इमार्ण रुद्राय तबसे कपार्दने क्षयद्वीराय' इतिरुद्राध्यायगता (ते०सं०४.५.९०) ३ पार. गृ. ३. १५. ११. ४. व. ध. १८ १४.

प्रवचनयुक्तो वर्षाश्चरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १॥
प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षाष्ठ शरिद च मैथुनं वर्जयेत् ऋताविप॥१॥
मिथुनीमृष च न तथा सह सर्वी रात्रिं शयीत ॥ २॥
मिथुनीमृष मैथुनं कृत्वा तया भार्यया सह तां रात्रिं सर्वी न शयीत ॥ २॥

शयानश्चाऽध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३॥

दिवा नक्तं च शयानस्याऽध्यापनप्रतिषेधः। स्वयं तु धारणार्थमधीन्यानस्य न दोषः॥ ३॥

न च तस्यां शय्यायामध्यापयेयस्यां शयीत ॥ ४॥

यस्यां **राज्यायां भार्यया सह** शयीत रात्रौ तस्यां श्राज्यायामासीनोऽपि नाऽध्यावयेत् ॥ ४ ॥

अनाविःस्रगनुक्षेपणस्स्यात् ॥ ५ ॥ आविर्भूते प्रकाशिते खगनुकेने यस्य प्वंभूतो न स्यात् । णत्वं पूर्ववत्॥

सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कर्वात ॥ ६ ॥

'दारं प्रती'ति वचनादुपगमनार्थमळङ्करणम् । तेन भार्याया अश-क्त्यादिना उपगमनायोग्यत्वे नाऽयं नियमः ॥ ६ ॥

सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जधेत्॥ ७॥

वमञ्जनमवमञ्जनम् । 'वष्टि वागुरिरहलोपमवाष्योरुपसर्गयो' रि-त्यकारलोपः । तस्विशरा वर्जयेत् । सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगा-हनविधयः सर्वे स्नातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः, नैमिचिकाश्च । स्नात-कस्य तु नित्यस्नानमवगाहनक्षपं न भवतीत्याचार्यस्य पक्षः॥ ७॥

अस्तामिते च स्नानम् ॥ ८॥

अस्तमिते आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८॥

पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनामिति च वर्जयेत्॥९॥

पालाशमासनादि वर्जयेतः । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्टमः । इतिशब्दः प्रकारे । तेनाऽन्यदिष गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ६॥

स्तुति च गुरोस्समचं यथा सुस्नातानिति ॥ १०॥

'सुस्नात' मित्यादिकां च स्तुति गुरोस्सिन्निचौ वर्जयेत्॥ १०॥ आ निद्याचा जागरणम् ॥ ११॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्मात् जागृयात् न स्वव्यात् ॥११॥ अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ठयेभयः॥१२॥

निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कुर्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोः पदेशोऽनुशायते ॥ १२ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ १३॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः-मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ।१३। जध्वमर्थरात्राद्ध्यापनम् ॥ १४ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः। निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्याः ध्यापनं भवतीति॥ १४॥

नाऽपररात्रमुत्थायाऽनध्याय इति संविद्योत्॥ १५॥

रात्रेस्तृतीयो भागोऽपरात्रः। ऊर्ध्वमर्धरात्राद्धत्थायाऽध्यापयन्नपरात्रे न संनिशेत् न शर्यात । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्ते। भवति । कि पुनः स्वाध्याये। तथा च मनुः—

(१)'न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माऽर्धात्य पुनः स्वपेत् ।' इति ॥१५॥

(२)काममपइरायीत ॥ १६ ॥

अनेन स्तम्माद्यपाश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुश्वायते । श्रिञ्सेवा-याम् । तत्र रेफलोपर्छान्दसः । तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ १६ ॥

मनसा वाऽघीधीत॥ १०॥

अयमप्यूर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवोच्यते। म-नम्रा प्राप्तं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्तयेत्। उपाश्चित्य वा स्वप्यात् ॥१७॥

श्चद्रान् श्चद्राचारितांश्च देशात्र सेवेत ॥ १८ ॥

श्चद्रानल्पकान् पुरुषान्न सेवेत । श्चुद्रौर्निषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशात्र सेवेत ॥ १८ ॥

सभारसमाजांश्च ॥ १९ ॥

सभास्तमाजाश्व ब्याख्याताः । ताम्न सेवेत ॥ १९ ॥
समाजं चेद्गच्छेत्प्रदाचिणीकृत्याऽपेयात् ॥ १० ॥
यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयादपगच्छेत् ॥ २० ॥
नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥

बहुवचननिर्देशात बहुकत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्याः दिच्छके प्रवेशे न प्रायाश्चित्तम् ॥ २१ ॥

प्रइनं च न वित्रूयात्॥ २२॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः। पृष्टमर्थं न विविच्य ब्र्यादिदः मित्थामिति । दुर्निक्रपार्थविषयमिदम् ॥ २२ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति ॥ २३ ॥

अपि चाऽस्मित्रशैं श्लोकमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मूलं तूलं वृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशुनायतनं हिनस्ति । धर्मप्रहाद न कुमालनाय रुदन् ह सृत्युव्युवाच प्रश्नम् । इति ॥ २४ ॥

दुर्निक्षपमर्थं सहसा निर्णाय यो दुर्विविक अन्यथा वर्णयति स दुर्ग्विका । तस्य दुर्विवन्तुस्तदेव दुर्वचनमेव मूलं त्लं च बृहति । मूलं पितृधनम् । त्लमागामिनी सम्पत् । तदुमयमपि बृहति उत्पादयति । दन्तेष्ठयो वकारः।िकमेतावदेव ? न, प्रजां पुत्रादिकाम् । पश्न गवादिकान् । आयतं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विश्र्यादिति । अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विश्र्यादिति । अतेतिहासः-कस्यिचहर्षधमप्रहादः कुमालनश्चेति हो शिष्यावास्ताम् । तो कदाचिदरण्यान्महान्तो समिद्धारावाहृत्य श्रमा(१)दहृष्टिपूत पदाचार्यगृहे प्राक्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽकान्त आचार्यस्य शिद्धः पुत्रो मृतः । ततः शिष्यावाहृयाऽऽचार्यः पप्रच्छ-केनायं मारित हित । तावुभाविप न मयेत्यूचतुः । तथा पिततस्य परित्यागमदुष्टस्य परित्रहं कर्तुमश्च स्नुवन्तृषिमृत्युमाहृय पप्रच्छ—केनायं व्यापादित हित । ततो धमसङ्कः टे पिततो मृत्यूच्दन्नेव प्रश्नं ब्युवाच विविच्य कथितवान्। कथम् ? हे धर्मप्रहाद न कुमालनाय । षष्ठ्यथे चतुर्था । कुमानलस्य नेदं पतनीयमिति ।

१, दृष्टिपथ एव इति ख. पु.

धमंप्रहाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नाऽस्तीत्युक्तम् । तथा पीतरस्यास्तीत्यर्थाद्गम्यते : शीत हदन् ह व्युवाचेति । हशब्द् ऐतिह्या त्वद्योतनार्थः । प्रहादशब्दे हकारात्परो रेफश्छान्दसः ॥ २४ ॥

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणाव-रोहणानि च वर्जयेत्॥ २५॥

गर्दभयुक्तं यानं गार्दभं शकटादि। आरोहणे वर्जयेत् नाऽऽरोहेत्। तथा विषमेषु निम्नोन्नतेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं निः म्नेष्ववरोहणम् ॥ २५॥

बाहुभ्यां च नदीतरणम्॥ २६॥

तरणं तरः। बाहुभ्यां च नद्यास्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्यां' मिति वः चनात् प्लवादिना न दोषः॥ २६॥

नावं च सांशायिकीम्॥ २७॥

मिद्यते न वेति संदायमापन्ना सांशायकी नौः। जीणीं नावं वर्जयेत्। 'नावा' मिति षष्ट्यन्तपाठे नावां मध्ये सांदायिकीं नावं वर्जयेत्॥ २७॥

तृणच्छेदनलोष्टविमद्नष्ठेवनानि चाऽकारणात्॥ २८॥

तृणच्छेदनादि नाऽकारणाद्वर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याऽग्नि ज्वलनादि कारणम् । ष्टेवनस्य कारणं प्रतिक्यायादि । इतरश्च मृग्यम् ॥

यचाऽन्यत्परिचक्षते यचचाऽन्यत्परिचचते ॥ २९ ॥

यचाऽन्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तद्प्यक्षक्रीडादि वर्ज-येत् । द्विरुक्तिः प्रदनपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बचमेसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रक्ते द्वात्रिशी कण्डिका ॥ ३२ ॥

इत्यापस्तम्बधंमसूत्रवृत्तावुज्वलायामेकादशः पटलः ।।

॥ समाप्तः प्रथमः पर्नः॥

॥ श्रीः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रे उज्वलोपेते

अथ द्वितीयः प्रश्नः ॥

पाणिग्रहणाद्घि गृहमेधिनोर्वतम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् प्रश्न आद्ययोः पटलयोः प्रायण ब्रह्मचारिणो धर्मा उकाः। इतरेष्वष्टसु सर्वाश्रमाणाम्। एकादशे समावृत्तस्य। इदानीं पाणिग्रहणाः दारम्य कर्तष्यानि कर्माण्युच्यन्ते। पाणिर्यस्मि(१)न्नहिन गृह्यते तत्याः णिष्रहणम्(२)। अधिशब्द अर्थ्वार्थे वर्तते। तस्मादृष्ट्वे गृहमेहिनोगृहस्थाः अमवतोः यद्वृतं नियतं कर्तब्यम्, जातावेकवचनम्, तदुच्यते। 'पाणि- प्रहणादधी'ति वचनं(३)'भार्यादिरिग्निद्यादिवें'ति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भृदिति। 'गृहमेधिनो'रिति द्विचचनमन्यतरमरणे मा भृदिः ति(४)। वैश्वदेवं तु विधुरा अपि कुर्वन्ति॥ १॥

कालयोभीजनम्॥ २॥

कालयोहमयोरपि भोजनं कर्तद्वम्—सायं प्रातश्च, नाऽन्तरेति परिसः क्वयेयम्, भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमुकम्—

म्, भाजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवं च स्पष्टमुक्तम्— (५)'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नाऽन्तरा मोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥' इति । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते(६) शक्तौ सत्यां गृहमेधिनोरुमयोरपि काळयोरवद्दयं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रस्याऽळोपायेति ।

१. यस्मिन् कर्माणे. इति. क. ड. पु. २. चतुर्थीकर्मान्तो विवाहः इत्यधिकं ड.पु.

३. गौ. घ. ५. ७.

४. अनेकभार्यस्य एकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याऽधिकारस्य विद्यमा-नत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च । इत्यधिकं क. पु.

५. वचनमिदं मुद्रितमनुस्मृतिकोशेषु नाऽस्ति । परं तु बहुषु निबन्धेषु परं मान-वत्वेनोपन्यस्तम् ।

६. शक्तौ सत्यां कालयोर्वर्जने च प्राणाग्निहोत्रलोपः । तस्यालोपाय कालयोरवर्यं भोजनं कर्तन्यमिति द. पुस्तके पाठः ।

तथा च बोधायनः-

(१,'गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनइनंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीणी मवेत्तु सः ॥' इति । (२)अन्यत्र प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति ॥ २ ॥

अनुप्तिश्चाऽत्रस्य ॥ ३ ॥

सुद्दितार्थयोगं करणे षष्ठी भवति। (३)पूरणगुणसुद्दितार्थें ति श्रा-पनात्। अन्नेन तृप्तिं न गच्छेताम्। यावनृप्ति न भोक्तव्यम्॥ ३॥

पर्वसु चोभयोदपवासः॥ ४॥

पक्षसिन्धः पर्व । इह तु तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्द्रम्पत्योः स्पवासः कर्तब्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरिप कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५॥

यत्कालान्तरे एकस्मिन् काले भोजनं तद्पयौ(४)पनस्तमेन उपवास एव। (५)'औपवस्तं तुपवासः' इति निघण्टुः । तद्पि दिवा, न रात्रौ; श्रौते तथा दर्शनात (६)'न तस्य सायमश्नीया'दिति । तदिह (७)'एव मत ऊर्ध्व'मित्यादि मृह्ये यदुक्तं तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः॥ ५॥

नृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्भुआनौ यावनृति भुक्षीयाताम् ॥ ६ ॥ यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुक्षीयाताम् ॥७॥

'एतस्मिन्नहनी'ति न वक्तव्यम्। प्रकृतत्वात्। यथा 'तृप्तिश्चान्नस्ये' ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि भविष्यति। किं च 'पर्वस्वि'ति बहुव चनान्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'त्येकवचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नाऽतीव समञ्जलः। तस्माद्यवहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवमृद्यते। एतदर्थ-

१. बौ. ध. २. ७. २४. २. अयं भागो घ. पुस्तके नास्ति ।

३. पा. सू. २. २. ११.

४. 'वसु, स्तम्म' इत्यस्माद्देवाद्दिकाद्भावे के स्वार्थेऽणि च सति औपवस्तमिति रूपं, धातूनामनेकार्थत्वाद्रभाजने वृत्तिरिति च वेदितव्यम्।

५. नामलि. का. २. झ. व. ३८. ६. स्रापः श्रो. ३. ७. आप. गृ. ७. १७.

मेव च गृह्ये (१) प्तदहर्विज्ञानीयाद्यदहर्मार्थामावहतं इत्युक्तम् । एतस्मिन् पाणिग्रहणेऽहिन यदेनयोर्द्रम्पत्योः विषं तत् भुज्ञीयाताम् । न तु 'नाऽऽत्मार्थः माभिक्पमन्नं पाचये'(२.७.४) दिति निषेधस्याऽयं विषय इति । प्रतिसंवः तस्यं चैतत्कर्तव्यम् । यथा चैत्रे मासि स्वातौ कृतविवाहस्याऽपरस्मिन्नपि संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वातौवेव कार्यम्। पवं हि तदेवाऽहरिति भवति । प्रतिमासं तु नक्षत्रागमेऽपि चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपात्तः । तस्मात् प्रतिसंवत्सरिमदं विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । (२) यथा राज्ञामिभेषकनक्षत्रः मवं हि गृहमेधिनार्विवाहनक्षत्रभिति ॥ ७॥

अधश्च रायीयाताम्॥८॥

पतास्मन्नहनि स्थाण्डलशायिनौ स्याताम् ॥ ८॥

मैथुनवर्जनं च॥९॥

(३)मैथुनवर्जनं चैतिस्मन्नहिन कर्तव्यम्॥ ९॥

श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १०॥

स्थालीपाकश्च कर्तव्योऽपरेद्युः ॥ १० ॥

तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः॥ ११॥

तस्य स्थालीपाकस्योपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः। पतदेव क्वापयति-न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति । केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्वविषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । 'पार्वणेन व्याख्यात' इति चाऽनुपपन्नम्। न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । 'श्वो भृते स्थालीपाक' इति च व्यर्थम् । (४)'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' इति प्रवेमेचोक्तत्वात् । 'पतदहर्विजानीया'दिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम्(५)॥ ११॥

नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

लेके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति शिष्टा उपदिशन्ति ।

अपर आह—वस्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सार्वत्रिकं इति

८, आप, गृ. ८. ७. २. यथा इत्यादिमन्थः घ. इ. पुस्तकयोनीस्ति ।

३. 'एतिस्मिन्नहानि तन कर्तव्यम्' इति छ. पु. ४. आप. गृ. ७. १७.

५. सूत्रस्वारस्यं तु पर्वविषयत्व एव पश्यामः ।

शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

यत्र क चाऽग्रिमुपसमाधास्यत् स्यात्तत्र प्राचीहदीः चीश्र तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वाऽद्धिरबोक्ष्याः

ऽग्निमुपसामिन्ध्यात् ॥ १३॥

होमप्रसङ्गादिद्मुच्यते—यत्र क्व च गार्ह्य सामयाचारिके वा कर्मः णि गृहेऽरण्ये वाऽनिमुपसमाधास्यन् प्रतिष्ठापियस्यन् स्यातत्र पूर्व प्राचीः प्राग्रास्तिस्रो रेखा विलिखेत्। तत उदीचीः उद्ग्रास्तिस्रः। एवं तिस्रो लेखा लिखिलाऽद्भिरवोक्षत्। अवोक्ष्याऽनि श्रोत्रियागारादाहृत्य प्रतिष्ठाण्योपसीमन्ध्यादुः पसिमन्धीत काष्ठेरभिज्वलयेत्। तत्र(१) 'पुरस्तादुरग्वोपक्रमः, तथाप-वर्गः' इति परिभाषितम् । उपदेशक्रमात्र प्राच्यः पूर्वे लेखा लेखनीयाः तत्रश्चोदीच्यः(२)।

(३)प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारम्ममालिखेत्। अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारम्ममालिखेत्॥ (४)अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति॥ १३॥ उत्सिच्येतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपदध्यात्॥१४॥

एतद्वोक्षणशेषोद्कमग्नरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिश्चेत् । उत्सिच्याऽन्य-दुद्कं पात्रम्थ ुपद्ध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥

नित्यसुद्धानान्यद्भिररिक्तानि स्युगृहमेधिनो वतम् ॥१५॥

गृहे यावन्खुद्धानान्युद्दपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिरिक्तानि स्यः। पतद्गि गृहमेधिनोत्रतम्। पुनः 'गृहमेधिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्मणि स्वयं कर्तृत्वमेव यथा स्यात् प्रयोजककर्तृत्वं मा भूदिति।

अन्य आह—पुन 'गृहमेधिनो'रिति वचनात् पूर्वश्वत्रं बह्मचारिवि षयेऽपि 'सावित्र्या समित्सहस्त्रमादध्या' (१.२६.१.) दित्यादौ भवति । पाके तु स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधास्य'न्निति लिङ्गस्य विविश्चितः त्वात् । आयोः प्रयता' (२.३.१.) इत्यादौ भवतीति ॥ १६॥

१. आप. गृ. १. ५, ६.

२. 'एकमेवेदं कर्मलेखाकरणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततथ्व' इत्याधिकं घ.ड.पु.

३. प्राचीः पूर्व दक्षिणान्तमुदगारभ्यमालिखेत् । इति ख. च. मु.

४. अन्ये तु प्राचीदिक्षिणारम्भमालिखन्ति इति च. पु.।

अहन्यसंवेशनम् ॥ १६॥

संवेशनं मैथुनं तदहानि न कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

ऋतौ च सान्नेपातो दारेणाऽनुवतम् ॥ १७ ॥

रजोदर्शनादारभ्य षोडशाऽहोरात्रा ऋतुः। तत्र च सन्निपातः संयागो दारेण सह कर्नव्यः। छान्दसमेकवचनम्। (१) नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । अनुवृतं शास्त्रतो नियमो वतं, तद्गुरोधन । तत्र मनुः-

> (२) ऋतः स्त्रामाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः। चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोमिस्साद्वगहिंतैः ॥ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दा एकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः' ॥ (३) अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेश्वित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः । इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु-

(४)एवं गच्छन स्त्रियं क्षामां मघां मुलं च वर्जयेत्। इति। आचार्यस्तु चतुर्थीप्रसृति गमनमाह-(५)चतुर्थिप्रभृत्याषाड-षीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्रेयसमृतुगमनिम्युपदिशन्ति' इति । तदिह षोडशसु रात्रिष्वादितस्तिस्रस्मवंथा वर्ज्याः । चतुर्थ्ये-कादशी त्रयोदशी चाऽऽचार्येणाऽनुकाताः मनुना निषिद्धाः । इतरासु दशसु युग्मासु पुत्रा जायन्ते, स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चो-'त्तरामुत्तरा' मिति वचनात् षोडइयां रात्री मघादियोगाभाव गच्छतः स्सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवात । चतुर्थ्यामवम । मध्ये कल्प्यम्। एवं पञ्चदः श्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमा । मध्ये कल्प्यम् । षोडशस्वेव ग मनं गर्भहेतुः। तत्रापि प्रथमम्। एव स्थितं नियमविधिरयं-योग्यत्वे स त्यृताववश्यं सन्निपतेत , असन्निपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुम्धानः प्रत्यवेया-

दिति। तथा च दोषस्मृतिः-(६) ऋतुस्नातां तु यो भायों सन्निधौ नोपगच्छति। तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ इति। पुत्रगुणार्थितया पूर्वी पूर्वी वर्जयती न दोषः । अन्ये तु परिसङ्क्रशां

१. निल्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः इति नास्ति क. पु.

२. स. स्मृ. ३ ४६, ४७. ३. स. स्मृ. ४. १२८.

४. या स्मृ. १. ४०. ५. आ. प. गृ. ९. १. ६. बी. घ. ४. १०. २०.

मन्यन्ते—ऋतावेव साम्निपतेम्नाऽन्यत्रेति । तेषामृताविवयमादगमनेऽपि दोषाभावादोषस्मरणमनुपपम्नं स्यात् । सर्वथा विधिने भवति । राग प्राप्तत्वात्सिम्निपातस्य ॥ १७ ॥

अन्तरालेऽपि दार एव ॥ १८ ॥

अन्तरालं मध्यम्। ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सिश्वपानः स्यात् दार एव सकामे सित । यद्यात्मने। जितेन्द्रियतया न तादशं पारवश्यम् , त-थाऽपि भार्यायामिच्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवश्यं सिश्वपतेदिति । वश्यित च (१) अप्रमत्ता रक्षय तन्तुमेत' (२.१३.६.) मित्यादि । अनुवतिमित्य-नुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति ॥ १८॥

ब्राह्मणवचनाच संवेशनम् ॥ १९ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं (२) काममावि-जनितोस्सम्भवामे 'ति॥ १९॥

स्त्रीवाससैव सन्निपातस्यात्॥ २०॥

एवकारो भिन्नक्रमः। स्त्र्युपगार्थं वासः स्रीवासः। तेन सिन्नपात एव स्यात्। न तेन सुप्रक्षालिनेनाऽपि ब्रह्मयज्ञादि कर्चन्यमिति यावत्॥२०॥

यावत्सान्निपातं चेव सह शब्या॥ २१॥

यावत्सात्रिपातमेव द्मपत्योस्सह शयनम् ॥ २१ ॥

ततो नाना॥ २२॥

ततः पृथक्रायीयाताम् ॥ २२॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तब्यम् । इदमृतुकाले ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधमेसूत्रवृत्तावुज्वलायां श्रीहरदत्तविराचितायां द्वितीयप्रइने प्रथमा कण्डिका ॥१॥

१. बौ. घ. २. २. ३६. द्रष्टव्यम् ।

२. तै. सं. २. ५. १. यावस्प्रसूति संभोगं प्राप्तुयामेत्यर्थः । अयं स्त्रीभिरिन्द्रात् प्रार्थितो बरः।

अपि वा लेपान्त्रक्षाल्याऽऽचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥

अपि वा रेतस्रो रजसश्च ये लेपास्तानिङ्गिर्शं च प्रक्षाल्याऽऽचम्य अङ्गानां प्रोक्षणं शिरःप्रभृतीनां कर्तव्यम्(१)। रुचितो व्यवस्था। याव-ताप्रयतो मन्यते ॥ १॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिधितं सुखम् ॥ २ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णो ये स्वधमां वर्णप्रयुक्ता आश्रमः प्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनाऽऽन्तादनुष्ठाने स्रति परमुत्कृष्टं अपिरिमितमक्षयं सुखं स्वर्गास्वयं भवति ॥ २॥

न केवलमेतावत्। किं तर्हि ?

ततः परिवृत्ती कर्मफलकोषेण जाति रूपं वर्ण बलं मेथां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानिमिति प्रतिपद्यते तचकवदुभयोलोंकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३॥

ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लाके जन्म भवति। तस्यां च कमणां यः फल्शेषोऽभुक्तें।ऽशः, तन जाति ब्राह्मणादिकां विशिष्टे वा कुले जन्म। हवं कान्तिम्।वर्णं हेमादितुल्यम्। वर्लं प्रतिपक्षानिप्रहक्षमम्। मेधां(२) प्रन्थधारणशक्तिम् प्रज्ञां अर्थधारणशक्ति। हव्याणं स्वर्णादीनि। धर्मानुष्ठानम् इतिकरणाद्यच्याऽन्यदेवं युक्तं तत्सर्वं प्रतिपद्यते। सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः। कर्माणि भुज्यमानानि सावश्याणि भुज्यन्ते। पेहिकस्य शरीरप्रहणादेरिष कर्मफल्दवात्।धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम्।यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं इत्यादि प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तासद्यम्। तत् तस्माच्यकवरुमयोंलोकयोरिह चाऽमुध्मिश्च सुब एव वर्तते न जातु चित् दुःखे वर्तते। सुखानुबन्धेनैवाऽऽवृत्तिर्भवतीत्यर्थः॥ ३॥ शरीरोत्पत्तिसंस्कारा(३)अण्यावश्यका इति दर्शायतुं हृष्टान्तमाह—

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य चेत्रकर्मावशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४॥

चलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां ब्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चा-

१. इदमनृतुकाले इत्यधिकं ख.च. पुस्तकयोः 'शवितः इत्यादिर्मन्थोऽपि नास्ति तत्र।

२. मेघां प्रन्थप्रहणशाक्तम् , प्रज्ञां अर्थप्रहणशक्तिम् इति क. च. पु.।

३. अप्यवस्यापेक्ष्याः इति, च. पु.

स्नादिनां बीजस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे संस्कारिवशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्या-दौ कर्मावशेषे फलपरिश्वादंभेवति । त एव बीह्याद्य ऊषर उप्ता न प्र रोहिन्ति । कृष्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ताः स्तम्बक्तरयो भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्माधानादिसंस्कारसम्पन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिकता॥ ५॥

एतेने न्यायेन दुष्टकर्मफलपरिग्रद्धरप्युका वेदिवन्या । (१)तत्रोहेन पटः नीयम्-सर्ववर्णानां स्वधर्मान चुष्ठाने परमपरिमित दुःखम्। ततः परिवृक्ती कर्मफल शेषेण दुष्टां जात्यादिकामद्रन्यान्तामधर्मा चुष्ठानिमिति प्रतिपः द्यते । तञ्जक वदुमयोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजः स्य क्षेत्रकर्मविशेषामाव फलहानिरेवमिति ॥ ५॥

दोषफलपरिवृद्धाबुदाहरणमाह--

स्तेनोऽभिशस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैद्यो वा परस्मि ह्योकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैग्यो वैद्यः॥६॥

स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्ते ब्रह्महा स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुम्मिक्टाँकेऽपरिमते निरये दोषफलमनुभूय तिस्मिन् वृत्ते परिश्लीणे ब्राह्मणश्रण्डालो जायते । शुद्रात् ब्राह्मण्यां जातश्रण्डालः, राजन्यः, पौक्तसः । शुद्रारक्षत्रियायां जातः पुरुकसः । स एव पौक्तसः । प्रज्ञादित्वादण् । वैश्यो, वैणो
जायते(२) वेणुना नर्तको वैणः ॥ ६ ॥

एतेनाऽन्ये दोषफळैः कर्मिभः पारेध्वंसा दोषफलासु योग्निषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥

वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनं तस्यां वर्णपरिष्वंसायाम् । यथा ब्राह्म॰ णादयश्चण्डाळाद्याः जायन्ते । एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यां अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिदीषफलास स्करादिषु, योनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः स्वजातिपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । ते तथाऽवगन्तन्या इति ॥ ७॥

यथा चण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥

१. तत्रोक्तं व्यत्ययेन पठनीयम् । इति, घ. पु.

२. वेणुनंतंकः स एव वैणः । इति. घ. पु.

नण्डालेपस्पर्धने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां दर्धने च । उपसमः स्तमपि चण्डालप्रहणमभिष्णस्वध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वश्यते ॥८॥ अवगाहनमपासुपस्पर्धाने ॥९॥ सम्भाषायां ब्राह्मणस-मेमांष्रो ॥ १० ॥ दर्धाने उधातिषां दर्धनम् ॥ ११ ॥

उपस्पर्शने सत्यवगाहनमपां प्रायिश्चत्तम्। ऋजुनी उत्तरे द्वे सूत्रे । अस्मिन् कर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायिश्चत्ताभिधानं स्वकर्मच्युनानां निन्दार्थम् । एवं नाम निन्दितश्चण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायिश्चत्तं स एव जायते स्व-कर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ९-११॥

> इत्यास्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्वलायां द्वितीयप्रश्ने द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्बलायां द्वितीयप्रक्षेत्र प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ दितीयः पटलः ॥

आर्थाः प्रयता वैइवदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥

आर्थास्त्रैवर्णिकाः। आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा' (२.३,४) इत्युत्तरत्र दर्श-नात्। प्रयताः स्नानादिना शुद्धाः। वैश्वदेवे गृहमेधिनोभाजनार्थे पाके। गृहमेधिनो यदशनीयस्ये'(३-१२)ति दर्शनात्। अन्नसंस्कर्तर स्युः। अन्नं भक्ष्यभोज्यपेयादिकं तत् संस्कुर्युः। न स्वयं, नाऽपि स्त्रियः॥ १॥

भाषां कासं चवधुमित्यभिमुखोऽत्रं वर्जयेत् ॥ २ ॥

भाषा शब्दोबारणम्। कासः कण्ठे घुरुघुराशब्दः। क्षवधः क्षुतम्। एतत्त्रितयमन्नाभिमुखो न कुर्यात्। 'संस्कर्तारः स्यु'रिति बहुवचने प्रक् कृते 'वर्जय'दित्यकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम्॥ २॥

केशानङ्गं वासञ्चाऽऽलभ्याऽप उपस्पृशेत्॥ ३॥

केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वा । आलभ्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तिर्दे ? स्पर्शमात्रम् । केशालम्भ पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहि तम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकाल्पकं शक्तदाद्युपस्पर्शनं मा भूदिति ॥ ३॥

आर्याधिष्ठिता वा ग्रुद्रास्संकर्तारः स्युः॥ ४॥ वैवर्णिकरिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः। प्रकरणादन्नस्येति गम्यते॥४॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ५ ॥

्तेषां शुद्धाणामन्नसंस्कोर ऽधिकतानां स एवाऽऽचमनकत्यो वेदितव्यः, यस्याऽन्नं पचन्ति । यदि ब्राह्मणम्य, हृदयङ्गमाभिराद्भः । यदि क्षत्रि-यस्य, कण्ठगाभिः । यदि वैश्यस्य, तालुगाभिः । इत्दियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ५ ॥

अधिकमहरहः केश्वाइमश्रुलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥ शुद्धाः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वापयेयुः । इदमेषामधिकमार्येभ्यः॥६॥ उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७॥

सहैव वासवा स्नानं कुर्युः। आर्याणां तु परिहितं वास्रो निधाय कौ पीनाञ्छादनमात्रेणाऽपि स्नानं भवति । शुद्राणामपि पाकादन्यत्र । त- था च मनुः—

(१) न वासोभिस्सहाऽजस्रं नाऽविश्वाते जलाशये। दित ॥ ७॥ अपि बाऽष्टमीष्वेव पर्वसु वा वप्रेन्॥ ८॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपरेन् केशादीन् पर्वस्वेव वा। न प्रत्यहम् । 'वपरे'क्निति अन्तर्भावितण्यर्थः । वापयेरिन्नत्यर्थः । तथा च 'लोमनखवापन'मिति पूर्वत्र णिच्त्रयुक्तः ॥ ८ ॥

परोचमन्नं संस्कृतमग्रावधिश्रिलाऽद्भिः प्रोक्षेत्त-देवपवित्रमित्याचक्षते ॥९॥

यदि रहदाः परोक्षमन्नं संस्कुर्युः आर्थैरनिधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं स्वयमग्नावधिश्रयेत । अधिश्रित्याऽद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमञ्जे देवपवित्र-मित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवित्र कि पुनर्मतुष्याणामिति ॥ ९॥

सिद्धे को तिष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रज्ञूयात् ॥ १०॥

सिंद्ध पकेडले तिष्ठन् पाचको डिघष्ठाता वा भूतमिति प्रवृयात् । कस्मै ? य-स्य तद्श्रं तस्मे स्वामिने । भृतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्सुभृतं विराडन्नं तन्मा चायीति प्रतिवचनः ॥ ११॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः। तदश्चं सुभूतं सुनिष्पन्नम् । विराद् विराजः साधनम्। अन्नमशनम्। तज्ञमा क्षापि श्लीणं मा भू-वित्यर्थः॥ ११॥

गृहमेधिनो पद्दानीयं तस्य होमा बलर्थः स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः॥ १२॥

गृहमेषिनो यदशनीयं पक्षमकं वा उपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयक्ष वक्ष्यमाणाः कर्त्रब्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ १२॥

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधदशय्या ब्रह्मचर्ध क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३॥

तेषां होमानां बळीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमः पूर्वकं विद्याग्रहणम्(२)। तत्र द्वादशाहमध्याया स्थाण्डलशायित्वम्। ब्रह्म

१. स. स्मृ. ४. १२९

२. तथा च बौधायनः—'तेषां प्रहणे द्वादशरात्र' मित्यादि इत्यधिकं ख. प्रस्तके ।

चर्यं मैथुनवर्जनम् । (१)क्षारलवणवर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव व्रतम् , अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमयोगः तत्र च पत्न्या अपि सहाऽधिकार इति वदन्तः ॥ १३ ॥

उत्तमस्येकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥

उत्तमस्य 'उत्तमेन वैद्दायस(२.४.८.) मिति वश्व्यमाणस्य(२) 'ये भूताः प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ १४ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो इस्तेन परिमुज्याऽऽचो-क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥

बलीनां मध्ये तस्यतस्य वलेदेंशे संस्कारः कर्तब्यः।कः पुनरसो ? हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च। तं क्रत्वा बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे पश्चाद्रहणं मध्ये गन्धमाल्यादिदानाः धीमत्याद्यः। 'तस्यतस्ये'ति वचनं सत्यपि सम्भवे सक्रदेव परिमार्जनमानोक्षणं च मा भूत्। एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथकपृथग्यथा स्यादिति ॥ १५॥

औपासने पचने वा षड्भिर(चैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात्॥ १६॥

यत्र पच्यते स पचनोऽग्निः । औपासनवतामौपासने, धिष्ठुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु-तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । षक्भिरावैः (३) अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वभयो देवेभ्यस्स्वाहा, ध्रुवाय भौमाय स्वाहा, प्रवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहेत्येतैः । एते हि मन्त्रपाठ पठिताः प्राग्विवाहमन्त्रभयः विशिष्टानियमसापेक्षप्रहणत्वाचै-स्सद्द न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्नति 'अग्नये स्विष्टुः छते स्वाहे 'ति औषधहविष्केषु तस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्तः । अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठिन्त । सौविष्टकृतं षष्ठं पठिन्त । इस्तप्रहणं दर्धादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १६ ॥

१. क्षारपदार्थः आप. ध. २. १५. १४. सूत्रे द्रष्टव्यः ।

२. ये भूताः प्रचरीन्त दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बर्लि पुष्टिकामो हरामि माय पुष्टि पुष्टिपतिदेघातु ॥ इति मन्त्रः । (तै. आ. १०,६७.)

३, आप. मस्त्रप्रश्ने, १. १.

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

उभयतः पुरस्तादुपरिष्ठाश्च परिषेचनं कर्तव्यम्। कथम्? यथा पुरस्तात् उक्तं गृह्ये(१) 'अदितेऽनुमन्यस्वे'त्यादि, 'अन्वम्'स्थाः प्रासावीरिति मन्त्र-सन्नाम' इति च। सामयाचारिकेषु पार्वणनातिदेशो न प्रवर्तत इति श्वापितत्वादप्राप्तविधिरयम्। अन्ये तु परिसञ्ज्ञ्यां मन्यन्ते-परिषचन-मेव वैद्वदेवे, नाऽन्यक्तन्त्रमिति ॥ १८ ॥

एवं वलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् ॥ १८ ॥

यथा षण्णामाहुनीनां परिषेचनं तन्त्रम् , विभवात् । एवं बलयोऽपि ये एकस्मिन् दशे समवेता 'उत्तरैर्ज्ञह्मसदन'(४.२.४) इत्यादयस्तेषां
यदन्ते परिषेचनं प्राप्तं 'पश्चात्परिषेचन' मित्यनेन विद्वितं तत्सर्वान्ते
सकृत्कर्नव्यम्, न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन् सुत्रे पूर्वत्र 'तस्य तस्ये'
ति वचनाद्यथा परिमार्जनमनोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्पृथग्मवित तथा
परिषेचनमपि स्यात् । अत्र चोपदेशादेव य एकदशस्या बलयस्तेषामेव
सक्चदन्ते परिषेचनं, न याद्यव्छिकसमवेतानाम् । तेन यद्यप्यगारस्योत्त
रपूर्वदेशदशस्यादेशः, तथापि कामलिङ्गस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥१८॥

सति सूपसंसृष्टेन कार्याः॥ १९॥

सित सूपे तत्ससुंष्टा बलयः कार्याः । अन्ये त्वन्यैरापे व्यञ्जनैस्संसर्ग-मिच्छन्ति । तथा च बाँधायनः-(२) 'कामितिरेष्वायतने'ष्विति । एष एव व्यञ्जनानां संस्कारः । ।३)सूत्रस्यापि—व्यञ्जनैस्सुष्ट्रपसंसुष्टेनाऽन्नेन बलयः कार्योस्सिति सम्भव इत्यर्थः इति ॥ १९ ॥

अपरेणाडिंन सप्तमाष्ट्रमाभ्यामुद्गपवर्गम् ॥ २०॥

अपरेणाऽनिमग्नाः पश्चात् । सप्तमाष्टमाभ्यां 'धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहे' त्येताभ्यां बल्लिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २०॥

उद्घानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥

उदकं यत्र घीयते तदुद्धानं(४) मणिकाख्यम् । तस्य सन्निधौ नवमेन

१. आप मृ. २. ३. . १. बा. मृ. १. ८. १.

३. सूपस्यापि । व्यञ्जनैरपूपेन च संसृष्टेन बलयः इति. क. छ. पु.

४. अस्य विधिर्गृद्धे वास्तुनिर्माणविधौ (आप. गृ. १७. ९.) दष्टव्यः ।

'अद्भाः स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२ ॥

दशमैकादशाभ्यां 'ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रश्लोदेवजनेभ्यः स्वा ह'त्येताभ्यां अगारस्य मध्ये प्रागपवर्ग कर्तद्यम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ २३ ॥

अगारस्य य उत्तरपूर्वो देशस्तत्रोत्तरैश्रवुभिः 'गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसाः नेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे°त्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने तृतीया कण्डिका ॥३॥

श्चार्यादेशे कामलिङ्गेन॥ १॥ शय्यादेशे 'कामाय स्वाहे'त्यनेन ॥ १ ॥

(१)देहस्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥

देहली द्वारस्याऽधस्ताहारु । तस्याऽधावेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्धाः रस्य च ग्रहणम् । तत्राऽन्तिरक्षिलेक्षेन 'धन्तिरिक्षाय स्वाहे'त्यनेन ॥ २॥

उत्तरेणाऽविधान्याम् ॥ ३॥

येनाऽिषधीयते द्वारं साऽिषधानी कवाटम् । तद्गीलिमित्यन्ये । तत्रीतः रेण मन्त्रेण 'यदेजात जगाति यच्च चेष्टति नाम्नो भागो यन्नामने स्वा-हे'त्यनेन ॥ ३ ॥

उत्तरें ब्रह्मसदने ॥ ४॥

अगारस्थेत्यतुवृत्तेः तत्र यो ब्रह्मसदनाख्यो देशः वास्तुविद्याप्रासिद्धो (२)मध्येऽगारस्य । तत्रोत्तरर्दशभिः 'पृथिव्ये स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, बृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहेत्येतैः प्रागः पवर्गमित्येव ।

१. देहिन्यामिति पाठः क. पुस्तके ।

२. मध्येऽगारस्येत्यतः तस्य देशस्योपयुक्तत्वात् इत्यधिकः पाटः ख. पुस्तके ।

अपर आह— ब्रह्मा यत्र सीद्ति गाह्येषु कर्मेषु अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मस्त्ने तत्रिति ॥ ४॥

दिखणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्पवाचीन-पाणिः कुर्यात् ॥ ५॥

अनन्तराणां बळीनां दक्षिणतः पितृल्जिन 'स्वधा पितृश्य' इत्यनेन बार्लि कुर्यात्, प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्व भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्गुष्ठत-र्जन्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥

रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः॥६॥

पितृबलेरुत्तरतो रैहिबलिः कर्तस्यः । यथा देवताभ्यः तथा, प्राचीनावीरयः वाचीनपाणिरिति नाऽनुवर्नत इत्यथः । 'नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहे'ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमण्यास्ति, तथापि तहुद्रस्येव विशेषणः मिति रौह इति स्यपदेशो नाऽनुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायेरथेव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचित्तु-उत्तरो मन्त्रो रौद्रः न पशुपतिदैवत्य इत्याचक्षते । तेषां देशः प्राग्वोदग्वा पित्र्यात् ॥ ६ ॥

तयोनीना परिषेचनं धर्मभेदात॥ १॥

तयोरनन्तरोक्तयोर्बल्योरेकस्मिन् देशे समवेतयोरपि नाना पृथक् परिषेचनं कर्चन्यम् । कुतः १ धर्ममेदातः । पित्र्यस्याऽप्रदक्षिणं परिषेचनं कर्तन्यम् । इतरस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥ ७॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम्॥८॥

उत्तमेन 'ये भूताः प्रचरन्ति नकं बालिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्णाः । तेभ्यो बल्लि पुष्टिकामो हरामि माये पुष्टि पुष्टिपतिदर्धातु स्वाहे'(१) त्यनेन वैहायसं बल्लि दद्यात् । तच्च नक्तमेव । 'वैहायसामि'ति वचनादाः काश पव बल्लिक्क्षेप्यः, न छदिष्कृते देशे । तथाच बौधायनः-(२)'अथाऽऽकाश डल्क्षिपति ये भूताः प्रचरन्ती'ति ।

अपर आह—एवकारो भिन्नक्रमः। नक्तमुत्तमेनैव बिलिरिति तत्र ब हयन्तराणां रात्रो निवृत्तिः। अन्ये तु-ऊहेन दिवा बर्लि हरन्ति 'दिवा

१. अत्र ''अग्नये स्वाहा" इत्यादिकाः 'ये सूताः प्रचरन्ति' इत्यन्ताः मन्त्राः एका-ग्निकाण्डाख्यतैत्तिरायमन्त्रपाठस्याऽऽदौ महानारायणोपनिषदि च पठिताः । (महाना,६७)

२, बौ. गृ. १. ८.

बिक्टिमेच्छन्त'इति । आइवलायनके तथा दर्शनात् (१)'दिवाचारिश्य इति दिवा । नकंचारिश्य इति (बलिमाकाशे उत्सिपे)श्रक'मिति । तथा च मनुः—

(२)'दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नकंचारिभ्य एव च ।' इति ॥ ८ ॥ य एतानव्यम्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥

य एताननन्तरोक्तान् होमान् बळीश्च । अव्ययः समाहितमना भूत्वा यभोपदेशमुपदेशानितक्रमेण कुरुते । य इति वचनात्तस्योति पूर्वे गम्यते । तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च 'स्वर्गपुष्टिसंयुक्ता' इति यत् पूर्वमुक्तं तस्याऽर्थवादताशङ्का मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भ वतः, न प्रबेळरपि कर्मान्तरैर्बोधनमिति ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम्॥ १०॥

बिलहरणानन्तरं अप्रं च देयं भिक्षवे ॥ १०॥

अतिथीनेवाऽग्रे भोजयेत्।। ११॥

अतिथीन्वश्यति । तानेवात्रे भोजयेत् न स्वयं सह भुज्ञीत पूर्वे वा । एव-मतिथिव्यतिरिक्तानन्यानीप भोजयितव्यान् पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥

बालान्वद्धात्रोगसम्बन्धान्स्त्रीआन्तर्वत्नीः॥ १२॥

ये च गृहवर्तिनो बालादयः तानप्यप्र एव भोजयेत् । अन्तर्वत्नारित्येव सिद्धे स्त्रीप्रहणं स्वस्नादीनामपि प्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीप्रहणं (३)सवेत्र पूजार्थम् ॥ १२ ॥

काले स्वामिनावनार्थिनं न प्रत्याचचीयाताम् ॥१३॥

काले वैदवदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम् अवदयं तस्मै किञ्चिदेयामित ॥१३॥ अभावे किं कर्तव्यम् ? तत्राह—

(४)अभावे भूमिहदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै सतोऽगारे न श्लीयन्ते कदाचनेति॥ १४॥

^{ी.} आस्व. गृ. १. २. २. २. स. स्मृ. ३. ९०

३ सर्वपूर्वार्थ इति घ. चः षु. ४. तृणानि भूमिरुद्वं वाक् चतुर्था च सूनृता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छियन्ते कदाचन ॥ इति मनुः ॥

भूमरुपवेदानयोग्या । उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृत्वानि द्वायना-सनयोग्यानि । कल्याणी वाक् स्वागतमायुष्मते, इहाऽऽस्यतामित्यादिका । एतानि भूम्यादीनि । सताऽगोरं सतस्सत्युरुषस्य निर्धनस्याऽपि गृहे कदाचिदिप न शीयन्ते । वैदाब्दः प्रसिद्धी । अत एव तैरुपचारः कर्तव्यः । इतिदाब्दः प्रयोगादेवं धर्मका उपदिदान्तीति ॥ १४॥

एवंबृत्तावनन्तलोकौ भवतः॥ १६॥

यो गृहमेधिनो विवाहादारभ्य आन्तादेवंदृत्ते भवतः तयोरनन्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टामादिभ्योऽपि कतित्यदिनसाध्येभ्यो हुष्करमेतदा-न्तादृतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणायाऽन्धीयानायाऽऽसनसुदक्तमन्नामिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिधर्मेणाऽऽगच्छेत् तदा तस्मै आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव क्रायते-अधीयाने प्रत्यु-तथयमिति ॥ १६॥

अभिवादनावैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥ १७॥

यदि पुनरसौ अनधीयानोऽपि 'दशवर्ष पौरसस्य' (१.१४.१२.) मित्यादिना ऽभिवादो भवति तदा अभिवादनायेवात्तिष्ठेत॥१७॥

राजन्यवैद्यौ च ॥ १८॥

अधीयानाविप राजन्यवस्यो न प्रत्युत्तिष्ठेत् ब्राह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥ १८॥

(१) द्युद्रमभ्यागतं कर्माणे नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

यदि शृहो द्विजाति प्रत्यतिथिरागच्छति तदा तमुद्काहरणादौ कर्मणि नियुक्त्यात् नियुक्तिति ॥ १९ ॥ १००० । १००० । १९ १०००

🚃 🔑 🧓 अथाऽस्मै दद्यात्॥ २०॥ 🗀 🚟

अथ तिस्मन् कते मोजनं दयात् ॥ २०॥ दासा वा राजकुलादाहृत्या ऽतिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः॥२१॥ अथवा येऽस्य गृहमेधिनो दासाः ते राजकुलादाहृत्यं तं शूदमतिथिवतपूजः

१. इदमिमं च सूत्रमेकीकृतं घ. पुस्तके ।

वेयुः। अत एव इायते-छुद्राणामतिथीनां पुजार्थे त्रीह्यादिकं राज्ञा प्रामे प्रामे स्थापियतव्यीमति॥ २१॥

निलमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२॥

उपासने गुरूणा' (१-१५-१) मित्यादिना केषुचित्कालेषु यक्नोपवीतं विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे॥ २३॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतक्रत्ये भवति, न बास पवेति नियमः। तथा च मनुः —

(१) कार्पास मुप्तीतं स्याद्विप्रस्योध्वंतृतं त्रितृ'विति(२) ॥ २३ ॥ पत्र मुज्यते तत्समूद्य निर्हृत्याऽवोक्ष्य तं देशमम-त्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्याऽद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ २४ ॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत् समूह समूहन्या तत्रत्यमुच्छिष्टादिकं राशीः कृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हरेय तं देशमवीक्षत् । अनीक्ष्य ततोऽमत्रेभ्यः येषु पाकः कृतः तान्य मत्राणि तेभ्योऽन्नलेपान् व्यक्षनलेपां संकृष्य काष्टादिः नाऽवक्ष्य अद्भिस्संस्रेति । संसृज्य गृहस्योत्तरः शुचौ देशे रुद्धाः विद्यास्त्रितं निनयेत । एवं कृते वारत् शिवं समृद्धं भवतीति ॥ २४॥

ब्राह्मय आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमञ्च । ब्रह्मण एव सर्वेषामार्चार्थः स्म-येते धर्मशास्त्रेषु । इहाऽपि वक्ष्यित 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये'(२.१०.४.)स्यादि । अनुवादोऽयमापदि कल्पान्तरं वक्तुम् ॥ २५॥ तदाह—

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैद्ये वाऽध्ययनम्॥ २६॥

कर्तस्विमत्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याऽध्यापयितुरलाभ भावत् । तत्राः ऽऽपित् ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थातव्यः म् । ब्राह्मणेनेंगति वचनाद्राजन्यवैद्ययोर्नाऽयमनुकल्पः ॥ २६ ॥

१. म. स्मृ. २. ४४.

२. एतदनन्तरं बौधायनस्तु—कौशं सूत्रं वा त्रिस्त्रदृशकोपवीतम् इति, (१.८.५)

अनुगमनं च पश्चात् ॥ २७ ॥

अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं छज्ञाः दिना कियत्यपि पार्श्वे गतिमां भूदिति । सर्वशुश्च्याप्रसङ्गे नियमः— आञ्चणस्याऽनुगमनमेव शुश्च्योति । तथा च गीतमः—(१)'अनुगमनं शुश्च्ये'ति ॥ २७॥

तत ऊर्ध्व ब्राह्मण एवाऽग्रे गतौ स्यात् ॥ १८ ॥ ततोऽध्ययनाद्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाप्रतो गढछेत् ॥ २८ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तासुज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थी काण्डिका ॥४॥

सर्वेविद्यानामप्युपानिषदामुपाकृत्याऽनध्ययनं तद्हः ॥१॥
कर्मणि षष्ठी । सर्वेविद्या अङ्गविद्या अप्युपनिषद स्वाकृत्याध्येतुमारस्य तद्हरनध्यमं तिस्मिन्नहम्यध्ययनं न कर्तेव्यम् । उपनिषद्प्रहणं प्राधान्यः ख्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता, विसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥१॥

अवीत्य चाऽविवक्रमणं सद्यः॥ २॥

अधीत्य(२) 'वेदमधीत्य स्नास्य' न्नित्यवसरे आचार्यसकाशात् सबो विप्रकर्मणं न कर्तव्यं नाऽपगन्तव्यम्। प्रायेण मकारात्परामिकारमधीयते । तत्राप्येष प्रवार्थः । इकारस्तु छान्दसोऽपपाठो वा(३) ॥ २ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेदेवसुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥

यदि कार्यवद्यात् गन्तुं त्वरेत तदा गुरेराचार्यस्य समीक्षायां सन्दर्शने संभ्रये स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य यधाकामं गच्छेत्। एवं क्रते उभयोः शिष्याः चार्ययोः शिवं भवतीति ॥ ३॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य त-स्योपसङ्ग्रह्म न बीभत्समान उदकमुपस्पृशोत् पुरस्कृ-त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत्॥ ४॥

[.] ૧. મૌ, ધ. ૫. ૨. ં ૨. ક્ષાવ. મૃ. ૧૨. ૧. . .

३. एतद्नन्तरं 'उपाकरणात् परमित्यन्ये' इति क. पुस्तकेऽविकः पाठः ।

समावृत्तं चेत् शिष्यं कृतद्रारमाचार्योऽभ्यागच्छेत अतिश्थिधर्मेण । तम-भिमुबोऽभ्यागम्य । तस्योपसंगृह्य । कर्माणे पष्टी । तसुपसंगृह्य । यद्यपि तस्य चण्डालादिस्पर्शः सम्भाव्यते, तथापि न वीमत्समान उदक्सपरपृशेत् न स्नायात्। उपसंत्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्टा न वीभासमान उद्-कमुपस्पृशेत्। ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अप्रे कृत्वा। पूजालाधनान्युः पस्थाप्य यथोपदेशं गृद्योक्तेन मार्गेण मञ्जूपकेण पूज्येत्। पूजाविश्वानं गृद्धीः कस्याऽयम् जुवाद् आसनादिषु विशेषं वक्तुम् ॥ ४ ॥

तमाह-

आसने दायने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात्॥ ५॥

सिन्निहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहे अपवरकादिकं प्रविष्टे आसनादिषु निहीनतरवृत्तिः स्यात् । तरप्निदेशात् नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आः स्रोत। एवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५॥

तिष्ठन् सःयेन पाणिनाऽनुगृह्याऽऽचार्य(१)माचमयेन्॥६॥

तिष्ठिति प्रह्व उच्यते, स्थानयोगात । न हि साक्षातिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति । सब्येन पाणिना करकादिकमनुगृद्याऽधस्ताद्गृहीत्वा इतरेण द्वारमवमृश्येत्यर्थासिद्धत्वाद् नुक्तम् । एवं क्वत्वाऽऽचार्यमाचमयेत् स्वयमेव शिष्यः। पवं हि स(२) सम्मतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यः प्रहणमातिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचमयन्नेवमेवाऽऽचमग्रेदिति ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७॥

वाशब्दः समुब्चये । अन्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चत् समुदेतः लशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति॥ ७॥

स्थानासनचंक्रमणास्मितेष्वनु चिकीर्षन् ॥ ८॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्था-नादिष्वाचार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वमावी । न युगपद्भावी ॥ ८॥ सानिहिते मूत्रपुरीषवातकर्मी चैभीषाहास(३)ष्ठीवनद्

न्तस्कवन्तिःश्रङ्खणभ्रक्षेपणतालन्तिष्ठयानीति॥ ९॥

१. आचामयेत इति क. पु. २. धमंयुतः इति. घ. पु. धमंतो अवति. इति, इ.पु. **३. छेबन-्द्रति, कर्न्युः** १५०० । १८०० विकास सम्बद्धाः १८७ ।

ै वातकर्म अपानवायोहतसर्गः । उचैभीषा महता स्वनेन सम्भाषणं केनाऽपि । हासे हसनम् । ष्ठीवनं श्रेष्ठमादिनिरसनम्। दन्तस्खलनं दन्तमळा-पक्षणम् । परस्परबद्दनमित्यन्ये । निःशृङ्कणं नासिकामलनिस्सारणम् । भुक्षेपणं भूविक्षेपः। छान्दस्रो हस्वः। तालनं हस्तयोरास्फालनम् । निष्ट्यः मङ्गुलिस्फोटनम्। इतिशब्दादन्यद्पि स्वैरासनादिकम् । वर्जयेदित्यपे-क्ष्यते । पत्तानि मुत्रकर्मादीन्य चार्यस्य सन्नियौ न कुर्यादिति ॥ ९ ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनमाषा विस्नम्भपूर्वीः परिवर्जयेत्॥ १०॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनात्राणादि । भाषाः सम्भाषाद्वादुप्रसृतयः । एता अप्याचार्ये सन्निहिते(१) दारधजाविषये विसन्धं न कुर्यात् । ज्वरा-दिपरीक्षायां न दोषः॥ १०॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छे-यसांच॥११॥

ः आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्थेतरस्य वा आत्मीयेन वाक्येनः ता**दशेन** प्रतिघातं न कुर्यात् । श्रेयसां च अन्येषामपि प्रशस्ततराणां वाक्यं वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ११॥

सर्वभूतपरीवादाको शांश्च ॥ १२॥

सुर्वेषां भूतानां तिरइच।मपि । परीवादान् दोषवादान् । आक्रोशान् अश्लीलवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयेन व-र्जनार्थम् ॥ १२ ॥

ा हा अल्ला विद्या च विद्यानाम् ॥ १३ ॥

ि विद्यमा च विद्यानां परीवादाक्रोशान् वर्जयेत् । ऋग्वेद एव ओ त्रसुखः, अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादाः। तैत्तिरीयकमुव्छिष्टशास्त्रा, (२)याज्ञव्यव्यादीनि त्राह्मणानीदानीतनानि इत्यावाकोशः॥ १३॥

यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यसुपेत्य निय-मेन साध्येत्॥ १४॥

^{9. &#}x27;दारे प्रजातिषयेऽपि' इति. क. छ. पु.

२. याज्ञवत्क्यादि बाह्मणा ीदानीतनम् इति. क. छु पु 💛 🖂 🦠 💮

यया विषयाऽधीतया श्रुतया वा न विरोवेत न यशस्वी स्यात् , तामित्यर्थाः द्रम्यते । तां विद्यां पुनस्साषयेत् । यथा सम्यक् सिद्धाः भवति तथा कुः र्यात । कथम् ? आवार्य तमेवा(१)न्यं वा उपस्य उपसद्य । नियमेनाऽपूर्वा-धिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन ग्रुश्रूषादिना ॥ १४ ॥ थस्मिन्विषयेऽध्यापयितुर्निधमः-

उपाकरणाचोत्सर्जनादध्यापिवतुर्नियमे। लोमसंहरणं मांसं आदं मैथुनमिति वर्जवेत्॥ १५॥

लोमसंहरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु '(२)अव्यरुपद्यो लोमानि वापयत इति वाजसनेयकम्'' इति ॥ १५॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडशः। तत्र भवः काल ऋत्वयः। (३)भवे छन्द सीति यत्प्रत्यये(४) 'ऋत्वयवास्त्वये'ति सुत्रेण यणादेशो निपातितः । ऋत्वय द्दति रूपसिद्धः । अत्र यळोपदछान्द्सः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तम्-(५)'ऋवे वा जायाम् , नोपर्यास्ते' इति यथा॥१६॥

यथागमं शिष्येभयो विद्यासम्बदाने निवमेषु च युक्तः स्वादेवं वर्तमानः पुर्वापरान् सम्बन्धाः नात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १७॥

वेन प्रकारेणाऽऽगमः पाठार्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या सम्प्रदेशां । एवंभूते विद्यासम्प्रदाने युक्तां (६)वाहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियमोऽध्यापने Sन्यत्र च, तेष्विप युक्तः स्यात् । एवं युक्तो वर्तमानः प्वांन पितृपितामहप्रपितामहान्। अपरांश्च पुत्रपौत्रनप्तृन्। सम्बन्धान्। कर्मणि घस्र । सम्बन्धिनः पुरुषान् । आत्मानं च क्षेमे अमये स्थाने नाकः स्य प्रष्ठे । युनक्ति स्थापयति ॥ १७ ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुवा श्रोत्रेण त्वाविछः दनोदरारम्भणानास्रावान् परीवृञ्जानोऽसृतत्वाय कल्पते ॥ १८॥

१. अन्यं वा इति नास्ति च. पु. २. आप. श्री. ४. १. ५.

३. पा. सू. ४. ४. ११०. 💎 😮 पा. सू.६, १. १७५

५. बाप औ, ८. ४. ६, ७. ं ६. विहितः इति क. ह. पु. ।

यैः पुरुष आस्त्रास्यते बहिराकृष्यते । ते आसानाः शब्दादयो विष-याः। ते विशेष्यन्ते त्विष्ठ्यनोदरारम्भणान् आरभ्यन्ते(१) आळम्ब्यन्त इत्यार-म्भणाः । तत्र त्वगालम्बनाः स्रक्चन्दनाद्यः । शिश्वालम्बनाः स्त्रयूपमाः गाइयः । उदरालम्बना (२)भक्ष्यभोज्यादयः। उपलक्षणं त्वगादिब्रहणम्। पवंभूतानासानान् प्रनथादिभिः पश्चभिरिन्द्रियैः परिवृज्ञानस्सर्वतो वर्ज-यन् अमृतत्वाय भोक्षाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाइ । प्राण इति झाणम् ॥ १८॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रदेने पश्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्बलायां द्वितीयप्रइने द्वितीयः पटकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जा-तिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १॥

अविज्ञात पूर्वो यो धर्माधमध्ययनार्धमागच्छेत उपसीदेत् 'उपसचीऽ-स्मि भगवन् , मेत्रेण चक्षुषा पदय, शिवन मनसाऽनुगृहाण, प्रसीद् माम-ध्यापयेति । तस्य जालाचारसंशये सति । अभिनमुपसमाधाय ध्यत्र कचाग्नि-मित्याद्यन्यदुपदध्या(२.२.१३,१४.)दित्यन्तं कृत्वा । तत्सिन्निधौ जाति-माचारं च पृच्छेत्—'किंगोत्रोऽसि सौम्य, किमाचारश्चासीति ॥१॥

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदिः त्योऽऽतुरुयाता साधुतां चेत्प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिः

पद्यते॥ १॥

स वेत्साध्रतां प्रतिजानीते-साधुजनमाऽस्मि, अमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पत्रा, साध्वाचारश्चास्मि, पित्रेवो(१)पानेषि, शिक्षिताचारश्चास्मि, सम्यक्चावितिष, विधिवलेन तु बाल्य पव(२)स दिष्टां गतिं गतः, एतः स्मात्केवलमनधीतवेद इति, ततोऽ'शिरुपद्रष्टे'त्यादिकं मन्त्रमुक्तवा शास्तुं शासितुमध्यापयितुं धर्मोश्चोपदेष्टुं प्रतिपवेत उपक्रमेत ॥ २॥

पञ्चयद्गान्ते 'अतिथीनेवाग्रे भोजये'दित्युक्तम् । तत्प्रकारं वक्तुं तस्याऽवश्यकर्तव्यतामनेनाऽऽह-

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३॥

अतिथिगृहानभ्यागच्छन्नग्निरिव ज्वलनभ्यागच्छति । तस्मादस्तौ भोजना-दिभिरवश्यं तर्पथितन्यः । निराशमतु गतो गृहान् दहेदिति ॥ ३ ॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिश्रोत्रियलक्षणमाह—

धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रो-त्रियो भवति ॥ ४॥

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां काञ्चन शास्त्रामः

[.] १९) उपनाविधिः इति। यः हः । धुः ः २. सर्वे ः गताः इति कः वः छः ।

धीत्य श्रोतियो भवति। पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शास्ता भवति। या पूर्वैः परिगृहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशासा। तामधीत्य श्रोत्रियो भवति, न तु प्रतिवेदमैकेकामधीत्य श्रोत्रियो मवतीति। लोकिविदोधात्। लोके हि यां कांचनैकां शास्त्रामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः। अतिथिलक्षणमाह—

(१)स्वधर्मयुक्तं कुटुाम्बनमभ्यागच्छाति धर्मपुरस्कारो (२)नाऽन्यप्रयोजनः सोडतिथिभेवति ॥ ६ ॥

आदिता यच्छन्दो द्रष्टन्यः। अन्ते स इति दर्शनात्। मध्ये च श्रोः त्रियलक्षणोपदेशात्। तदुपजीवनेन सुत्रं योज्यम्। यः श्रोत्रियः स्वधमं युक्तं स्वधमंनिरतं कुटुम्बनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम्। आश्रमान्तरितासार्थमिदमुक्तम्। न हि ते पचमाना भवन्ति। भिक्षवो हि ते। अभ्यागच्छिति उद्दिश्याऽऽगच्छिति। धर्मपुरस्कारः(३)आचार्याद्यर्थं भिक्षणं धर्मः तं पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः। कर्मण्यण्। धर्मप्रयोजनः नान्यप्रयोजनः। य एवंभूत एवंभृतमुद्दिन्याऽऽगच्छिति नान्येच्छया सोऽति-थिरिति। (४)बौधायनस्तु श्रान्तोऽदृष्टपूर्वः केवलमन्नार्थी नाऽन्यप्रयोजनस्तोतिथिर्भवति। अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोपपन्नः सर्वेन्वातिथिर्मवति। अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोपपन्नः सर्वेन्वातिथीनां श्रेष्ठोऽतिथिर्भवती"ति॥ ५॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति । प्रेत्य च स्वः गंळाभः ॥ ६॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्याः सनमाहारयेत्॥ ७॥

तमितिथिमभिमुखे। इभ्यागच्छेत्। अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुरूपं प्र त्युत्थानाभिवादनादिना समेयात् सङ्गच्छेत । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत् शिष्यादिभिः । अभावे स्वयमाहरेत्॥ ७॥

शक्तिविषये नाऽबहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८॥

৭. एतदादि ११ सूत्रार्धं याबदेकीकृतम् छ. पु. २. नात्रप्रयोजनः इति क. पु.

३. आचार्थस्यार्थे इति. घ. ड. पु. ४. एतदादि ११ सूत्रे निवेशितं छ. पु. आप० घ० २६

शकौ सत्यां अवहपादमासनं न देयम् । किं तु बहुपादमेव पीठादिक मित्येके मन्यन्ते । (१)स्वमतं त्वबहुपादमपीति ॥ ८ ॥

तस्य पादौ पक्षालयेच्छद्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

द्दी शुद्री तस्य पादी प्रक्षालयेतामित्येकै मन्यन्ते । दासवत इदम्॥९॥ अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात्॥ १०॥

आभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्र-क्षालनम् ॥ १० ॥

तस्योदकमाहारयनम्पमयेनेत्येके ॥ ११ ॥

मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यामित्येके मन्यन्ते । (२)स्बमतं तु तैजसेन ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः॥ १२॥

यदा असमाइतो ब्रह्मचारी आचार्यप्रेषितः स्वयमव वाऽतिथिरभ्याः गच्छति तदा नासाबुदकमाहारयेत नासाबुदकाहरणस्य प्रयोजकः। नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति॥ १२॥

अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राऽधिका ॥ १३ ॥

अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसंवृत्तिश्चाधिका इतरस्माद्तिथेः। अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंवृत्तिः। यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तेन सह कियन्तञ्चित्कालं चक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्त-स्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः॥ १३॥

सान्त्वयित्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्येनेति ॥१४॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथि प्रियवचनेन सान्स्वयेत् । सान्स्वयित्वा गव्यादिभीरसैः फलादिभिश्च भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरपि ताव त्तर्पयेत् तृप्तिं कुर्यात् । 'अवराध्येने'ति जघन्यकल्पतां सूचवति । अप्य-नतत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि॥ १४॥

आवस्यं द्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्त-रणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १५ ॥

१. स्वयं त्वयहुपामध्यनुमन्यते इति च. पु.
 २. स्वयं तु इ. च. पु.

आवसयो विश्वामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं त्छिका । उपधानमुप्बद्देणम् । अवस्तरणमुपरिषदः । तत्सद्दितमुपधानमुपस्तरणं च । अभ्यञ्जनं पादयोः तैलं घृतं वा । एतत्सर्वे दयात् । भोजनात्प्रामूर्ध्वे वा अपेक्षिते काले । इतिशब्दाद्नयद्प्यपेक्षितम् ॥ १५ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय त्रीहीन् यवान्वा तद्र्थान्निवेषेत्॥ १६॥

यः पचिति तमनसंस्कर्तारमाद्वय तदर्थानतिश्यर्थान् न्नीहीन्यवान्वा निर्वपेत् पृथक्कत्य दद्यात्-अमुष्मे पचेति । न्नीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भु-क्तवत्सु सर्वेष्वतिथानुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

भोजनकाले त्वाह—

उद्घृतान्यन्नान्यवेचेतेदं भूया३इद३मिति ॥ १७॥

यावन्तो भोक्तारस्तावद्वा अत्रान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु क्रत्वा स्वयं संविभागं क्रत्वा तान्यन्नान्यवेशेत-किमिदं भूषः प्रभृतमिदं वेति । वि-चारे प्छतः। (१)'पूर्वे तु भाषाया'मित्येतदुपेक्षितं छान्दसोऽयं (२)प्रयोग इति ॥ १७॥

भृय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८॥

पवमवेश्याऽतिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्र्यात्॥ १८॥

हिषन्दिषतो वा नान्नमञ्जीयादोषेण वा मीमांसमा-नस्य मीमांसितस्य वा॥ १९॥

यं स्वयमतिथि द्विषन्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दोषेण मीमांसते आत्मिन स्तेयादिदोषं सम्भावयति ।यो वा दोषेण मीमांसितः यत्र छोक्तिका दोषं सम्भावयन्ति, तस्याऽस्य सर्वस्याश्चं नाइनीयात्॥१९॥ तत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २०॥

यः एवंविधस्याऽश्वमद्दनातिः स तस्य पाष्मानमेव मक्षयतीति विकासिते ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ ब्रितीयप्रश्ने षष्ठी काण्डिका ॥ ६ ॥

स एष प्रजापत्यः कुदुम्बिनो चज्ञो नित्यप्रततः ॥ १ ॥

सं एवोऽभिहितो मनुष्ययक्षः प्राजापत्यः प्रजापतिना रष्टः, तहैवत्यो घा । कुदुम्बिनो नित्यप्रततो, यक्षः नाऽग्निष्टोमादिवत् कादाखित्कः ॥ १ ॥ तस्याऽभीन् सम्पादयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हः पत्यो यस्मिनपच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २॥

योऽतिथीनां जाठरोऽिनः स आवाहनीयः, तत्र हि हूयते । यः कुटुः म्बे ग्रहे अग्निरौपासनः स गाईपत्यः, नित्यधार्यत्वात् । यिस्मन् पच्यते(१) छोकिकाग्नौ सोऽन्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः, तत्र (१)ह्यन्वाहार्ये पच्यते ॥२॥ ऊर्ज पुष्टिं प्रजां पश्चनिष्टापूर्तामिति गृहाणामङ्नाति यः पूर्वोऽतिथेरङ्नाति ॥ ३॥

योऽतिथेः पूर्वमश्नाति स ग्रहाणां कुळस्य सम्बन्धि ऊर्गादिकमश्नाति मक्षयिति विनाशयित । कर्गन्नम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्व स्मार्ते कर्म(३) कूपसाः तादि । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ ३ ॥

पय उपसेचनमन्नमाग्निष्टोमसम्मितं सर्पिषोक्थ्यसाम्मितं, मधुनाऽतिरात्रसम्मितं, मांसेन द्वादशाहसम्मित, मुद्केन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥ ४ ॥

पय उपसेचनं यस्य तदन्नम(४)िनष्टोमतुल्यम् । सर्विषा, उपसिकामिति प्रकरणाद्गम्यते तदुक्थ्यतुल्यम् । मधुनोपासिकमन्नमातिरात्रतुल्यम् । मासेन सह दत्तमन्नं द्वादशाहतुल्यम् । उदकेन सह दत्तेन प्रजाद्विभवति । आयुष्य । उपसमस्तमापि वृद्धिरिति सम्बध्यते ॥ ४॥

१. भ्राष्ट्राग्नो इति क. च. पु.

२. दर्शपूर्णमासेष्टावृत्विजां दक्षिणात्वेन यद्यमन्नं तदन्वाहायपचनम् ।

३. तडागादि इति ड. पु. तडागखननादि इति घ. पु.
अग्निहोत्रं तपस्तरं वेदानां चानुपालनम् ।
आतिथ्यं बैश्वदेवं च इष्टमित्यभिषीयते ॥
वापीकृपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामः पूर्वमित्यभिषीयते ॥

४. अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्राः ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषाः।

प्रिया अप्रियाश्चाऽतिथियः स्वर्गे लोकं गमय-न्तीति विज्ञायते॥ ५॥

प्रियाः प्रसिद्धाः अप्रिया उदासीनाः, द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

स यत्प्रातमध्यान्दिने सायामिति ददाति सवनाः न्येव तानि भवन्ति ॥ ६॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य (१)प्रातस्सवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ ६॥

यद्नुतिष्ठत्युद्वस्यत्येव तत् ॥ ७॥

यत् गन्तुमुचिष्ठन्तमितिथिमन्तिष्ठति तदुदनस्यत्येव(२) उदवसानीः या साऽस्ययक्कस्येति । प्रायेणोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्यर्थः स एव ॥ ७ ॥

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा॥ ८॥

यत् सान्त्वयति प्रशंसति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥ ८॥

यत्संसाधयति ते (३)विष्णुक्रमाः॥ ९॥

संसाधनमनुवजनम् ॥ ९ ॥

यदुपावर्तते (४)सोऽवभृथः॥ १०॥

उपावर्तनं अनुवज्य प्रत्यावनेनम् ॥ १०॥

इति ब्राह्मणम्॥ ११॥

इति ब्राह्मणिमत्यस्य सर्वेण सम्बन्धः ॥ ११॥

राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामा-त्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥

१. सवनपदार्थः १. २५. १४. (पृ. १४७) सूत्रे टिप्पण्यां विवृतः।

२. उदनसानीया नाम यज्ञसमाप्तौ कियमाणेष्टिः । उदनसाय क्रियते इत्युदनसानीया ।

३. दर्शपूर्णमासयोर्यजमानकर्तव्यतया विहिताः (आप.श्री. ४.१४.६.) पदप्रक्षेपाः ।

४. 'बारुणेनैककपालेनावसृथमवयन्ति' इति विहितस्सोमयागस्यान्ते कियमाणस्त-दक्तभूत इष्टिविशेषोऽवस्थः ।

(१)राजा अभिषिक्तः क्षत्रियः। सोऽतिथयेऽभ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसी पूजां कारयेत पुरोहितेन॥ १२ ॥

आहितारिंन चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्र्याद्-ब्रात्य क्वाड्यात्सीरिति, व्रात्योदकमिति, ब्रात्य तर्पयंस्तिवीत ॥ १३॥

यद्याहिताग्निमुद्दिश्यातिथरागच्छेत्, तत एनमितिथि स्वयमेवाभिमुख उपसर्पत्। अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कार्यन्निपि न दुष्यति। तमभ्युदेत्य व्रूयात्-व्रात्य क्वाबात्सीरिति कुशलप्रइनः। व्रते साधुर्वत्यः स एव व्रत्य इति प्जनामिधानम्। क्व पूर्वस्यां राज्यामुष्वितवानसीति। 'व्रात्योदक'मित्युदकदानम्। 'व्रात्य तर्पयंसि'त्वित गोर्सादिभिस्तर्पणम्। अनुस्वारसकारी छान्दसौ। क्रियाभेदात्प्रतिमः नत्रामितिशब्दः। एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम्॥ १३॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपांग्रु जपेत्-वृत्य यथा ते मन स्तथाऽस्त्विति, ब्रात्य यथा ते वशस्तथाऽस्त्विति, वृत्य यथा ते प्रियं तथाऽस्त्विति, ब्रात्य यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ १४॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत, तदा पुरा होमाद्रपरेणाग्नि दभैषु साद्रियत्वा 'वात्य यथा ते मन' इत्यादिमन्त्रातुगं छ जेग्त् ब्रूयात्। तत्र प्रतिमन्त्रामितिराब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णी विकल्पः । समुख्य इत्यन्ये । अत्र चाऽष्वर्युर्यजमानो वा यो(२)होता स जपेत्। तते। जुहुयात्॥१४॥

यस्योद्धृतेष्वहुतेष्विष्मिष्वितिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमः भ्युदेत्य ब्रूयात्-व्रात्याऽतिसृज होष्यामीत्यातिसः ष्टेन होतन्यमनातिसृष्टश्चेज्जुहुयाहोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५॥

उद्वोषिति बहुवचनं सम्यावसध्यापेक्षम्। यस्य तु त्रयोऽग्नयः, तस्याः

१. राजेस्येतानमिषिकानाचक्षते इस्यैतरेयबाह्मणम् । ऐ. ब्रा. ८. १४. ६.

२. अग्निहोत्रहवनकर्ता होता।

पि । अहुतेष्वित्यनेन सामानाधिकरण्यात् होमोऽपि त्रिष्विप भवति। ते नाऽऽहवनीयहोमानन्तरमातिथावागतेऽपि त्रिषु होमो न कत इति वस्य माणो विधिभंवत्येव । कः पुनरसौ १ स्वयमेनमभ्युदेत्य त्रूयात् । वृत्याः ऽतिस्ज, अनुजानीहि होष्यामीति । ततो जुहुधीत्यातिभृजेत् । अति स्ष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनितसृष्टोऽननुज्ञातो जुहुयात् , तस्य दोष माथवर्णिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह । (१)तद्त्र न पठितं तत्र प्रत्येतव्यम् । अत्र पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ १५ ॥

एकरात्रं चेदितिथान्वासयेत्पार्थिवाँ छोकानभिजयित द्वि-तीययाऽऽन्तिरिक्ष्यांस्तृतीयया दिव्यांश्चतुथ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिताँ छोकानभिजयती-ति विज्ञायते॥ १६॥

य(२)एकां रात्रिमितिथीन् गृहे वासयति, स पृथिक्यां भवान् लोकानिभ-जयति । द्वितीयया राज्ञ्या आन्तिरिक्ष्यान् । तृतीयया दिन्यान् । चतुर्थ्यां परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु लोकेषु तानभिजयति । अपरिमिताभीरात्रिभिर-परिमितान् लोकानिति विज्ञायते ब्राह्मणं भवति ॥ १६ ॥

असमुदेतश्चेदतिथित्रवाण आगच्छेदासनमुद्कमत्रं श्रो॰ त्रियाय ददामीत्येव दचादेवमस्य समृद्धं भवति १७

विद्यादिभीरहितोऽसमुदेतः । स वेदितिथिरिति ब्रुवाण आगच्छेत्तदा तस्मै आसनादिकं श्रोतियायेव ददामीत्येवं मनसि इत्वा दयात् । एवं ददतोऽस्य तद्दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायेव दत्तं भवति ॥ १७ ॥

इति द्वितीयप्रश्ने सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायासु-ज्ज्वलायां द्वितीयपद्गे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

१. नास्तींदं वाक्यं घ० पुस्तके । २. एकरात्रं इति घ. मु.

श्रथ चतुर्थः पटलः ॥

येन कृतावसथः स्यादतिथिन तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरो-हेद्या पुरस्ताचेदभिवादितः ॥ १ ॥

येन गृहस्थेनाऽतिशिः इतावस्थःस्यात् (१)इतावासः दत्तावा-सः स्यात । द्वितीययान्तिरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वितीयादिष्वहस्सु तं प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाऽष्यासनात् प्रत्यवरोहेत् । स चेत्तिसमञ्जहिन पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते तु अभिवादनार्थे प्रत्युत्तिष्ठेत् , प्रत्यवरोहेच्च ॥ १ ॥

शेषभोज्यातिथीनां स्यात् ॥२॥

'अतिथीनेवाग्रे भोजये'(२.४.११.)दित्यव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्यन्न दत्तमितथये, तन्न भुञ्जीतत्येवमथम् ॥ २ ॥

न रसान् गृहे भुञ्जीताऽनवशेषमातिथिभ्यः ॥३॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गुहेऽवशिष्यते, तथा गव्यादयो रसा न भोज्याः। सद्यस्सम्पादयितुमशक्यत्वाद्रसानाम॥३॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥

आत्मानमुद्दिश्याऽभिरूपमत्रं स्वाद्वपुपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥

गोमधुपकाहीं वेदाध्यायः ॥ ५ ॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता वेदाध्यायः । सोऽतिथिमधुपर्कमहीति, गां च दक्षिणाम् ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६॥

अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो गोमधुपर्कार्हाः । अत एव ज्ञायते— र्एकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यौ भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशेष् षणम् । वाशब्दः समुच्चये ॥ ६॥

आचार्यायर्त्विजे इवशुराय राज्ञ इति पारिसंवत्सरा-दुपतिष्ठद्भयो गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७ ॥ पतत् (२)गृद्ये व्याख्यातम् । गौरत्र दक्षिणाऽधिका विधीयते ॥७॥

१. कृतवासः दत्तवासः इति क० पु० २. आप. गृ. १३, १९

कोऽसौ मधुपर्क इत्यत आह— दिध मधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् ॥८॥ (१)गृद्योकस्याऽनुवादोऽयमुत्तरविवक्षया॥ =॥

अभाव उद्कम् ॥ ९ ॥

द्धिपयसोरलाभ उदकमि देयम् । मधुसंसृष्टीमत्येके । नेत्य-न्ये, पूर्वत्र पुनर्मधुसंस्रष्टग्रहणादिति ॥ ९॥

वेदाध्याय इत्यन्न विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्गो वेदः ॥ १० ॥

षड्भिरङ्गेर्युक्तोऽत्र वेदो गृह्यत इति ॥ १०॥ कानि तान्यङ्गानीत्यत आह—

क्रन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शक्षा च्छ-न्दोविचितिरिति॥ ११॥

छन्दो वदः । तःकल्पयति प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्रा-तेन चाऽक्रकछापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दः-करपः करुपसुत्राणि । न्याकरण अर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्याचञ्चाणं पदः पदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सुर्यादीनि ज्योतीः ष्यिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धभावे यतः कार्यः। तदः प्यथ्ययनोपयोगिनमञ्जष्ठानोपयोगिनं च काळविद्येषं प्रतिपादयदुपका-रकम्। निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव कात्स्म्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नाः दिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुखारणप्रकारं शिक्षयतीति। प्रषोदरादित्वाद्वीर्घः। गायज्यादीनि छन्दांसि यया विचीयन्ते विवि-च्य ज्ञायन्ते, सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि अङ्गसंस्तवादङ्गत्वम् ।

'मुखं ब्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते। निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे। शिक्षा घाणं तु वेदस्य इस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ॥ इति ॥ उपकारकत्वाच ॥ ११ ॥

१. ''द्घि मीध्वीत संसृज्य-त्रिवृतमेके वृतं च। पांक्तमेके धानास्सक्तं अ'' इति गृह्ये उक्तम्।

उक उपकारः, अत्र चोदयति— शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणां समान्नायसमाप्तौ चेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा॥ १२॥

शन्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शन्दार्थारम्भणनि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपः देशः । तस्य समाप्तौ स यावता प्रन्थजानेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भ वति, तत्र वेदशन्दो वर्तते । वेदयति धर्मे विदत्त्यनेनेति वा धर्मामिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणाऽनुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्प-स्त्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वक्षप प्यानुप्रवेशात् पश्चैवाऽङ्गानि । तत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति ॥ १२ ॥

परिहरति— अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः॥१३॥

अङ्गान्येव करपस्त्राणि न वेदस्बरूपाणि। पौरुषेयतया स्मरणात्। कितपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि, भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि। अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिदशब्दैः छन्दो वेदो ब्राह्मणिमत्यादिभिद्धंपदेशो न न्याय्य इति न्यायिदो सिद्धान्तः। ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ (१)करुपः स्त्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्टब्यौ। यन्तूकं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्णं उपदेश इति। नेष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति, पुरुषापराधस्स भवति। इदं तु भवानाच्छाम्-करुपसूत्रकाराणामियं प्रयोगकरूपना कुः तस्त्येति। न्यायोपवृद्धिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तब्यम्। नाऽन्या गतिः। एवं स्ति भवानपि यततां तादशस्त्यामिति। ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमवभोतस्यत इति॥ १३॥

अतिथिं निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४॥

अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य मे।जने प्रवृत्तो यत्र गते यः दवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत्-धिक्ष्यया स निराक्तत इति, तत्रैव भोजनाः द्विरम्य तस्मित्रहन्युपोष्य ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे उज्वलोपेते द्वितीयप्रश्नेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८॥

पू. मी. १. ३. ९. कल्पसूत्राणां बौधायनापस्तम्बादिप्रणीतानां यत्र साक्षाद्वेदत्विनिः राकरणं कियते किन्तु वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यं स्थाप्यते । तत कल्पसूत्राधिकरणम् ॥

श्वो भूते यथामानसं तर्पयित्वा संसाधयेत्॥ १॥ अपरेद्युस्तमन्विष्य यथामानसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्तमः

नुवजेत्॥१॥

आ कुत इत्यत आह—

यानवन्तमा यानात्॥२॥

स चेद्तिथिर्यानवान् भवति, तमा तस्याऽऽरोहणाद्वुवजेत ॥ यावन्नाऽनुजानीयादितरः॥ ३॥

इतरो यानरहितो यावन्नाऽनुजानीयात् गच्छेति, तं तावदनुवजेत्॥३॥ अप्रतीभायां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४॥

यदि तस्याऽन्यपरतयाऽनुज्ञायां प्रतीमा बुद्धिनं जायते, ततस्सीम्नि प्राप्ताः यां ततो निवर्तेत । प्रतेदीर्घश्छान्दसः । 'संसाधये' दित्यादि सर्वातिथि-साधारणम्। न निराकृतमात्रविषयम्॥ ४॥

सर्वान्वैत्रवदेवे भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः॥५॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव मागिनः कुर्वीताऽऽरव चण्डाः लेभ्यः। अभिविधावाकारः। तेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम्। तथा च मनुः—

(१)'शुनां च पिततानां च श्वपचां पापरोगिणाम्। वयसां च क्रिमीणां च शनकैर्निवंपेद्रभुवि॥ इति॥ ५॥

नाऽनईद्भ्यो दचादित्येके ॥ ६ ॥

अनहँद्भ्यश्चण्डालाद्भियो न द्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युद्यः। अदाने न प्रत्यवायः॥ ६॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७॥

उपेतः कृतोपनयनोऽसमावृत्तः । स सीणामनुपेतस्यं चोच्छिष्टं वर्जयेत न भुञ्जीत । एवं सति समावृत्तस्योन्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्हि उपेत आन्तात् कृतदारोऽकृतदारश्च खीणामनुपेतस्य चोव्छिष्टं व-र्जयेत् । एवमप्युपेतस्य यस्य कस्यचिद्पि यदुच्छिष्टं तन्होजने न दोषः स्यात्। पितुर्ज्येष्ठस्य च स्नातुरुच्छिष्टं मोकव्यम्-(१. ४. ११) इत्येतिन्य-मार्थं भविष्यति-पितुरेव भ्रातुरेवेति। यद्येवं सूत्रमेवेद्मनर्थकम्।तस्मादेव

नियमादन्यत्राऽप्रसङ्गातः । इदं तर्हि प्रयोजनम्-यदा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितुरचुपतस्योच्छिष्टं प्रति-षिष्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतद्यि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्मवित्रतिपत्तावभोज्य (१.४.१२) मिति । 'तेषामभ्यागमनं भोः जनं विवाहमिति च वर्जये'(१.१.३३) दिति च। तथा स्त्रीणामित्येतत् किमर्थम् ? मातुरुव्छिष्ठप्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः ? 'भातरि पितर्थाः चार्यवच्छुश्रूषे (१.१४.५.)ति वचनात्, 'यदुच्छिष्टं प्राश्नाति हविरुच्छि ष्टमेव त'(१.४.१,२) दित्याचार्योच्छिष्टस्य हिविष्ट्रेन संस्तवाच्च । (१) प्रमपि 'पितुज्येष्टस्ये'त्यत्र पितु श्रेहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषु चिज्ज-नपदेषु भार्थयाऽनुपेतेन च सह भोजनमाचरान्ति । तथा च बौधायनः— (२) थानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतद्जुपेतेन भोजनं स्त्रिया सह भोजन'मिति। तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि॥८॥ 'सर्वाणी'ति वचनात् भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥ ८॥ यथाश्रुति विहारे॥ ९॥

विहारे यन्नकर्माण यानि दानानि दक्षिणादीनि , तानि यथाश्रुत्येव । मोदकपूर्वाणि ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः॥

वे नित्या भाक्तिकाः भक्ताहीः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्ते अभ्यागतेभ्यः संविभागः कर्तब्यः॥ १० ॥

काममात्मानं भार्यी पुत्रं वोपद्दन्ध्यात्र त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥

दासो भूरवा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः तं आत्मासुपरोधे मापि नोपरुम्यात । किं पुनरागतार्थ तं नोपरुम्ध्यादिति(३) ॥ ११ ॥ तथा चाऽऽत्मनोऽनुपरोधं कुर्याचया कर्मसु समर्थस्यात्॥

१. नैतदपि सारम् । 'पितुज्येष्ठस्य च'इत्यत्रपितुर्प्रहणादेव तस्या अप्रसक्तेः,इति.च.पु

२. बौ. घ. १. १. १८, १९.

३. 'अतस्तं केवलं कर्मकरं नोपहन्ध्यात् इत्यधिकः पाठः कः पुस्तके ।

कर्मस अग्निहोत्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽः त्मानं नोपरुन्ध्यात् कुदुम्बी ॥ १२ ॥ अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१)'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः पोडशाऽरण्यवासिनः। द्वाञ्जिशतं गृहस्थस्याऽपरिमितं ब्रह्मचारिणः॥ आहिताग्रिरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते ज्रयः। अश्ननत एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनद्दनता'मिति॥

अधैतिसम्नातमानं नोपरुन्ध्यादिति विषये (२) इलोका बुदाहरिनत । मुनेः सन्न्यासिनः । मक्ष्या अधौ प्राधाः आस्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वात्रिंशत् प्रासाः गृहस्थस्य । प्रथमार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नेष्ठिकस्य च प्रासानियमो नास्ति । द्वितीयेन इलोकेनाः हिताग्निविषये 'कालयोर्भोजन' (२.१.२.) मित्ययमि नियमो नास्तीति(३) प्रतिपाद्यते । अनद्भद्रप्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं हृद्यास्त्रीम् । स्थान्त स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥ १३॥

इत्यापस्तम्बधमर्भसूत्रे नवमी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्जवलायां द्वितीयप्रइने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

प्तच्छ्छोकद्वयानन्तरं गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनर्नन् सुतपश्चरेत् । प्राणाः गिनहोत्रस्रोपेन अवकीणीं भवेतु सः । इत्यिचकस्सूत्रभागो घ. पुस्तके ॥
 २. क्लोकान् इति घ. पु.
 ३. प्रतिपादियतुम् इति पु. कः

अथ पञ्चमः पटलः ॥

भिच्यो निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-पित्रोर्बुभूषोऽईतश्च नियमविलोपः ॥१॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राऽऽचार्यादयो निमित्तम् । बुमूर्षा भर्तुमिच्छा । अईतो विद्यादिमतोऽग्निहोत्रादिनियमे योग्यस्याऽर्थस्याऽभावेन लोपः ॥ १॥

तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंसूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्त्यनुकः पमवद्यं देयम् । अदाने (१) प्रत्यवयात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह- (२) गुर्वर्थनिवेशौषधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनध्वंसयोगवैद्दवितितेषु द्रव्यसंविभागो बहिवेदि । भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेष्वि ति । (३)वैद्दवः जितो विद्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २॥

(४)इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥३ ॥

इन्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिशिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षते सक्चन्दनादि तन्मृदयं वा । तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति ॥ ३॥

न तदाद्रियेत ॥ ४॥

तस्मात् न तदादियेत । अदानेऽपि न प्रत्यवायः। विवाहोऽपि द्वितीयो न निमित्तं सत्यां प्रथमायां धर्मप्रजासम्पन्नायाम् । तद्र्थमिदं वचनम् । अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याऽध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिब्रहणं दायाद्यं सिलोञ्छः ॥ ५ ॥ 'सर्ववर्णानां स्वधर्मातुष्ठान (२.२.२) इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा

१. प्रत्यवायात् इति. क. घ. पु. २. गौ. ५. २१, २२.

३. विखाजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्वदक्षिणेन यजेत' इत्यनेन विहितेन या-गेनेट्वा तत्र दत्तसर्वस्वदक्षिण इत्यर्थैः ।

४. इदमुत्तरं च सूत्रमेकीकृतं च. पु.। इन्द्रियमनिमित्तम् ॥ ४ ॥ तस्नान्न तदााद्रयेते ॥ ५ ॥ इति तच्छन्दघटितं भिन्नसूत्रतया च पठितं क॰ पुस्तके ।

उच्यन्ते-पुत्राय दीयत इति दायः। तमाद्त इति दायादः। तस्य भावो दायाग्यम्, दायस्वीकारः। क्षेत्रादिषु पतितानि मक्षरीभूतानि ततइन्च्युः तानि वा धान्यानि सिल्ठशब्दस्याऽधः। तेषामुञ्छनमंगुलीभिनेसैर्वाऽऽ-दानं सिलेञ्छः। एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वक्षं। तेष्वध्ययनय- ब्रदानानि द्विजातिसामान्येन कर्तव्यतया नियम्यन्ते। इतराण्यर्थितया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युपादिइयन्ते-अध्यापनादिमिन्रेव द्रव्यमार्जयेश्व चौर्यादिभिरिति(१)॥ ५॥

अन्यच्चाऽपरिगृहीतम् ॥ ६॥

यश्वाऽन्यत् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यम् छफलादि तेनापि । जीवेदिति प्रकरणात् गम्यते । एतेन निधिब्यांख्यातः ॥ ६॥

एतान्येव क्षञ्चियस्याऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ७ ॥

पतान्येव क्षत्रियस्याऽपि स्वकर्म। अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जीये-त्वा। दण्डलब्धं युद्धलब्धं चाऽधिकम् ॥ ७ ॥

क्षत्रियवद्वैरुयस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरश्च्यः वणिज्याऽधिकम् ॥ ८॥

गोरक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः। विणिजो भावे। विणिज्या क्र-यविक्रयव्यवहारः, कुसीदं च । (१)'दूतविणग्भ्यां चे'ति यत्प्रत्ययः॥ ८॥

नाऽननृचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९॥

सङ्गस्य वेद्स्याऽध्येता प्रवक्ता चाऽनूचानः । अताहरामृत्विजं न वृणीते नाऽप्येतावद्देयमिति परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥

अवाज्योऽनधीयानः ॥ १० ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन्१०॥ क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मेत्युक्तम् । तत्कथं कर्तव्यमित्यत थाह— युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम्११

ु तथागा यथापायसुपादशान्त तथा प्रातपत्तव्यस् ११ युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तथोगा उपायसुपिदशन्ति तस्मिन्युद्ध-

१. एतदादिसूत्रचतुष्टयोक्ता विषया मानवेषु (१. ८७-९१) रलाकेषु द्रष्टव्याः ।

२. कात्या. वा. ४३४.

कर्माण युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगः ते तद्योगाः ॥ ११ ॥ न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराङावृत्ताः नामार्था वधं परिचत्तते ॥ १२ ॥

न्यस्तायुधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानिष नियन्तुमक्षमः। प्राज्ञिकः कृताञ्चालिः । पराक्षकृतः पराक्ष्मुखः । सर्व पते भीताः । तेषां युद्धे वधमार्थास्सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौतमः-(१)'न दोषो हिंसायामाहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकीः र्णकेशः इति विसर्जनीयं केचित्पठन्ति । सोऽपपाठः । पराङावृत्त इति ङकारश्छान्दसः॥ १२॥

शास्त्ररिधगतानामिन्द्रियदौर्वल्याद्विप्रतिपन्नानां शाः स्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १३ ॥

यथाशास्त्रं गर्माधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रेरिषगताः तेषाः मिन्द्रियदैविस्थात् आजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतरुच्युतानां निषिः द्वेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्ता शासिता आचार्यादिः । निर्वेषं प्रायश्चित्तः मुपदिशेत्। यथाकर्म कर्मानुक्पम्। यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजनं गमयेत् ॥ १४ ॥

तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासनं अतिप्रवर्तेरन् न तत्र तिष्ठेयुः राजानं गम-येत-पवमसी करोतीति॥ १४॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थक्कशलम् ॥ १५॥

स राजा धर्मशास्त्रेप्वर्थशास्त्रेषु कुशलं च पुरोहितं गमयेत्-विनीय-तामसाविति ॥ १५॥

स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्वात्॥ १६॥

स पुरोहितः बाह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तात्रियुञ्ज्यात् अ-नुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्जीत ॥ १६॥

अथ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह— बलविद्योषेण(२) वधदास्यवर्जे नियमैहपद्योषयेत् ॥ १७॥ ततस्ताश्चियमैरुपवासादिभिरूपद्योषयेत् । बल्लिशेषेण बलानुरूपम् ।

१. गो. घ. १०. १९. २. अत्र विषये मानवौ ८. ३८०, ३८१. इंडोको द्रष्ट्रव्यौ ।

वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि, वधं दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यत् बन्धः नादिकं बळाजुरूपं कारयेत् यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥१८॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्र उज्वलोपेते द्वितीयप्रश्ने दशमी कण्डिका ॥१०॥

पवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह — इतरेषां वर्णानामा प्राणविष्रयोगात्समवेश्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तं दण्डं स्वयमेष प्रणयेत तेषां कर्माणि समेवक्य तदनुक्रपमा प्राणिवप्रयोगात् । अभिविधाः वाकारः ॥ १॥

न च सन्देहे दण्डं कुर्यात ॥ २ ॥ अपराधसन्देहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २ ॥ किन्तु—

> सुविचितं विचित्या दैवप्रइनेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३॥

आ दैवप्रक्तेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय प्रतिपयेत उपक्रमेत ॥ ३ ॥ एवं कुर्वतः फलमाह्न

एवंवृत्तो राजोभी लोकावभिज्यति॥ ४॥

पवंभूतं वृत्तं यस्य स एवंद्रतः । अत्र मृतुः—

(१) 'अद्ग्ड्यान्दग्डयन् राजा दण्ड्यांश्चेवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्तोति(२) प्रत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥' इति ॥४॥ गुड्छतां प्रतिगुड्छतां च पथि समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्य-त आह—

🥯 🤛 राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य ॥ ६ ॥

ं राजा अभिषिकः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा तस्य

१. म. स्मृ ८, १२८. २. नरकं चैव गच्छति इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठः । आप० ध० २८

पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनाभिषिकैः । एतद्र्थमेष चेदं वचनम् । अ-न्यत्र 'वर्णज्यायसां चे' (२.११.८) ति वश्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥

आपिद शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनाऽपि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राश्चा पन्था देय इति ॥ ६ ॥

(१)यानस्य भाराभिनिहितस्थाऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वेदीतव्यः(१)॥ ७॥

यानं शकटादि । भाराभिनिहितो भाराक्रान्तः । आतुरो ब्याधितः । स्त्रियाः यस्याः कस्याश्चिति । एतेभ्यस्त्रवैरेन वर्णैः पन्था दातन्यः । इतिशब्दात् स्थविरवालक्कशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥

वर्णज्यायसां चेतरैर्वर्णैः॥ ८॥

वर्णेनोरकृष्टा वर्णज्यायांसः । तेषां चेतरैरपकृष्टैवेणेंब्राह्मणेश्च दातव्यः ॥८॥

अशिष्ठपतितमत्तोनमत्तानामात्मस्वस्त्य-यनार्थेन सर्वेरेच दातन्यः॥ ९॥

अशिष्टो मुर्कः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वेरेवंजातीयैरुत्कृष्टैरपक्वः हैर्वर्णैर्क्राह्मणैश्च । आत्मस्वस्त्ययनार्थेन स्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेन प्रयोजनेन तद्यम्, न त्वदृष्टार्थमिति । अत्र कौटिस्येन देवस्य पथः प्रमाणमुक्तः म्—(३)'पञ्चारत्ती रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ श्चुद्रपशुमनुष्याणा' मिति ॥ ९ ॥

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वे पूर्वे वर्णमा-पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

धमंचर्यया स्वधमानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शुद्धादिः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते वै-श्यादिकं प्राप्ताति । जातिपरिवृत्तौ जन्मनः परिवर्तने । शुद्धो वैदयो जायते ।

१. रुद्धस्य भारा इति घ, पु.

२. अन्धस्य पन्था बाधेरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था भारवहस्य पन्थाः । राह्मः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ इति महाभारते वनपर्वाण ।

३. को. अ. २.४·२२. 'पञ्चारत्तयः' इति अर्थशास्त्रपुस्तकेषु मुद्रितेषु । परन्तु पञ्चारत्निः इत्येषाऽजुनादो प्रन्थान्तरेष्यपि ।

तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । पवं क्षत्रिव्वैद्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वी वर्णी जघन्यं जघन्यं वर्णमाः पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥

पूर्वण गम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महा-पातकेषु 'स्तेनोऽभिशस्त' (२.२.६) इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेस्कः त्वात् ॥ ११॥

धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाऽन्यां कुर्वीत ॥ १२॥

श्रौतेषु गाह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसम्पत्तिः । प्रजान् सम्पत्तिः पुत्रवस्त्वम् । एवंभृते दारे स्रति नान्याम् । 'दारे' इति प्रकृते अन्यामिति स्त्रीलिङ्गानिर्देशादत्रार्थाद्मार्थामिति गम्यते । नान्यां भार्यो कुर्वत ने।ऽद्वहेत् ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥

धर्मप्रजयोरन्यतरस्याऽभावे कार्या उद्घाद्या । तत्रापि प्राग्यन्याधेयात् नोध्वेमाधानात् । एतद्रथमेवेदं वचनम् । उमयसम्पत्तौ न कार्येत्यु-के अभ्यतरामावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चाऽन्यतरामावे कार्यो तदा का शङ्का उमयामावे कार्येति ॥ १३ ॥

प्रागम्याधेयादित्यत्र हेतुः—

आधाने हि सती कर्माभिस्संबध्यते येवामेतदङ्गम् ॥१४॥

हि यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिस्सम्बध्यते अधि-क्रियते । कैः १ येषामग्निहोत्रादीनामेत(१)दाधानमङ्गमुपकारकम् । तैः । अ त्र 'दारे सती'ति वचनात् मृते तिस्मन्प्रामूर्ध्वे वाऽऽधानात् सत्यामिष पुत्रसम्पत्तौ धर्मसम्पर्यर्थे दारग्रहणं भवत्येव । तथा च मनुः--

(२) "भार्यायै पूर्वमारिण्यै द्त्वाऽग्रीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रयां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥" इति ।

शाधानस्याऽनारभ्याधीतस्वात करवङ्गत्वाभावस्वस्य पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये स्थापि
 तत्वात् अत्राङ्गपदमुपकारकपरतया विश्वणोति । सम्भवति हि स्वनिष्पाद्याहव
 नीयायिक्षसमपणद्वाराऽऽधानमभिद्वोत्रादिकत्नामुपकारकम् ॥

२. म. स्मृ. ५.१६८

याज्ञवल्क्योऽपि--

(१) 'आहरेद्विधिवद्दारनग्नीश्चैवाऽविलम्बयन्।' इति ।

न हि वाचिनिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तेनैतम्न चोदनीयम्-यजमानः पूर्वमन्वारम्मणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापाद्यितुं श्रान्यः । या च भायां आधानात्परमृढा सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्श्यपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं तथा तैर्यष्ट्रमर्हतीति । अन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नद्यन्तिति तस्य पुनस्संस्कारोऽपि नाऽजुपपन्नः । यानि च नाऽन्वारम्भणीयामपेक्ष्यन्ते स्मार्तानि गार्ह्याणि च तैर्धिकारस्तस्याऽप्यविकद्धः ।

ननु च प्रागम्याधानात् कर्मभिस्सम्बध्यते गाह्रींस्सार्तेश्च, तत्किमुच्यते आधाने हि सती कर्मभिस्सम्बध्यत इति ? सत्यम् , अस्मादेव
च हेतुनिर्देशाद्वसीयते-प्रागाधानात् सत्यामिप धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्दारप्रहणे नाऽतीव दोष इति। अथ यस्याहिताग्नेमीयो सत्येव कर्मण्यश्चद्धाना अशका वा भवति पुत्राश्च सृता
अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् ? । यद्येषा युक्तिः 'धर्मप्रजासम्पन्न'इति
कर्मभिस्सम्बद्ध्यत इति च, तदा कर्तव्यो विवाहः । (न च 'प्रागम्याधेया' दित्यस्य विरोधः । अन्यतराभावे कार्येत्यस्येव स शेषः । न पुन्हमयाभावे कार्यत्यस्य । मारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यविशेषणाऽहिताग्नेदीरानुन्ना
प्रतीयते-"अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दारिक्रयां कुर्वीत यद्यग्नीन्नोत्स्वेत्
लौकिकास्सम्पद्येरन् तस्य पुनरम्याधेयं कुर्वीतत्याद्दमरथ्यः, पुनराधनामित्यालेखनः, पुनरम्याधेयमित्यौद्धलोमि,रिति । तथापि तस्याप्ययः
मेव विषयः) ॥ १४ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं सस्य तस्मै कन्या न देया । यथा-हारीताय हारीतीं, वात्स्याय वात्सीमित्यादि ॥१५॥

मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः॥ १६॥

मातुर्वोनिसम्बन्धाः कन्याया मातुलादयः। चकारात् पितुरव्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका। अत्र मनुः—

(२) 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।

९. या. स्मृ. १. ८९. ु () एतत्कृष्डलान्तर्गतो भागो नास्ति घ. ६. पुस्तकयोः २. म. स्मृ. ३. ५.

सा प्रशस्ता द्विजातीनां (१)दारकर्मण्यमैथुनी ॥ व्यासः—

(२)'स्नात्वा समुद्रहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥ मातुस्सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञाने नोद्वहेदविज्ञाङ्कितः॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।' गौतमः—

(३) असमानप्रवरैर्विवाहः । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च । मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्, इति । कात्यायनः— 'प्रवर एषामविवाह इत्येतेषु प्रत्यध्यायमाहत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवाऽविवाह' इति । कारिका च भवति—

रातीयानामविवाह एषामिति येषां सूत्रकृद्बवीत्। तेषामेव विवाहः स्यात् नान्येषामिति घारणे'ति॥ शङ्कः(४)—

'दारानाहरेत्सदशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्रमपञ्चमात्पितृमाः तृबन्धुभ्यः, इति ।

वसिष्ठः--

(५)'गृहस्थो विनीतकोधहषों गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षयामः स्पृष्टमेथुनामवरवयसी स्नातृमतीं सहशीं भार्यो विन्देत । पश्चमीं मातृ-बन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः' इति ।

हारीतः(६)—

'रिवत्री कुष्ठखुद्री यश्मामयाव्यव्पायुरनार्षयम ब्रह्म समानार्षेयमित्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुक्रपाः प्रजा
भवन्तीति । आदितष्वडयिश्चयत्वादनार्षेयम् । अवेदत्वादब्रह्म । एककुल्तवात् समानार्षेयमिति । तस्मात् सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतोः
ऽनिश्चकां श्रेष्ठां स्नात्मतीं भाषीं विन्देत ।'

पैठीनसिः —असमानार्षेयां कन्यां वरयेत् । पश्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीनमातृतः पञ्च पितृतो वा'

१. दारकर्मण्यमैथुनी इत्येव मेथातिथ्यादिभिः पाठोऽङ्गीकृतः । कुल्लूकभद्रस्तु 'कर्मणि मैथुने' इति ।

२. ४. ६. एतदङ्काङ्कितानि वचनानि तेषु तेषु मुद्रितपुस्तकेषु नैवोपलभ्यन्ते ।

३. गौ.घ.४.२---५. ५. व. घ. ८.१.२.

याज्ञवल्कयः--

(१) भविष्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत्। अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्। अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पगोत्रजाम्। पञ्जमात्सप्तमानृष्वं मातृतः पितृतस्तथा॥

विष्णुः--

(२)'असगोत्रामसमानप्रवरां भार्यो विन्देत मातृतः पश्चमात् पितृतः स्सप्तमात् । नारदः--

> (३)आसप्तमात्पञ्चमाच बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युस्समानप्रवरास्तथा ।

शातातपः--

(४)'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा। इत्वा तस्यारसमुत्सर्गमातिक्रच्छ्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्य सुतामृद्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥'

मनुः--

(५)पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्नीयां मातुरेव च। मातुश्च स्नातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ पतास्तिस्रस्तु भायांचें नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्। झातित्वेनाऽनुपेयास्ताः पताति ह्युपयस्रधः॥'

बौधायनः—

(६)'लगोत्रां चेदमस्योपयच्छेत मातृत्रदेनां विसृवात्'। (७)'लगोत्रां गरवा चान्द्रायणमुपदिशेत् ॥ व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न स्वजेत् मातृवद्भगिनीवद्भर्भों न दुष्यतीति काद्यप इति विश्वायते । अथ सान्निपात अविवाहः तदाष्यायं वर्जयेत् । बोधायनस्य

१. या. स्ट. १.५२,५३.

मुदितक्लोकात्मकविष्णुत्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते परन्तु प्रन्थान्तेरेष्वस्या विष्णु-स्मृतित्वमुक्तम् ।
 ३. नार. स्मृ. व्यवहा. १२. क्लो. ७.

४. मुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशतातपस्मृतौ बृद्धशातातपस्मृतौ वा नेदं बचनमुपलभ्यते।

५. स. स्पृ. ११. १७१, १७३. ६. बौ घ. २.१.३८. ७. महाप्रवरे समाप्तिसूत्रकाण्डे । बौ. सू. (प्रवर) १३. ५५.

तत्त्रमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति विश्वायते इति । गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यबुदानि च । जनपञ्चादादेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥ एक एव ऋषियांवरप्रवरेष्वनुवर्तते । तावरसमानगोत्रत्वमन्यव्भृग्वङ्गिरोगणात् ॥' इति ।

सुमन्तुः--

(१)पितृपत्न्यस्सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलाः तत्सुता मातुलसुताः स्तस्मात्ता नोपयन्तव्या' इति ॥ १६ ॥

ब्राह्म विवाहे बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्चनारोज्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपाद्येच्छक्तिः विषयेणाऽलंकृत्य ॥ १७॥

ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धादीन् बुध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहस्वकर्मभ्यः सहकर्तन्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः, तानि कर्तुम्, प्रतिपादयेत् द्यात् । श्रीक्तिवषयेण विभक्तिप्रतिक्रपाऽयं निपातो यः थाशकीत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशकृत्यलंकृत्य द्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः। प्रजासहत्वकर्मभ्य' इति पाठे प्रजार्थे सहत्वकर्मार्थे चेति ॥ १७ ॥

आर्षे दुहित्मते मिथुनी गावी देशी॥ १८॥

ऋषिभिर्द्धे विवाहे मिथुना गाना स्त्रीगवी पुंगवश्च दुहितुमते देशा। एष आर्षः॥ १८॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपाद्येत् ॥ १९ ॥ देवैद्षेष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्याद । एष देवो विवाहः ॥ १९ ॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २०॥

यत्र कन्यावरी रहिस कामात् मिथः परस्परं रागात् संवर्तेते मिथुनीः भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयोगोत्तरकाळं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकादशी कण्डिका ॥ ११॥

शाकिविषयेण द्रव्याणि दत्वाऽऽवहरेन् स आसुरः॥१॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशाक्ते द्रव्याणि दत्वाऽऽवहेरन् कन्यां स आसुरः।(१)'वित्तेनाऽऽनितस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः। तेन क-न्याये गृहस्रेत्रामरणादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः॥१॥

दुाहितृमतः प्रोथायित्वाऽऽवहेरन् स राक्षसः ॥ २ ॥

दुद्दितृमतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोथियत्वा प्रमथ्य यत्राऽऽवहेरन् स राक्षसो विवाहः।

(२)'हत्वा मित्वा च शीषीण रुद्तीं रुद्द्भ्यो हरेत स राक्षस' इत्याश्वलायनः। अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः। द्वौ चाऽपरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूकौ।तत्राऽऽश्वलायनः-(३)'सह धर्मे चरतिमिति प्राजापत्यः। स्रुतां प्रमचां वाऽपहरेत्स पैशाच' इति। ताविह पृथङ्नोकौ ब्राह्मराक्षः सयोरन्तर्भावादिति॥ २॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

तेषां विवाहानां मध्ये आवास्त्रयो ब्राह्मार्षदैवा प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वो उतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३ ॥

यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥
प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजा९पि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता
तत्र मनुः—

(४)ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्प्वेवातुपूर्वशः । ब्रह्मवर्षेसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥ रूपसत्त्वगुणापता धनवन्तो यशस्त्रिनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ उत्तरेषु च शिष्ट्षु नृशंसानृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मसमुद्धिताः ॥

्रिपाजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराक्षसौ क्ष-त्रियस्य । आसुरं तु वैदयशूद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिद्पि ॥ ४ ॥

पाणिसमूढं ब्राह्मणस्य नाऽप्रोचितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥

१. गौ. घ. ४.११.

२. आख्व. ए. १.४.३२.

३. आइव. ए. ४.२५.

४. म. स्प्ट. ३.३९-४५:

अभिनिमुक्तादिपायश्चित्तम्] उज्जवलोपेते हितीयः प्रदनः । २२५

ब्राह्मणस्य पाणिना समूढमुपलिसं सम्मृष्टं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं ऽना-भितिष्ठेत् नाधितिष्ठेत् । प्रोक्ष्येवाऽधितिष्ठेदिति ॥ ५ ॥

अर्थिन ब्राह्मणं चाठन्तरेण नाठितकामेत्॥ ६॥ अप्रेजीसणस्य च मध्ये न गच्छेत्॥ ६॥

ब्राह्मणांश्च ॥ ७॥

अन्तरेण नाऽतिकामोदित्येव । ब्राह्मणानां च मध्ये न गच्छेत् ॥ ७ ॥ अनुज्ञाप्य वाऽतिकामेत् ॥ ८ ॥

₹पष्टम् ॥ ८॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारचीत ॥ ९ ॥ अग्निमुद्कञ्च न युगपद्धारवेत ॥ ९ ॥

नानाम्नीनां च सन्निपातं वर्जयेत् ॥ १० ॥ पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं वर्जयेत न कुर्यात् । अम्रा-वर्षित न प्रक्षिपेदित्यन्ये(१) ॥ १० ॥

प्रतिमुखमाग्निमाद्रियमाणं नाऽप्रतिष्ठितं भृमौ प्रदक्षिः णीकुर्यात् ॥ ११ ॥

यदाऽस्य गच्छतः प्रतिमुखमाग्नराद्मियते तदा न तं प्रदाक्षणिकुर्यात् स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रदाक्षणीकुर्याः दिति ॥ ११ ॥

ृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संदलेषयेत् ॥ १२ ॥ स्वस्य पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संत्लेषयेत्र बध्नीयात् ॥ १२ ॥ स्वपन्नभिनिम्रुक्तो नादवान् वाग्यतो रात्रिमासीत दवोभृत उदकमुपस्पृद्द्य वाचं विसृजेत्॥ १३ ॥

> (२)'सुप्ते यस्मित्रस्तमेति सुप्ते यस्मिन्तुदति च। अञ्जमानभिनिम्नुकाभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥'

स्वपन्नभिनिमुक्तो नाःवानभुञ्जानस्तूरणीं भूतो रात्रिं सर्वामासीत न रायीत । अथाऽपरद्युः उदक्रमुपस्पृदय प्रातः स्नात्वा वाचं विमृजेत्। अयमस्य निर्वेषः॥

[,] १, एतदनन्तरं-विनावचनम् । आवापवचने सति कुर्यातः । इत्यधिकः पाठः घ. पु.

२. अमरको. ब्र. सूर्योदयकाले यः स्विपिति सोऽभ्युदितः । सूर्यास्तकाले यः खिपिति सोऽभिनिम्नुक्तः ।

स्वपन्नभ्युदितो नादवान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥ पूर्वेण गतम् । 'उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेदिति चात्राऽपेक्ष्यते । तत्राऽस्तिमिते स्नानप्रतिषेघात् सायमेव स्नात्वा वाचं विस्तुज्य सन्ध्याः मुपासीत ॥ १४ ॥

आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

यावदङ्गानां ग्लानिभवति तावल्याणमायच्छेत् प्राणवायुमाक्च्य धारयेत् । प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यते । शक्त्यपेक्षो विकरुपः । तत्र मनः-

(१)सब्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति । प्वमावत्येद्यावदुग्ळानिः॥ १५॥

स्वमं वा पापकं दृष्ट्रा ॥ १६ ॥ पापकस्वप्नो दुस्स्वप्नः मर्कटास्कन्दनादिः। तं च द्रष्ट्वा ॥ १६॥ अर्थे वा (२)सिसाधिषन् ॥ १७॥ ं भर्यः प्रयोजनम् । तच्च दष्टमदष्टं वा साधियतुमिच्छन् ॥ १७ ॥ नियमातिकमे चाऽन्यास्मन्॥ १८॥

नियमानां 'उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादि' (१.३१.१.) त्येवमादीनामाते कमे च आतमितोः प्राणमायच्छिदिति सर्वत्र शेषः ॥ १८ ॥

दोषफलसंदाये न तत् कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मिन कर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं सम्भाव्यते न तत् कुर्यात्, यथा सभये देशे एकाकिनो गमनमिति॥ १९॥

एवमध्यायानध्याये॥ २०॥

संशय इत्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनध्याय इति संशयेऽप्येवं न तत् कर्तव्यमिति । 'सन्धावतुस्तानत' (१.९,२०.) इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैवाऽयं प्रपञ्चः ॥ २० ॥

न संशये प्रत्यचवद्ब्यात्॥ २१॥ संशयितमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवत् निश्चितवन्न ब्र्यात्॥

[.] १. सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु मनुवचनत्वेनैवोपन्यस्तमिदम् । न कुत्राऽपि तु मुद्रित मनुस्मृतिपुस्तकेषूपळभ्यते । बौधायनघर्मसूत्रे ४. १. २८. तूपळभ्यते । २. सिसामीयषुः, इति, घ. पु.

अभिनिम्रुकादिमायश्चित्तम्] उज्जवलोपेते हितीयः प्रदृनः। २२७

अभिनिम्नुकाभ्युदितकुनिख्यावदाग्रदिधिषुदिधिषू-पतिपर्योहितपरीष्टपरिवित्तपरिविश्व विदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नद्युचिकरनिर्वेः षो गरीयान् गरीयान् ॥ २२ ॥

आद्यो हो गतो। क्रनखी कृष्णनखः। इयावा द्नता यस्य स शावदत् विवर्णद्नतः। '(१)विभाषा श्यावारोकाभ्यामि' ति द्त्रादेशः। तस्य न लोपरछान्दसः। ज्येष्ठायामनूढायां पूर्वं कनीयस्या वोढा अप्रदिधिषः। पश्चादितरस्या वोढा दिधिष्वितः। ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परियद्य। ज्येष्ठः पर्योद्देतः। ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परियद्य। ज्येष्ठः पर्योद्देतः। अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः (२)परिवेत्रेतः। ज्येष्ठः (३)परिवित्तः। (४)ज्येष्ठस्य भार्यामुपयच्छमानः परिवेतः। यस्मित्रगृहतिभागे वा कनिष्ठा भागं गृह्वाति स ज्येष्ठः परिवेतः। कृतिष्ठः। परिवितः। कृतिहः परिविविदानः। चकारः पर्योधातृप्रभृतीनां समुख्यार्थः। एतेष्वः मिनिम्नकादिषु यो य उत्तरस्तिस्मंस्तिस्मन्द्वाद्यमासादिर्श्वाचेकर्निनेवां यः पूर्वमुकः तत्र तत्र गरीयान् भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र छवीः यान् । अभिनिम्नकाभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकः स्पेन भवति ॥ २२ ॥

तच्च लिक्नं चरित्वोद्धार्घमित्येके ॥ २३ ॥
यस्मिन् कौनख्यादिके लिक्ने यत् प्रायश्चितमुक्तं तच्चरित्वा तत् कौनख्यादिकं लिक्नमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्राऽहिताग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥
इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रदेने द्वादर्शा कण्डिका ॥१२॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामुज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. पा.सू.५,४.११४. २. परिवित्त हात प्रसिद्धः हति.ख.ड.च.पुस्तकेव्यपपाठः ।

३, परिवित्तिः इति ख. च. पुस्तकयोः पाठः । अत्र बोधायनधर्मसूत्रव्याख्या २, १, ३, दष्टव्या ।

४. ज्येष्ठे चागृहीतभागे कनिष्ठी भाग गृह्णाति स परिविविदानः । परिविव इतरः। इत्येव पाठो घ. पुस्तके ।

अथ षष्टः पटलः॥

सवर्णापुर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चाऽसावपूर्वा च शास्त्राविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया, ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा । अनन्यपूर्वा अन्यस्मा अदत्ता, न विद्यते पूर्वः पातिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन विवाद्धंस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे (२.११.१५) दित्यादिशास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां भाषीयां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकरपेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये' (२.१०.४) त्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । (गच्छथ इति थकारोऽपपाठः) ॥ १॥

दायेन चाऽन्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उमयोर्मातापित्रोदियेन च तेषां सम्बन्धो भवति अन्यतिक्रमश्च। च इति चेदर्थे। अञ्यतिक्रमश्चेत्, यदि ते मातरं पितरं च न ज्यतिक्रमे-युः। ज्यतिक्रमे तु दायहानिरिति।

अपर आह—'उमयोरिप दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तद्यः। अवश्यं देयो दायस्तेभ्य इति ॥ २॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥३॥

अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्कारर हिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिः । तेषु पूर्ववत्यादिषु मैथुने स्रति दोषो भवति । कस्य ? तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥ ३॥

तत्राऽपि दोषवान् पुत्र एव॥ ४॥

तत्रेति सप्तम्यास्रल्(१) 'इतराभ्योऽपि हर्यन्त' इति।ताभ्यामुमा भ्यामीप पुत्र एनऽतिरायेन दोषवान्। तत्र पूर्ववत्यामुःपन्नौ कुण्डगोलकौ (२)भित्यौ जीवति कुण्डस्स्यान्मृते भर्तरि गोलक' इति। असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति। किं तु दुष्टत्वमेव।

^() कुण्डलान्तर्गती भागी नास्ति घ. इ. पुस्तकयोः ।

१. पा. सू. ५. ३. १४.

वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—

(१) अनुलोमाः पुनरनन्तरैकान्तरद्यन्तरासु जातास्तवर्णाम्बष्टोप्र निषाददौष्यन्तपारश्चाः। प्रातिलोमास्तु स्तमागधायोगवश्चनृवैदेहकः चण्डाला' इति । एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—

(२) 'पतितेनोत्पादितः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियास्सा हि परगाः मिनी वामरिक्थामुपेयादिति । (३)'स्त्रीरत्नं दुष्कुलाद्पी'ति मनुः॥ ४॥

पुत्रेभ्यो दायभागं वश्यन् अन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः किमुः त्पाद्यितुः ? अहोस्वित् क्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पाद्यितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५॥ न केवलं ब्राह्मणमेन । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह— अथाप्युदाहरान्त-

इदानीमेवाहं (४)जनकः स्त्रीणामीच्यामि नो पुरा। यदा यमस्य सादने जनियतुः पुत्रमञ्जवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने । तस्माद्भार्यो रक्षान्त विभ्यन्तः पररेतसः। अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः। जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराधे मोधं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतिमिति ॥ ६ ॥

जनियतुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् पतावन्तं कालमहं जनको मन्यमानः इदानीमेव स्नीणामीर्घ्यामि परपुरुषसंसर्ग न सह । कदा इदानीम् ? यदा यमस्य सादने पितृछोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्यं परलोकगतस्य जनियतुरेव न क्षेत्रिण इत्यन्नवन् धर्मञ्चाः । उक्त प्वार्थः किञ्चिद्धिरोषेणोच्यते-रेतोधाः बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डाः दिकमात्मानं नयति प्रापयति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । तस्मा-स्कारणात् भार्यो रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । विभ्यतः छान्दसो नुम्। अतो यृयमप्यप्रमत्ता अवहिता भृत्वा एतं तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षय । छोडधे

१. गौ. घ.४.१६-१७. २. व. घ.१३. ६. सुद्धितव.घ. कोरोषु पाठभेदो हस्यते।

३. म. स्मृ. २. २३८.

४. 'जनक' इति सम्बुध्यन्ततया पठितं बौ. ध. २. २. ३४-३६

लट्। रक्षतेत्यर्थः । किमर्थम् ? वः युष्माकम् क्षेत्रे परबीजानि पररेतांसि मा नाप्यः । व्यत्ययेनाऽयं कर्मणि कर्तृत्रत्ययः । मा नाप्सत उत्तानि मा भूवन् । मोप्येरन् । कथामिति ? (अपर आह-परशब्दाज्जसो छुक । परे पुरुषाः वः क्षेत्रे बीजानि मा वाप्सुरिति।) यस्मात् साम्पराये परलोके जनियः तुरेव पुत्रफलं भवति वेता (१)परिणेता क्षेत्री तु एतं तन्तुं मोघं निष्प्रयोजनं कुरते आत्मसारकरोति। इतिशब्दो गाथासमाप्तौ। पतब्ब क्षेत्रिणोऽनुज्ञाः मन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा तु क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पाद्योति, यदा वा सन्तानक्षये विधवां नियुक्षते यथा विचित्रवर्धिस्य क्षेत्रे सत्यवर्ती व्यासन । तदुत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति-बीजिनः श्लेत्रिणश्च । द्यामुष्यायणश्च स भवति । तथाचा-चार्य पवाह—

(२) 'यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावपलक्षये'दिति । याञ्चवल्कयोऽप्याह--

(३)'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उमयोरप्यसौ रिक्धी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' इति । नारदोऽपि-

(४)द्यामुख्यायणको द्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक्। रिक्थादर्धे समादद्याद्वीजक्षेत्रवतोस्तथा ॥' इति ॥ ६ ॥ यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः. कथं तर्हि(५) उचध्वभारद्वाजी व्य-त्यस्य भार्ये जग्मतुः(६) वसिष्ठश्चण्डालीमक्षमालाम् । (७)प्रजापतिश्च स्वां दृहितरम् । तत्राऽऽह-

दृष्टो धर्मव्यातिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः, न धर्मः; गृह्य माणकारणत्वात् । न चैतावदेव, साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा(८) जामदः ग्न्येन रामेण पितृवचनादविचोरण मातुार्वश्चरिइछन्नम् ॥ ७ ॥

⁽⁾ एतत्कुण्डान्तर्गतीभागः ख. च. पुस्तकयोरेवास्ति । तत्र 'कथमिति' इति नास्ति।

१. 'भार्याया लब्धा' इति ख. च. पु. २. आप. श्री. १. ९. ७.

३. या. स्मृ. २. १३०. ४. नार. स्मृ. १३. ४३. ५. महाभारते द्रष्टव्यम् ।

६. म. स्मृ. ९. २३. महाभा. व. १३२. च. द्रष्टव्यम् । अरुन्धत्या एवाक्षमालेति नामान्तरम् ।

७. ता. त्रा. ८. २. १०. दष्टन्यम् । ८. कथेयं महामा, वन ११६. अ. दष्टन्या. ।

पुत्रे दानादिनिषेघः] ७ उउवलोपेते द्वितीयः प्रचनः । २३१

किमिदानीं तेषामि दोषः ? नेत्याह--

(१)तेषां तेजोविद्योषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८॥

तादृशं हि तेषां तेजः यदेवंविधेरिप पाष्मभिनं प्रत्यवयान्ति । (२) 'तद्यथेषीकात्लमग्नौ प्रोतं प्रदूयत एवं हाऽस्य पाष्मानः प्रदूयन्ते इति (३)श्रुतेः ॥ ८॥

न चैतावता ऽर्वाचीनानामिप तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुक्षानस्सीदत्यवरः॥ ९॥

तिहिति(४) नपुंसकमन पुंसकेने रियेक्शेष एकवद्भावद्य । तं व्यति क्रमं तच्च साहसमन्बीक्ष्य हृष्ट्या स्वयमि तथा प्रयुक्षानोऽवर इदानी न्तनः सीवित प्रत्यवैति । न ह्यानाः सर्व दहती त्यस्माकमि तथा शा किरिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रसङ्गेनाऽऽह—

दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विचते॥ १०॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽिप गृह्यते, त्यागसामान्यात् । क्रयधमं इति च प्रतिग्रहस्याऽिप ग्रहणम् । धमंग्रहणात् स्वीकारसामान्याश्च । अपः त्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादश्चविधेषु पुत्रेषु दस्तः क्रीतियोरिप पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठितत्वाक्षाऽयं समान्येन प्रतिषेधः । क्रितिहें १ ज्येष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्रविषयः, स्त्रीविषयो वा। तथा च वसिष्ठः—

(५)न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णायाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रातगृह्णीयाद्वा अन्यत्राऽनुह्णानाद्वतुः । पुत्रं प्रतिग्रह्णीय्यन् बन्धूनाहूय राक्षे निवेद्य निवेश्वानस्य मध्ये अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीयं व्याहृतीभिईत्वाऽद्र्रः बान्धवं सिष्ठकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयां दिति । विश्वजिति च सर्वस्वदाने गवादिवद्यत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु सर्वत्र निषद्धः । तत्र उपपातः

१. इदमिप्रमं सूत्रं पद्यात्मना निवद्धं तन्त्रवार्तिके।

२. छान्दो. ५. २४. ३. 'छान्दोग्ये श्रयते' इत्याधिकं ख. च. पु

४. पा. सू. १. २. ६९. ५. वं. घ. १५. ३-६.

केषु यात्रवल्क्य आह—

(१)'नास्तिक्यं व्रत्लोपरच सुनानां चैव विक्रयः ।' इति । बह्वचन्नाह्मणेऽपि श्रनइशेपाख्याने दृश्यते-(२) स ज्येष्ठं पुत्रं निः गृह्वान डवाचे' त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्र-विषयत्वस्य छिङ्गम् । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति ।

(३)ऋणमस्मिन् सक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति। पिता पुत्रस्य जातत्य प्रश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥१०॥ विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थे श्रूयते तस्माद्दु-हित्मतेऽतिरथं शतं देयं तन्मिथुयाकुर्यादिति तश्यां क्रयदाब्द्स्संस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

आर्षे विवाहे दुहितमते दानं किचिद्वदं श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिश्रया कुर्यात् । मिश्या कुर्यात् । (४)मा देवानां मिथुयाऽकर्भागधेय" मिति दृश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः वरायैव पुनर्दद्यादिति । तद्दानं काम्यं कामनिमित्तमः । 'यथा युक्तो विवा हस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति (२.१०.४) ऋषितुख्याः पुत्रा यथा स्युरिति ततस्व धमार्थं न प्रजार्थम्, विक्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहिकयायां क्रयशब्दः कचित् स्मृतौ दश्यते, स संस्तुतिमात्रम् :द्रव्यप्रसादसास्यात् । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम्। कुतः ? हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धा दम्पत्योरिति । आर्षे दुहित्मते मिथुनौ गावौ देयावित्यत्राप्येष एव न्यायः।

अत्र मनः-

(५)'यासां नाऽऽदद्त्ते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः। अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥' इति । पतश्च सर्वे 'दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विद्यत्र इत्यस्य व्यभिचारः निवृत्वर्थे कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः -

एकधनेन ज्येष्ठं तोषियत्वा ॥ १२ ॥ इत्यापस्तम्बर्घमसुत्रे ब्रितीयप्रश्ने त्रयोदशी कण्डिका॥ १३॥

१. या. स्मृ. प्रा. २३६.

२. ऐ. ब्रा. ७. ३.१५.

३. पे. बा. पं. ७. 🐇 ४. ते. सं. १. ३. ९. 🕟 ५. म स्मृ. ३. ५४.

अथ दायविभागः—

जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत समं क्लीवमु-न्मत्त पतितं च परिहाप्य ॥ १ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वाः जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषाम्। सामान्याभिधानात् क्रमागतं स्वयमाजितं च क्लीबादीन् वर्जयिता । क्लीः बादिग्रहणं जास्यन्धादीनामण्युपलक्षणम् । यथाह् मनुः—

(१)'अनंशी क्लोबपतिती जात्यन्धवधिरी तथा। उन्मज्ञडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥' इति।

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे तेऽप्यंशहराः। एवमुन्मत्तपतितौ(२) निवृत्ते निमित्ते क्लीबादयस्तु न भर्तब्याः। अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तर-वशाद्याह्यः। तत्र नारदः—

> (३)'मातुर्निवृत्ते रजसि प्रतासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि मरणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥' इति।

यदा पुत्राणां पृथकपृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवतः सोऽपि कालः । 'तस्माद्धम्यां पृथक्तिये'ति(४) दर्शनादिति । 'जीविन्ने'तिवचनं जीवः न्नेवाऽवश्यं पुत्रान् विभजेत् एष धर्म इति प्रतिपाद्नाय । अन्यथा तदः नर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जितं पितुरिच्छया विषमविभागो दर्शितः । न स धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्योते न दर्शितः । आत्मन पवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वश्यति च 'जायापत्योनं विभागो विद्यते' (२. १४. १६) इति ।

केचिन्तु पितुर्द्वावंशावित्यादुः । 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिते' ति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणा-मेकैक पद्यांशस्सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्यं आत्मनस्त्वाधिक्येऽपि न दोषः ।

तत्र हारीतः—

'पिता ह्यात्रयणः पुत्रा इतरे प्रहाः यद्यात्रयणः स्कन्देदुपदस्येद्वा

१. 'अनहीं' इति ड. पु. म. स्मृ. ९. २०१.

२. ब्रुस्यिनीमत्ते क्लोबादयस्तु न भतैब्याः, इति ड. पु. उन्मत्तपतित्तौ निवृत्तनिः मित्तौ. इति च. पु.

३. नार. स्तृ १३. ३. ४. म.स्मृ.९.१११. वचनात् इति. क.घ. पुस्तकयोः । आप० ध० ३०

इतरेभ्यो गृह्णीयादि 'ति

विभागादृर्ध्व वित्रोजीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो प्राह्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १ ॥

अथ मृते कुटुाम्बनि तद्धनस्य गतिमाह-

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥

'पुत्राभावे' इति वचनात् सःसु पुत्रेषु त एव गृह्वीयुरविशेषाःस-मम्। तत्र नारदीये विशेषः—

- (१)'यिच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्वाणे पैतृकं च यतः । भ्रातृभिस्तिद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥' इति ॥ कात्यायनस्तु—
- (२) भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् । विभागकाळे देयं तिद्रिक्थिभिस्सर्वमेव तु ॥ इति ॥ अत्र याज्ञवहक्यः--
- (३)'पितुरूघं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरे' दिति । तदत्र नोक्तं पुत्रेरेव सह वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—
- (४)'पिता रक्षित कौमारे भर्ता रक्षिति यौवने।
 पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहिति ॥' इति।
 पवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुललब्धं स्वयमार्जितं च तत्पुत्रा अः
 प्रचाश्च दुहितरस्समं गृह्णीयुः।
- (५)स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अप्रता चेत्समृढा तु लमते (६)मानमात्रकम् ॥इति बृहस्पतिः। पितृकुललब्धं चाऽप्रता एव दुहितरः।
 - (७)मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः । दित मनुः । अथाऽप्रता दुहितरः पुत्राश्च जननी तदा ।
 - (८)जनन्या संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः॥ भजेरन्मातुकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः। इति मानवमेव।

^{9.} ना. स्मृ. **१३. ३२**.

२. कात्यायनीयस्मृतौ नास्ति.

३. या. स्मृ. २.१२३.

४. म. स्मृ. ९. ३. बौ. ध. २. २. ४६.

५. मुद्रितबृहस्पितिस्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते । परन्तु 'जनन्यां संस्थितायां' (९. १९२.) इतिस्लोकव्यानावसरे कुल्लूकभट्टेनेदं वचनं बृहस्पितवचनत्वेनैवोदाहृतम् । ६. सा न मातृकम्, इति इ. पु. ५. म. स्मृ. ९. १९२.

अत्र व्यासः--

- (१) 'असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात्। संस्कार्था भ्रातृभिज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि॥' इति। अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः:--
- (२)'ब्रह्मक्षत्रियविर्द्भूद्रा विद्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात्। चतुःख्रिद्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षत्रजाख्रिद्येकभागा विड्जौ तु द्येकभागिनौ ।' ६ति । मानवे च स्पष्टमुक्तम्--
- (३) सर्वे वा रिक्थजातं तद्द्यधा प्रविभज्य तु ।
 धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥
 चतुरोंऽशान् हरेद्विप्रः त्रीनंशात् क्षत्रियासुतः ।
 वैदयापुत्रो हरेद्द्द्यंशमंशं श्रुद्धासुतो हरेत् ॥ इति ।
 यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्वयेकभाः
 गाः। यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रस्सा सर्वे हरेत् श्रुद्धापुत्रवर्जम् ।
 यथाह देवलः--
 - (४) आनुलोम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभाग्भवेत् । निषाद एकपुत्रस्तु विप्रत्वस्य तृतीयभाक् ॥ द्वौ सपिण्डस्सकुल्यो वा स्वधादाता तु तं हरेत्' इति ।

निषादः पारदावः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—
(५)न प्रतिग्रहभूदेया क्षात्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्यस्य पिता द्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥
श्रद्यां द्विजातिमिर्जाता न भूमेर्भागमहीति ।
सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति ॥

याञ्चवल्कयः--

- (६)जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वंधैभागिनम् ॥' इति । भार्स्भविषये विष्णुः--
 - (७)मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य' इति । अत्र, औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रज्ञौ पुत्रिकास्रुतः।

१. २. ४. ५. ७. इमानि वचनानि सुद्रित तत्तद्ग्रन्थेषु नोपळभ्यन्ते । ३. म स्मृ. ७. १५२. १५३. ६. या. स्मृ. २. १३३.

पुनर्भवश्च कानीनस्सहोढो गूढसम्भवः। दत्तः कीतस्स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चाऽपविद्यकः। यत्र क्रचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च। अनेनैव क्रमेणेषां पूर्वाभावे परः परः। पिण्डदें। ऽशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थिताः।

औरसो धर्मपत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्वः मुक्तः । गौतमः(१)-'पितोत्सुजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्नि प्रजापति चेष्ट्रास्म-दर्थमपत्यामिति संवाद्ये'ति ।

बृहस्पतिः—

'एक एवौरसः पित्रये धने स्वामी प्रकीर्तितः। तत्त्वत्या पुत्रिका मोका भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः॥' इति । मनुः--

(२)पुत्रिकायां कतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते। समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठाता नास्ति हि स्त्रियाः॥ इति । याञ्चवरुक्यः--

(३)अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्यी पिण्डदाता च धर्मतः॥ इति । अयमेक प्वोत्पादयितुर्वीजजः, क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः। बृहस्पतिः--

'पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रस्स्वर्गप्राप्तिकराबुभौ। रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समी सम्परिकीर्तितौ ॥' इति । काइयपः--

'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुळाघमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला॥ उदकं स्पर्धिता या च या च पाणिगृहीतिका। अधि परिगता या च पुनर्भूषस्वा च या '॥

कात्यायनः —

क्कीबं विहाय पतितं या पुनर्लमते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातः व्यक्तमुत्पाद्कस्य सः॥ इति । मनु:--

(४)पितृवेश्यनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः।

9. गों, घ. २८. १८.

२. म. स्य. ९. १३४.

३. वा. स्प्ट. २. १२७. 🐪 ४. म. स्प्ट. ९. १७२.

तं कानीनं वदेकाम्ना वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥' इति । नारदः--

- (१)कानीनश्च सहोढश्च गृदायां यश्च जायते । तेषां वोढा पिता श्चेयस्ते च भागहराः पितुः ।' इति ॥ वसिष्ठः--
- (२)'अप्रत्ता दुिहता यस्य पुत्रं विन्देत तुस्यतः। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥' इति । अनुदायामेव मृतायां मातिर मातामहस्य पुत्रः। अन्यथा वोदुः। मनुः--

(३)'या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। बोद्धस्स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते।

(४) उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायत कस्यचित्। स गृहे गृढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तस्यज्ञः॥

दत्तः पूर्वमेवोकः । पैठीनसिः--'अथ दत्तक्रीतक्रत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिप्रहेण द्यार्षेयेण जाताः ते असंगतकुलीना द्यामुष्यायणा भवन्तीति ।

मनु:--

(५)भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरव्रवीतः॥

(६)क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे मातापित्रोर्थमन्तिकात्। स क्रीतकस्सुतस्तस्य सहशोऽसहशोऽपि वा ।

(७)मातापितृविद्वीनो यस्त्यको वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

(८)सदशं तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवार्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विश्वेयस्तु क्रात्रिमः ॥

(९)मातापित्रभ्यामुत्सृष्टं तयोरम्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृद्धीयादपविद्धः स उच्यते ॥ इति । सर्वे पते समानजातीयाः,

(१०)सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥

इति याजवल्क्यवचनात्।

१. ना. स्मृ. १३. ४. २. व. स्मृ. १७. २५ ३. म. स्मृ. ९. १७३.

४, म. स्पृ. ९. १७०. ५. म. स्पृ. ९. १८२. ६. म. स्पृ. ९. १७४.

७. म. स्मृ. ९. १७७. ८. म. स्मृ. ९. १६९. ९. म. स्मृ. ९. १७१.

90. या. स्मृ. २. १३३.

विष्णुः—'यत्र क्वचनोत्पादितस्तु द्वादशः, इति । यात्रवल्क्यः—

(१)'पिण्डर्दोऽशहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः।' इति मनुः—

(२)'श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमईति ।' इति । 'क्रमादेते प्रवर्तग्ते सृते पितरि तद्धने । नारदः—

(३)ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तद्वाप्नुयात्॥^१ इति । देवलः—

'सर्वे द्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनदत्पन्ने तेषु ज्येष्ठयं न तिष्ठति । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशमागिनः। शेषास्तमुपजीवेयुर्यासान्छादनसम्भृताः॥' शति ।

मनुः—

(४) 'षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रद्धात्पैतृकाद्धनात्। औरस्रो विमजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥' इति । बृहस्पतिः—

'क्षेत्रजाद्यास्सुतास्त्वन्ये पञ्जषट्सप्तमागिनः' शति । हारीतः—

'विभिज्ञिष्यमाण एकविशं कानीनाय दद्याद्विशं पौनर्भवायैकोन-विशं द्यामुखायणायाऽष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेतरानौर-साये'ति।

वसिष्ठः-

(५) ''पुत्रं प्रतिष्रहीष्य'न्निति प्रक्रम्य 'तिस्मिश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते चतुर्थमागभागि'ति ।

प्रमतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यहाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्माभि-स्सम्बन्धो दायेनाऽन्यतिकमश्चोभयो'रिति तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षे-त्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितन्यम्।

अधाऽविभाज्यम् ।

अत्र मनुः—

(६) अनुपन्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

^{9.} या. स्प्ट. २. १३२० २. म स्मृ. ९. १८४. ३, ना. स्प्ट. १३. ४९. ४. म. स्प्ट. ९. १३४. ५. न. घ. १५. ६. ९. ६. म. स्प्ट. ९, २०८.

स्वयमहीते लब्धं तन्नाऽकामो दातुमहती'ति। कात्यायनः

> 'नाऽविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् कवित्। समं यिद्याधनानां तु देयं वैद्यन तद्धनम्॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तियद्यो यदाऽन्यतः। तया प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

ब्यासः-

'पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत्। तस्य तम्राऽपहर्तव्यं(१) शौर्यहार्यं तथैव च ॥' इति । यात्रवल्क्यः-

(२) "क्रमाद्भ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत यः। दायादेश्यो न तह्याद्विचया लब्धमेथ च॥ पत्यौ जीवति यस्स्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥' ब्यास:-

'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्जिद्वाहनायुधम्। शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥ ्तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः॥

इति पुत्रदायविभागः । तद्भावे तु सृतस्य यः प्रत्यासन्नः सिपण्डः, स किम् ? 'दायं हरेते'ति (१४.५.) वश्यमाणेन सम्बन्धः।

(३)'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदातैषां सापिण्ड्यं साप्तपृरुषम् ॥'

इति सपिण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नस्स स गृह्वीयादिति। भायी तु रिक्थग्राहिणस्सिपण्डाद्या रक्षेयुः, न तु दायग्रहणमित्याचार्यः स्य पक्षः। श्रूयते हि-(४)'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति। मनुरपि--

(५)'अनिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः--'अन्यत्र ब्राह्मणारिक तु राजा धर्मपरायणः।

१. शौर्य विद्याघनं तथा इति. घ. पु. शौर्य भार्याघनं तथा इति. ड. पु.

[्] २. या. स्मृ. २- १९९. ३. मत्स्यपु. छ. १८ इळो. २९. ४. तै.सं. ६, ५. ८.

५. म. स्मृ. ९. १८. निरिन्द्रिया ह्ययन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः, इति मुद्रितः पुस्तकपाठः । बोधायनसूत्रे तु प्रायस्संवदति (३.२. ४७.) पाठः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिस्स्मृतः ॥
अन्नार्थे तण्डुरुप्रस्थमपराह्ने तु सेन्धनम् ।
वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।
वसनस्याऽशनस्यैव तथैव रजकस्य च ॥
धनं व्यपोद्य तच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् ।
(१)धूमावसानिकं प्राद्यं सभायां स्नानतः पुरा ।
वसनाशनवासांसि विगणस्य घवे मृते ॥' इति ।

व्यासः--

'द्विषाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो घनस्य तु । यद्य मर्त्रा धनं दत्तं स्ना यथाकाममाष्त्रयात्॥' इति ।

पणानां द्वे सहस्रे परिमाणमस्य द्विषाहस्नः। एष परो दायः स्त्रिया नाधिक इति। एतत् प्रभूते धने, ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति शङ्काः याम्। एवं (२)'एत्नी दुहितरश्चे'त्यादीनि यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्यवमेव द्रष्ट्व्यानि। गौतमस्तु पुत्राभावे पत्न्यास्सपिण्डादिमिस्सः मांशमाह-(३)'पिण्डगोत्रिषेसम्बन्धा रिक्यं मजेरन्। स्त्री चाऽनपत्यस्ये' ति। अस्यार्थः-अनपत्यस्य रिक्यं पिण्डसम्बन्धात्सपिण्डाः प्रत्यासः सिक्रमेण भजेरन्। तदभावे गोत्रसम्बन्धास्सगोत्राः। तदभावे ऋषिसः म्बन्धास्समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च। (अत्र स्त्रियाः पृथ्वङ्गेनदेशात् च शब्दाः यदा सपिण्डा भजेरन् तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृह्णीयात्। ततश्च 'पितुक्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरे'दिति सपिण्डादिमिस्सहप्रहणमुक्तमिति। वयमण्येतमेव पक्षं रोच्चयामहे)। अत्र पितरि भ्रातरि सोदर्ये च जीवति सोदर्यो भ्राता गृह्णीयादित्येके मन्यन्ते। तथा च शङ्का-

'अपुत्रस्य स्वर्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि, तद्भावे मातापितरौ लभे यातां, पत्नी वा ज्येष्ठे'ति ।

देवलः--

'ततो दायमपुत्रस्य विभजरेन् सहोदराः । कुल्या दुहितरो वापि भ्रियमाणः पिताऽपि च ॥ सवर्णो भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम्॥' इति ।

१. धूमावसानिकं श्रान्यं सन्ध्यायां स्नानतत्परा । इति ङ भूमावसानिकं इति. घ. पु.

२. या. स्मृ. २. १३८. ३. गी. ध. २८. २१, २२.

^() कुण्डलान्तर्गतो सागः च पुस्तकेऽधिकपाठतया परिगणितः।

याञ्चवल्कयः--

(१)संस्राष्ट्रनस्तु संस्रष्टी सोदर्यस्य तु सोदरः। दद्याचाऽपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नाऽन्योदर्यधनं हरेत्। असंसुर ट्यपि चाऽऽदद्यात्सोदयों नान्यमातृजः॥' इति ।

अत्र सोदर्थ इति विशेषवचनात् 'पत्नी दुहितरश्चे'त्यत्र स्नातृप्रहणं भिन्नोदरविषयमिति । प्रत्यासन्यतिद्ययात् (२) पितैवेत्याचार्यस्य पक्षः। तदभावे सोदयः, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे भिन्नोदराः, तदभावे पितृब्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्र लंभरिति॥ २॥

तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ ३ ॥

संपिण्डामावे आचार्यो दायं हरेत्। तस्याऽप्यभावे अन्तेवासी हरेत्। हत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तडाकखननादिषूपयोजयेत् । वादाब्दात् स्वयं वा उपयुक्षीत ॥ ३॥

दुहिता वा ॥ ४ ॥

ुहिता ना दायं हरेत्। पुत्राभाव इत्येके। अनन्तरोक्ते विषय इत्यन्ये ॥४॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ६॥ सर्वप्रहणात् बन्धृनां सगोत्राणां चाऽप्यभावे ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो दायाद इत्येके ॥ ६ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजीवेयुः। सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः(३) 'सर्वे वा पूर्वजस्येतरान् बिभृयात्पितृव'दिति ॥ ६ ॥

देशविशोषे सुवर्णे कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥

क्वचिद्देशे सुवर्णीदि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः। भूमौ जातं भौमं धान्यं कृष्णं माषादि कृष्णायसमित्यन्ये ॥ ७ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८॥

१. या. स्मृ. २. १३८, १३९. २. पितैवेति वयम् इति च. पु. ३. गी, ध.२८.३. आप० घ० ३१

रथः विद्वरंशः (१) गृहे च यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८ ॥
अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥

मार्थायास्तु धृतोऽलङ्कारोंऽशः, ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यञ्चन्धं धनं तश्चे त्येवमेके मन्यते ॥ ९ ॥ *

तच्छास्त्रेविंप्रतिषिद्म ॥ १०॥

ज्येष्ठो दायद इति यदुक्तं तच्छाक्षेविंश्द्रम् ॥ १०॥ येन विश्वद्रं तद्दर्शयति—

(२) "मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभज" दित्यविद्योषेण श्रूयते ॥११॥ पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविद्योषेण श्रवणम् ॥११॥ अत्र चोद्यम्—

अथापि(३) "तस्माउउयेष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती" त्येकवच्छूयते॥ १२॥

अथापि नजु चेत्यर्थः । ज्यष्ठं पुत्रं घनेन निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवः दपि श्रूयते। यथा एक एव ज्येष्ठो दायादः तदनुक्तपमपि श्रूयते इति ॥१२॥ परिहरति—

अथापि नित्धानुवाद्मविधिमाहुन्यीयविदो यथा तस्माद्जावयः पञ्चनां सहचरन्तीति । तस्मान् स्नातक-स्य मुखं रेफायतीव । तस्मान् वस्तश्च श्रोज्ञियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ १३॥

१. एतदनन्तरं 'उपलक्षणमेतत् वाहनस्य' इत्यधिकं घ.पु.

^{*} एतिचिह्नानन्तरं यतोऽपि नानुवाद। ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ इत्यधिकपाठो दश्यते छ. पुस्तके।

२. मतुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानिदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् इति (तै. सं. ३. १.९.) तैतिरीयश्रुतौ श्रूयते । तत्र पुत्रेभ्य इत्यिविशेषेणव विभागः श्रुतः । न तु ज्येष्ठस्य विशेषोऽभिहित इत्यर्थः । 'नाभानेदिष्ठः' इति मनुपुत्रस्य कस्यचित्राम । अस्यैव नाभाग इति संज्ञा । अस्य कथा भागवते (९.४.) अनुसन्धेया ।

^{, 🧸} ३, तत्रैव तैस्तिरीयश्चतौ (तै. सं. २. ५, २.)

अथापीति परिहारोपक्रमे । पश्चनां मध्ये अजाक्षाऽतयक्ष ज्ञातिभेदेऽपि सहचरित । रेफा शोभा । इह तु तद्वरयभेदोपचारः । ततः क्यष् । स्नातकस्य
मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्नाः
कामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्याः
नि दृशन्तमात्रमनुवद्गित न किञ्चिद्विद्धाति तस्मात् 'ज्येष्ठं पुत्र'मित्याः
दिकमप्यविधिरिति न्यायिद आहुः । न केवलमयमेवानुवादः, किं तर्हि
भन्तः पुत्रेभ्य' इत्ययमप्यनुवाद एव॥ १३॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः॥ १४॥

हिशादो हेती। यस्मादेवाऽनुवादी न कस्यचिद्धिधायको तस्माधे धर्मयुक्ताः पुत्रास्तर्व एते भागिनः ॥ १४ ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपाद्यति ज्येष्ठीः ऽपि तमभागं क्कर्वीत ॥ १५ ॥

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुद्धे तमभागं कुर्वति जिवः द्विभागे पिता भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वे विभागे(१) पितुभ्रातरः । अपिदा-ब्दात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥ १५ ॥

जीवन् पुत्रेभ्य(२)इत्यनेन द्म्पत्योस्सह्भावो दर्शितः। तत्र कार-णमाह—

जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६॥

रूपष्टम् ॥ १६॥ करमातः ?

पाणिग्रहणाडि सहत्वं कर्मसु ॥ १७॥

कर्मार्थे द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि ? सह-भावेन—'यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्सोऽनया सह'ति वचनात् । तत्र किं पृथक् द्रव्यणेति ॥ १७ ॥

(३)तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥

पुण्यफलेखु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । (४)'दिवि ज्योतिरज्ञर-मारभेता' मित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः ॥ १८ ॥

९. विभागेऽपि भ्रातरः इति. च. पु. २. इत्यत्र मार्योया भागो न दर्शितः। इति घ.इ.पु.

३. इदमिमं च सुत्रमेकतया लिखितं क. पु.। ४. तै. मा. ३. ७. ५. १९.

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥

द्रव्यपरिष्रहेषु च द्रव्याजेनेष्वपि तथा सहत्वमेव । तत्र पतिरा-र्जयति, जाया ग्रहे निर्वहतीति योगक्षेमानुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहे-ऽपि सहत्वम् ॥ १९ ॥

व्तदेवोपपादयति-

न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयसुपदिशान्ति॥२०॥

हि यस्मात् भर्तुर्विप्रवासे स्रित नैमितिके 'छिन्दत्पाणि दद्यादि'त्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः। यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात स्यादेव स्तेयम् ।, नैमित्तिके दान शति वचनात् व्ययान्तरे स्तेयं भव-त्येव । पतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वषभ्यं-यत् पतिर्यशेष्टं वि नियुक्के जाया त्वेताबदेवेति । न च पत्युस्स्वयमार्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा, स्वतन्त्रत्वातः । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे, यथा राजा राष्ट्र। अत एव भार्यायास्स्तेयराङ्का, न भर्तुः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने चतुर्दशी काण्डिका ॥ १४ ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥

'ज्येष्ठो दायाद' (२. १४. १६.) इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेघादप्रमाण-मित्यक्तम्। एतेन देशघर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः। शास्त्रविप्रतिषिद्धाः मातुः लस्तापरिणयनाद्योऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ।

गौतमोऽप्याह

(१)'देशकुलघर्माश्चाऽऽम्नायैरविरुद्धाः प्रमाण'मिति ॥ १ ॥ मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमाद्यावता वा सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषुद्कोपस्पर्शनं गर्भान् परिहाप्याऽऽपरिसंवतसरान् ॥ २॥

मातुर्योनिसम्बन्धा मातुलादयः । वितुश्वासप्तमात् पुरुषात् सम्बन्धास्सपि-ण्डादयः पैतृ व्वस्नेयादयश्च तेभ्य आरभ्याऽऽसप्तमादित्यन्वयः। यावता वा-न्तरेण सम्बन्धो हायते समर्थते जन्मना नाम्ना वाऽमुख्याऽयमस्मत्कूटस्थस्य

૧. ગૌ. ઘ. ૧૧. ર 👡

वंश्य एवंनामिति। तथा च मनुः—

(१) सिपण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाझोरवेदने ॥' इति ।

य प्वंभूनाः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान् बाळान् अपरिसंवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परि हाप्य वर्जयित्वा । बाळेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३॥

बालेषु मृतेषु मातापितरावेचोदकस्पैशनं कुर्याताम् ॥ ३॥ हतरिश्च ॥ ४॥

ये च तान् बालान् मृतान् इरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । पवमाचार्यस्य पक्षः ॥ ४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनम् ॥ ५ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरवः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्या-यां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुद्को पस्पर्शनं, किं तिहें ? अपरेद्युः आ तस्मात्कालात् अमोजनं च ॥ ५ ॥ किं च—

आतुरव्यञ्जनानि ऋवीरन् ॥६॥

आतुरतं ब्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमरणे ॥ ६ ॥ कानि पुनस्तानि ?

केशान्त्रकीर्थ पांसुनोप्यैकवाससो दिखणामुखास्स-कृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविद्यान्त्येवं त्रिः॥ ७॥

प्रकीर्य केशान् पांस्नावपन्ति । आप्य एकवाससः अनुत्तरीयाः । दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः सक्चदुपमञ्ज्य उदकादुत्तीर्य तीर उपविश्वनित दक्षिणामुखा एव ॥ ७ ॥

एवं त्रिः॥ ८॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः ॥ ८॥

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याऽप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

ततः तस्त्रययं तेषां सृतानां भार्यादीनां यथा प्रत्ययो भवति—मह्यमुद्कं द्त्तिमिति, तथोद्कमुित्सञ्चन्ति। त्रिरित्यमुद्दुत्तेखिः। आचारात्पित्रयत्वाश्च वाससा तिलिमश्चं हस्ताभ्यां। भारद्वाजाय यज्ञर्याभेणे पतात्तिलोदकं द्दा-मीति प्रयोगः। अत्तिच्या प्रतिक्षाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा प्राममेत्य गृहं प्रविद्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते। यत्तत्र सृतविषये । व्रितः कर्तव्यमित्यादुः तःकुर्वन्ति अग्न्युपस्पर्यनगवालम्मनादीनि । एतत्प्रथमेऽहिन । द्विती यादि(१) व्वहरहरञ्जलिनेकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेध उक्तं द्रष्टियम् ॥ ९॥

इतरेषु चैतदेवैक उपदिशान्ति ॥ १० ॥

'आकालमभोजन' (२. १५, १) मित्यादि यदुक्तं तिदतरेषु भार्यादि-भ्योऽन्येष्विप सिपण्डेषु मृतेषु कर्तव्यमित्येके आचार्या उपदिशन्ति ॥१०॥॥

शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

एकान्तेऽपि विधिष्रतिषेधानुसारिणः ग्रुचयः, तान् । मन्त्रवतः (२)अधितवेदान् सर्वकृत्येषु श्रोतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्रयेषु मानुषेषु च भोजयेत् । (३)अन्ते 'ततो ब्राह्मणभोजन'मिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात्॥ ११॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृत इति दानानि प्रतिपाद्यति ॥ १२ ॥

* एतदन्तरं--

बाह्मणश्चेतिस्मन् कालेऽमात्यान् केशर्मश्रूणि वा वापयते ॥ ११॥

अमात्याः प्रधानाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥ समावृत्ता न वा वपेरन् ॥ १२ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्विय गुरुकुलात् समावृत्ताः स्नातकाः न केशादि वाप-सेरन् ॥ १२ ॥

न विहारिण इत्यन्ये ॥ १३ ॥ विहारिणो बाळाः । तेऽपि न ॥ १३ ॥ इत्यधिकं, घ. पुस्तके. १. आप. पि. सू. २. 'अधीताविस्मृतवेदान्' इति. ङ. पु. ३. 'अन्ततः' इति. च' पु. सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः स्वैप्रहणादिः । (१)शोः चं कुच्छ्रादिपरिसमाप्तिः। सम्यक् समीचीनः प्रतिप्रहीता 'तुल्यगुणेषु वयोः वृद्धरश्रेया'नित्यादि । एतेषु दानानि देयान्यवर्यं प्रतिपादयति द्द्यादिति १२

यस्याऽग्नौ न क्रियते यस्य चाऽग्रं न दीयते

न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३॥

यस्याऽम्नस्येकदेशाः अग्नौ न क्रियते न ह्र्यते (२)यस्माद्वोद्धृत्याऽग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

न श्लारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

यत् भस्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षारं गुड(३)मरीचिलिकुः चादि । (४)श्चारलवणसंसृष्टं न होतन्यम् ॥ १४ ॥

तथाऽवरान्नसंसृष्टस्य च ॥ १५ ॥

अवरात्रं कुलुत्थादि । तत्संसृष्टस्याप्यन्नस्य होमो न विद्यते ॥ १५ ॥ अथ यस्यैवंविधमेव मोज्यमुपस्थितं (५)तस्य कथं होमः ? तन्नाह — अहाविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्माऽपोद्या तस्मि

ञ्जुहुवात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

औपासनात् पचनाद्वा ऽग्नेरुवीचीनमु रणं भस्माऽपोद्य तस्मिन् सस्मिनि जुहुयात् वैश्वदेवमन्त्रैः। एषाऽहविष्यस्य होमः। तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति हवनार्थनिर्वृत्तेः। अहुतं चाऽग्री भवति। सस्ममात्रत्वादिति। अत्र बोधायनः—

(६)अथ यद्येतदेवान्नं स्यादुत्तरतो सस्मिमिश्रानङ्गारान्निस्ह्य तेषु जुः हुया'दिति ।

ँ (७)अपर आह—यान्यहविष्याणि व्यञ्जनान्यहरहर्मोज्यानि तेषा-मेष संस्कारस्सकृत्व होमोऽमन्त्रक इति ॥ १६ ॥

उत्तरे हे सुत्रे स्पष्टे—

न स्त्री जुहुयात्॥ १७॥

- १. शौचं कृच्छादि इति. ड. च. पु.
- २. 'यस्य ब्राह्मणस्यानं न दीयत' इति क.च. पुस्तकयोरधिकम्।
- ३, 'गुडसुघालिकुचादि' इति ड, पु.
- ४. क्षारलवणं, कृत्रिमलवणिमिति कुल्द्धकः । तिलमुद्गाहते शैब्यं सस्ये गोधूमकोद्ग-वौ । घान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् । स्विन्नधान्यं तथा पण्यमूलं क्षारगणस्मृतः ॥ इति निर्णयसिन्धौ । ५. तस्य कथं भोजनम् ? इति घ.पु.
- ६. बौधा. य. ७. अपरे मन्यन्ते 'इति. घ. पु.

नाऽनुपेनः॥ १८॥

आन्नप्राचानाद्वभी नाऽप्रयता भवन्ति ॥ १९॥

अन्नप्राश्चनात्प्राक् गर्भा बाला नाऽप्रयता मनन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि । गौतमस्तु अपां मार्जनादिकमिच्छति। यथाह (१)'अन्यत्राऽपां मार्जनप्र-धावनावोक्षणेभ्यः'॥ १९॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २०॥

यावत् संवत्सरो न परिपूर्यते तावन्नाप्रयता गर्भो इत्यके मन्यते॥२३॥ यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ २१ ॥ याविद्विभागञ्चानं नाऽस्ति तावश्वाऽप्रयता भवन्ति ॥ २१ ॥

(२)ओपनयनादित्यपरम् ॥ २२ ॥

उपयनादवीक् नाऽप्रयता गर्भा (३)इत्यपरदर्शनम् ॥ २२ ॥ अत्रोपपत्तिः-

अत्र ह्यधिकार दशास्त्रै भेवति ॥ २३ ॥

हि यस्मादत्रोपनयने सति विधिनिषधशास्रैराधकारो भवति ॥२३॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसमानाधिकरण्यात स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकारस्येति ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥

अस्मित्रर्थं स्मृतिरपि मवाते—(४)उताऽब्रह्मचारी यथोपपादमूत्रपु रीषो भवति नाऽस्याऽचमकल्पो विद्यते इति (५)'प्रागुपनयनात्काम-चारवादभक्ष' इति गौतमः॥ २५॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रदने पञ्चद्शी कण्डिका ॥१५॥

इति चापस्तम्बधमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्टः पटलः ॥ ६ ॥

৭. गौ, २.६. 'अपमार्जन' इति मैसूरपुस्तकपाठः २. ओपनयनादित्येके इति घ.

३. घ. पुस्तके 'भवतीति'इतीतिकरणान्तं सूत्रं पठित्वा'इति करणो हेती' इति व्याख्यातम् । ४. 'उते'त्यादि 'विद्यत'इत्यन्तं घ, पुस्तक एवास्ति । ५. गी:घ. २. १.

श्रथ सप्तमः पटलः ॥

सह देवमनुष्या अस्मिह्नोके पुरा बभृतः। अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः। तेषां ये तथा कः मीण्यारभन्ते सह देवेर्ब्रह्मणा चाऽमुष्मिन् लोके भव-न्ति। अथैतन्मनुः शाद्धशब्दं कर्म प्रोवाच। (१)प्रजानि-रुश्रेयसाय च॥१॥

(२)श्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचनार्थोऽयमर्थवादः। पुरा किल देवाश्र मनुष्याश्राऽस्मिन्नेन लोके सहैन बभूनुः। अय तं सहमान्यसहमाना देवाः कर्मिभः श्रोतेस्स्मार्तेगीर्ह्धश्च यथावदनुष्ठितेदिनं जग्मः। मनुष्यास्तु तथा कर्नुमसमर्था अहायन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः। यत एवं कर्मणां सामर्थ्यम् अत इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारमन्ते कुर्वन्ति यथारभन्ते देवाः, ते देवैः ब्रह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्ये मोदन्ते(३)। अथैवंहीनान्मनुष्यान् हृष्ट्या मनुर्वेवस्वतः श्राद्धशब्दं आक्ष्मिति शब्द्यमानमेतत्कर्म श्रोवाच। किमर्थम् १ त्रजानिःश्रेयसाय, तादर्थे चन्तुर्थो। प्रजानां निःश्रेयसार्थम्। निर्श्रेयसाचेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः।

अपर आह—छान्दसो छिङ्गव्यत्ययः। प्रजानिश्श्रेयसं चाऽस्य कर्मणः फर्लमिति ॥ १ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥

तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः देवताः । ब्राह्मणाः स्तु भुञ्जाना आहवनीयार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितब्याः । त्रीणि श्राद्धे कः रणानि—होमो, ब्राह्मणभोजनं, पिण्डदानं चेति । अत्र मोजनस्य(४)प्र-धानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः॥ २॥

मासि मासि कार्यम् ॥ ३ ॥ तादिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् । भीष्सावचनाद्यावज्जीविकोऽभ्यासः।

१. प्रजानिस्त्रेयसाय च इति पृथक्सृत्रं च . पु. २. मासि श्राद्धाविष्टिसया इति ड. पु.

३. एवंबिधान् इति ख. पुस्तके टिप्पणीपाठः । एवं हीयमानान् इति च. पु.

४. 'प्रधानतमत्व' इति च. पु.

अपरपक्षस्माऽपराह्यः श्रेयान् ॥ ४ ॥ अपरपक्षस्य याःयद्दानि ते स्वपराह्यः प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ५ ॥

यस्येव पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश(१) तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्त-तरम् ॥ ५ ॥

सर्वेष्वेचाऽपरपक्षस्याऽहरसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेबाह्स्स पितृणां तृप्तिरविशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासेषु प्रतिपद्येव द्वितीयायामेवेत्यादि तस्य कर्तुस्तरमात्कालाभिनियमात् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥ कोऽसावित्याह—

प्रथमेऽहनि कियमाणे स्त्रीपायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासन्ताने श्री-प्रायं जायते । प्रायेण स्थ्रियो जायन्ते ॥ ७ ॥

द्वितीयें स्तेनाः ॥ ८ ॥

जायन्ते चोराः पुत्राः॥ ८॥

(२)तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः॥९॥

(३)वताध्ययनसम्पत्तिर्वह्मवर्चसम् ॥ ९॥

चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ॥ १०॥

क्षुद्राः पश्चेनेऽजाब्यादयः तद्वान् कर्ता भवति । उत्तरत्राष्येकवचने(४) कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥ १०॥

पश्चमें पुमांसो बह्वपत्यो न चाऽनपत्यः प्रमीयते ॥११॥

- १. तेषां यथोत्तरं। श्रेयस्त्वम् ' इति. ड. च. पु.
- · २. तृतीये श्रदपशुमान् कर्ता भवति ॥ चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ।
 - ३. व्रताध्ययनसम्पत्तिवृद्धावचंसम् । आपस्तम्बस्तु तृतीयचतुर्थयोविपरितफलमाह— तृतीये ब्रह्मवचंसिनः । चंतुर्थे क्षेद्रपशुमान् ॥ इति पाठो घ पुस्तके ।
 - ४. कर्तुरनुवादः, इति घ. पु. ।

पुगांस एव भवन्ति,(१) बहवश्च भवन्ति, न चाऽनपत्यः प्रमीयते जीव-रस्वेव पुत्रेषु सामिहितेषु च स्वयं म्नियते । न तेषु मृतेषु, न देशान्तरं गतेषु, नाऽपि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥ ११ ॥

षष्ठेऽध्वदालिोऽक्षदालिश्च ॥ १२ ॥

अध्वरीलः पान्थः । अक्षरीलः कितवः ॥ १२ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः॥ १३॥

कर्षः कृषिः। राद्धिः सिद्धिः॥ १३॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥

₹पष्टम् ॥ १४ ॥

नवम एकखुराः ॥ १५॥

अक्वाद्यः॥ १५॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः॥ १६॥

व्यवहारो वाणिज्यम् , शास्त्रपरिक्वानं वा ॥ १६ ॥

एकाद्शे कृष्णायसं त्रपुसीसम्॥ ५७॥

कृष्णमयः कृष्णायसम् । त्रपुसीसे छोहाविशेषौ ॥ १७॥

बादशे पशुमान् ॥ १८॥

द्वादश्यां बहवः परावो भवन्ति ॥ १८॥

त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९॥

त्रयोदस्यां बहुवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनी यानि भवन्ति । किं तु ते पुत्रा युवमारिणः युवान एव म्रियन्ते(२)॥ १९॥

चतुर्दश स्रायुषे राद्धिः॥ २०॥

संग्रामे जयः॥ २०॥

पश्चद्द्यो पुष्टिः ॥ २१ ॥

१. बहुबश्च भवन्ति, भव्याः रूपविद्यादिभिद्शोभमाना भवन्ति, इति घ. ङ. पु.।

२, 'अयुवमारिण' इत्यन्ये इत्यधिकं ख. ङ. पु. ।

स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाषा त्रीहियवा आपो मुलफलानि च ॥ २२ ॥

तत्र श्राद्धे तिलादीनि द्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि ॥ २२ ॥ स्नेहवति त्वेवाऽन्ने तीव्रतरा पितृणां प्रीतिद्रीः

घीयांसं च कालम् ॥ २३॥

यद्वा तद्वा अत्रं भवतु स्नेहनति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपसिक्ते पितृ-णां तीव्रतरा प्रकृष्टतरा प्रीतिर्भवति । सा च द्राषीयांसं च कालमनुवर्तते ॥

तथा धर्माहृतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन (१ २४ ॥ धर्मार्जितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनाऽपि तथा तीव्रतरा पितृः णां प्रीतिदीघीयांसं च कालामिति ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन प्रीतिः॥ २५॥

उत्तरत्र मांसग्रहणादिहापि मांसस्य ग्रहणम् । गन्येन मांसेन संवत्सरं पितृणां त्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूयांसमतो माहिषेण ॥ २६॥

माहिषेण मांसेन, अतः सम्वत्सरात् भूयांसं बहुतरं कालं पितॄणां प्रीतिभैवति॥ २६॥

एतेन ग्राम्यारग्यानां पश्चनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥२७॥

एतेन माहिषेण मांसेनाऽन्येषामि प्राम्याणामजादीनामारण्यानां च शशा-दीनां मांसं मेध्यं न्याख्यातम्—िपतृणां प्रीतिकरामिति । मेध्यग्रहणं प्रतिः षिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रक्ते बोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ १ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमां-सेनाऽनन्तं कालं प्रीतिभेवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥ १ ॥

तथा शतबलेर्मत्स्यस्य मांसेन ॥ २ ॥

शतबिलबेहुशल्यको रोहिताख्यः॥२॥

वार्घाणसस्य च ॥ ३ ॥

व्याख्यातो वार्घाणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति॥ ३॥

प्रयतः प्रसन्नमनास्त्रष्टो भोजयेद्वाह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४॥

प्रयतः स्नानाचमनादिना शुद्धः । प्रसन्नमनाः अव्याकुलमनाः । सृष्टः उत्सा-हवान् । (१)'सृष्टश्चेद्वाह्मणवधे हत्वाऽपी'तिदर्शनात् । (२)'वृत्तिसर्गताय-नेषु क्रमः' हत्यत्र च सर्ग उत्साहः । प्रवंभूतो ब्राह्मणान् मोजयेत् । किर-शान्? ब्रह्मविदः आत्मविदः । योन्यादिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धा मातु-लाद्यः । गोत्रसम्बन्धाः सगोत्राः । मन्त्रसम्बन्धा ऋत्विजो याज्याश्च । अन्ते-वासिसम्बन्धाश्चिश्या आचार्याश्च ॥ ४ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः॥

यदि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव छ॰ भ्यन्ते, तदा समुदेतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितब्यः किमुत मातुलादय इत्यपिशब्दस्याऽर्थः॥ ५॥

एतेनाऽन्तेवासिनो व्याख्याताः॥ ६॥

एतेन सोद्र्येण अन्तेवासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्या-दिभिस्सम्बन्धास्सर्वे एव न्याख्याताः—अन्येषामभावे समुदेता भोजयि-तन्या इति ।

अत्र मनुः—

(३)'एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हृज्यकव्ययोः। अनुकल्पस्तु विश्वेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥

१. गौ ध. २२. ११. २. पा. सू. १. ३. ३८. ३. म. स्मृ. ३. १४७.

(१)मातामहं मातुलं च स्वस्नीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं(२) विट्पति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च मोजयेत् ॥'इति॥६॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्बन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनसदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्मोजनी नाम पिशाचिभक्षा नैषा पितृन् गच्छाति नोऽथ देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या ज्ञालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा॥ ८॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति सम्भोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः पिशाचिभिक्षायाः । नैषा पितृन् गच्छति नाऽपि देवान् । किं तु क्षीणपुण्या परलोः कप्रयोजनरहिता सती इहैव चरति लोके यथा गौर्मतवस्सा गृहाभयन्तर एव चरति न बाहुर्गच्छति तद्वदेतत् ॥ < ॥

तद्वधाचष्टे—

इहैव सम्भुञ्जतीति दक्षिणा कुलात्कुलं विनइयतीति ॥९॥

सम्मुजती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिण श्राद्धे दानिकया गृहात् गृहं गत्वा इहैव छोके नश्यतीत्यर्थः॥ ९॥

अथ बहुषु तुरुवगुणेषूपस्थितेषु कः परित्राह्यः ?

तुल्वगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेष्सन् ॥ १० ॥

यो वयसा वृद्धस्स तावदुप्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृशः ईप्सन् लि-प्समानश्च भवति स प्राह्यः(३)। अद्रव्यक्तशो रिप अवृद्धो रिप, द्वयोस्त समवाये यथारुचीति ॥ १०॥

पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेद्यरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेद्यितव्यम्-श्वः श्राद्धं सविता तत्र भवताऽऽहवनीयार्थे प्रसादः कर्तेच्य इति ॥ ११ ॥

अपरेचर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥

अपरेशः श्राद्धदिने द्वितीयं निवेदनं कर्तव्यमद्य श्राद्धामिति ॥ १२॥

१, म स्मृ. ३, १४८.

२. विद्वतिजीमाता ।

३. यद्वा वयो बद्धो प्रात्योऽद्वव्यक्रशोऽपि । द्रव्यक्रशोऽप्यत्रद्धोऽपीति । इति पाठः च. पु. ।

तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥

आमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्तृतीयं भवति॥१३॥ त्रिःप्रायमेके आद्यमुपदिशान्ति ॥ १४॥

न केवलं निवेदनमेथ त्रिभैवति । किं तर्हि यश्च यावच्च श्राद्धे तः त्सर्वे त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनिपण्डानामप्याः वृत्तिस्तिसम्नेवाऽपराह्वे ॥ १४ ॥

यथाप्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रास वराध्ये प्रावनीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥

संबंध श्राद्धेषु त्रिष्विप इतेषु समाप्तेषु संवतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओद् नद्योषस्ततस्समवदाय प्रासवराध्यं प्राश्नीयात् यथोक्तं गृह्ये(१) 'उत्तरेण यजुषा द्योषस्य प्रासवराध्यं प्राश्नीया'दिति। तत्र प्रयोगः(२)पूर्वेद्युनिवेदनम् । तद्वत् परेद्युः प्रातर्भोजनकाले आमन्त्रणं-सिद्धमागम्यतामिति । ततो होमादिपिण्डनिधानान्तमेकैकमपवृत्य ततः सर्वतस्समवदाय प्रासाव-राध्यस्य(३)'प्राणे निविष्टे'ति प्राद्यानमिति ॥ १६॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषुदपात्रानयनम् ॥१७॥

प्रागुदञ्जो विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा। विदुषां राज्दासिद्धवर्थे सा नः पातु रारावती॥'

इति वैयाकरणाः । तस्याः द्यारावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः । तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूद्रपात्रादर्घः पात्रादादायाऽर्घ्यदानामिति । (४)पितरिदं तेऽर्ध्यम् , पितामहेदं तेऽर्ध्यं, प्रितामहेदं तेऽर्ध्यं, प्रितामहेदं तेऽर्ध्यं

१. आ. प. ए. २१. ९. २. पूर्वेद्युर्नवावरेभ्यो निवेदनं, इति च. षु. ।

३. 'प्राणे निविष्ठोऽसतं जुहोमि ब्रह्मणि म आत्माऽसतत्वाय' इति मन्त्रः ।

४. 'अमुष्मे स्वधा नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्थं दशात्' ततस्तिलान् श्राद्धभूमी विकिरेत्, इति अधिकः पाठो घ. ङ. पुस्तकयोः।

५. आइव. गृ. ४. ८ ३.।

च्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामध्यति सर्वेषामापे भवति ॥ १७ ॥ 'उद्घियतामग्रौ च कियता' मित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥

होमकाल 'वद्भियतामग्नी च कियतामिग्त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते। मन्त्रे(१)'अधीष्टे च'ति लोट्प्रत्ययः॥ १८॥

'काममुद्धियतां काममग्रौ च क्रियता'मित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच ॥ १९॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्ग्नियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिस्जेयुः अनु-जानीयुः। तश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थे पकादन्नाः द्न्यस्मिन् पात्रे पृथक्करणम् । तत्सुत्रकारेण ज्ञापितमष्टकाश्राद्धे ॥१९॥

इवभिरपपात्रैश्च श्राडस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २०॥

(इविभिरिति बहुवचनात श्रामस्करादीनां ताहशानां प्रहणम् ।) अप-पात्राः पतितादयः, प्रतिल्होमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते श्चिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा(२)परिश्रिते कर्तव्यमिति ॥२०॥

ि**दिवत्र**दिशपिविष्ठः परतल्पगाम्यायुषीयपुत्रदृशू-द्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे मुझानाः

पङ्क्तिदृषणा भवन्ति ॥ २१ ॥

(३)क्वित्रश्वित्री श्वेतकुष्ठी । शिपिविष्टः खळतिः । विवृतशेफ इत्यन्ये । परः तल्पगामी यः परतस्पं गत्वा अकृतप्रायश्चित्तः तस्य ग्रहणम् । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणः, तस्य पुत्रः। शुद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । 'ब्राह्मणान् ब्रह्मविद्' इत्युः कत्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम्-क्रमविवाहे यः श्रद्रायां पूर्वमुत्पाद्य पश्चात् ब्राह्मण्यामुत्पादयति तस्य पुत्रः शुद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । स हि पिता शुद्रः सम्पन्नः । श्रूयते हि(४) 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरि'ति । स्मर्थते च-

(५) चंदुच्यते ब्रिजातीनां ग्रद्राहारपरिग्रहः। न तन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम् ॥१ इति ।

१. पा. सू. ३. ३. ११६. () कुण्डलान्तर्गतो भागः घ. पुस्तक एवास्ति । ं २, 'परिश्रितेन' इति, क. च. पु. ।

३. दिवत्री, म दिवत्री कुष्ठी, इति घः पु. । ४. ऐ. बा. ७. ३. १३.

५. या. स्मृ. १. ५७. ।

् (१)यते दिवज्याद्यः श्राद्धे मुञ्जानाः पङ्कि दूषयान्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥

त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतश्चतुर्मेवः पश्चाग्निज्यें-ष्टसामिको वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे सुञ्जानाः पङ्किपावना भवन्ति ॥२२॥

'मधुवाता ऋतायत' इत्येष तृचः(२) त्रिमधः । तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तद्ध्यायी पुरुषित्रमधः । त्रिसुपणः (३) चतुष्कपदी युवितः सुपेशा' इत्यादिकस्तृचो बाह्वृचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके(४) 'ब्रह्ममेतु मा' मित्यादयः त्रयोऽनुवाका इत्यादुः । तत्र हि 'य इमं त्रिसुपणमः याचितं ब्राह्मणाय दद्यादि 'ति श्रूयते 'आसहस्मात् पश्चि पुनन्ती'ति च । पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः । त्रिणाचिकेतः नाचिकेताऽभिवंद्वीषु शखासु विधीयते (५) तैत्तिरीयके, कठवछीषु, शतपथे च । तं यो वेद मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिनाचिकेतः (६) नाचिकेताभिक्षिक्षेतेत्यन्ये । विरज्ञानुवाकाध्यायीत्यन्ये, (७) प्राणापानित्यादि । चतुर्मेधः अश्वमेधः, सर्वमेधः, पुरुषमेधः, पितृमेध, इति चत्वारो मेधाः । तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णा यञ्चानामाहतेत्यन्ये । पश्चानः

^{9.} इतः पूर्व बृषलीपतिः बृषली शूद्रकन्या अदत्ता रजस्वला च वृषली तस्याः पतिः निषद्धव्यविकेता तिलकम्बलरसविकेता । राजम्यत्यः राज्ञस्यकाशात् मृतिं वेतनं गृह्णाति स राजमृत्यः ॥ ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नस्सन् यस्योत्पाद्यिता सन्दिग्धः स तदुत्पन्न एवेति । शिपिविष्टादयः श्राद्धे मुजानाः,... इति पाठो थ. पुस्तके ।

२. मधु वाता ऋतायते, मधु नक्तमुतोषासि, मधुमान्नो वनस्पतिः(तै. सं. ४. २. ९.) इति तिस्रः ऋचः त्रिमधुः ।

३. चतुःकपदां युवात्तः, एकस्सुपर्णस्सससुद्रम्, सुपर्णं विप्राः, इति तिस्ः ऋचः (ऋ. सं. ८. ६. १६.)

४. ब्रह्ममेतु माम्, ब्रह्ममेघया, ब्रह्ममेघवा, तै. आ. (महानारायणोपनिषदि.) (३८,३९,४०.) इति त्रयोऽनुवाकाः त्रिसुपर्णः ।

५. तैतिरीयके. ब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशे प्रगठक आम्नातः। कठोपनिषदि प्रथ-मादित्रिषु वल्लीषु, शतपथे।

६. ना चिकेतामे स्त्रिश्चेतेत्यन्ये, इति. च. पु.

७. प्राणापानन्योनादानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपापमा मूयासं स्वाहा. (तै. आ. (महाना.) ९५.) इत्यादिः विरजानुवाकः।

सभ्यावसध्याभ्यां सह ।(१)पञ्चानां काठकाद्गीनामध्येता वा। ज्येष्ठसाम तलवकारिणां प्रसिद्धं उद्ध त्यं, चित्रमित्येतयोगीतम् । तद्वायतीति ज्येष्ठ-समागः । ज्येष्ठसामिक इति पाठे बीह्यादित्वात् ठन् । वेदाध्यायी स्वाध्या-यपरः। अनुचानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः। श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थ द्रष्टव्यम् । एते श्राह्मे भुक्षानाः पर्क्ति शोधयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याऽनन्तरः मितिशब्दं परुन्ति । सोऽपपाँठः । पतेन पश्चाग्नीत्यविभक्तिकपारो ध्याख्यातः ॥ २२ ॥

न च नक्तं आडं कुर्वीत ॥ २३॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्ब मध्ये यदादित्योऽस्तमियात तदा श्राद्धरोषं न कुर्वात, अपरेद्युर्दिवैच कुर्वितिति ॥ २३ ॥

आरब्धे चाऽभोजनमासमापनात् (अन्यत्र राहुद्दीनात)॥ २४॥

पूर्वेद्यनिवेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः। अ नन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । 'न च नक'मित्यस्यापवादः राहु-दर्शने नक्तमपि कुर्वतिति । उदीच्यास्त्वेतत्यायेण न पठनित । तथा च प्वेंनं व्याख्यातम् । प्रत्युत 'न च नक्त'मित्येतत् सोमग्रहणविषयमिति व्याख्यातमः। पट्यमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥२४॥

इत्यापस्तम्बधर्मसत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने सप्तद्शी कण्डिका॥ १९॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः ज्ज्वलायां द्वितीयप्रक्ते सप्तमः पटलः ॥७॥

allering

१. सावित्र, नाचिकेत, चातुर्होत्र, वैस्वमृजा, रणकेतुकाख्याः पञ्च चयनविशेषाः तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ याष्टके दशमादिषु त्रिषु (काठके. १. २. ३) प्रपाठकेषु समन्त्रका आम्नाताः पञ्चाननयः । छान्दोग्योपनिषवाम्नातपञ्चागिनविद्या-ध्यायी पञ्चानिनिति मनौ (३. १८५) मधातिथिः ।

श्रथाऽष्टमः पटलः ॥

विलयनं मधितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १॥

विलयनं नवनीतमलम्। यस्य दध्नो हस्तादिना मन्थनमात्रं न जलेन मिश्रणं तन्मिथतम्। तथा च नैघण्डुकाः—

(१)'तकं ह्यदश्विनमधितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलिमे'ति । यन्त्रपीडितानां तिलानां कल्कः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांसः मप्रतिषिद्धमपि । एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १॥

कृष्णधान्यं शुद्रान्नं ये चान्येऽनाद्यसम्मताः ॥ २ ॥

कृष्णधान्यं(२)माषादि । न कृष्णा ब्रीहयः । श्र्हान्नं पक्तमपकं च । ये चान्येऽनास्यत्वेनाभोजयत्वेन सम्मताः तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥

(३)अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत्॥ ३॥

अहिविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोघः कोपः येन च क्रते । नोक्तेन वा परं कोषयेत्, तच वर्जयेत् ॥ ३॥

> स्मृतिमिच्छन् यशो मेघां स्वर्भे पुष्टिं द्वादशै-तानि वर्जयेत्॥ ४॥

स्मृतिरिधगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेषा प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् । पुनर्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ जुवादः स्मृत्यादिकं फलं विघातुम् । द्वादशैतानीति वचनं विलयनादे-रिष परिष्रहार्थम्, अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तं मा प्राहीदिति ॥ ४॥

अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाच त्रिषवणसुदकसुपस्त्रशः न्ननित्रपक्षवृत्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्सं-वत्सरमेतद्वतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंशत्स-म्मितमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

१. अमरको. २. का. वै. ५३.

२. कुछत्थादि इति घ. च. पुस्तकयोः, कृष्णकुछत्थादि. इति इ. पु.

३. 'अहविध्य'मित्यादि 'वर्जये' दित्यस्तमेकसूत्रं क. पुस्तके परम् ।

अधोनाभ्यपरि जान्वाच्छाद्येति द्याख्यातम् (१.२४.११) त्रिषवणं त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति उदब्रमुपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् । अनिग-पक्ववृत्तिः, वृत्तिः शरीरयात्रा, सा अग्निपक्षेन न कार्या । अग्निग्रहणात् काळपकस्याऽऽम्रादेरदोषः । अच्छायोपगतः छायामनुपगच्छन् । स्थानास निकः स्थानासनवात् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा चिच्छयनम् । एतत 'विलयनं मथित'मित्यारभ्याऽनन्तरमुक्तं संवत्सरं त्रतं चरेत् । एतः द्रतमधाचत्वारिशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन सम्मितं सहशं यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोग जनमिति।

अपर आह—'विलयनं मधित'मित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकाम-स्य। 'अधोनाभी'त्यादिकं तु सम्मितं व्रतमिति। एतच्च ब्रह्मचारिः णो गृहस्थस्य च भवति।

तथा च बौधायनः-

(१)'अष्टःचत्वारिंदात्सम्मितमित्याचक्षते तस्य सङ्क्षेपः संवत्सरः। तं संवत्सरमनुष्याख्यास्यामः —स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेव प्रति-पंद्येत । अध यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशाश्मश्रुलोमनखानि वापयि-त्वा तीर्थ गत्वा स्नात्वे'त्यावि ॥ ५ ॥

निलश्राद्वम् ॥६॥

अथाऽहरहः कर्तव्यं श्राद्धमुख्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ६॥ बहिर्मामाच्छ चयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ७॥

तन्नित्यश्रादं बहिर्गामात्कर्तव्यं तस्याऽन्नसंस्कारः शुची देशे अन्न संस्कुर्वन्ति । ग्रुचय इति वचनमाधिक्यार्थम् । आर्थाः प्रयता इति पूर्व-मेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥ ७॥

तत्र नवानि द्रव्याणि॥ ८॥

तत्र नित्यश्रासे द्रव्याणि नवान्येव प्राह्याणि ॥ ८॥ कानि पुनस्तानि ?

यैरन्नं संस्क्रियते येषु च सुज्यते ॥ ९॥ यैर्भाण्डेरतं संस्कियते येषु च कांस्यादिषु भुज्यते तानि नचानीति॥ ९॥

१. नेदमद्योपलभ्यमानबीधायनीये धर्मसत्र उपलभ्यते ।

तानि च भुक्तवद्भयो दद्यात्॥ १०॥

तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भयो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। एवं प्रत्यहम् ॥ १०॥

समुदेतांश्च भोजवृत्॥ ११॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ११ ॥

न चाऽतद्गुणायोच्छिष्ठं प्रयच्छेत्॥ १२॥

भाण्डेषु यत भुक्तशिष्टं तदिहोच्छिष्टम् । तद्य्यतद्गुणाय भुक्तवतां ये गुणास्तद्रहिताय न दद्यात् तहुणायैव दद्यादिति(१)॥ १२॥

एवं संवत्सरम्॥ १३॥

एनमेतान्नित्यशार्खं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः॥ १३॥

तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १४ ॥

तेषां संवत्सरस्याऽह्नां उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन अजेन श्राद्धं कर्तेव्यम् । दश्यते चाप्यन्यत्राऽस्मिन्नर्थे लोहशब्दः-(२) 'लोहस्तुपरो भवत्यप्यतुपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे'ति। चः मकेषु च भवति (३) दियामं च मे लोहं च म' इति ॥ १४॥

मानं च कारघेत्प्रातिच्छन्नम् ॥ १५ ॥

मानं चिष्णयं वेदिका । इदयते हि मिनोतेरिसमन्नर्थे प्रयोगः अग्रेणाऽऽग्नीभ्रं चतुर उपस्रावं विमितं विमिन्वन्ति पुरस्तादुश्वतं पश्चाः न्निनतमि'ति। स प्वायमुपसर्गरहितस्य प्रयोगः। तं मानं कारयेत् कर्मे करैः, प्रतिच्छनं च तद्भवति तिरस्कारिण्यादिना। इदमपि ग्रामाद्बहिरेव॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान् भोजयेत्॥ १६॥

तस्य मानस्योत्तरास्मिन्नर्धे बाह्मणा भोजायितव्याः ॥ १६ ॥ उभवान्पइवति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानमाने च पितृनित्युपदिश्वन्ति ॥ १७॥

१. तदलामे एतानि भुक्तबद्भयो ददाति उच्छिष्टानि श्रादे भुक्तबद्भय एव द्यात्॥ इत्यभिकं घा पुस्तके । २. छोहेन इति घ. पु.

३ ते सं. ४. ७. ५. ''अग्नाविष्णू सजोषसा''इत्याद्या एकादशानुवाकाः चमका इ-स्युच्यन्ते 'चमे' शब्दघटित्वात् ।

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिद्धा उभयान् पश्यित, कांश्च कांश्च ब्राह्मणन्यु-ज्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पश्यित तथा माने समागतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपित शन्ति धर्महाः॥ १७॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १८॥

अत ऊर्ध्व मासिश्राद्धं कियताम्, मा वा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति ॥ १८॥

श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते पितरः॥ १९॥

हि यस्मादन्त्येऽहनि यहर्शनमुपगच्छन्ति, तच्छ्राद्धेन तृप्ति हि वेदयन्ते ज्ञापयन्ति कर्तारम् । तस्मात् तत् कृताकृतमिति ॥ १९ ॥ अथ पृष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्यन्त एकः ।

तिष्येण पुष्टिकामः ॥ २०॥ इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रे द्वितीयप्रश्रेऽष्टादशी कण्डिका ॥ १८॥

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारियत्वा तैः पाणिपादं प्र-क्षाल्य मुखं कर्णों प्राइय च यद्वातो नाडितवाति तदा-सनोडिजनं बस्तस्य प्रथमः कल्पो वाज्यतो दक्षिणा-मुखो मुञ्जीत ॥ १॥

पुष्टिकामः पुरुषो वश्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण(१) 'नक्षत्रे च छुपी"त्यधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां चूर्णानि कर्मकरैः कारयेत् । कारयित्वा तच्चूर्णैः पाणा पादौ प्रक्षाल्य मुखं कणौ च प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राक्तियात् । प्रास्येदिति पाठे प्रास्येत् विकिरेत् । प्रतावत् प्रतितिष्यं विशेषकृत्यम् । परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदासनं वातो नातिवाति अधो नातीत्य वाति तदासनस्ताहशासनः भुञ्जीतेति विश्वमाणेन सम्बन्धः । तत्र बस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्य कल्पः । वायतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥ १॥

अनायुष्यं त्वैवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपादेशन्ति ॥२॥

Fire of Fire Spirit Control of the c

१. पा. सू. २. ३.४५.

यदेवंसुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तत् भोकतुर्या माता तस्या अनायुष्यमनायुष्यकरमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातमता नैत द्वतं कार्यमिति ॥ २॥

अौदुम्बरश्रमसः सुवर्णनाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥

चमु भक्षणे । यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । भोदुम्बरस्ता-म्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलंकतस्स प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥ ॥ ३ ॥

नचाडन्येनाऽपि भोक्तव्यम्॥ ४॥

्नचान्यनोपि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तत्यम् । अपिर्धात्वार्थाः चुवादी । भोकन्य इति पुंलिङ्गपाठेऽप्येष पवार्थः ॥ ४ ॥

याबद्वासं सन्नयनस्कन्द्यन्नाऽपजिहीताऽपजिहीत वा कृत्सनं ग्रासं ग्रसति सहाङ्गुष्टम् ॥ ५॥

्यावदेव सकृत प्रसितुं शक्यं तावदेव सत्रयन् पिण्डीकुर्वन् । अस्कन्द-यन् भूमावन्नलेपानपातयन् कृत्सनं प्रासं प्रसीतेत्यन्वयः। सहाङ्घ्यम् आः स्येऽपि प्रासप्रवेशे यथाङ्कुष्ठे।ऽप्यनुपविशति तथा सर्वानेव प्रासानु क्तेन प्रकारेण प्रसति प्रसता मध्ये क्रियान्तर्विधिः-नाऽपाजिहीत भोजन पात्रं सञ्येन पाणिना न विमुञ्जेत्। अपिनहित वा विमुञ्जेद्धाः। किमर्थमिदम् यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, सत्यं, 'प्रकमान्तु नियम्यत' इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवाऽऽन्ताद्तुष्ठातन्य इत्येवर्थ-मिद्म्॥ ५॥

न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ६॥

🕞 भोजनद्शायामिदम्। एवमुत्तरम्॥ ६॥

_{। १९११} र पाणि च नाऽवधूनुयात् ॥ ७ ॥

पाणिरत्र दक्षिणः ॥ ७ ॥

आचम्य चोध्वौ पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात्॥ ८॥

भुक्ताऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वी धारयेत् यावतः प्रगतोदकौ शुक्कोदकौ भवतः॥८॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भुक्ता नियमेनाग्निरुपस्त्रष्ट्यः ॥ ६ ॥

दिवाच न भुञ्जीताऽन्यन्मूळफलेभ्यः ॥ १०॥ मुळानि कन्दाः। फळान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यदिना न भुजीत । तद्भक्षः

पे न दोषः ॥ १० ॥

स्थालीपाकानुदेइयानि च वर्जयेत्॥ ११॥

(१)तेन सर्पिष्मता बाह्मणं भोजये' दित्यादी बाह्मणो भूत्वा न सु-जीत अनुदेश्यानि च पितुभ्यो देवताभ्यश्च सङ्कृत्पितानि च न भुज्जीत ।११।

सोत्तराच्छादनश्चेव यज्ञोपवीती भुज्जीत ॥ १२॥

उत्तराच्छादनमुपरिवासः । तेन यह्नोपवीतेन यह्नोपवीतं छत्वा भुक्षीत । नाऽस्य भोजने "अपि वा सुत्रमेवोपवीतार्थ" इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुख्य इत्यन्ये ॥ १२॥

नैयामिकं तु श्राद्धं स्तेहवदेव दद्यात् ॥ १३ ॥ यित्रयमेन कर्तव्यं मासिं श्राद्धं, तत् स्तेहद्रव्ययुक्तमेव द्यातः । न गुष्कम् ॥ १३ ॥ तत्र विशेषः—

सर्पिर्मासामिति प्रथमः कल्पः ॥ १४॥ स्पष्टम् ॥ १४॥

अभावे तैलं शाकमिति॥ १५॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसस्याऽभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यश्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १५ ॥

मघासु चाधिकं श्राडकल्पेन सर्पिर्बोद्यणान् भोजयेत्॥१६॥

मवास पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सार्पिमिश्रमन्नं ब्राह्मणान् भोजयत्॥१६॥

F B E AUTHORITAGE TE

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ले एकोनविशी काण्डिका ॥ १९॥

-421243v-

१. आप ए. ७, १५.

मासि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन शक्तुयास् तेनोपयोजयेत् ॥ १॥

येनोपायेनोपयोजायितुं शक्नुयात् अभ्यक्षे, उद्धर्तने, भक्ष्ये, भोज्ये चिति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणसुपयोजयेत् । तत्रेकेकस्य ब्राह्म-णस्य तिलानां द्रोणं द्रोणसुपयोजायितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजये त् । द्रौणंद्रोणमिति वीष्सावचनं तु प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवंभूताः प्रवलाः प्रयत्नेनाऽन्विष्य भोजायित-व्या इति ॥ १॥

समुदेतांश्च भोजयेन चाऽतद्गुणायोच्छिष्टं द्युः ॥२॥

व्याख्यातिमदम् । द्युरिति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहुत्वापेक्षम् । चचनव्यत्ययो वा ॥ २ ॥

अथ पुष्टिकामस्यैवाऽपरः प्रयोग आ पदलसमाप्तेः—

उद्गयन आपूर्धमाणपचस्यैकरात्रमवराध्यमुपोष्य ति-ष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपित्वा महाराज-मिष्टा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा

पुष्टवर्थेन सिद्धिं वाचवीत ॥ ३ ॥

पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरसुपवासं कृत्वा उदगयन आपूर्वमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं श्रपयित्वा (१)महाराजं वैश्रवणं यजेत । आज्यभागान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधानि होमः । स्विष्ठकृदादिजयादयः । परिषेचनान्ते तेन सर्पिष्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरिविश्वयेदं बचनम् । भोजयित्वा सिद्धि वाचयीत पुष्टिरस्त्विति ॥ ३॥

एवमहरहरापरस्मात्तिष्यात् ॥ ४॥

एविमदं स्थालीपाकश्रपणादिसिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापरस्मा-तिष्यात् यावदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ४ ॥

हो हितीये॥ ५॥

⁹ कुबेराय वैश्रवाणाय । महाराजाय नमः। (तै. आर. १. ३१.) इति मन्त्रे वैश्रवणस्य महाराजपदेन सामानाधिकरण्यात् ॥

द्वितीये तिष्ये प्राप्ते द्वौभोजयेत् । अन्यत्समानम् । प्रवमातृतीयात् ॥५॥ श्रींस्तृतीये ॥ ६ ॥

तृतीये तिष्ये त्रीन् मोजयेदाचतुर्थात् ॥ ६ ॥

एवं संवत्सरमभ्युचयेन ॥ ७ ॥

एवभेतरकर्म यावरसंवरसरः पूर्यते तावत् कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनं चाऽभ्युचयेन भवति । चतुर्थीप्रभृति चत्वारः, पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि॥७॥ पवे क्रते फलमाह—

महान्तं पोषं पुष्याति ॥ ८॥ महत्या पुष्या युक्तो भवति ॥ ८॥ आदित एवोपवासः ॥ ९॥

उपवासस्त्वादित एव पुष्ये भवति । न प्रतिपुष्यम् ॥ ९ ॥

आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत्॥ १०॥

थात्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ १०॥

भरमतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

वर्जियदित्येव । भस्मतुषांश्च नाऽधितिष्ठेत् नाऽऽक्रामेत् ॥ ११ ॥

पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जियेत् ॥ १२ ॥

पकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालंन अधिष्ठानं च वर्जियेत् न कुर्यात् ॥१२॥

प्रेह्वोलनं च पाद्योः॥ १३॥

🏂 प्रेङ्कोलनं दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३॥

जानुनि चाऽत्याघानं जङ्घाचाः॥ १४॥

एकस्मिन् जानुनि इतरस्या जङ्कायाः अत्याधानमनस्थापनं च वर्जयेत्१४

नखेश्च नखवाद्नः॥ १५॥

स्पष्टम् ॥ १५॥

स्फोटनानि चाडकारणात्॥ १६॥

पर्वसन्धीनां स्कोटनानि वर्जयेत् अकारणात्, कारणं श्रमवातादि। वादनस्फोटनानीति समासपाठेऽप्येष पर्वार्थः॥ १६॥

यचान्यत्पारिचक्षते ॥ १७॥

यच्चान्यदेवं उक्तन्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गर्हन्ते तदिप वर्जयेत्॥ १७॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च॥ १८॥

एकश्चराब्दोऽनर्थकः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपः रिग्रहास्तेषु च योका उत्पाद्यिता स्यान्निरीहस्स्यात् ॥ १८ ॥

प्रतिपाद्यिता च तीर्थे ॥ १९॥

तीर्थं गुणवत् पात्रं, यङ्गो वा । तत्र द्रव्यस्याऽर्जितस्य प्रतिपाद-यिता स्यात् ॥ १९ ॥

यन्ता चाऽतीर्थे यतो न भयं स्यात् ॥ २०॥

यन्ता नियन्ता अप्रशता अतीर्थे अप्रदाता च स्यात्। यतः पुरुषाद्वर-दानेऽपि न भयं स्यात्। भयसम्भवे तु पिशुनादिस्यो देयम्॥ २०॥

सङ्ग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥

अर्थप्रदानप्रियवचनानुसरणादिभिर्मनुष्याणां सङ्ग्रहणशीलस्स्यात्२१ भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान्॥ २२॥

धर्माविरुद्धा ये भोगाः स्नक्चन्द्नस्वभायांसेवनाद्यः, तेषां च भोगशीलस्स्यात्॥ २२॥

एवसुभौ लोकावभिजयति ॥ २३॥

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमनुतिष्ठन्तुमौ लोकावभिजयित भोगेनेमं लोकं, तीर्थं प्रतिपादनेन चाऽमुं लोकमिति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने विंशी काण्डिका॥ २०॥

इति चापस्तम्बधमेसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८॥

नवमः पटलः ॥

'सर्वाश्रमाणां समयपदानी' त्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमाः ? इत्यत आह—

चत्वार आश्रमा गाईस्थ्य, माचार्यकुलं, मौनं, वानप्रस्थ्यमिति ॥ १॥

आश्राम्यन्त्येषु श्रेयोऽधिनः पुरुषा इत्याश्रमाः। एषा सामान्यसंज्ञा।
गृहे तिष्ठाते कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः। तस्य भावो गार्हस्थम्। स एक
आश्रमः। आचार्यक्रलं तत्र वास्रो लक्षणया सोऽप्येकः। 'मनु अवबोधन'
मनुत इति मुनिर्क्षानपरः। तस्य भावो मौनम्। सोऽपरः। वनं प्रतिष्ठत
इति वनप्रस्थः। स एव वानप्रस्थः। प्रज्ञादित्वादण्। तस्य भावो वानप्रस्थम्। इति वन्त्रस्थः। पतावन्त एवाऽऽश्रमा इति। चतुर्णाः
सेवोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनं "(१)एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षः।
विधानात् गाईस्थ्यस्ये"ति स्मृत्यन्तरोक्तं मा प्राहीदिति॥१॥
तेषु सर्वेषु यथोपदेशमञ्ययो वर्तमानः क्षेमं गच्छति॥

तेषाश्रमेषु चतुर्विपि यथाशास्त्रमन्यमस्समाहितमना भूत्वा यो वर्तते, स क्षेममभयं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविकरप उक्तो वेदितन्यः निश्रेयसार्थिनाऽन्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवाहितेन वर्तितन्यमिति । तथा च गौतमः—(२)'तस्याऽऽश्रमविकरपमेके ब्रुवत' इति ॥ २॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः॥ ३॥

उपनयनप्रसृति य आचार्यकुळे वासोऽष्टाचत्वारिशद्वर्षादीनामन्यत-मस्स सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३ ॥

सर्वेषामन्त्सर्गो विद्यायाः॥ ४॥

अन्तर्भः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनूत्सर्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुळे वासस्समान इति ॥ ४ ॥

बुध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ प्रसाधमं यानि कर्माणि विहितानि, तानि बुध्य गृहस्थस्यैतानि

૧. ગાે. ધ. ર. ર૬.

कर्तव्यानि । एषामन नुष्ठाने प्रत्यवायः । फलं चेदमेषाम् , एतानि शक्याः न्यजुष्ठातुं, नैतानीत्याचार्यादुपश्चत्य यत्कर्म फलं वा कामयेत तदारसेत तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥

तत्र गार्हस्थ्यस्य पूर्वमेव प्रपश्चितत्वाद्ध्ययनानन्तरं प्रतिपित्सितः स्याऽऽचार्यकुरुस्य स्वरूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य निषम एतेनैवान्तमनुपसीदत आचार्यकुले शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥६॥

यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः 'अथ ब्रह्मचर्यविधि'रिः त्यारभ्याऽग्नीन्धनादिनियम उक्तः, अतस्तेनैन नियमेनाऽऽन्तमाशरीरपाता-दन्पुष्मीदतः उपसदनमेवानुपसदनं तत्कुर्वतः आचार्यकुळे शरीरन्यासः परित्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य। तत्रैवाऽऽमरणात्तिष्ठेत्, नाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत्। यदि तमेवाश्रममात्मनः क्षेमं मन्येतेति। मनुः—

(१) आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहात्तमाचरेत् ॥
पषु त्विविद्यमानेषु स्थानासनिवहारवान्।
प्रयुक्षानोऽग्निशुश्रूषां साध्यदेहमात्मनः॥
पवं चरति यो विश्रो ब्रह्मचर्यमिविण्लुतः।
स गठ्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाऽऽजायते पुनः॥'
इति॥ ६॥

अथ परिव्राजः ॥ ७॥

अथाऽनन्तरं परित्राजो धर्म उच्यते । दृष्टादृष्टार्थान् सर्वानेवाऽऽरम्भान् परित्यज्याऽऽत्मळाभाय संन्यासाश्रमं परित्रजतीति परित्राट् सन्यासी॥॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजाति ॥ ८॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यनानिविष्ठुतब्रह्मचर्यः प्रविज्ञति परिव्रज्यां कुर्याद्यदि तथैव पक्षकषायो भवति । श्रूयते च(२) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रवः जेत् गृहाद्वा वनाद्वे'ति, 'यद्हरेव विरजेत्तद्हरेव प्रवजेदि'ति च । अत्र केचिदाहुः—'अत एवे'ति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाः श्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याऽनिभमतैवेति लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः-दार-परिग्रहे सति 'यावज्जीवमिप्तहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुत्या विष्टस्यते । स

कथं प्रवजादिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुख्यत इति । तथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

(१)'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञानिन छोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत्सन्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते॥' इति।
अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः ?
ऋणश्रुतिविरोधः—'(२)जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्र-ह्मचर्यणर्षिभ्यो यञ्जन देवेभ्यः प्रजणा पितृभ्य' इति। मनुरपि—

(३)'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अपनाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो वजत्यधः॥' इति। मोक्षो मोक्षाश्रमः। नन्वेवं ब्रह्मचर्यादिप प्रवज्या नोपपद्यते। अग तत्र(४) 'यदहरेव विरजेदि'ति श्रुत्या युक्तं प्रवजितुं तदा विरक्तस्य, (५)गाईस्थ्यादिप भविष्यति। स्मर्यते च--

(६) 'प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्।
आत्मन्यभीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रवजेत् गृहादि 'ति ॥
तथा यो गृहस्थो वृद्धो सृतमार्यः पुनर्दारिक्षयायामसमर्थः, तस्यापि
युज्यते प्रवज्या। तस्मा 'द्यदहरेव विरजे'दि(७) त्येष एव कालः प्रवज्यायाः,
सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम्। एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः।
यथा 'गृहाद्वा वनाद्वे'ति श्रुवाणैव श्रुतिर्वह्मचर्यादेव प्रवजेदित्याहः,
तथेति ॥ ८ ॥

तस्योपदिशन्ति॥ ९॥

तस्य परिवाजः कर्तेव्यसुपदिशन्ति धर्मज्ञाः॥ ९॥

अनिप्तरिनकेतस्यादशर्माऽशरणो मुनिःस्वाध्याय एवो-त्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्याऽनि-होऽनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥

ब्रह्मचारिणस्समिद्धानाद्यश्चिकार्यं गृहस्थस्यौपासनाद्याग्नेहोत्रादि वानप्रस्थस्य(८) 'श्चामणकेनाग्निमाधाये'ति विहितेऽग्नी होमादि। तस्य

१, या, स्मृ. ३, २०२.

२. तै. सं. ६. ३. १०.

३. म. स्पृ. ६. ३५. ४. जाबाले. ४. ५. गृहस्थस्यापि इति च. पु. ६. म. स्पृ. ६. ३४. ः ७, प्क एवांश' इति ड. पु. ८, गी. ध. ३. १७.

तु नैवाविधं किञ्चिदग्निकार्यमस्तीत्यनिमः। निकेतो निवासस्थानं स्वभूतं तदभावादानिकेतः। शर्म सुखं वैषायिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा। किञ्चिदिप शरणं न प्रतिपन्नः न वा कस्यचिच्छरणभूत ईत्यशरणः। स्वाध्यायः प्रणवाः दिपवित्राणां जुपः। अत्र बौधायनः—

'वृक्षमृष्ठिको वेद सन्त्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मुळं प्रणवः प्रणवातमको वेदः प्रणवो ब्रह्मभूयाय करूपत इति होवाच प्रजापति'रिति । तेत्रेव वाचं विस्रजेत् । अन्यत्र मोनव्रतः स्यात् । यावता प्राणा श्चियन्ते सा प्राणवृत्तिः । तावतीं भिक्षां प्रामे प्रतिलक्ष्य । एतावानस्य ग्रामे प्रवेशः । अन्यदा बहिवांसः । इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमा स्यो यस्य न सन्ति सोऽनिहाऽनमुत्र इत्युक्तः । एवंभृतश्चरेत् । नैकस्मिन् प्रामे ब्रह्मपि वसेत् । अत्र गौतमः—(१)'न द्वितीयामपर्तु रात्रिं त्रामे वसेदि'ति (२)वर्षासु ध्रुवशील'इति च ॥ १०॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ ११ ॥

यत् परेर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वाः स आच्छादयेत । निर्णिज्येति गौतमः ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

सर्वेरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिद्पि वासो विभृयात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह्—

सर्वतो विधितो निषेधतश्चाऽस्य परिमोक्षमेके बुवते । न किञ्चिदस्य इत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२ ॥

एतद्वोदाहरणैः प्रपञ्चयति--

सत्यानृते सुखदुःखं वेदानिमं लोकममुं च परि-त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १३ ॥

सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनु तं (३)'ताद्ध सत्याद्विशिष्यत" इत्यादिके विषये अनुतं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । सुबं मृष्टभोजनादिजन्यम् । दुःखं शीतः वातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाष्ययनम् । इमं लोकं पहलौकिकं काम्यं कमं । असं च लोकं पारलौकिकं काम्यं कमं । सर्वमेतत् परित्यज्य आत्मान-

૧. ગૌ, ઘ. રૂ. ૨૧.

२. गौ. ३. १३.

[ु] ३. म. स्मृ. ८. १०४.

मध्यारमपटलो (१-२२. २३)क्तमन्विच्छेत् उपासीतेति । तदेवं जानबलावलः म्बनेन हतविधिनिषेधा ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतमुपन्यः स्तम्॥ १३॥

अधेतेषामेव स्वैरचारिणां(१) किं तत्र प्रमाणम् ? तत्राह--

बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

आत्मनि बुदेSवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुमं प्रक्षावय क्षेमं प्रा-पयति । श्रयते हि--

(२)'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवात्मा पद्वित्तं विदित्वा। न कर्मणा लिप्यते पापकेने' ति(३) 'तद्यथेषीकात्लमग्नौ प्रोतं प्रद्येत ववं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति च ॥ स्मर्थते च-

'(४)यथैघांसि समिद्धोऽग्निभस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १४ ॥ तदिदं निराकरोति -

तच्छाक्रीविंप्रतिषिद्धम् ॥१४॥

यानि यतेरेव कर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनुः-

(५)ऋध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्षृष्टः कुश्रलं वदेत्। सप्तद्वारावकीणीं च न वाचमन्तां वदेत ॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां छिप्सेत कर्हिंचित्॥ इति अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि तानि कर्तव्याः नि। यानि च निषिद्धानि तानि च वर्जनीयानि॥ १५॥

'बुद्धे क्षेमपापण' मित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धामित्याह—

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणि महैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६॥

आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्यते, तदा इहैव शारीरे दुःखं नोपलभेत जानी। न चैतदस्ति। न हि ज्ञानिनां मूर्घाभिषिकंमन्योऽपि क्षुधादुःखन मेच तावत् क्षणमात्रभपि सोद्धं प्रभवति॥ १६॥

१. किंत्राणम् इति. च. सु. , बृ. ড. ৬. ४. २३. ते. बा ३. १२. १४ ३. छान्दो. ५. २४. ३. ४. श्रीमद्भ, ग. ४. ३७. ५. म. स्म. ६. ४८, ५०

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७॥

परलोके भवमपि दुःखमेतेन व्याख्यातं-न स्वैरखारिणां निवर्तत इति। तस्मात् कर्मभिः परिपक्वकषाय एव अवणमनननिदिध्यासनैः साक्षाः त्कृतात्मस्वरूपः प्रतिषिद्धेषु कटाक्षमप्यानिश्चिपन्नष्टाङ्गयोगनिरतो मुः च्यत इति *। अत्र बोघायनः (१)--'एकदण्डी त्रिदण्डी वे'ति। गौतमः (२)—'मुण्डाईशाखी वे'ति॥ १७॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८॥

अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ १९॥

प्रवृजिति प्रकर्षेण वजिति अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित इति । तथा च गौतमः(३)— 'त्रामं च न प्रविशंदि' ति । गतमन्यत् , उत्तरं च ॥१९॥

तस्योपदि शन्त्येकामिरनिकेतस्यादशर्माऽश्वरणो मु-निःसाध्याय एवोत्सृजमानो बाचम् ॥ २०॥

कः पुनरेकोऽग्निः ? न तावदौपासनः,ब्रह्मचारित्वात् । तस्माङ्घौकि-केऽग्रौ यथापूर्वे सायंप्रातस्समिध आदध्यादित्यर्थो विवक्षितः।

अपर आह—'श्रामणकेनाग्निमाघाये' ति गौतमः। अस्यार्थः-श्राः मणकं नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् सायंपातराग्निकार्यमिति । (४)तथा च बौघायनः—'वानप्रस्थो वैस्नान-सञास्त्रसमुदाचारो, वैखानसो वने मुळफळाशी तपस्शीलस्सवनेषु-दकमुपस्पृशन् श्रामणकेनाऽग्निमुपसमाधाये'त्यादि । अन्यद्गतम् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधमंसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ले एकविंशी कण्डिका ॥ २१ ॥

^{*} एतचिह्नानन्तरं अत्र यदुदाहृतं 'ज्ञानेन सर्व दह्यत' इति तत्र ज्ञानदशायाः प्रागा-र्जितानि कर्माणि प्रायश्चित्तेन ज्ञानेन वा दह्यन्त इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानद्शायां स्वैरचारोऽनु-ज्ञायते । यस्य हि स्वरारीरेऽपि वीभत्मा स कथं पदवादिभिरविशेषस्त्रीसङ्गमादौ प्रवर्ततं''इति भागः क. पुस्तक एवास्ति अधिकपाठतया परिगणितः च. पुस्तके टिप्पण्याम्

૧. લો. ઘ. ર. ર. ૧૦. ૪૦. ર. મો. ઘ. ર. ૨૨. ર. મો. ઘ. ર. રૂર ४. तथा च बौधायनः इत्यादिग्रन्थो नास्ति ङ च. पुस्तकयोः । बौ.घ.२.६.१६.१७, आप० घ० ३५

तस्य (SS रण्यम। च्छाद्नं विहितम् ॥ १॥ अरण्ये भवगारण्यमजिनवल्कलादि ॥ १॥

ततो मूलैः फलैः पर्णेस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥ २ ॥ ततो मूलादिभिर्वर्तयम् इतिः प्राणयात्रा तां कुर्वेश्चरेश्वरणशीलः स्यात् ॥ २ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

मूळादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चित्काळं वर्तयित्वा अन्ततः अन्ते प्रवृतानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रयेदिति वश्यमाणेन सम्बन्धः । तान्य-भिनिश्चित्य तैर्वतेयेदिति ॥ ३॥

ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत्॥ ४॥

ततः कियन्तञ्चित्कालमन्मसः ततो वायुभसः तत आकाशमभि निश्रयेत् न किञ्चित् भक्षयेदिति । अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४॥

तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

संयुज्यते संश्रयत इति संयोगः । तेषां मूळादीनां मध्ये उत्तरमुत्तरं समाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५॥

अथ वानप्रस्थरयैवाऽऽनुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति॥ ६॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्व ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्याऽऽनुपूर्व्यं कर्मोपदिशन्ति ॥ ६ ॥ कथम् ?—

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्रीनाधाय कर्माण्यरभते सोमावराध्यानि यानि अयुन्ते ॥ ७॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भूरवाऽमीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कार्नि ? सोमावराध्यांनि अवरार्धे पश्चार्धे तत्र भवोऽवराध्यः सोमः अवराध्यों येषां तानि सोमावराध्यांनि सोमान्तानि हविर्यञ्चाख्यानि चातुर्मास्यादीन् हविर्यञ्चान् सोमं चेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते श्रुतौ विश्वितानि ॥ ७ ॥

गृहान् कृत्वा सदारस्सपजस्सहाग्निभिवहियामाहसेत्॥८॥

अथ प्रामाद्वहिररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चाग्निमिन्नीमाद्वहिर्वसेत् । अस्मिन्पक्षे भागुक्तमेकान्निरित्येतश्वाऽस्ति ॥ ८ ॥

एको वा॥९॥

अथवा पुत्रेषु भार्यो निक्षिण्य स्वयमेक एव वसेत्। अस्मिन् पश्चे 'प्राजापत्यां निरुप्येष्टि'मिति परिव्राज उक्तेन न्यायेन श्रौतानश्चीनात्मिन् समारोप्य श्रामणकेनाऽग्निमाधाय एकाग्निभवेत् ॥९॥

सिलोञ्छेन वर्तयेत्॥ १०॥

ब्याख्यातः सिलोञ्छः । तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुः दुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १० ॥

न चाडत उद्धे प्रतिगृह्धीयात् ॥ ११ ॥

यदा सिलोञ्छेन वृत्तिजीता अत ऊर्धं न कुत्रिश्चद्पि प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥

अभिषिक्तश्च जुहुयात्॥ १२॥

यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः स्नातः। अनुवादोऽयं स्नाने विशेषं विधातुम्॥ १२॥

शनैरपोऽभ्युपेयादिभन्नत्राभिमुख आदिलमुः

दकसुपस्पृशोत् ॥ १३॥

शनैरवेगेन जलारायं प्रविशेत् । प्रविश्य चाऽभिन्नत् हस्तेनोदकं ताड-यन् उदक्रमुपस्पृशेत् स्नायात् आदित्याभिमुखः ॥ १३ ॥

(१)इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथाचोत्तरत्र तस्य ब्रहणम् ॥ १४॥

तस्य द्वन्दद्रव्याणामेक उपदिश्वन्ति पाकार्थे भोजनार्थे वासिपरशुद्विकाजानाम्॥ १५॥

यानि पाकार्थानि ताम्रभाण्डादीनि । यानि च भोजनार्थानि कांस्यादीनि । वासिर्देव्यीदि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां चतुर्णा(२)मेकेकस्य हे हे द्रव्ये उत्पाद्ये इत्येक उपदिशन्ति । काजमिप वास्यादिश्वदुपकरः णविशेषो दाक्मयः ॥ १५॥

ब्रन्दानामेकैकमादायेतराणि दत्वाऽर्ण्यमवातिष्ठेत ॥१६॥

 ^{&#}x27;इति विधिः' इत्येव सूत्रम् च्छ. पु.
 एकैकस्यां विधायां इति च. पु.

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि भार्याये दला अरण्यमवतिष्ठेत उपतिष्ठेत् आश्रयेदिति ॥ १६ ॥

तस्याऽऽरण्येनैवाऽत ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च॥

तस्य वानप्रस्थस्याऽतोऽरण्यप्रवेशादुर्ध्व आरण्येनैव नीवारादिना होमः वृतिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिथिपुजा च आच्छादनं वरुकछादिना ॥ १७ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाज्ञाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥१८॥

थेषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य तत्स्याने (१)वरवः कार्योः ॥ १८ ॥

सर्वे चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

सर्वे च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुगां अभवति पारायणब्रह्मयञ्चाध्य-यनेन सह। तद्युपांशु कर्तव्यामिति ॥ १९ ॥

नाऽऽर्ण्यमभ्याश्रावयेत्॥ २०॥

डपांशुवचनादेव सिद्धं वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनाऽरण्य-स्था यथा नाऽऽभिमुख्येन शुणुयुः तावदुपांदिवति ॥ २० ॥

अग्न्यर्थे शरणम् ॥ २१ ॥

शरणं गृहं तदम्यथंमेव ॥ २१ ॥

आकाशे खयम् ॥ २२ ॥

स्वगं चाऽऽकाश एव वसेत् ॥ २२॥

अनुपस्तीणे शय्यासने ॥ २३ ॥

शयनं चाऽऽसनं चाऽनुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् न तु किञ्चिदुपस्तीर्य ॥२३॥ नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४॥

नवे धान्ये इयामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चितं सस्यमनुः जानीयात परित्यजेत् । तत्र मनुः—

(२)'त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम्।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूळफळानि च ॥' इति ॥ २४ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने द्वाविंशी कण्डिका ॥ २२ ॥

was the same

भृगांसं वा नियमिन्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंपातरर्थमाहरेत् ॥१॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं सञ्चितुयात् । किं तर्हि ? अन्वहमेव पात्रेण येनकेनचित् सायंप्रातश्वाऽर्थमद्यानीयमात्रमाहरेत् वानप्रस्थेभ्य एव ॥ १॥

एवं कियन्तचित्कालं वर्तियत्वा—

ततो मूबैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेद्नततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाकाश्चामित्यभिनिः श्रयेत्। तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः॥२॥

सर्वे गतम्॥ २॥

निरूपिता आश्रमाः। अथेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषामेव प्राधाः न्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे इलोकाबुदाहरान्ति— अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयः । दक्षिणेनाऽर्थम्णः पन्थानं ते इमशानानि भेजिरे ॥ ३॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋषयः प्रजामीषिरे प्रजातिमभ्यनन्दन् ते अर्थमणो यो दक्षिणेन पन्थाः दक्षिणायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन (१)धूमादिमार्गण गत्वा पुनरपि सम्भूय स्मशानानि भेजिरे मरणं प्रतिपेदिरे। जायस्व स्त्रियस्वेत्याजीवं जीवभावमापेदिर इति गृहस्थानां निन्दा ॥३॥

अष्टाद्यीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः। उत्तरे-णाऽर्धम्णः पन्थानं तेऽसृतत्वं हि कल्पते॥ ४॥

बे(२)तु प्रजातिं नाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण(३) अर्चिरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं विभक्तिब्यत्ययः, अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कल्पन्ते समर्थास्सम्पद्यन्ते ॥ ४॥

इत्यूध्वरेतसां प्रशंसा॥ ६॥

१. छा. उ. ५. १०. ३-६. २. प्रजां. इति. च. पु. ३ छा. उ. ५. १०. १,२

गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः। तेषामेषा प्रशंसेति॥ ५॥ पुनरपि तेषामेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा—

अथाऽपि सङ्कलपसिद्धयो भवन्ति ॥ ६ ॥ अथाऽपि अपि च सङ्करपादेव सिद्धयो भवन्ति तेषामूर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम् —

यथा वर्षे प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोज-वता यचाऽन्यदेवंयुक्तम्॥ ७॥

यदि महत्यामनावृष्टौ(१) सत्यां 'वर्षतु देव' इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षी पर्जन्यो भवति । यदि वा कञ्चिदपुत्रमनुगृह्णीयुः-पुत्रोऽस्य जान्यतामिति स पुत्रवानेव भवति । यदि वा (२)चोळेष्ववस्थितास्तदैव हिम्मवन्तं दिदक्षेरन् तथैव तद्भवति। मनस इव जवो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवता । यदि कामयेरन् अमुं देशमियत्यामेव काळकळायां प्राप्तुयामेति, ततो यावता काळेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्तुयुरिति । यचान्यदेवंयुक्तम् रागिणामारोग्यादि तदिप सङ्कल्पादेव तथा भवति ॥ ७॥

यस्मादेवम्-

तस्माच्छुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टा-नाश्रमानेतानेके बुवते॥८॥

तस्मान्छुतितः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदि'त्यादिश्वत्यनुगतत्वा-दुक्तेन प्रकारेण प्रत्यक्षफलताच एतानू ध्वेरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्ह-स्थ्यादुत्कृष्टानेके बुनत द्यति ॥ ८ ॥

तदिदं गाईस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति—

त्रैवृद्यविद्धानां तु वेदाः प्रमाणिमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूपन्ते त्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसम्बन्धाः न्युचैर्नीचैः कार्यामिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाः णमिति मन्यन्ते ॥ ९॥ प्रविद्या विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । तां ये पाठतञ्चाऽधतश्च विद्वानित ते त्रैविद्याः । तेषु पक्षानास्त्रिविवहृद्धाः । तेषां (१)वेददास्त्रिविदां वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽधं इति, निष्ठा निर्णयः । यथाह भगवान् जैनिनिः—(२)'चोदनालक्षणोऽधों धमः, इति(३) प्रत्यक्षमनिमित्तिमि'ति च । ततश्च तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते, किलक्षणानि १ बीहियवादिमिन्सम्बद्धानि "उच्चेः ऋचा क्रियते, उपांशु यज्ञुषे"त्येवंप्रकाराणि तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति—सर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शालासु अग्निहोत्रादीनि(४) विद्वस्मुजामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यत्या विधीयन्ते । अतो गाईस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । उद्यंदेतसां त्वाश्रमास्तद्धिक्दा नैवाऽऽश्रयणीयाः यदि वेदाः प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गाईस्थ्यस्ये'ति । एवं गाईस्थ्यं प्रशस्यते ॥ ९ ॥

रमशानानि भाजिर इति निन्दां परिहरति—

यत्तु रमशानमुच्यते नानाकमणामेषोऽन्ते पुरु-षसंस्कारो विधीयते॥ १०॥

यतु गृहस्थानां सम्वानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीना-मन्ते पितृमेधाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु पिशाचा भृत्वा रमशानमेव सेवन्त इति ॥ १० ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यं फलं स्वर्णेशब्दं श्रूयते ॥१२॥

ततः परं श्वानकर्मणोऽनन्तरम्, अनन्त्यमपरिमितं स्वर्गशब्दवा-च्यं फलं श्रूयते —'स एष यज्ञायुघी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गे लोकमेती'ति। अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति(४) यकारश्छान्दसः उपजनः अपपाठो वा ॥१२॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितायप्रश्ने त्रयोविशी कण्डिका ॥२३॥

१. वेदशास्त्रार्थविदां इति छ. पु. २. जै. सू १. १. २. ३. जै सू. १. १. ४.

४. सहस्रवत्सरसाध्यं सत्रं विश्वसृजामयनम् । अत्र संवत्सरशब्दो दिनपर इति मीमांसकाः । षू. मी. ६. ७. १३.

५. यकारोपजनच्छान्दसः इति भवितुं युक्तम् ।

पुनरिप गाईस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिमसृतमाञ्चाय आह--प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मन्योऽसृतमिति ॥ १ ॥

अथाऽपि अपि च अस्य गृहस्थस्य प्रजापितं प्रजासन्तानम् अमृतम् अमः रमणम् आश्रायो वेद् आह हे मर्त्य मरणधर्मन् ! प्रजां जायमानामनु त्व प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः अमृतममरणमिति । न त्वं भ्रियसे, यतस्त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १ ॥ उपपन्नं चैतदित्याह्—

अथाऽपि स एवाऽयं विरूढः पृथक्त्रत्यक्षेणोपल-भ्यते दृश्यते चाऽपि सारूप्यं देहत्वमे-वाऽन्यत् ॥ २ ॥

अपि च स एवाऽयं प्रथाविक्दः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधाभृत इव लक्ष्यते । दश्यते हि साक्ष्यं द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्विमिति स्वार्थिकस्त्वः ॥ २॥

यदि पुत्रक्षेणाऽवस्थानं, किमेतावतेत्याह--

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां साम्परायेण कीर्ति स्वर्गे च वर्धयन्ति ॥ ३॥

ते पुत्राशिष्टेषु चोदितेषु कर्मस् वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपिता-महादीनां साम्परायेण परलोकेन सम्बद्धानां कीर्ति स्वर्गं च वर्धयन्ति—अ स्याऽयं पुत्र एवं कर्मा, अस्याऽयं पौत्र हति । स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्ति-मतां हि स्वर्गवासश्श्रूयते ॥ ३॥

एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥ ४ ॥
एवमनेन प्रकारेण अवरोऽवरः परेषां कीर्ति स्वर्गे च वर्धयित ॥ ४ ॥
आभृतसम्प्रवात्ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥
भूतसम्प्रवो महाप्रलयः। आ तस्माते पुत्रिणस्त्वर्गजितो भवन्ति ते च ५
पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यतपुराणे ॥६॥

प्रख्यानन्तरं सर्गः, तत्र संसारस्य बाजार्थाः प्रजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति मविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥ ६ ॥

अथाऽपि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मित्रर्थे भवति । गाईस्थ्यमेव वरि-श्रमिति॥७॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचंधे प्रजाति श्रद्धां तपो यज्ञ-मनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशं-

मांब्रिति ॥ ८॥

त्रयीं विद्यां त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदादिकम् । प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यद्गमग्निहोः त्रादिकं सोमयागान्तम् । अनुप्रदानं अन्तर्वेदि बहिर्वेदि च दानम् । य प्तानि कर्माणि कुर्वते, तैरित् तैरेव सह वयं साः त प्वाऽस्माकं सहायाः। अन्यत्तु अर्थ्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन् पुरुषो रजः पांसुर्भूना व्यंसते नदयति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां कीर्ति स्वर्गे च वर्धयन्ति, तथा प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्ति नरकं च वर्धयेयुः॥ ८॥

तत्राऽऽह--

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पणी वनस्पतेन परान् हिंसन्ति ॥ ९॥

तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः, त एव धंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णे वनस्पतेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतित, न वनस्पति शाखान्तरं वा पातयति तद्वत् ॥ ९ ॥

पतदेवोपपादयति--

नाऽस्याऽस्मिल्लोके कर्मभिस्सम्बन्धो विद्यते तथा परास्मन् कर्मफलैः ॥ १० ॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम्। अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्य आस्मन् लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । इष्टान्तोऽयम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मस पित्रादेः कर्तृत्वं नाऽस्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्मफलैरपि सम्बन्धो नाऽस्तीत्यर्थः॥ १०॥

तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तद्र्धकः पमतेन वश्यमाणेन हेतुना वेदितव्यम्॥ ११॥

प्रजापतेर्ऋषाणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥

प्रजापते हिंग्ण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गे देवादि स्तिर्य-गन्तः । ते चा द्रध्वस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानिष ध्वंसयेयुः; तदैतन्नोपपद्यते — पुण्यकृतः सुखेनाऽद्यापि वर्तन्ते इति ॥ १२॥

अत्रोदाहरणभाह—

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयःपरा ज्वलन्त्य जपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्र स्वर्गे ये पुण्यकृते। चिसिष्ठाद्यस्तेषां प्रकृतयद्द्यरीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलन्यः दीष्यमाना उपलभ्यन्ते, दिचि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च(१) 'सुकृतां वा प्तानि ज्योतीषि, यम्नक्षत्राणी'ति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥ १३॥

स्यातु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्सवारीरोऽन्तः वन्तं लोकं जयित सङ्कल्पासिद्धिश्च स्यान तु तज्ज्यैष्ट्यमाश्रमाणाम्॥१४॥

कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेन मुक्तशेषेण तपसा वा तिन्नेण किंबदुर्ध्वरेतास्सद्दशरीरेणाऽन्तवन्तं लोकं जयतीति यत्तत् स्यात् सम्भावेदिष । यश्च सङ्कल्पादेव सिद्धिस्स्यादिति, तदाप स्यात् न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठयकारणामिति । तदेव 'मेकाश्रम्यं त्वाचार्या' इत्ययमेव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते-सर्वे आश्रमा दूषिता भृषिताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु यथोपेदेशमन्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थिति । १४॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने चतुर्विशी कण्डिका॥ १७॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायां उज्ज्वलायां द्वितीयप्रक्ते नवमः पटलः ॥९॥

अथ दशमः पटलः ॥

व्याख्यातास्सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः॥१॥

उक्तवश्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्ते याद्यः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्य । ज्ञाह्मणस्य । ग्रुश्रूषा स्त्रह्मय । राजाऽत्राभिषिको विविक्षितः । तस्यैव हि वश्यमाणं धर्मजातं सम्भवति । तस्य विशेषाद्विशेषतो यद्यक्तव्यं तद्वश्यामः । विशेषानिति द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥ १ ॥

दिचणाद्वारं वेइम पुरं च मापयेत्॥ २॥

वेश्म गृहं पुरं नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थपत्यादिभिः। दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्त्रथोक्तम्॥ २॥

अन्तरस्यां पुरि वेइम ॥ ३॥

सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या प्रतस्यामन्तरस्थां पुरि वेश्म मापये-दात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४॥

तस्य वेरमनः पुरस्तादावसथः कारियतन्यः । एत्य वसन्त्यास्मिनिः त्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संक्षा(१) ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्रहारा यथोभयं सन्दर्यत बहिरन्तरं चेति ॥ ५॥

दक्षिणेनत्येनबन्तम् । पुरामिति(२)'एनपा द्वितीये'ति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतः अदूरे समा कारयितव्या । दक्षिणोदग्द्वारा दक्षिणस्यामुः चरस्यां च दिशि द्वारं यस्यास्सा तथोका । किमर्थमुभयत्र द्वारामिति चेत् । यद्वद्विर्चं यचचाऽभ्यन्तरं तदुभयमपि यथा सन्दद्दयेतेत्येवमर्थः मिति । सेषा द्यतसमा । तस्यां द्यूतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः ॥ ५ ॥

१. तत्र ह्यातिथय आमन्त्र्यन्ते इत्यधिकः पाठः च. पु. १. पा. सू. १. ३. ३१.

सर्वेष्वेवाऽजस्रा अग्नयस्स्युः ॥ ६ ॥

वेरमन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु छौकिका अग्न-योऽजलाः स्युः। आविच्छेदेन धार्याः॥ ६॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेघे ॥ ७ ॥

तेषु चाग्निषु नित्यमिनपूजा कार्या । यथा ग्रहमेषे औपासने सायंत्रात-होम इत्यर्थः । मन्त्राविप तावेष, द्रव्यमपि तदेव ॥ ७ ॥

आवस्थे श्रोत्रियावराध्यानितिथीन् वास्येत्॥ ८॥

आवसथाख्ये स्थाने अतिथीन् वासयेत्। ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावरार्ध्यां-निति। अवरपर्यायोऽवरार्ध्यशब्दः। यदि सर्वान्वासयितुं न शक्तोति श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति॥ ८॥

तेषां यथागुणमावसथाः शय्याऽन्नपानं च विदेवम् ॥ ९॥

तेषामातिथीनां यथागुणं विद्यावृत्तानुगुणमावसथादि विदेयं विद्योषेण देयम्। आवसथा अपवरकाद्यः। शय्या खट्वाद्यः। अन्नमोद्नादि। पानं(१) तक्रादि॥ ९॥

गुरूनमात्यांश्च नातिजीवेत् ॥ १०॥

गुरवः पित्रादयः। अमात्या मन्त्रिणः। तान्नाऽतिजीवेत् भक्ष्यभोज्याच्छा-दनादिषु तान्नाऽतिदायीत ॥ १० ॥

न चास्य विषये श्लुधा रोगेण हिमातपाभ्यां बाडबर सीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वे वा कश्चित् ॥११॥

अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षम आहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधिना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामण्युपलक्षणमेतत्। आतपः आदित्यरिमतापः। एतैः प्रकारेरभावात् बुद्धिपूर्वे वा न कश्चिद्बाह्मणोऽप्यवसीदेत् अवसन्नो न स्यात्। राज्ञो ह्ययमपराघो यदाहाराद्यभावेन कश्चिद्वसन्नः स्यात्। बुद्धिपूर्वे वेत्यत्रोदाहरणम् —यदा कश्चित् करमुणं वा दाप्यो भवतिः तदा नाऽसौ हिमातपयोष्ठपनिवेद्ययितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः। तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति॥११॥

१. तकस्पादि इति च. पु. तकादिसूपादि इति क. पु.

सभाया मध्येऽधिदेवनसुद्धत्याऽबोक्ष्याऽक्षान्निवपेशुग्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥ १२॥

पूर्वीकायाः सभाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि कितवा अक्षेदींब्यान्ति तन्स्थानमधिदेवनम्। तत् पूर्वे काष्ठादिना उद्धान्ति उद्धत्याऽवोक्षति । अवोः क्य तत्राऽक्षान युग्मसङ्ख्याकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान् यथार्थान् यावद्भिर्धूतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभिको नाम ॥ १२॥

आर्थाः शुचयस्सत्यशीला दीवितारस्युः॥ १३॥

भार्याः द्विजातयः । (१)ग्रुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलास्सत्यवादिनः । एवंभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः देवितारः स्युः। त एव तत्र दीब्ये-युरित्यर्थः । तेच तत्र देवित्वा यथामाषितं पणं सभिकाय दत्वा गच्छेयुः। स च राहे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात्। स पव च स्थानान्तरे द्वियतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलहकारान्। तत्र याश्ववल्यः-

(२) पछहे शतिकवृद्धेस्तु समिकः पञ्चकं शतम्। गृह्वीयाद्भूर्तिकतवादितराइशकं शतम्॥ स सम्यक्पाछितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्। जितमुद्राह्येज्जैत्रं दद्यास्तत्यं वचः क्षमी ॥' हाते ॥ १३ ॥

आयुषग्रहणं वृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीने-भ्योऽन्यन्न न विद्येरन्॥ १४॥

आयुषप्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विवेरन् न भवेयः। उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः॥ १४॥

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५॥

यस्य राज्ञो विषये प्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेम-कृत् क्षेमङ्करः। न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यामिति ददानोऽपि ॥ १५ ॥ इत्यापस्तम्बधमस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ले पञ्चविशी कण्डिका ॥ २५॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च द्दहाह्मणेभ्यो यथाईमनन्ताँ छोकानाभिजयाति ॥ १॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोघो न भवति तथा बाह्मणेभ्यो यथाई विद्यावृत्ताद्यनुरूपं क्षेत्रं वित्तं च द्यात्। एवं दददनन्ताँ लोकानाभेजयति॥ १॥

व्राह्मणस्वान्यपिजगीषमाणी राजा यो हन्यते तमाहुराः त्मयूपो यज्ञोऽनन्तद्क्षिण इति॥ २॥

ब्राह्मणस्त्रानि चोरादिभिरपहृतानि अपिजगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानायाः पजित्य प्रहीतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चोरैईन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुर्घर्मज्ञाः। सङ्कामो यज्ञः। तस्य आत्मा यूपस्थानीयः। आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितं तु द्रव्यं दक्षिणा। सूत्रे तु 'तं यज्ञ इत्याहु'रिति गौणो वादः॥ २॥

एतेनाऽन्ये ग्रहा व्याख्याताः प्रयोजने युध्य-मानास्तनुत्यजः ॥ ३॥

प्रयोजनं चोरादिभिरपहृतानां ब्राह्मणस्वानां प्रत्यानयनादि, तद्थे युध्यमाना ये ग्रास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा व्याख्याता आत्मयूपा यज्ञा अनन्तद्क्षिणा इति ॥ ३ ॥

ग्रामेषु नगरेषु चाऽऽयीञ्छुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये निद्ध्यात् ॥ ४ ॥

भार्याञ्छुचीन् सत्यशीला**निति व्याख्यातम् । एवंभृतान् पुरुषान्** प्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थ निदध्यात नियुक्षति ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः॥ ५॥

तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव €्यः ॥ ५ ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६॥

र्षक्तः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष्यिनः त्यपवासः ॥ ६ ॥

कोची जामेन्यः॥ १ n

प्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिश्च कोशो रक्षः। प्रामेभ्यः इति(१) यतश्चाऽध्व-कालपरिमाणं तत्र पञ्जमी वक्तव्ये'ति पञ्जमी॥ ७॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिद्राप्यम् ॥ ८॥

तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामिः अयस्तत्प्रतिदृद्यू राज्ञा तैस्तत् प्रतिदाप्यम् राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण दन्त्योष्टयं वकारं पठन्ति ॥ ८॥

धार्म्य शुल्कमवहारयेत्॥ ९॥

तत्र गौतमः-

(२) विंशतिभागश्युत्कः पण्ये दाते। यद्वणिग्भिर्विकीयते हिङ्ग्वादि, तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्धीयात् । तस्य शुल्क इति संद्रा। एव धार्म्यः धर्म्यश्चारकः। तमधिकतैरेवाऽनहारयेत् प्राह्येदिति। मुलादिषु विशेषस्तैनेवोक्तः—(३)'मुलफलपुष्पैषिधमधुमांसतृणेन्धनानां वाष्टि-क्य'मिति॥ ९॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ १०॥

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः ॥ १०॥

सर्ववणीनां च स्त्रियः॥ ११॥

अकराः । वर्णप्रहणातः प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥ ११ ॥

कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

[े]व्यञ्जनानि **इमश्र्वादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२**॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३॥

विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा अकराः ॥ १३॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४॥

तपस्विनः कुच्छ्चान्द्रायणादिप्रवृत्ताः। धर्मपराः, अफलाकाङ्किणः नित्यनैमिचिकधर्मनिरताः। धर्मपरा इति किम्? ये अभिचारकामा मन्त्र-सिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा मा भूवन्निति ॥ १४॥

१. पा. सू. (वा) १. ४. ३१. २. गो. घ. १०. २६. ३. गो. घ. १०, २७.

शुद्रश्च पादावनेक्ता॥ १५॥

यस्त्रैवर्णिकानां वादावनेका स शूद्रोऽप्यकरः॥ १५॥

अन्धम् कवधिररोगाविष्ठाश्च ॥ १६॥

पतेऽप्यकराः यावदान्ध्वादि ॥ १६॥

ये व्यथी द्रव्यपरिग्रहै: ॥ १७ ॥

ये च परित्राजकादयः द्रव्यपरिप्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिप्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः। तथा च वक्षिष्ठः—

(१) "अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रवजितो बालवृद्धतक्षणप्र-शान्ता" इति ॥ १७॥

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुपविद्यान् कुमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८॥

यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युना अलङ्कतः अ बुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः-अन्नेयमास्ते, माऽत्र प्रविशोति ॥१८॥

बुद्धिपूर्वे तु दुष्टभावो दण्डयः॥ १९॥

यस्तु जानन्नेव दुष्टमावः प्रलोभनार्थौ प्रविद्यति स दण्ड्यो द्रव्यातुः रूपमपराधानुरूपं च । दुष्टमावप्रहणमाचार्यादिप्रोषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भृदिति ॥१९॥

सन्निपाते वृत्ते शिइनच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २०॥

सनिपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिश्नच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जे-नस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्नस्य च्छेदनमिति ॥२०॥

कुमार्यो तु स्वान्यादाय नाइयः ॥ २१ ॥

कुमार्या तु सिन्निपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशानिर्वास्यः, न शिक्तच्छेदः ॥ २१ ॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

अथ सिन्नपातात्प्रसृति ते परदारकुमार्थौ राक्षा ऋषे ब्रासाच्छा-दनप्रदानेन भर्तद्ये॥ २२॥

[°] १. व. घ. १९. ६३.

रक्ष्ये चाऽत ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३ ॥

अतः प्रथमात् सन्निपातात् कर्षं मैथुनाच्च रक्ष्ये यथा पुनः मैथुनं नाचरतस्तथा कार्ये॥ २३॥

निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवस्रुजेत् ॥ २४ ॥

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेषा-भ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदारं भन्ने दवशुराय वा, कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः॥ २१॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रे द्वितीयप्रश्ने षट्विशी कण्डिका॥ २६॥

चरिते यथापुरं घर्मान्डि सम्बन्धः ॥ १ ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वे धर्मात् , तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण सम्बन्धा भवति । हिशाब्दो हेती । यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारियतन्ये। ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिहोष इति ॥ १॥ परदारप्रसङ्गादुच्यते -

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यस्समाचचीत ॥ २॥

योऽनपत्यः आत्मनदशक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन् भार्योः (१)परत्र नियुङ्के, मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयस्सन्तानकाङ्क्षिणः, तद्भि-षयमेततः। कुळान्तरप्राविष्टा सगोत्रस्थानीयः। सा हि पूर्वे पितृगोत्रा सर्ता(२) भर्तुगात्रधर्मैरधिक्रियेत । अतः भर्तुपक्ष्याणां सगोत्रस्थानीः या भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यो-ऽसगोत्रेभ्य**र**समानक्षीत—**इयमन**पत्या, अस्य।मपत्यमुत्पाद्यतामिति सगोत्रायैव तु समाचक्षीत, तत्रापि देवराय, तदभाव(३) सपिण्डेभ्यः॥

कः पुनस्सगोत्रस्य विशेषः ? तमाह--

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३॥

हि यस्मात् स्नी कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्म

१. परस्मे. इति. क. पु.

२. मर्तृगात्रधर्मेऽधिकियते ।

३. सपिण्डाय. इति. च.पु.

शाः। तस्मात् सगोत्रायैव समावक्षीतेति(१) ॥ ३ ॥ तिममं नियोगं दुषयति--

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं पूर्वे कृतवन्तः, तथाऽपि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् । कुतः ? इन्द्रियदौर्वल्यात् । दुर्वलोन्द्रिया ह्यदान्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्या-जेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्स्यादिति॥ ४॥ सगोत्रविषयेऽपि यो विशेषस्सोऽपि नास्तीत्याह--

अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः॥ ५॥

येन पाणिना पूर्वमिनसाक्षिकं पाणिगृहीतः कन्यायाः, तस्मात पा णरन्यो भवति सगोत्रस्याऽपि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्टं सर मानम् ? तस्माद्विशेष इति । अविशिष्टमित्यपपाठः ॥ ५ ॥ पाणिरन्यो भवतु, को दोषः ?

तद्यतिकमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६॥

तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उभयोर्द्रम्पत्योः नरको भवति । खलुपुनरिति प्र-सिव्हिद्योतकौ निपातौ। अतः पत्याऽपि न स पाणिस्त्याज्यः यः पूर्वे गृहीतः । भार्ययाऽपि न स पाणिस्त्याज्यो येन पूर्वमात्मानः पा णिगृहीतः ॥ ६ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युद्य एवमा-रम्भणादपत्यात् ॥ ७ ॥

आरभ्यतऽनेनेत्यारम्भणः योऽयं दम्पत्योः परस्परीनयमः, स आ-रम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । पवंभूतो योऽभ्युदयस्स पवं वर्षीयान् । वृद्धतरः। कस्मात् वर्षीयान् ? पवमुक्तप्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यः मारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वपीयानिति । अपत्यादिति पाठः। आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति॥ ७॥

नाइय आर्येच्याद्रायाम् ॥ ८॥

वार्यस्रैवर्णिकः, श्रदायां परभायीयां प्रसक्ती राज्ञा राष्ट्रानार्यः निर्वास्यः॥ ८॥

^{9. &}quot;कुलाय कन्या क्वाचिद्देशेषु दीयते । गोत्रजे न केनचिद्प्यनुभयते । उक्तं च बृहस्पतिना-अभर्तृका अतिभार्था प्रहणं चातिद्र्षितम् । कुछ कन्या प्रदानं च दशन्व-न्येषु दृश्यते इति" इत्यधिकः पाठः घ. पु.

परस्रीगमनप्रायश्चित्तम्] उउउवलोपेते द्वितीयः प्रदनः । २६५

वध्यद्शुद्र आर्यायाम् ॥ ९॥

श्रद्ध त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योऽन्तःपुरादिष्वधि कतो रक्षकस्त्रम् स्वयं गच्छति, तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्वच्छेदनमेव । तथा च शुद्धाधिकारे गौतमः(१)—'आर्थस्प्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च । गोप्ता चेद्वधोऽधिक' इति । याञ्चवल्क्येन प्रातिलोम्येन गमनमात्रे वध उक्तः—

"(२)सजाताबुत्तमो दण्डः भाजुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः(३) पुंसां स्त्रीणां नासादिक्वन्तनम् ॥'इति । सोऽजुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा 'नाइय आर्यदशुद्रायामि' त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्षम्, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शुद्रा, तिह्रषः यं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

दारं चाऽस्य कर्शयेत् ॥ १०॥

अस्य शुद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत वतियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् । (४) व्राह्मणक्षत्रियविद्यां स्त्रियः शुद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥' इति स्मरणात् ॥ १० ॥

सवर्षायामन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पततीत्युपदिशानित ॥ ११ ॥

अन्यः पूर्वः पतिः यस्यास्ता अन्यपूर्वी परभायी, तस्यां सवर्णायां सक्र-द्रमने पादः पतिति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तस्य तुर्योऽ शस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । पतः श्रोत्रियभा-र्यायामृतुकाले कामतः प्रथम(५)दूषकस्य । तत्र गौतमः(६)—'द्वे पर-दारे । त्रीणि श्रोत्रियस्ये'ति ॥ ११ ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥ पवमभ्यासे प्रत्यभ्यासं पादः पादः पतित ॥ १२ ॥

१. गौ. ध. १२. २. ३. २. या. स्मृ. २. २८६.

३. पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् इति विज्ञानेश्वराहतः पाठः ।

४. रहीकोऽयं मानवे एकादशाध्याये १७८ रहीकानन्तरं प्रक्षिप्ततया पठितः ।

५. बूषकस्य ब्राह्मणस्य, इति घ. च. पु. ६. गी. घ. २२. २९, ३०.

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

अतः-चढुर्वे सम्निपाते सर्वमेव पति । ततश्च पूर्णद्वाद शवार्षिकं कर्तव्य-म् । तृतीये नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । पतश्च प्रातियोगं स्त्रीभेदेन प्रथमद्वकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प्यम् । तत्र-

(१) 'यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वतम् ,

इति स्मरणात् स्त्रिया अपि प्रतियोगं पादः पादः पति । तदसरो-घेन कल्प्यम्॥ १३॥

जिह्वाच्छेदनं शुद्रस्याऽऽर्थे घार्मिकमाकोशतः ॥ १४॥

शुद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिके(२)स्वकर्मस्थं यद्याक्रीशति निन्दति गईते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाइ-

(३)'येनाङ्गेनावरो वर्णा ब्राह्मणस्याऽपराष्ट्रयात्। तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् इति ॥

गौतमस्तु--(४)'शुद्रो द्विजातीनातिसन्धायाऽभिहत्य च वाग्दण्डपारु ध्याभ्यामञ्ज मोच्यो येनोपहन्या'दिति ॥ १४ ॥

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५॥

यस्तु शुद्रो वागादिष्वार्थस्समीभवति, न तु न्यग्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडियतव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यः ॥१६॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बळात्स्वीकारः, पुरुषवधादिखु निमित्तेषु ग्रद्रस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्रच्यः मारायितब्यः ॥ १६ ॥

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुवो निरोधः कर्तव्यः। पद्वनधादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तुत्पाट यितव्ये (५)'न शारीरो ब्राह्मणद्ण्डः। अक्षतो ब्राह्मणो वजे'दिति स्मर्णात्। 'चक्षुनिरोघ' इति रेफलोपइछान्द्सः ॥ १७ ॥

नियमातिकामिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत्॥ १८॥

१. म. स्य. ११. १७७. २. समर्थस्यं इति च. पु ३. म. स्य. ८. १७९. ૪. મૌ. ૧૨. ૧. . . . પ્ર. મૌ. ઘ. ૧૨. ૪૬.

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिकामित तं नियमातिकमिणमन्यं वा प्रतिर षिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत् निगळितं निकन्ध्यात् ॥ १८ ॥

आसमापत्तेः॥ १९॥

यावदसौ नियमान् प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेश्यो निवर्तिस्य इति ब्र्यात्॥ १९॥

असमापत्ती नाइयः॥ २०॥ यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापद्येत, ततो नासः निर्वास्यः२० आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजेति त्राणं स्युर्ण्यत्र बध्यातु ॥ २१॥

यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो व्यात्-अहमेनमतः परं वार्षि व्यामि मुञ्यतामयमिति । अतोऽक्षदण्डे प्राप्तेऽर्थदण्डम् , अर्घदण्डे प्राप्ते ताडनेम् , ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति क्वत्वा तद्वशे विस्त्रेत् । एवमृ विविज्ञ । ऋत्विणाचार्यौ राज्ञस्त्वभूतौ न दण्ड्यस्य । आतको विद्यावता अयाम् । राजा अनन्तरादिः । सर्व एते राज्ञस्त्रमान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य आणं स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽण्यन्यत्र वध्यात् यस्य वधातुगुणोऽपराधः न तस्याऽऽचार्याद्योऽपि त्राणम् ; हन्तस्य एव स इति ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने सप्तविद्यी कण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रावराचितायासु-ज्ज्वछायां द्वितीयपश्चे दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः॥

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे वस्स-मृद्धस्स भावि तदपहार्घः ॥ १ ॥

वैद्यो वैदयवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थे परिग्रह्म यदि उत्थानं कृषिः विषयं यहां न कुर्यात्, तदभावाच फलं न स्यात्, तत पतास्मिन्निमित्ते सं कर्षकस्सम्बद्धात्तासमन् भोगे यद्भावि फलं तदपहार्यः अपहार्यितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः ॥ १॥

अविशानः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥२॥

कीनाशः कर्षकः। तस्याऽनाशिनः अस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे स चेत् क्रिषकर्म न्यसेत् विचिक्रन्द्यात् तस्य दण्डेन ताडनं कर्त्रव्यं स दण्डेन ताडनं कर्त्रव्यं स

अपर आह--अवशी अवश्यः अविषेयः यः क्षेत्रं परिगृह्याऽविश्वानः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात्, तदा स परिप्राहको दण्डेन ताडियत्वय इति । यदि वा अविश्वन इति बहुवीदिः । यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवाद्यास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेत् न कुर्यात्, तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुष-स्योपदेशः ॥ २॥

तथा पशुपस्य ॥ ३॥

पञ्चमे गोपालः तस्याऽपि कर्मन्यासे पालनस्याऽकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥

अवरोधनं चाऽस्य पशुनाम् ॥ ४ ॥

ये चाऽस्य परावो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चाऽवेराधनमपहरणं कर्त-ध्यमन्यस्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा व्रजमादिनः कर्रायेत्पश्चन् ॥ ५ ॥

ये पश्चों वजे गोष्ठे निरुद्धास्तं वर्ज हिला आदिनस्सस्यादेभेक्षिः तारो भवन्ति; तान् कर्शयेत् बन्धनादिना कृशान् कुर्यात् । कः ? यत् भ-क्षितं तद्वान् , राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥

बाऽतिपातयेत् ॥ ६ ॥

नाऽतिनिरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति॥६॥ अवरूध्य(१) पशुन्मारणे नाशने वा स्वामिभ्योऽवसुजेत् ॥७॥

यदि पशुपः पशुनवरुष्य पालियतुं गृहीत्वा सभयस्थाने विस्तृत्योः पेक्षया मारयेत् नाशयेद्वा । नाशनं चारादिभिरपहरणम् । स स्वामिभ्यः पशुनवस्रजेत् प्रत्यपेयेत् पश्वभावे मृल्यम् ॥ ७॥

प्रमादाद्रण्ये पञ्जुत्सृष्टान् हृष्टा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८॥

यदि स्वामिनः प्रमादादरण्ये पद्यूनुत्स्जेयुः विना पाळकेन ततस्तान् रुष्ट्या प्राममानीय स्वामिभ्यः अर्पयेत् । कः ? यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरूष्य ॥ ९॥ पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरूष स्वामिभ्योऽवस्त्रेत् ॥ ९॥ तत ऊर्ध्यं न सुर्क्षेत् ॥ १०॥

ततो ब्रितीयात् प्रयोगाद्ध्वं 'त्राममानीये'त्यादि यदुक्तं तत्र सूक्षेत् ना-द्रियेत तस्मिन् विषये उपेक्षेत ॥ १०॥

परपरिग्रहमविद्धानाददान एघोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाध्यः ॥ ११॥

प्धाश्चोदकं च एथोदकम् । प्रासो गवाद्यश्चों यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरित्रहोऽयामित्यविद्वानज्ञानन् पंधादिकमाद् ते गृह्वा-ति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा वाध्यः निवार्यः ॥ ११ ॥

विदुषो वाससः(२) परिमोषणम् ॥ १२ ॥ यस्तु विद्वानेवाऽऽदत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ १२ ॥ अद्ण्ड्यः कामकृते तथाः प्राणसंशये भोजनमाददानः। १३॥ तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोः

१. 'पशून्मारयेन्नारायेद्वा' इति छ, पु. १. परिमोक्षणम् , इति, क, पु.

दकादेरादाने कामकृतेऽप्यद्ण्ड्यः । तथा भोजनमप्याद्दानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥ १३ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजान्मेनस्स्पृदाति ॥ १४ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याऽिक-यायां यदि दययाऽर्थेलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजान-मेव स्प्रशित ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने ऽष्टाविशी कण्डिका ॥ २८ ॥

नतु(१) शास्त्रफळं प्रयोक्ति, तत्कथमन्यक्रतमेनोऽन्यं स्पृशतीति, बहुविधत्वात् कर्तुभेदस्येत्याह—

प्रयोजायिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः॥१॥

धर्ममधर्मे वा प्रकुर्वाणं यः प्रयुंके-इदिमत्थं कुर्विति, स प्रयोजियता । स चाऽनेकप्रकारः-आज्ञापकोऽभ्यर्थयिता अनुप्राहक इति । भृत्यादेनिकृष्टस्य प्रवर्तना आज्ञा । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तनाऽभ्यर्थना । अनुप्रहो
द्विवधः—उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति । तत्र य इत्यमर्थमुपिदेशित
त्वं शत्रुमित्थं व्यापाद्य, धर्माजंनेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेश । यः
पुनः केनचिज्ञिधांसितं पलायमानं वा निक्णद्धि निकृद्धश्च हृन्यते स
निरोद्धाऽनुप्राहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्याऽनुमितमन्तरेणाऽर्थो न निवर्तते
स राजादिको धर्माधमयोरनुमन्ता । कर्ता साक्षात्क्रियाया निर्वर्तकः ।
पते त्रयोऽपि स्वर्गकलेषु नरकपलेषु च कर्मस धर्मेष्वधमेषु च मागिनः फलस्यांशमांगनः अंशमाजः । सर्वेषां च यथाकथंचित् कर्तृत्वम् ॥ १॥

यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥ २॥

तेषु प्रयोजकादिषु यो भूष आरमते यस्य व्यापारोऽर्धानेवृत्तावधि-कमुपयुज्यते तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २ ॥ यद्यप्येवम्—

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३॥

कुटुम्बनौ दम्पती । तौ धनस्य परिष्रहे विनियोगे च ईशाते । यद्य-

१. पूर्वमीमोसासूत्रस्या (जै. सू. ३. ७. १८.) सुनादोऽयम् ।

प्येवं, तथापि भर्तुरचुक्रया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं 'न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेय मुपदिशन्ती'ति (२.१४.२०) ॥ ३॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तिबतेषु वर्तेरन् ॥ ४॥

तयोर्दम्पत्योरतुमतेऽनुमतौ सत्यामन्येऽपि पुत्राद्यः तयोरैहिकेष्वामुः धिमकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनाऽपि ॥ ४ ॥

विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वविनिपातिनः॥ ५॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयु-का निर्णेतारस्स्युरिति वाक्यदेषः । विद्या अध्ययनसम्पत्, अध्ययनस-हितं शास्त्रज्ञानं वा । अभिजनः कुळशुद्धिः । वृद्धाः परिणतवयसः । मेधा-विनः ऊहापोहकुश्रालाः । धंमेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातिनः, विनिपातः प्रमादः तद्रहिताः ॥ ५ ॥

सन्देहे लिङ्गतो दैवेनेति विचिख ॥ ६ ॥

ते च निर्णयन्तस्सन्देहस्थळेषु विज्ञतोऽनुमानेन दैवेन तप्तमापादिना इतिशब्दः प्रकारे । यश्चान्यदेवंयुक्तं वचनव्याघातादि तेन च विचित्र्यार्थस्थितिमन्विष्य निर्णतारस्स्युरित्यध्याहृतेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥६॥ अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे प्रातरग्नाविद्धेऽपामन्ते राजवस्युभयतस्समा-ख्याच्य सर्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रदनं ब्रूयात् ॥७॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् , प्रातमेष्याह्वादिषु अमाविदे अग्निमध्वा तरसमीपे अपामन्ते उदक्रमुपनिधाय तरसमीपे राजवित राजाधिष्ठिते सदिस । राजग्रहणं प्राङ्विवाकादेरुपळक्षणम् । उभयतः उभयोर्धिप्रत्यर्थिनोस्समाख्याः प्य किमहं युवयोः प्रमाणभृतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदि वा उभयतः उभयोरपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो यद्भावि फळं तत्,

सत्यं ब्रूह्मनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि । (१)अनृतेन महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥

१, उक्त्वाऽनृतं. इति. च. पु. आप० घ० ३८

इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य प्राङ्विवाकादिभिः पृष्ट इति शे॰ षः । सर्वातुमते अधिप्रत्यधिनोस्सभ्यानां चाऽनुमतौ सत्यां सम्यो सुख्यः साक्षिगुणैरुपेतो दोषेश्च वर्जितस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थे सत्यं यः याऽऽत्मना ञ्चातं तथा ब्रूयात ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत ॥ ८॥ साक्षिणाऽनृतमुक्तीमति प्रतिपन्ने राजा(१) दण्डं प्रणरेत् । अत्र मनुः—

'(२)यस्य दृश्येत सप्ताहा(३)दुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं (४)दाप्यो दण्डं च तत्समम्॥' इति॥ ८॥ न केवलमसत्यवचने राजदण्डः, किं तर्हि ?

नरकश्चाऽत्राधिकः साम्पराये॥ ९॥

साम्परायः परलोकः, तत्र नरकश्च भवति, न तु, (५)'राजभिर्धृतदण्डास्तु इत्वा पापानि मानवाः। निर्मेलास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथा॥ इत्यस्यायं विषय इति॥ ९॥

सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च॥१०॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशसनित अपि देवाः ॥१०॥

सा निष्ठा या विचा स्त्रीषु श्रुद्रेषु च ॥ ११ ॥

बीषु श्रेहेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिस्तस्यामप्यधिगतायां विद्या-कर्म परितिष्ठतीति ॥ ११ ॥

भाधर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १९ ॥

अधर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आधर्वणिकाः । वसन्तादिभ्यष्ठक् । तेषां समाम्नायः । "आधर्वणिकस्येकळोपश्च" आधर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः-या विद्या स्त्रीषु शुद्रेषु चेति ॥ १२॥

कृष्का धर्मसमासिस्समाम्नानेन लक्षणकर्मणा तु समाप्यते ॥ १३ ॥

१. तं दण्डयेत् इति क. पु. २. म. स्म. ८. १०८. ३. उक्तवाक्यस्य इति. च. पु. ४. ऋणं दाय्यो दमं च सः इति. च. पु. मुद्रितपुस्तकेषु च। ५..म. स्मृ. ८. ३१८.

समाम्नानं प्रतिपद्पाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छा न शक्या कर्तुम् । किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो भवति तल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणास्विति द्वितः कारपाठोऽयमार्षः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः। स च सद्य इत्यस्यार्थे द्वष्टव्यः॥ १३॥

तत्र लक्षणम् ॥ १४॥

सर्वजनपद्ष्वेकान्तसमाहितमार्थाणां वृत्तं सम्बर् ग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोळपानासदा-म्भिकानां वृत्तसाह्ययं भजेत एवसुभौ लोकाविभजयति ॥ १५॥

पूर्वेण गतम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशोषान्प्रतीयाः दित्येक इत्येके ॥ १६॥

उक्तव्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मशेषास्तान् स्त्रगदीनामपि सकाशात् प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपदं प्रतिकुळं च मिन्नास्तथैव प्रति-पत्तव्याः । तत्र द्राविडाः कन्यामेषस्ये सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ति भूमौ मण्डलमालिख्य, इत्यादीन्युदाहरणानि । द्विशक्तिरध्यायपारिस-माप्यर्था॥ १६॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकोन्तिशी कण्डिका ॥ २९ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ श्रीहरदत्तमिश्रविराचितायामुज्जवलायां द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

समाप्तो द्वितीयः प्रश्नः ॥

समाप्तमिद्मुज्वलोज्बलितमापस्तम्बधमस्त्रम् ॥

अशुद्धसंशोधनम्॥

त्रशुद्धम्	गुद्धम्	पृ०	पंद
सस्मवे	सम्भवे	Ę	१६
यजुष्यवि	यजुष्पवि	१०	१४
मुलोदसंकज्ञो	मुलोदकसंज्ञो	99	59
इहाप्यजिन	इहाप्यजिन	१७	१३
आप ग०	आप० गृ	१७	₹ €
इ ष्टापृतसुंकृत	इष्टापुर्तेखकुत	٦.	२ ६
च्छुतिविप्रति	च्छुतिविप्रति	२४	3
मेघोहरण	मेघाहरण	२५	१४
र ष्टार्थमरहारहाथँ	दृष्ट्रार्थ मह्रष्टार्थ		१९
कर्माण्यारमने	कर्माण्यारभते	ર્વેહ	ર જ્
आचाचार्यकुळे	आचार्यकुळे	२८	१३
प्रथमप्रक्त	प्रथमप्रक्रने	,,	50
विरचितया	विरचिताया	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	१९
पुरुषात	पुरुषात्	?' २ ९	१ १
तपस्ट्यज	तपस्व्यूजु	ફેર	१६
आत्मानिन्दा	आत्मनिन्दा	8ેફ	१३
यीतेति (२९) विश्वष	यतीति (२८) विशेष	88	.
उ पालसानि	डपलिप्तानि	84	6
उप लिसकेश	उपलि सकेश		
अनिभाषित्तो	अनिभाषितो	8 <i>@</i>	१२
निर्गमनामर्गा	निर्गमन मा र्ग	42	``` ```
श्द्रापतित	शुद्रपतित		१६
द्त्रद्रष्टव्यः	अत्र दृष्टव्यः	' 4 3	500
द्विताया	द्वितीया	48	१६
चो रादीनां	चोरादीनां	44	• • •
कार्तिके	कार्तिको		१४
ावधिरयं	विधिरयं	" 9 8	११
चाऽऽमातृकस्य	चाऽमातृकस्य	ξo	68
मुखेखणा	नु ळे पणा	६२ *	१०
0 25 11	11	६ ३	१२
मीहीरे	नीहारे	६३	२ १
सर्वाता ।	सर्वादां	\$8	१०
पु च्छवन्नन्ताम्	पुच्छवज्ञक्षत्रम्	[99	48

अ गुद्धम् कर्ममिर्वृद्धानां	धुद्रम्	पृ०	чie
	कर्मभिर्वेद्धानां	७३	१५
वसच्या	वक्तव्या	હ લ્	१४
पुस्तकाति	पुनस्तानि	ଥଥ	99
त्तिवर्ष पूर्वः	त्तिवर्षपृर्वैः	७९	२६
सर्वानद्या	सर्वानद्यो	८४	8
इद्यम्य	उद्य म्य	,	3 3
नमवत्येव	नभवत्येव	3,	ર છ
स्तिकादेक्या	स्तिकोदक्या	८६	२०
अ न्थेषु	अन्ये षु	ەي	99
लेपानु च्छिष्ठानब्युच्छि	खेपानु च्छिष्टानप्युच्छि	66	ર ૪
स्पर्शनमात्र	स्पर्शनमात्रं	9)	3 4
मुषिकलांगं बा	मूपिकलांगं वा	68	4
वचनाहित्वा	वचनाहिवा	"	२३
कुत्सियवा	कुत्सयित्वा	९५	રષ્ટ
पाकनोम्छी	पाकेनाम्छी	९७	ę
सलाबुक्या	सलावृक्या	99	२०
तत,न्तेव	तत्तत्रैव		३०
वृन्द् चाराः	बृन्दचराः	१००	,
लक्ष्मणवर्ज	लक्ष्मणवर्जम्		9
घरादिस्त्रव्यक्षनया	घरादिस्रीव्यञ्जन या	१०३	48
भोक्तब्यं	भोक्तव्यं	१०४	•
दक्षणीयेष्टिः	दीक्षणीयेष्टिः	१०५	१७
तापुते	त एते	१०७	े २२
अभा ज्याच्चोः	अभोज्याच्चाः	,	२६
क्ष्वधर्मेण	स्वधर्मेण च	१०८	ુ
दं श मन्वन्तराणि	वंशों मन्वन्तराणि	११०	•
स्तद्काभे	तद्लाभे	११४	१९
त्रह्म	त्रह्म	११७	
कार्यमीवद्या	कार्यमविद्या	१२२	3) C
अप्रावध्यस्यन्ते	अग्नावध्य स्यन्ते	१२४	₹
सपस्य	मपास्य	१२५	२९
सर्वे एव	सर्वे एव	१ २६	₹Ø
स्वकथि	स्वकीय	१२ ७	
येऽबुऽतिष्ठन्तीति	येऽनुतिष्ठन्तीति	१२८	. 60
			۲.

अग्रुद्धसंशोधनम् ।

अश्रदम्	शुद्धम्	do	पं०
मेतदिति 🦠	शुद्धम् एतदिति	3,9	ર હ
विसोर्णायां 🐇	बिसोर्णायां	833	२२
घटादेरिव	घटादेरिव	१३४	
प्रथिब्या	पृथिव्या	99. 200 g	१५
निहन्तुम्	निर्हन्तुम्	239	
करणापेशमः	करणोपशमः		٠
अ विरोक्षभगा	अविरोधलक्षणा		१३
ऐका प्यम्	ऐकाग्रयम्	१३९	٩
स्वाक्ष्यनृतम् ु	साक्ष्यनृतम्	,	14
निघातार्थांदिः	निर्घातार्थानि	- े १४०	
प्रदेशामाच् छा च	प्रदेशमाच्छाद्य	685	१०
ग्रवृत्तस्य	प्रवृत्तस्य	6.83	
धाक्त्या	शक्याः	१४८	
त्त्वडयहम् :	ततस्त्र्यहम्	१९३	
कु न्छ ः ः)	200		ę
इसेती	हारीती	१९९	
सन्यवहारो	संव्यवहारो		٩
कच्छास :	उ च्छ्वास		१३
खटाङ्गं	खट्वाङ्गम्	१५९	
(1)			ेर ३
अणहा	भूणहा		२३
च्रक्रम्येत	चैक्रम्येत	,	રષ્ટ
स्वटांगस्य	रवट्वाङ्गस्य	99	े ३-६
विप्रजत	विप्रवजत		?
ह्रहान्	द्वयहान्		80
वृषेरन् (७-७)	वपेरन् (१०-७)	\$ €8	8
काल (१०-७)	কান্ত (৩–৩)		
मृह्यते ७००	मन्यन्ते		
इ च्यते ः	उच्यन्ते	१६ ९	***
नित्षेति	नीत्वेति		
महिताप्ति 🍦	भाहिता ग्नि		٤
पयस्विनीभवति	पयस्विनी न भवति	그리 교육에게 회사가를 하고 하는 생생님이다.	Ģ
इस्यग्तत्वेच 👍	घ्व्यस्तत्वेन	,	
प्रशस्तं ५६९	प्रशस्तं _{के स्टार} ्ट्रा		
		777 / 42//4	24

त्रशुद्धम्	थुद्धम्	पु० प	to
अस्तं यस्तं	अस्तं यन्तम्		c
बर्जयेत्पात्रस्य	वर्जयेत्पात्रस्थ		6
स्त्र्युपगार्थ	स्त्र्युपभोगार्थ	and the second of the second o	ક
शपाणि	श्रेषाणि		c
गर्माधानादि	गर्भाधानादि		8
चण्डाळोपम्स्पर्भ	चण्डाछोपस्पर्श		१
पक्रमङम्	पक्रमपक्रम्		?
प्रथमयोगः	प्रथमप्रयोगः	for a first of the second of the control of the second of	3
स्वाहत्येताभ्यां	स्वाहेत्येताभ्याम्		8
अ वोक्षत्	अवोक्षेत		8
मु द्दिच्या	मुद्दिया		,,,
मित्येकै	मित्येके		8
माथवर्णिकानां	माथर्वणिकानां	ર ે હ	
व्रवाण:	ब्रुवाण:		8
मधुपका	मधुपका	206	
भातरि	मातरि		Ę
नध्वंसयोग	नाध्वसंयोग	388	8
राजनं	राजानं		
शास्त्रोप्यर्थ	शास्त्रेष्वर्थ	하고 있다고 그는 그리는 이번에 가지 않다.	6
दारनभीश्र	द्वारानधींश्च		3
कावहरेन्	आवहेरन	રરષ્ટ ંૈં	
यस्मिन्नदति	यस्मिन्नदेति च	₹₹ ?	
स्वपन्नीभीनमुक्तो	स्वपन्नभिनिमृक्तो	,, · · · ·	
झॅपर हाः े	अपरेद्युः	*	
गृह्वायात्	गृह्णीयात्	ર ફેર ક	
प्रातगृह्णीयाव	प्रतिगृह्णीयात्	,,``````````	-70
धमार्थं	धर्मार्थं	રફર જ	
वेदयनि	वेदमनि	२३६ ‴ ३ः	` {
प्रवर्तरये 🔑 🗄	प्रवर्तन्ते	રફેટ ે	
प्रमतेषु	एवमेतेषु	, 3	; 6
प्राप्तियचो	प्राप्तविद्यो	338) 6
सन्यते ु ह	गन्यन्ते		8
ज्यष्टं	ज्येष्ठं	વધવ : વધવ વ	3
सुमानाधि	सामानाधि	२४७ १	
		하시다면 상인 가는 하는 것이 되었다.	

अग्रुद्धसंशोधनम् ।

ग शुद्धम्	ग्रहम्	पृ०	पं०
शांद	পান্ত	२४९	ક્ર
वा घाणसस्य	वाघ्राणसस्य	293	Ę
सम्भुअतीति	सम्भुष्जती	२ ५ ४	33
अ वरेश:	अ परे चुः	99	२४
म्रासावराध्ये स्य	ग्रास्वरा र्घ्यस्य	२९६	१६
अधीष्टेच	अधीष्ट्रेचे	२ ५ ६	8
वि वन्नविवन्नी •	विवन्नदि श्वत्री	99 in	१८
११६ ५७	१६६	,,	२८
शबाद	५६ बाखास		३१
ब्र य	मालाड द्रव्य	२ ५ ७	११
्य व्योनादान	भूपप व्यानोदान	,,,	80
अन्हिंग			२९
	अनिरन	२६०	3
केशाश्मश्रु	केशवमश्रु		१६
कारयेत्पति	कारयेत्प्रति	२६१	9,9
ब्राह्मणन्भु	ब्राह्मणान्धुः	2 ६ २	8
गु ल्य	मुख्यः		२४
वर्षाद्दनि।म	वर्षादीनाम	₹ 8	२०
समिद्धोगिन भस्म	समिद्धोरिनर्भस्म	२७२	११
त्येतद्रनाऽस्ति 	त्यतन्नास्ति	२७६	ર
द्रन्द त्रेवृद्धविद्धानां	इन्ह <u>ं</u>	99	२१
त्रवृद्धावसामा स्त्रेविद्य	त्रै विचवृद्धानां	२७८	२३
	स्त्रैविद्य **	२७९	ર
प्रजापति	प्रजाति	२८०	8
समरमणे स्व	असृतममरणं स्वं		8
स्य षट्विंशी	त्व षड्विंशी	"	٩
	40(441)	२८९	8
नियुङ्ग	नियुङ्क्ते —% ०	,	१७
दुवलोन्द्रया	दुवं लेन्द्रिया	२९०	٩
भारभ्यत	आरभ्यते		२३
77	रेगे	99	२९
च्छद्न . ८.১	च्छेदन	३९१	8
धामिके	धार्मिकं	२९२	9
भा चार्यांदयादि	आ चार्यादयोपि	२९३	१६
चावेराधन	पावरोधन	₹₹8	२१

उज्वलायामुद्धतानां प्रन्थान्तरवाक्यानां प्रतीकसूची ॥

ग्रङ्गिरा:—		त्रापस्तम्बधर्मसूत्रम्—			
		पं०			ψo
ब्रह्मश्रव्रविशां सुक्त्वा	97	२२	अङ्गानि न प्रक्षालयीत		
ब्रह्मचारी शुना दृष्टः	८६	94	अतिथीनेवाग्रे		98
ग्रमरकोशः-			अथो यत्किञ्च	२०८	45
औपवस्तन्त्पवासः	906	98			29
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	990	२	अद्ण्ड्यान्द्ण्डय न्	२१७	
छप्ते यस्मिन्नस्तमेति	२२५	२३	अदिवास्वापी		58
श्रापस्तम्बगृह्यस्			अधासनशायी	90	39
अजिनमुत्तरमुत्तरया	** - ** - * - * - * - * - * - * - * - *	98	अनृतं वोक्त्वा	8 প	92
अदितेऽनुमन्यस्व	968		अन्यत्रोपसंग्रहणात्	७६	3
उत्तरेण यज्जवा	२५५		अपि दुष्कृतकारिणः	\$	38
उपोषिताभ्यां पर्वछ	909		अपि वा सूत्रमेव	રૂહ	ঙ
प् तदहर्विजानीयात		` 9		८३	93
एवमन्यस्मिन्न पि		94	आकालमभोजनम्	२४६	90
गर्भाष्टमेषु बाह्मणं		94	आ चार्यकुळे		93
चतुर्थिप्रभृत्याषोडर्शी	969		आचार्याघीनस्स्यात्		9,
तेन सर्पिष्मता	१५०		,	993	Mark San Park
	२६४		आचार्यप्राचार्य		
ं। दुधि मध्विति संसुज्य	709		आचार्याय वा		
दशम्यामुत्थितायां		२९	आर्याधिष्ठिताः		98
नवस्वस्तरे संविश		, ,	आयोः प्रयताः	966	
पुरस्तादुदग्वा	960		आसीनस्त्रिराचामेत्	960	96 (1973)
ुप्रस्तादुद्गमा प्राचीः पूर्वम्				८९	
		92	आहिताप्तिरनङ्वान्		44
यत्राऽस्मा अपचिति	१६५		डत्तमेन वैद्यायसं 		દે પ
वसन्ते बाह्यणं	6		डत्तरैर्वहासद नं	969	
वेदमधीत्य स्नास्यन्		ঙ	उत्सन्नव्यावः	*9	
	988		उद ङ्सुखो	२२६	
.	984	98	डपासने गुरूणां	988	. 8
३९ श्राप० ध०					

	ग्रन्थान्तरी य	ा वाक्या वां	
	A. 41.71/1.		
	पृ० पं०		पृ० पं०
इ पेत्स्याऽऽचार्यकुळे	४ १६	पूजा वर्णज्यायसा	. 68 \$
ऋषमश्चाऽत्राऽधिकः	१४० ४	पुः प्राणिनः	१२२ १२
काल्योभीजनं	२१३ १२	प्रक्षालयीत	१५ १५
काषायञ्चेके	96 8	प्राङ्मुखोऽन्नानि	२ १
क्रोधार्दीश्च	१६९ २३	प्रेतसंक्लसञ्च	६१ ४
क्षत्रियं हत्वा	१४८ २५	प्रोषितो भैक्षात	२२ ३
गृहमेधिनो	966 4	बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणम्	१२३ ५
ग्रामे प्रतिष्ठेत	१४२ १०	ब्रह्मणि मिथः	११६ ९
ज्ञायापुरयोः न विभागः	२३३ २१	ब्राह्मणमात्रञ्च हत्वा	११७ १६
ज्येष्ठो दायादः	388 98	99	989 98
तस्परिवृत्त <u>ी</u>	१२० १५	ब्राह्मणस्य गोरिति	२ ७
तस्य विधिः	ં ફ ષ્	मनसा चाडनध्याये	३४ १९
ावत्का खं	દુષ ૬	मातरि पितरि	२१२ ६
तेषासस्यागमनं	२१२ ४	मासं प्रदोषे	६५ २१
तेषामुत्सन्नाः	३ २१	यत्र कचाप्ति	988 6
ે . તેલુ સર્વેલુ		यथायुक्तो विवाहः	२३२ १४
	9२० २३ 9२9 9७	यदुच्छिष्टं प्राक्नाति	२१२ ७
, '' वैष्यां पौर्णमास्यां		यस्य कुछे म्रियेत	१०२ ३
प्रत्या पाणमाल्या त्रिवर्षपृर्वः	६५ १५	वर्णज्यायसां च	२१८ २
। तम ५६०. दुशवर्षः पौरसख्य	७९ १०	विद्यया स्नाति	१३. ७
दोषवच कर्म	953 98	विध्य कविः	. १२० २१
श्राप्य कम घर्मविप्रतिपत्ती	१६० १२	विलयनं मिथतं	२६० ६
वसावप्रात्तपता न पतित्रैस्स	२१२ ४	इमशानवच्छूद	8.96
	१५६ ५	इमशाने सर्वतः	११ १६
न समावृत्ता वपेरन् न हि भर्तुविप्रवासे	१६४ २	श्रोतियं वा कर्म	१६० ४
	化二烷二烷基化异烷基化二二烯化二烯化二烷基化	ष्टीवनमैथुनयोः	988 98
नात्मार्थमभिरूपं		सगोत्राय दुहितरं	२२८ ७
	9.4 9.6	सत्यानृते	१२० २१
नाइय आर्येदशुद्रार्था			9.96
निर्हत्य भुतदाहान्	129 13	सन्धावनुस्तनिते	२२६ २४
गद्नम्	958 99	발생, 항공 24 시간 40 (그리스 및 6시 회교 교육 및 10 (20)	९७ १९
पितुल्बें ष्टस्य च आतुः 👉	. २११.२५		,, ۹۰

	ট ০	पं०		पृ०	ďο
सर्वतोपतं	१०९	93	सह धर्मञ्जरतं	२२४	90
सर्ववर्णानां स्वधर्मे	906	y	हत्वा भित्वा च शीर्षाण	**	6
,,	920	98	ईशावास्योपनिष		
	२१४	२२	तत्र को मोहः	933	४
सावित्र्या समित्	960	२३	उशनाः—		
स्तेनोऽभिशस्तः	२१९	Ę	उपाकर्मणि चोत्सर्गे	ષદ	v
स्तेनः प्रकीर्ण	999	४	पर्वणीतिहास	५५	98
स्नातस्तु काले	१६४	3	ऋक्संहिता—		
स्वकर्म ब्राह्मणस्य	988	२०		903	92
	२२८	9	इन्द्रश्च मृडयाति		
आपस्तम्बपरिभ	ाषा—		चतुष्कपर्दा	२५७	ف
अर्थान्तरत्वात्	७०	92	यदन्ति यच दूरके	90	92
जहोतिचोदना	१५२	3	येन चौरुपा पृथिवी च	933	२६
स त्रयाणां वर्णानां	8	२१	पेतरेयब्राह्म ग्म		
आ पस्तम्बमन्त्रः	ায়:—		🏰 Article Control of the Control of	२५६	23
असये स्वाहा			कठोपनिषत्-	•	
ग्रापस्तम्बश्रो तस्र	त्रम्—		एव सर्वेषु भूतेषु	920	96
अपि बोपांशु	२१		ग् रयुमुखात्प्रमुच्यते	933	3
अप्यल्पशो लोमानि	986	٤.	सा काष्टा सा परा गतिः		
ऋत्वे वा जायां	"	98	कात्यायनस्मृतिः		
एवमत ऊर्ध्वम्	966		क्रीबं विहाय पतितं		રહ
दोषनिर्घातार्थानि	980	8		२३९	
न तस्य सायं	906	94	परभक्तप्रदानेन	99	
नाऽनुवषट्करोति	२१	४	प्रवर एषामविवाहः		
यदि द्विपिता स्यात्	२३०	92	भ्रात्रा पितृब्यमातृभ्यां	२३४	99
यस्य हविषे वत्साः	900	વ	रातीयानामविवाहः		
यावन्तो यजमानस्य	946	२२	कात्यायनवार्तिक		
्र त्राश्वलायनगृ ह्यस्	ुत्रम्—		दूतवणिग्भ्याञ्च	२१५	96
दिवाचारिभ्य इति दिवा			[18] 이 프리아프, 1912 - 1916 (18) 10 10 (19) 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10	900	
	२५५		काश्यपः—		3
	४५		उदकं स्पर्शिता या च	236	२५
समादिष्टे त्वध्यापयीत	४४	२२	सप्त पौनर्भवाः कन्याः		
			그리고 하는 그리는 말을 보다 통하고 싶어요?	77	• •

	ပွာဝ ပိုဝ		પૃત્ર વંત
कोटिल्यः-		तद्वार्या पुत्रेषु चैवं	88 8
पद्मारती रथपथः	१४२ १७	तद्विदाञ्च स्मृतिशीले	३ 9 ९
	२१८ १७	तस्याश्रमविकल्प	२६८ १८
गोपथब्राह्मण्		तिष्ठेत्पूर्वामासी त	966 8
अथाद्भिषदलावमानो	१५ २६	तिस्रोऽष्टकाः	५६ ४
अथैतद्बह्यचारिकः	४० २४	देशकुलधर्माश्च	२४४ २०
तस्मा एतत्प्रोवाच	१२ २४	द्विजातिकर्मभ्यः	9 98
तस्माद्बह्यचारी	२५ २५		8 28
ते देवा अञ्चवन्	۽ , ء	हे परदारे	२९१ २३
नान्यत्र संस्कृतः	६३	न तिष्ठब्रुद्धतोदकेन	68 g
नोपरिवायी	१८ २४	न दोषो हिंसायां	२१६ ७
पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारि	णे ४२ २३	न द्वितीयामपर्तुम्	२७१ ११
स यदहरहरा चार्य कुले	२७ २४	न प्रावृत्य शिरः	१६७ १४
गौतमधर्मसूत्रा	I —	न बारीरोबाह्य	२९२ २५
क्षथापरं त्र्यहं	१५३ ९	नाञ्जलिना जलं पिबेत्	۶ و
अनुगमनञ्जूश्रूषा	१९५ ३	पतितचण्डारू	८५ २०
ब नुलोमाःपुनः	२२९ २	पिण्डगोत्रिष्	२४० १६
अन्यत्राऽपां	२४८ ४	पितोत् छ जत्पु त्रिकां	२३६ ७
अभोज्यभोजने	१५२ १७	प्रतिलोमास्तु	¥ 4
अञ्चिकरनिर्वेषः	9 98	प्रागुपनयनात्का मचार	५३
असब्निधी तद्वार्था	२१ २२	• • • • • • • • • • • • • • • • • • •	२४८ २०
असमानप्रवंरैर्विवाह:	२२१ ९	भार्यादिरप्रि:	900 90
अस्थन्वतां सहस्रं	986 94	मन्त्रबाह्मणसुचारयतः	99 99
आचार्यदश्रेष्ठो गुरूणां	७ २४	मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य	९८ २
आ र्यस्ट्रयभिगमने	२९१ ४	मुण्डविशाखी	રે⊍રે €
ऐकाश्रम्यन्त्वाचार्याः	२६८ ११	म्लफल	२८७ १३
कार्तिकी फालगुनी	५५ १४	वर्जयेन्मधुमांस	४० १५
कोटसाक्ष्यं	988 €	वर्णा आश्रमाश्च	१२० १७
गाश्च वैद्यवत	886 90	वर्षाछ ध्रुवशीलः	२७१ १२
गुर्वर्थनिवेशन	२१४ ९	वित्तेनानति	२२४ ३
ष्रामञ्ज न प्रविशेत्	343 39	विनिमयस्तु रसानां	998 4
तद्हाभे क्षत्रियवृत्तिः .	998 90	विंशतिभागदशुल्कः	२८७ ९
	[12] 15 15 15 16 16 16 16 16 16 16 16 16 16 16 16 16	나 사람들이 가입하다는 나가지 않는데 얼마를 하는데 되었다.	선생이 있었다고 말하다.

			그런 그 그들이 있었다는 이번에는 반대되었다.		
		पं०	\$c.3c	ã.	पं०
वेदो धर्ममूलम्	३		तैत्तिरोयसंहित		
युद्रो द्विजातीन्	385	93	अग्नयेँ हो मुचे	345	२७
श्रामणकेनामि	२७०	२७	अरिनः पशुरासीत्	903	Ę
सज्योतिष्याज्योतिषः	964	२४	अरने गृहपते	ષ	96
सर्वथा दु वृत्तिरशक्तो	996	२३	आपो अस्मान्	90	98
सर्वे वा पुर्वजस्य	२४१	29	आपो हि हा मयोसुवः	988	२४
सृष्टश्चेद्वाह्य	२५३		इन्द्रो यतीन्	५९	
छुान्दोग्योपनिष			इसं मे वरुण	940	23
अर्चिरादिमार्गेण	3 00	23	इमाँ रुद्राय तबसे	907	¥
तद्यथेषी कात्र्लं	923		काममाविजनितोः	962	99
	२३ 9		जायमानो वै	२७०	৩
,, तद्यथेषीका	202		तत्वा यामि ब्रह्मणा	940	ર
तस्य तावदेव चिरं	922		तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रियाः	२३९	२५
तत्वमसि			त्वच्चो अग्ने वरुणस्य	940	ą
पूमादिमार्गेण भूमादिमार्गेण	१२५		घानाः करम्भः	९७	
	२७७		मधु वाता ऋतायते	२५७	Ę
न वधेनास्य हत्यते	920		मा देवानां मिथुयाकः	२३२	
मटचीहतेषु कुरुषु	903	130 361	यो वै श्रद्धामनारभ्य	992	
म्बेतकेतुइहिणे:	३०	92	इयामंच मेलोहञ्चमे	२६१	
स आत्मा तत्वमसि	१२७	98	स्कृतां वा प् तानि	२८२	man the state of
जाबालोपनिष	1 —		हंस क्युचिषत्	99	
ब्रह्मचर्यादेव	२६९	રૂષ	हिरण्यवर्णाः	१४९	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
यद्हरेव विरजेत	२७०		तैत्तिरीयारएयका	I —	
तैत्तिरीयब्राह्मण			अजामेकां छो हित	926	9
			आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्	929	98
तस्मात्प्रदशादुदकन्नाचामेत				934	
दिविज्योतिरजरमारभेताम्			तत्सृष्ट्वा	924	
न कर्मणा छिप्यते			तस्माद्वा प्तस्मात	938	98
नमो रुद्राय वास्तोष्पतये			तस्यैवं विदुषो	922	
पवमानस्छवर्जनः	940	99	तानि वा एनान्यवराणि		२१
यत्करम्बेर्जुहोति	९७	92	त्यागेनेके अमृतत्वां		२३
येन सुर्यस्तपति तेजसेद्धः	940	3	दक्षिणं बाहुमुद्धरते		90
वसन्ता ब्राह्मणः		२०	दर्भाणां महदुपस्तीर्थ	ξĠ	

ग्रन्थान्तरीयवाक्या**नां**

	पृ० पं०		ठे० तु०
प्राणापानव्यानोदान	२५७ १४	डप सर्गस्य	१५९ २०
ब्रह्ममेतु मां	,, 6	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	१६३ १०
य इमं त्रिखपर्ण'	,, 9	ऋत्व्यवास्त्व्यवा	१९८ १२
यतो वा हमानि	१३४ ७	एनपाद्वितीया	२८३ २०
ये भूताः प्रचरन्ति	966 4	एण्या ढन्	१७ १६
सत्यं ज्ञानमनन्तं	१३४ २५	काळाध्वनोः	९ ५
ब्रह्मविदाप्नोति	१२३ ६	कृत्यचः	५६ २५
द्ताः—		ऋत्यानां कर्तरि	३४ ९
सन्ध्याहीनो	9 93	कृत्यल्युरो बहुएं	98 6
देवलः—		गृधिवञ्च्योः	११३ ४
आ <u>नु</u> कोम्येकपुत्रस्तु	२३५ १६	गोत्रचरणाहुन्	4 3
ततो दायमपुत्रस्य	२४० २७	ग्लानिस्थश्च	१९ २०
तेषां सवर्णा ये पुत्राः	२३८ १२	ङ्यापोस्संज्ञा	900 93
यावत्स शुद्धि मन्येत	66 96	गेर्विभाषा	५७ १
सर्वे द्यनौरसस्य	२३८ १०	तयोर्यावचि	३३ १०
नारदः—		द्वनद्वाच्चूद्वहा	४५ ११
आससमात्प ञ्च माच	२२२ १०	नक्षत्रे च लुपि	२६२ १८
कानीनश्च सहोदश्च	२३७ ३	नपुंसकमनपुंसकेन	२३१ ८
ज्यायसोज्यायसो भावे	२३८ ७	निपातैर्यद्यदिहन्त	٧٤ ,,
द्वयासुष्यायणको	२३० १७	पुरणगुण	१७८ ६
माता मातृष्वसा	१४५ १३	पुर्वेन्तु भाषायां	२०३ १४
मातुर्निवृत्ते रजसि	२३३ १३	प्रत्यभिवादेऽशुद्रे	33 9
यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यः	२३४ ७	प्रथमायाश्च द्विवचने	११३ १०
निरुक्तम्—		भवे छन्दसि	१९८ १२
भव्यक्षरसाम्यात्	७८	यतश्चाध्वकाल	२८७ १
पाणिनिः—		राजाहस्सिखभ्यष्टच्	३४ १४
अण् कर्मणि चेति	२५ १९	वाक्यस्य टेः	३३ 9
अधीष्टे च	२५६ ४	वा छन्दसि	9४३ २०
अह्वोदन्तात्	३४ १५	विभाषा स्यावा	२२७ ६
अहोह एतेभ्यः	,, 98	वोपसर्जनस्य	ેર૬ ૬
आशंसायां भृतवश्व	१६२ ५	वृत्तिसर्गतायनेषु	२५३ ११
इतराभ्योपि दश्यंते	२२८ २३	व्यवह्रपणोः	ी १४ १४
보다 보다 하는 것은 그 사람들이 되었다. 그 사람 학생 학에 가능한 병원 수 있는데 한국을 내려왔다.			

	पृ० पं०	
छपां छलुक्	१६४ १४	पुत्रोऽथ पुरि
्पारस्करगृह्यसूः		ब्रह्मक्षत्रिया
	१७२ ५	बूद्यां द्विजा
पैठीनसिः—		खीधनं तद्
अथ दत्तकीतकृत्रिम	२३७ १४	
क्षसमाना देयां	२२१ २८	अङ्गाध्यायी
मुत्रोचारे ऋते शौचं	८८ २१	अथ यद्येतत
बह्वृचब्राह्मण्य		अथाकाशः
अशितव्यं वपायां	१०६ ७	अप्रमत्ता र
ऋणमस्मिन्सन्नयति	२३२ ६	ऋतुस्नातां
मध्यं होषामङ्गानां		एक एव ऋ
स ज्येष्ठं पुत्रम्		एकदण्डी
	११५ २	एकां शाख
ं बृहदारगयकम्-		कल्पाध्याय
सभयं वे जनक	929 94	काममितरे
59	१३५ २१	केशकीटनर
	१३६ २६	कौशं सूत्रं
बात्मज्योतिस्सम्राट्		गृहस्थो ह
इदं सर्वे यदयं	१३१ ३	गोत्राणान्तु
	१२४ १३	तेषां महणे
तस्माद्बाह्मणः पाण्डित्यं	१३५ २८	ब्राह्मणः श्र
नाऽन्यदतोऽस्ति द्रष्टा	१२७ १७	यानि दक्षि
श्रोतव्यो मन्तव्यः	१२६ २०	वानप्रस्थो
् वृहस्पतिः—		वृक्षमूलको
अन्नार्थं तण्डुलपस्यं		वेदानां कि
अन्यत्र ब्राह्मणात्	२३९ २९	श्रान्तो दृष्ट
	२४० ४	सगोत्राञ्चे
एक एवौरसः पित्र्ये		सूत्रप्रवचना
물을 두 보고 있다는 경험을 하는 이번 없었다. 그 사람들은 사람들이 되었다.	२३८ १८	स्वाध्यायि
धनं व्यपोद्य		
धूमावसानिकं	,, 9	्रज्ञानागिनस्य
न प्रतिप्रहभूदेया	234 20	रसोऽप्यस्य

	पु०	фo
पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः	२३६	२०
ब्रह्मक्षत्रियविट्छूदाः	२३५	ч
बूच्रां द्विजातिभिजांतः	39	२२
स्त्रीघनं तद्पत्यानां	२३४	22
बौधायनः —		
अङ्गा घ्यायी	949	96
अथ यद्येतत्	२४७	२०
अथाकाश उत्क्षिपति	989	२४
अप्रमत्ता रक्षथ	१८२	6
ऋतुस्नातां तु	969	
एक एव ऋषिः	२२३	४
एकदण्डी	२७३	ч
एकां शाखामधीत्थ	949	90
कल्पाध्यायी	"	98
काममितरेषु	969	
के शकी टनखरो म	९३	29
कौशं सूत्रं वा	998	26
गृहस्थो द्रह्मचारी वा	100	२
गोत्राणान्तु सहस्राणि	२२३	
तेषां प्रहणे द्वादशरात्रं	, 960	.२८
ब्राह्मणः क्षत्रियो वो	*	₹
यानि दक्षिणनः	२ १२	99
वानप्रस्थो वैशानसः	२७३	96
बृक्षमूलको वेद	२७१	4
वेदानां किञ्चिद्घीत्य	948	90
श्रान्तो दृष्टपुर्भः	. २०१	94
सगोत्राञ्चेदु	२२२	२३
सूत्रप्रवचनाघ्यायी	949	96
स्वाध्यार्थिन कुछे	969	19
भगवद्गीता-		
ज्ञानारिनस्सर्वकर्माणि	936	२ः०
रसोऽप्यस्य परं हृष्ट्वा	93	9¥

	দূত	पं०	
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि	2.3	२०	उत्पद्यते गृहे
यथैधांसि समिद्धोऽग्निः	२७२	99	उद्धृते दक्षिणे
स्ट्राइः—			उपाकर्मणि
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः	ર	२७	उभयत्र द्शा
भागवः—			र्डड्डं नाभेः
अशीतिर्थस्य वर्षाणि	988	Ę	ऋणानि त्रीण
1. 개시도 그는 네트 이 보이지 않는			ऋतुस्स्वाभा
भारद्वाजसूत्रम् अथ यद्यनाहिताग्निः	- २२०	6.0	एतदेव चरेद्ब
[석 고영화생기의 기업을 되고싶다	770	1,2	एतदेव तं कृत्र
मनुः—			एतास्तिस्नस् ह
अकासतस्तु राजन्यं	980	२०	एवञ्चरति यो
अजा गावो महिष्यश्च	८३	98	एष वै प्रथम
अत्राऽस्य माता सावित्री	৬	90	एषु त्वविद्यम
अनिर्दशाया गोः क्षीरं	९८	93	कर्णश्रवेऽनिसे
अनिन्द्रिया अदायादाः	२३९	२७	कार्पाससुपवी
अनुमन्ता विशसिता	909	३	99
अनुपध्ननिपतृद्रव्यं	२३८	₹ 9	काममुत्पाद्य
अनृतष्ट्यसमुत्कषं	१४४	e	क्रीणीयाद्यस्त
अनंशी क्लीबपतिती	२३३	6	क्रुध्यन्तन्न प्रा
अपदशस्त्रं विषं मांसं	994	93	गुरुवद्गुरुपत्नी
अमा वास्याचतुर्ददयोः		ড	गौडी पैष्टी च
अमावास्यामष्टमीं च	969	99	, ,
अवकीर्णी तु काणेन	940	9	,,
असपिण्डा च या मातुः	२२०	२९	चण्डाळान्त्या
भाचार्ये तु खलु	२६९	93	जनन्यां संस्थि
श्रात्मनश्च परित्राणे	989		जीवितात्ययम
क्षापदशुद्धा भूमिगताः	63	96	तद्धि सत्यारि
भायुष्मान्भव सौम्येति	33		तासामाद्याश्र
मायुष्यं प्राष्ट्रमुखो भुंक्ते	966		तृणानि भूमि
आरण्यांश्च पश्न सर्वान्	994		त्रिभ्य एव तु
साहैव स नखाग्रेभ्यः	Ę 0.	70次海峡(水)	त्रयब्दं चरेद्वा
इसरेषु च शिष्टेषु			त्यजेदाश्वयुजे
	またのではない。	and the second second	THE REPORT OF PARTIES AND ADMINISTRAL

	go	पंज
डत्पचते गृहे यस्य	२३७	93
उद्धृते दक्षिणे पाणौ	८३	93
डपाकर्मणि चोत्सर्गे	५६	9
उभयत्र दशाहानि	99	93
र्डध्वं नाभेः करौ सुक्त्वा	८७	
ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य	२७०	. ९
ऋतुस्स्वा माविकस्स्रीणां	969	v
एतदेव चरेदब्दं	989	9
एतदेव तं कृतस्नं	989	Ę
एतास्तिस्नस्तु भार्यार्थे	222	98
एवखरति यो विप्रः	२६९	90
एष वै प्रथमः कल्पः	२५३	२५
एषु त्वविद्यमानेषु	२६९	94
कर्णश्रवेऽनिसे रात्री	Ę9	२७
कार्पाससुपवीतं स्यात्	८३	92
는 1905년 1일 전 1일 등	988	9
कामसुत्पाद्य कृष्यान्तु	994	२२
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे	२३७	98
कुष्यन्तन्न प्रतिकुष्येत	२७३	98
गुरुवद्गुरुपत्नीषु	४४	રૂ
गौडी पैष्टी च माध्वी च	90	२५
99	990	२३
	984	,,
चण्डाळान्त्यस्त्रियो गत्वा	940	৩
जनन्यां संस्थितायान्तु	२३४	२६
जीवितात्ययमापन्नः	996	२५
तद्धि सत्याद्विशिष्यते	२७१	२६
तासामाचाश्रतस्तु	969	9
तृणानि भूमिरुद्कं	१९२	२७
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः	4	२४
त्रयब्दं चरेद्वा नियतः	980	२२
त्यजेदाश्वयुजे मासि	२७६	२४
네가요. 그래, 55 시간 시간 중시합니다 중시 그리는 걸 때에 함		法产生 部员

	पृ० पं०		पृ० पं०
दिवाचरेभ्यो भुतेभ्यः	१९२ ४	यथा खनन्खनित्रेण	७८ १७
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	१५५ २०	यस्य दृश्येत सप्ताहात्	२९८ ५
धर्मार्थी यत्र न स्यातां	४९ २६	या गर्भिणी संस्क्रियते	२३७ १०
	७५ १२	यावदेकाऽनुदिष्टस्य	६० ४
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां	२७२ १९	यासां नाऽऽददते ग्रुलकं	२३२ २२
न निशान्ते परिश्रान्तः	१७४ १६	येनाऽङ्गेनावरो	२९२ ११
न मांसभक्षणे दोषः	909 0	रसा रसेर्निमातव्याः	११६ ५
न वासोभिस्सहाऽजसं	960 3	राजिभर्धतदण्डास्तु	२९८ १३
नाप्नि मुखेनोपधमेत्	८७ १६	रूपसत्वगुणो	२२४ २२
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं	909 99	लगुनं गृञ्जनं चैव	99 ६
नैत्यके नाऽस्त्यनध्यायः	७० ७	वित्तं बन्धुर्वयः	७३ २७
नोदाहरेत्तस्य नाम	४७ २२	वृष्ठीफेनपीतस्य	948 6
पतितं पतितेत्युक्तवा	999 2	वेदानधीत्य वेदौ वा	968 "
पत्यौ जीवति कुण्डः	२२८ २५	वेदोऽखिछो धर्ममुलं	3 90
पिता रक्षति कौमारे	२३४ १७	व्यत्यस्तपाणिना	३४ १ १
पितृवेक्मिन या कन्या	२३६ ३२	शय्यासने चाऽध्युषिते	४६ २१
पुत्रिकायां कृतायां	,, 9३	शस्त्रं द्विजातिभियोद्धं	१६१ १०
पुर्वी सन्ध्यां जवंस्तिष्ठेत्	१६६ २	ग्रुनां च पतिवानाञ्च	२५१ १६
पैतृष्वसेयीं भगिनीं	२२२ १७	शुद्रोऽपि दशर्मी गतः	৬३ ,,
प्रतिवातेऽनुवाते च	३६ २४	श्रद्धाभूतं वदान्यस्य	906 94
प्राजापत्थान्निरुप्येष्टि	२७० १४	श्रेयसक्ष्रेयसोऽभावे	२३८ ५
बलवानिन्द्रियग्रामः	१९ ७	षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्ये	93 99
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	२९१ १५	षष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं	२३८ १५
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	२२४ १९	सदर्श तु प्रकुर्यातां	२३७ २३
भार्यायै पूर्वमारिज्यै	२१९ २४	सपिण्डता तु पुरुषे	२४५ २
आतृणामेकजाताना <u>ं</u>	२३७ १७	सन्याहर्ती सप्रणवां	२२६ ९
मात्।पितृभ्यामुत्सृष्टं	,, २ ^५	सर्वान् रसानपोद्देत	994 6
मातामहं मातुलञ्ज	२५४ १	सर्वञ्च तान्तवं रक्तं	.,, 9•
मातापितृविहीनो यः	२३७ २१	सर्वं वा रिक्थजातं तत्	२३५ ९
मातुस्तु यौतकं	२३४ २४	संबत्सरेण पति	990 6
मां स अक्षयिता	9.09 K	सायं प्रातिद्वजातीनां	990 9E
यत्षुंसः परदारेषु	२९२ ५	स्नातकव्रतलोपे च	६३ <i>६</i>

ग्रन्था	न्तरीय	वाक्यानां		
			पृ०	पं०
9	२५	चत्वारो वेदधर्मज्ञाः	993	२१
२२९	Ę	जातो हि दास्यां शूद्रेण	२३५	94
		दिवा सन्ध्यास कर्णस्थ	950	२२
२३९	२१	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च	२३२	२
		पञ्चद्द्रयां चतुर्द्द्रयां	५५	99
थाः २१	८२५	पत्यौ जीवति यस्स्त्रीभिः	२३९	93
मेनिः)		पत्नी दुहितस्थ्रेति	२४०	98
२७९	¥	पिण्डदों शहरः	२३८	₹
,,,	૪	पितुरूध्वां विभजतां	२३४	98
२९६	९	प्राणिनां (वर्णिनां)	938	93
966	98	वेदं व्रतानि वा पारं	968	98
[—		ञुचि गोतृप्तिकृत्तोयं	८३	99
	२९	सजातावुत्तमो दण्डः	२९१	৩
922	96	स सम्यक्पालितो	२८५	90
,,,	९	सजातीयेप्वयं	२३७	२७
	9 6	संसृष्टिनस्तु	२४१	ч
		वसिष्ठः—		
६६	२	अकरक्ष्रोत्रिय:	266	९
-		अग्निदो गरदश्चैव		
२४१	8	अप्रता दुहिता यस्य		
२३०	98	आततायिनमायान्तं		
२३६	9 ६	ऋतुस्नातामात्रेयीं		
२२२	४	कामन्तु केशकीटान्		
99	4	कौमारदारत्यागिने		
२२०	,,	गृहस्थो विनीतक्रोधः		
923	२९	पतितेनोत्पादितः	२२९	
969	98	दिग्दाहपर्गत	6 6	a 3
२८५	9 €	न ज्येष्ठं पुत्रं		
२७०	8	न शुद्रायोच्छिष्टं		
NASCION D				
२५६	14	पतितोत्पन्नः	२२९	ષ
२५६ २३९	1900 000	पातवात्पन्नः पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	२२९ २३८	े ५ २४
	पु ० ९ ९ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १	छ० वं ० १९ ६ २९ ६ १९ १९ १९ १९ १९ १९ १९ १९ १९ १९ १९ १९ १९	१२५ वत्वारो वेदधर्मज्ञाः २२९ ६ जातो हि दास्यां शूद्रेण दिवा सन्ध्यास कर्णस्थ नास्तिक्यं व्रतलेपश्च पञ्चदक्यां चतुर्दक्यां पत्यो जीवति यस्स्त्रीभिः पत्नी दुहितरश्चेति पिण्डसेंशहरः पितुरूध्कां विभजतां प्राणिनां (वर्णिनां) वेदं व्रतानि वा पारं ग्रुचि गोतृप्तिक्क्तोयं सजातावुक्तमो दण्डः स सम्यक्पारितो सज्ञातोयेप्वयं संस्ष्टिनस्तु १२२ १८ स सम्यक्पारितो सज्ञातीयेप्वयं संस्ष्टिनस्तु ६६ २ व्यक्तरक्षेत्रियः व्यक्तिष्टः— ६६ २ व्यक्तरक्षेत्रियः अग्निदो गरदक्षेव व्यक्तिष्टः— १४१ ४ व्यक्तावुहिता यस्य अग्नता दुहिता व्यक्ति	पु० षं०

	वृ	पं०
यथा मातरमाश्रित्य	৩৩	90
रसा रसैस्समतः	998	Ę
लोमानि मृत्योर्जुहोति	980	96
वाजसनेयि बाह	मण−-	
ब्रह्मयज्ञो ह वा (१) विष्णुः	Ęw	90
असगोत्रां	२२२	ঙ
अङ्गानि वेदाश्चत्वारः	६४	94
ज्ञानस्वरूपं	२३४	२१
मातरः पुत्रभागानुसारतः	२३५	२८
यत्र क्वचनोत्पादितस्तु	२३८	9
ब्यासः		
असंस्कृतास्तु	२३२	ષ
द्विषाहस्नः परो दायः	२४०	90
पितामहपितृभ्याञ्च	२३९	6
मातुस्सगोत्रामप्येके	२२१	ч
साधारणं समाश्रित्य	२३९	98
स्नात्वा समुद्रहेत्कन्यां	२२१	3
शंखलिखितौ		
अपुत्रस्य स्वर्यातस्य	२४०	२५

	वृः	पं०
दारानाहरेत	२२१	9 €
नोन्मत्तम्कान्	ч	90
शातातपः—		
परिणीय समोत्रां	222	93
मातुरूस्य छतां	33	94
श्वेताश्वतरोपनिष	गत्	
एको देवस्सर्वभृतेषु	920	98
संवर्तः		
पितृदारान् समारूद्य	984	9
सामवेदः		
कया नश्चित्र आभुवत्	90	94
सुमन्तुः		
पितृयत्न्यस् सर्वाः	२२३	ড
हारीतः		
पिता ह्याप्रयणः पुत्रा इतरे	२३३	२७
विभजिष्यमाणः	२३८	२०
श्वित्री कुष्ठयुदरी	२२१	२३
स्त्रो डववकीर्णी	940	92

इति ॥

(१) अत्रोज्वलाकारेण विष्णूक्तत्वेन यानि वचनान्युदाहृतानि तेष्वेकमि वचनं पुण्यपत्तनसुम्बईसुद्रितस्यृतिससुचयान्तर्गतविष्णुस्यतौ स्लोकात्मिकायां नोपलभ्यते, किन्तु या कलिकातनगरे पृथक् विष्णुस्यृतिसुद्रिता गद्यपद्यात्मिका तत्र सर्वाणि वचनान्युपलभ्यन्ते । इयमेव च गौतमवसिष्ठपराश्वरस्यृतीसुंक्त्वाऽन्यासां सर्वासां तदीयानां स्यृतीनां द्शा । अतो नेमास्स्यृतयः तत्तिवन्धनकारैरुद्धृताः । याश्रोद्धृता नैतास्ता इति स्पष्टमवगम्यते ।

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां पदानां सूची ॥

अंसे १, २५, ४ ***अकर: २, २६, १०** क्षकर्ता १, ३, १५ अकारणात १, ७, १०; १, १५, ६; १, २६, १; १, ३१, ७; १, ३२, २८; २, २०, १६ अकार्षीत् १, २६, १३ अकुर्वि १, १३, २० ***अकृतप्रातराशः १, ११, १९** अकृत्वा १, २५, ११ अक्तः १, ८, २ ***अकीतपण्यैः १, २०,** १६ अक्रीतराजकः १, १८, २३ ***अक्रोध: १, २३, ६ #अकोधनः १, ३,** २३ अक्षशीलः २, १६, १२ अक्षार १, २६, ३; १, २८, ११ अक्षान् २, २५, १२ अक्षीर १, २६, ३; १, २८, ११ अखाद्य १, १७, १७ अगन्ता १, ३, १२ ***अगन्धसे**वी १, २, २५ अगारं १, २८, ११

अगारस्य २, ३, २२; २३; अगाराणि १, २८, १९ अगारे २, ४, १४ अगुरवे १, १४, १४ अगुरुतल्पे १, २१, १० अगृद्धमानकारनः १, १२, ८ अम्रयः २, २५, ६ अरिन *1, ४, १६; १८; *१, १५, १८; *१, २५, ६; १३; *२३; *२५; २, १, १३; २, ३, २०; २, ६, १; #7, 97, E; #S; 99; 7, 98, 8 अग्निः १, १९, १३; २, ६, २; #३; २, ७, २. अग्निना १, १५, १७ अग्निपूजा १, ४, १७, * २, २५, ७ अधिभिः २, २२, ८ अग्निषु २, ७, १५ अधिष्टोम २, ७, ४ अभिस्पर्शाम् १, २५, ३ ***अग्निहोत्रम् १, १४,** १ अधिहोत्रस्य २, ७, १४ अझीन् १, १८, ३२; २, २२, ७ अम्रीषोमीयसंस्थायाम् १, १८, २४

* एति बिह्वा द्वितानि पदानि सूत्रारम्भकाणि । तद्यत्रैकंपदमे एकत्रैन स्त्रारम्भकं, तत्र तत्प दिस्यादानेन चिह्नं कृतम् । यदि बहुत्र, तदा तत्स्त्रसंख्यासमीपे चिह्नं कृतम् । अत्र संख्यात्रयं वर्तते । प्रथमसंख्या प्रश्नानबोधिका । द्वितीयसंख्या कण्डिकानिषयिणी । तृतीय संख्या स्त्रानमित्रीनी । यत्तु पदमेकस्यामेन कण्डिकायां नारद्वयं नारत्रयं नाऽऽवर्तते तत्र स्त्रसंख्येन दत्तेति नेदितन्यम् ।

अग्नेः १, १६, १४ अग्नौ १, ३, ४२; १, १५, १२; २, ३. ९; २, १५, १३; १६; २, १७, १८; १९; २, २९, ७ अरन्याधेयम् १, १, ६ अग्न्याघेयात् २, ११, १३ अग्न्युत्पाते १, ११, २६ अग्न्युद्कशेषेण १, ४, २० अग्रम् *२, ४, १०; २, १५, १३ अग्रदिधिषु २, १२, २२ अग्रे २, ४, ११; २८; *** भग्लाँस्तुः १, ३,** २२ अङ्गर् १,१६,२७; २,३,३; २, ११,१४ अङ्गहीनः १, २९, ११ अङ्गानाम् २, २, १ %२, ८, १३ *अङ्गानि १, २, २८ अचलम् १, २२, ४ अछम्बट्काराय १, १२, ३ अच्छायोपगत २, १८, ५ *** अजनवादशीलः १, ३, १३** अजस्राः २, २५, ६ अजावयः २, १४, १३ अजिनंश १, ३, १०; २, १९, १ अजिनानि १, २, ४०; १, ३, ९ अजेन २, १८, १४ अञ्चली १, २५, १ अणिकः १, १९, १ अणीयान् १, २३, २ अतः १, १, १; *१, ५, 90; 9, 99, 38 *9, 29, 98; 2, 98, マモ: マ, 9८, 9८;米マ,マ9,८;米95;

भतद्गुणाय २, १८, १२; २, २०, २ अतिक्रमे १, १, ३५: १, २, ९ ***अतिकान्ते १, १, २८** अतिकामति १, १३, ४ अतिक्रामेत् २, १२, ६; ८; अतिजीवेत् २, २५, १० अतिथयः १, १४, १; २, ७, ५ अतिथिः २, ६, ३; ५; २, ७, १२; १३; १५; १७; २, ८, १ *****अतिथिम् २, ८, १४ अतिथिभ्यः २, ८, ३ अतिथिवत् २, ४, २१ *अतिथीन् २, ४, ११; २, ७, १६; २, 24, 6 अतिथीनाम् १, १५, १; २, ७, २; 2, 6, 2 अतिथेः २, ७, ३ अतिपातयेत २, २८, ६ अतिप्रवर्तेरन् २, १०, १४ अतिरथं २, १३, ११ अतिरात्र २, ७, ४, अतिवाति २, १९, १ **#अतिव्यवहारः १, २८, ४**। स्रतिस्ज २, ७, १५, अतिस्जेत १, ८, ३१ अतिसृष्टे २, १७, १९ स्रतिस्रहेन २, ७, १५ अतीयात् १, ३१, १६ अतीर्थे २, २०, २० **#अवृक्षिः** २, १, ३ अत्यन्तं १, १८, ७; १५; १, २१, ३

२, २२, ११; १७; २, २६, २३.

अत्याधानम् २, २०, १४ अत्याश १, २३, ५ *अथ १, १, १; १, २, ७; १८; १, २१, ७; २, १४, १३; २, २३, ६; २, २४, १; २; ७ #अथो १, ५, ८ ***अद्ण्डयः २, २८, १३** अदस्मः १, २३, ६ अदर्शनम् १, ८, ३०, अदास्भिकानास् १, २०, ८; २, २९, १५ अदिवाशी १, २७, ७ ***अदिवास्वापी १, २, २४** सदष्टकर्मणां १, १, ६, अब्रिः १, १६, २; २, १, १३; १५; २, ३, ९; २, ४, २४; २, ६, १४ अद्रोहः १, २३, ६ सघ: १, ४, १४; *२, १, ८, सधर्मः १, २०, ६; ७; १, २८, ११ अधर्मचर्यया २, ११, ११ ***अधर्माणां १, २१, ११ *अधमहितान् १, २८, ११** अधर्मेण २, १४, १५ अधक्काय्या, २, ३, १३ अधस्तात् १, ५, २१ ***अधासनशायी १, २, २१** अधि २, १, १ अधिकं 🗱 २, ३, ६; २, १९, १६ अधिकः १, २४, ४; २, २९, ९ अधिका २, ६, १३ अधिकारः २, १५, २३ अधिगतानां २, १०, १३

अधिजिगांसमानः १, १०, १३ अधिजिगांसमानस्य १, १०, १७ अधिदेवनम् २, २५, १२ अधिश्रित्य २, ३, ९ अधिष्ठानम् २, २०, १२ अधिहरूत्यम् १, ८, २२ अधीते १, १२, २ अधीत्य १, १०, १७, %२, ५, २; ३; ٦, ६, ४ अधीयानः १, १०, १३ ***अधीयानेषु १, १०, १८,** अधीयीत १, ९, १; ५; ८; १३; २७; 9, 90, 93; 94; 96; 9, 99, ६; १२; १९; ३१; १, १२, ३; १, 32, 90. अधीहि १, १०, १५ अधेनुः १, ३१, ११ अधेनुम् ,, ,, ,, अधोनामि १, २४, ११; १, २८, 99; *2, 96, 4 **अक्ष्मधानिवीतः** १, ६, १९ अध्ययनम् १, ९, ४; २, ४, २६; #7, E, 93; 7, 90, 4 अध्ययनविघ्नेन १, ८, २६ अध्ययनसंवृत्तिः १, ५, ९ अध्ययनात् १, ५, २३ अध्ययनार्थेन १, १४, २ अध्ययनसांवृत्तिः २, ६, १३, अध्यवसिते १, ९, ७ #अध्यात्मिकान् १, २२, १ क्षच्यापनम् १,२,८; १, ३२,३;

98; 2, 90, 4; 6 अध्यापयति १, ७, २८ अध्यापयन्तम् १, १३, १३ अध्यापियतुः २, ५, १५ अध्यापयेत् #१,१०,१४;१६;१,११, 97; 9, 37, 8 अध्याप्यः १, १, ३१; १, २, ४ अध्याय * १, १२, ७; २, १२, २० अध्यायम् १, ९, १ अध्याये १, ५, २३ सध्येष्यमाणः १, ९, १३; १, १२, ६ अध्वनि १, ८, १२ अध्वशीलः २. १६, १२ **#अध्वापन्नः १, ६, १**१ अनक्ताशी १, २७, ७ ***अनिधि: २, २१, १०** अनिमिषकवृत्तिः २, १८, ५ अनमी १, ११, ३० अनङ्गः १, २२, ७ सनहहोः १, १७, ३० अनड्वान् २,९, १३ अनतिद्रे १, ६, २१ अनतिसृष्टेन २, ७, १५ अनत्याशः १, २३, ६ अनधीयानः २, १०,९ अनधीयानाय २, ४, १६ अनध्ययनम् २, ५, १ अनध्यायं १, १२, ७ अनध्यायः १, ९, ७; ११; १६; २२; 9, 90, 20; 26; 9, 99, 8; 23; ***9, 33, 93: 94**

अननियोगपूर्वम् १, १९, १२ **#अनन्तम् १, ११, ३१** अनन्चानम् २, १०, ९ अनन्तदक्षिणः २, २६, २ अनन्तर १, ५, २३; १, ८, ३१ अनन्तान् २, २६, १ अनन्तेवासी १, ८, २७; १, १८, २ अनन्त्यम् २, २३, १२ अनन्यस्य १, २३, २ अनपच्छादयमानः १, ८, २५ अनपत्यः २, १६, ११ **#अनपाश्रितः १, ६, १७** अनिपहितः १, १०, ८ अनपेक्षया १, २२, ६ अनिभाषितः १, ८, १४ अनभिम्खम् १, ६, २० सनिमसन्धिपूर्वम् १, २६, ७ अनमुत्रः २, २१, १० अनर्थकम् १, १२, ७ अनर्हेद्रयः २, ९, ६ अनर्हेक्सः १, १७, २ अनवशेषम् २, ८, ३ अनश्नताम् २, ९, १३ अनदनन् १, २७, ९ अनष्टं १, १४, २५ अनस्या १, २३, ६ ***अनस्यः** १, ३, २४; १, २०, ५ ***अनाकोश्यम् १,** २६, ३ अनागमात् १, ७, २६ अनाचार्यः १, ८, २८ अनाचार्थसंबन्धात् १, ६, ३४ अनातम्यम् १, २३, ५

अनध्याये १, ५, २५; १, ११, २०

^{*} एतचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अनात्ययः १, १, २७ सनाद्यं १. १७. १७; १. १९, १४ सनापत्स १. ८. २६ ***अनाप्रीते १, १७, ९ *अनामयम् १, १४, २४** अनायुष्यम् १, ५, ३; #२, १३, २ *अनार्येव १, २६, ७ #अनार्याम् १, २७, १० ***अनाविस्स्रगनुरुपणः १, ३२, ५** अनावत्तिम् १, २५, १ अनाश्यसम्भताः २, १८, २ अनाइवान् २, १२, १३; १४ ***अनासन्नः १. ६. २**१ अनाहतः १, ८, १७ अनासनयोगविहिते १, ६, २६ अनिकेतः २, २१, १०; २०; क्षनिमित्तम् २, १०, ३ अनिमित्ते १, ३१, १० सनिर्दशायाः १, १७, २४, अनिर्देशे १, १६, १८ अनिवृत्तौ १, ४, २६ अनिहः २, २१, १० अनोप्सितः १, १९, १० अनु २, २४, १ अनुकथवेत् १, ७, २२ सनुकाङ्कान् १, ८, २५ **अनुख्याता २, ६,** २ अनुयच्छेत् १, ६, ८ **#अनुगमनम् २, ४,** २७ अनुगृह्य २, ५, ६ अनुचिकोर्षन् २, ५, ८

अनुजानीयात २, ९, ३; २, २२, २४ **#अनुज्ञातः १, ६, २** अनुज्ञातारम् १, २५, ५ **अअनुज्ञाते** १ २५, ५ अनुज्ञाच्य १, १०, १३; *२, १२, ८ अनुज्ञाय १, २८, ११ अनुतिष्ठति २, ७, ७ अनतिष्ठन् १, २३, ६ अनुतिष्ठन्ति १, २२, ४ अनुतिष्टेत १, २२, १; ५; ८ अनुत्थितायाम् १, १६, १९ अनुदेश्यम् १, २, २२ अनुधावेत १,६,९ अनुपरोधम् २, ९, १२ अनुपरोधेन २, ९, १०; २, २६, १ अनुपस्तीणीसनशायी १, ३, ४ अनुपस्तीणें २, २२, २३ **#अनुपस्थकृतः १, ६, १४** अनुपेतः २, १५, १८ अनुपेतस्य २, ९, ७ अनुपेताः १, २, १ अनुपेतौ १, १, ३२ अनुप्रदानम् २, २४, ८ अनुप्रविशन् २, २६, १८ अनुबद्धः १, ७, १४ ***अनुभाविनाम् १, १०, ६** अनुमतिपूर्व १, २८, ५ अनुमते २, २९, ४ अनुमानेन १, ३, २७ अनुमीयन्ते १, १२, १० अनुलेपणानि १, ११, ११

^{*} एति बहार्थः सुच्यादौ दिप्पण्यां द्रष्ट्व्यः ।

अनुकेपणः १, ३२, ५ अनुवर्त्तमानः १, १२, १२ सनुवाकाध्ययनम् १, ११, १६ अनुवाक्यम् १, ११, ६ ***अनुवाति १, ६, १५** अनुव्याहारी १, २९, १५ अनुवतं २, १, १७ अनुस्तनिते १, ९, २० अनुस्मरेत् १, ७, २३ अनुस्मर्यते १, २, ५ अनुचानपुत्रः २, १७, २२ अनूच्यते १, १, १० अनृत्तिष्ठेत् १, ६, ३१ अनृत्थाय 🗱 १, ६, ७; ३५; १, १७, ३ अनुत्पद्यन्ते १, २०, ३: ४; अनूत्पद्येते १, २०, ३ अनूत्सर्गः २, २१, ४ अन्पसीदतः २, २१, ६ **अअन्द्रासि १, ३०, १२** अनृतं १, २६, ३; २, १८, ३ ***अनृते २, २९, ८ * म**नृत्तद्शी १, ३, ११ सन्तसंकरे १, १९, १५ अनेनाः १, १९, १५ सनैपुणं १, ८, २७ अनैश्चारिकान् १, २२, १ सन्ततः ३ २२, ३; २, २३, २ अन्तरम् २, २५, ५ **#अन्तरस्याम् २, २५,** ३ अन्तरा १, २४, १२ अन्तरास्ये १, १६, ११

#अन्तराळे २, १, १८ अन्तरिक्षर्किंगेन २, ४, २ अन्तरेण १, ३१, १६; २, १२, ६ अन्तर्धाय १, ३०, १५ ***अन्तर्धिने १,** ३, ४१ अन्तर्वत्नीः २, ४, १२ अन्तवन्तम् २, २४, १४ ***अन्तदशवम् १, ९, १४** क्षअन्तकावे १, १६, २० #अन्तश्चाण्डालम् १, ९, १५ अन्ति १, २, २ अन्ते २, ३, १८; २,२३, १०; २,२९,७ अन्तेवासिनः २, १७, ६ अन्तेवासिनम् १, ६, ३३ अन्तेवासी १, ८, २७; २, १४, ३ अन्ध २, २६, १६ सनं १, १०, २८; १, १६, २१; १, 90, 8; 98; 9, 98, 98; 9, २०, १२; २, ३, २; ९; ११; २, 8, 96; 2, 6, 98; 2, 0, 8; १७; २, ८, ४; २, १८, ९. अन्नपानम् २, २५, ९ अन्नप्राशनात् २, १५, १९ अन्नलेपान् १, १५,२३ अन्नसंस्कर्तारः २, ३, १ ***अन्नसंस्कर्तारम् २, ६, १६** अन्नस्य १, २०, १५; २, १, ३; ६; ***अज्ञा**दे १, १९, १५ अन्नाचम् १, ३, २६ अञ्चानि १,३१, १; २ ६,१७ अन्नार्थिनं २, ४, १३

गृतिच्छार्थः सुच्यादो टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४१ आप० घ०

अन्ने १, १६,२३, २, ३,१०,२,१६, २३ सन्नाचकामम् १, १, २४ #अन्नेन १, २०, १५ अन्यं १,२४, १३; #२, ५, ७; २,२७,१८ सन्यः १, १०, १८; १, २३, २ सम्यत् १, ८, १४; १, ११, ३४; १, १४, १; *१, १६, २४; १, १७, २७; 9, ३२, २९; २, १, १४; #२, १०, E; 7, 98, 90; 7, 70, 90; 7, २३, ७; २, २४, २; ८; ***अन्यतर: २, ६, १०** #अन्यतराभावे २, ११, १३ अन्यत्र १, २, १९; १, ३, २५; १,६, 90; 9, 0, 24; #20; 9, 90, 0; 9, 32, 92; 2, 24, 98; 2, २७, २१, अन्यपूर्वायाम् २, २७, ११ अन्यस्मिन् २, १२, १८ अन्यस्यां १, ९, १२ अन्यां १,१३, ७; १, ३१,२३;२, 99, 38 अन्यान् १,७,१३; १,१५,१३;१,२१,९ अन्यानि १, ४, ३; १, ५, १०; १, २१, १९ सन्ये १, ४, ७; १,१७,३९;२, २, ७; २, १८, २; २, २६, ३; २, २९,४ अन्येन २, १९, ४ सन्येभ्यः १, ३, ३४ अन्येषां १, ५, १३; १, २८, १४ अन्येषु १, २१, ६; १, २६, १२; १, २९, ४

सन्यैः १, १७, ५; १, २६, ७ अन्वक्स्थानिनः १, ६, २९ अन्वक्स्थानीये १, ६, ३४ अन्ववस्येत १, १८, ७; १५; १, २१, ३ अन्वहं २, २३, १ ***अन्वार्**ह्य १, १४, १५ अन्वारोहेत् १, ८, १२ सन्वाहार्यपचनः २, ७, २ अन्विच्छेत् २, २१, १३ अन्वीक्य २, १३, ९ अपः १, १५, ७; १, १६, ८; १४; १, २५, ११; १, २६, ७; २, ३, ३; २, १२, ९; २, २२, ४; २, २३, २ अपिन्छन्द्यात् १, १६, १७ अपिनगोषमाणः १, २४, २१; २,२६,२ अपजित्य १, २४, २१ अपजिहीत २, १९, ५ सपण्यानि १, २०, ११ अपतनीयानि १, २७, ९ अपतनीयेषु १, २६, १२ अपतनीयौ १, २९, १५ अपत्यस्य २, १३, १० अपत्यात् २, २७, ७ अपत्ये २, १६, ७ अपपर्यावर्त्तेत १, ७, २ अपपात्रागमनम् १, २१, १७ अपपात्रेण १, १६, ३० अपपात्रेभ्यः १, ३, २५ अपपात्रैः १, २१, ६; २, १७, २० अपरम् १, २७, ९; २, १५, २२ अपरपक्षस्य २, १६, ४; ५; ६;

एतिच्छार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

सपरयोगम् १, १७, २० अपररात्रम् १, ५, १२; १, ३२, १५ अपररात्रे १, ९, २३ ***अपराधेषु १, ८, २९** अपराह्नः २, १६, ४ अपरिगृहीतम् २, १०, ६, अपरिमितम् २, २, २; २, ९, १३ अपरिमितान् २, ७, १६ अपरिमिताभिः २, ७, १६ अपरिमिते २, २, ६ अपरिसंवतसराम् २, १५, २ अपरिसंवत्सरायाम् १, १०, ११ अपरेण २, ३, २० **%अपरे** छु: २, १७, १२ क्षपत्ती १, ११, २३; २७; ३१; अपवर्ग २, ३, २० अपवादाः १, २८, २ अवस्वाने १, ११, २६ अपहन्ति १, २७, ११ अपहार्यः २, २८, १ अपाम् २, २, ९; २, २९, ७ अपावृत्ते १, ११, १४ अपास्यति १, १८, ३२ अपिक्ष १, २, ३;२, २३,६; २, २४, ७ अपिगृह्य १, ७, ७ क्षितृकस्य १, ११, २ अविधानम् १, १०, ८ क्षविधान्याम् २, ४, ३ अपूपस्य १, १६, १७ अपूर्व २, १३, १

अपेयात् १, ७, २; १, ३२, २१ अपैश्चनम् १, २३, ६ अपोद्य २, १५, १६ अप्रतिकृष्टम् १, ३०, १३ ***अप्रतिवातम् १, ६, २३** अप्रतिलोमयन् १, २, २० ***अप्रतिष्टब्धः १, ६, १६** अप्रतिष्ठितम् २, १२, ११ अप्रतीक्षाः २, १५, ९ ***अप्रतीभायाम् २, ९, ४** अप्रमत्ताः २, १३, ६ अप्रमाणस् २, २३,९ अप्रयतः १, १४, १७; १, १५, ८; १८; 9, 39,8 अप्रयतस् १, १६, १४; २१; १, २९, १४ अप्रयतान् १, १५, १३ सप्रयताय १, १४, १७ ***अप्रयतेन १, १४, १७** अप्रवेदिताम् १, १९, १३ अप्राणायामशः १, २६, १५ अप्राणिहिंसायाम् १, २६, ६ क्षप्रायत्ये १, ११, २१ क्षप्रायश्चित्तम् १, १८, ११ अप्रियाः २, ७, ५ अप्रोक्षितम् १, १५, १२; २, १२, ५ सच्छ १,२,३०; #१, ३, ३९; १,११,१४; १, १५, २; १०; १, ३०,२१; १,३२,७ अबहुपादम् २, ६, ८ **#अबुद्धिपृर्वम्** २, २६, १८ अवस्य १, ५, ७ अब्राह्मणः १, २७, १० क्षपेयम् १, १७, १७; २१; १, २६, ७

^{*} एतिविश्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टब्यः ।

अत्राह्मणाय १, ३१, २४ अववन् २, १३, ६ अब्बिङ्गाभिः १, २६, ७ अमध्यः १, १७, ३८; १, २६, ७ अभागम् २, १४, १५ सभावात् २, २५, ११ **#अभावे २,४,१४,२,८,९;२,१९,१५** अभिकान्तम् १, २९, ७ अभिद्नन् २, २२, १३ अभिजन १, १, १२; २, २९, ५ अभिजयति १,२०,९; २,७,१६;२,११, ४; २,२०,२३; २,२६,9; २,२९,9५ अभितिष्ठेत २,१२,५ ***अभित्रासः १,८,३०** समिद्रधे १,१७,१० अभिदहेत् १, २८,१५ अभिनिम्नुक्त 🗱 २,१२,१३; २२; अभिनिःश्रयेत २,२२ ४;२,२३,२ ***अभिनिस्स्तानाम् १, ९,१६** अभिपोड्यतः १,५,२२ अभिप्रसारणम् १,६,४ अभिप्रसारयोत १,६,३; १,३०,२५ #अभिमाषितः १,६,६ अभिभाषेत १,८,१४ अभिमन्यते १,२८,१;१७; अभिमुखः#१,६,२०; १,३०,२३; २,३, २; २,५, ४; २, ६,७; २,२२,१३ अभिरूपम् २,८,४ सभिवदेत् १,१४,१० अभिवादनम् १,५,१२;१९; १,१४,१२; 94;

अभिवादनप्रत्यभिवादने १,५,१७ #अभिवादनाय २, ४, १७ अभिवादयीत १,५,१२; १६; १,१४, 94; 98; अभिवाद्यः २,४,१७ अभिवाद्यम् १, १४, १३; १७; अभिविपश्यति १,५,८ अभिव्याहरेत् १,१२,५ अभिन्याहृत्य १,२८,११ अभिशस्तः १,२४,६; १,२८,१७; १,२९, ८; २,२,६ अभिशस्तात् १,३,२५ अभिशस्ताय १,२४, १५ अभिशंसति १,१९,१५ **#अभिषिक्तः** २,२२,१२ अभिषेचने २,६,१० अभिसंधिपूर्वम् १,२६,७ अभिहतं १,८,७ ***अभीचार १,२९,१५** अभोजनम् १,२६,४; २,१७,२४ अभोज्य १,२६,७ अभोज्यम् १,४,१२; १,१६, १६; २१; २२; १,१७,२८; १,१८,१०;१६;*१, २७, ३ सभ्यक्तः १,८,२ अभ्यप्रायाम् १,११, २१ सभ्यञ्जनम् २,६,१५ सम्यधिमृत्य १, ५,२१ अभ्यधिमन्यते १,१९,१३ सभ्यवायीत् १,२७,११ सम्यवेयुः १,२५,१९

अभ्यस्येत १,२७,८ अभ्यागच्छेत २,५,४;२,७,१२;१३;१५; अभ्यागमनम् १,१,३३; १,२,६ अभ्यागस्य २,५,४; २,६,७ अभ्याश्रावयेत् २,२२,२० अभ्यासे २,२७,१२ अभ्यूचयेन २,२०,७ अभ्युद्यः २,२७,७ अभ्युद्ये १,२०,२ अम्युदाहरन्ति १, २५, १० अभ्युदित २,१२,२२ अभ्युदितः २,१२,१४ अम्युदेत्य २,७,१३;१५; सम्युचतम् १,१९,११ अम्युपाश्रयेत् १, २९, १ अभ्युपेयात् २, २२, १३ अभ्येवः १, ८, ७ **#अअम् १, ११,** २७ अमत्रम् १, ३, ३६ अमन्रेण १, ३, २५ अमन्रेभ्यः २, ४, २४ अमातृकस्य १, ११, १ अमात्यान् २, २५, १० अमावास्यायाम् १, ३१, २१ अमावास्याछ १, ९, २८ अमुं २, २१, १३ अमुब्मिन् २, १६, १ असृतः १, २२, ७ अमृतम् २, २४, १ अमृताः १, २२, ४ असृतत्वम् २, २३, ४

अमृतत्वाय २, ५, १८ अमेध्यं १, १६, १४; २४; अमेध्यसेवी १, १६, २६ अमेड्यैः #१, १६, २५; १, १७, ५ अमोहः १, २३, ६ अयं १, २०, ६; २, २४, २; १२; अयाचितवतः १, २७, ७ # अयाज्यः २, १०, १० अयोगः १, २३, ५ अयोनौ १, २६, ७ अयोमिश्रा १, २, ३५ करण्यम् २, २२, १; १६; २०; अरण्यवासिनः २, ९, १३ अरण्यात् १, ४, १४ सरण्ये १,९,१७; १,११,३०; *१,१४, २८; *१, २४, ११; २, २५,१५; २, ₹6, 6 अरण्येन २, २२, १७ अरिक्तानि २, १, १५ अरोषः १, २३, ६ अर्थः १, २४, १९ अर्थम् १,८,१६; १,२०, १; 🕸 २,१२ 90; 2, 23, 9 अर्थप्राहिणः १, २४, २३ अर्थस्य २, १०, ३ अर्थाः १, २०, ३ ***अर्धपञ्चमान् १, ९, ३** अर्धमासान् १, २९, १७ अर्धरात्रात् १, ९, २४ अर्धशाणीपक्षम् १, २४, ११ ***अधन १, २, १४**

^{*} एतिबिहार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अर्यम्णः २, २३, ३; ४; अर्हतः २, १०, १ सहिति १, १४, १२ अर्हन्तम् १, १३, १४ ***अलंकारः २, १४, ९** अलंकुर्वीत १, ३२, ६ अलंकृतः २, २६, १८ अलंकृत्य २, ११, १७ अलब्ध्वा १, २२, ६; %१, २४, १७ अलोभः १, २३, ६ अलोलुपानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ अवकीणीं १, २६, ८ अवगाढः १, ११, १४ ***अवगाहनम् २, २, ९** अवगाहेत १, १५, १६ अवद्यातम् १, १७, ५ अवतिष्ठेत १, २५, १२; २, २२, १६ सवधाय १, १७, १६; १, ३१, २६ अवधूनुयात २, १९, ७ अवस्थः २, ७, १० अवस्थम् १, २४, २२ अवसृष्टम् १, १६, २५ अवमेहेत् १, ३०, १७ अवरः २, १३, ९; २, २४, ४ अवरवयसः १, १४, १० अवरवयसम् १,१४,२३ अवरान्नसंस्रष्टस्य २,१५,१५ अवरार्घ्यम् १,२,१६; २,२०,३ अवराध्येन २,६,१४ #अवरोधनम् २,२८,४ अवरोधे १,९,२५

अवरोहणानि १,३२,२५ अवर्णसंयोगेन १,२,३८ अवलेखनानि १,८,५ ***अवशिनः २,२८,२** अवसीदेत २,२५,११ अवस्रजेत २,२६, २४; २, २८, ७; ८; अवस्फूर्जिति १,१२,३ अवस्फूर्जेत् १,१२,५ अवहारयेत् २,२६,९ अवहितपाणिः १,६,१०;१,१४,१% अवाड्यः १,२,३८ अवाचीनपाणिः २,४,५ सवात्सीः २,७,१३ अवासानि १,४,२९ अवाप्यते १,२७,४ अविकथयन् १,६,१३ अविक्रतेः १,२१,२ ***अविचिकित्सा १,१३,११** अविज्ञातम् १,२४,८ अविद्वान् १,१,११; २,२८,११ . अविधि २,१४,१३ अविधिना १,११,१७,*१,१८,३१ अविनिपातिनः २,२९,५ सविप्रक्रमणम् २,५,२ अविप्रतिपन्ने १,१,१३ अविप्रतिषिद्धम् १,१२,६ अविमनाः १,६,१३ अविरोधः १, २३, ६ #अविशिष्टम् २, २७, ५ अविशेषेण २, १४, ११ ***अविद्यतः १,२०, १४** #अविहितम् १, ११, १६

^{*} एताबिहार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां दश्ज्यः ।

***अविहिता १, २०, १०** अवृत्ती १, १८, ६ अवेक्षेत १, १२, ७; २, ६, १७ अवेत्य १, २४, २२ अवोक्ष्य २, १, १३; २, ३, १५; २, ४, २४; २, २५, १२ अन्यग्रः २, ४, ९; २, २१, २ अव्यतिक्रमः २, १३, २ अञ्यपदेशः २, ८, १३ ***अशक्तौ १, ३, ३८** अशब्दः १, २२, ७ अशरणः २, २१, १०; २०; अशरीरः १,२२, ७ अशर्मा २, २१, १०; २०; ***अशिष्टः २, ११, ९** अञ्चि १, २९, १४ अञ्चिकरनिर्वेषः १,२९,१८;२,१२,२२ अञ्चिकराणाम् १, २९, १७ अञ्चिकराणि १, २१, १२; १९; अञ्चिकरौ १, २९, १५ अञ्चिलिसानि १, २, २९ #अश्द्राणाम् १, १, ६ अवनन्तः २, ९, १३ अवनन्ति १, १९, १३ सक्नाति १, २७, ७ अवनीयात् १, १७, १४; २, ६, १९ ***अश्राद्धेन १, १०, ३०** अश्रु १,१६,१४ अरव १, २५, १४ अष्टमाभ्यां २, ३, २० अष्टमीषु २, ३, ८

अष्टमे १, १, २२; २,१६,१४ अष्टाक्यः १, १०, २ अष्टाचत्वारिंशत् * १, २, १२; १, ३०, २ ***अष्टाशीतिसहस्राणि २, २३, ३; ४; # सष्टी २, ९, १३** असमयेन १, १३, १० असंयोगसंयोगः १,२१, ८ **असंवृत्तौ १, १४,** ४ असंवेशनं २, १, १६ असंस्कृतायां २, १३, ३ असंस्पृशन् १, १५, १३ असन्दर्शे १, २, २९ ***असमा**पत्ती २, २७, २० असमावृत्तः २, ६, १२ ***असम्**देतः २, ७, १७ असमेत्य २, ११, ५ असँभाष्य १, १४, २७ असिना १, १६, १६ असूया १, २३, ५ असी १, ५, १२; १,३१, १७ सस्कन्द्यन् २, १९, ५ अस्तंयन्तं १, ३१, २० अस्तमिते १,४,१५; #१,३१,३; १,३२,८ अस्ति १, २, १७; १,६, ४; १,१२,११ अस्तु २, ६, २; १,७, १४ अरुपर्श: १, २२, ७ अस्मत् १, २९, ९ **अस्मत्छ १,** २९, ९ अस्मात् १, २८, ७ अस्मिन् १, १४, ३ सस्सै, १, ४, ५; २, ४, २०; २, ६, २; २, ७, १२

अस्य १,४,२९ अस्त्यागः १, २३, ६ अहं १, ४, २४; १, ५, १२; १, १३, २०; १, २२, ६; २, १३, ६ अहः १, ९, २२; १, १०, २८; १, 99, 99; 9, 92, 4; 2, 92, 98 अहनि २, १, ७; १६; २,१६, ७ अहन्यभानस्य १, २२, ४ अहरहः १, ४, २३; १,१२,१५;२, ३ §; 2,20, 8 अहर्षः १, २३, ६ #अहवियांजी १, १८, २९ #अहविष्यम् २, १८, ३ **अअहविष्यस्य २, १५, १६** अहस्छ २, १६, ६ अहानि २, १६, ५ सहितम् १, २२, ६ अहिरण्ये १, ११, ३० अहीयन्त २, १६, १ अह्तम् २, १५, १६ अहुतेषु २, ७, १५ अहोरान्नान् १, १०, १० #महोरात्रौ १, ९, २८

आकालम् १,११,२५; २६; २, १५, ५ आकाशम् २, २, ४, २२, २३, २ *आकाशे २, २२, २ आकुश्य १, २६, ३ आक्रोशतः २, २७, १४ आगच्छेत २, ७, १७ आगतं २, ६, १

भागतेषु १, ९, १८ आगमं १, १७, १३; २, ५, १७ आद्भिरसेन १, २, २ आचक्षते १, २०, ६; २,३, ९; २, २५,४ आचक्षीत १, २५, ४; १,३१, ९ आचमनकल्पः २, ३, ५ आचमनम् १, १६, १२ आचमने १, १५, १ आचमयेत् १, १५, ३; २, ५, ६ आचम्य १, १५, २; १, १५, १७; २३; २, २, १; *२, १९, ८ आचरिते १, ८, ११ आचरेत १, २२, ८ आचामेत १, ४, २०; २१; * १, ६, ३६; १, १५, ४; ११; १, १ ६, १; २; ९; १०; १३;१,१७,३ आचारः १, २१, ११; २, २३, ९ आचारस् २, ६, १ आचारात् १, ४, ८ आचार्यः १, १,१४; १,३,४३; १,५,२०; १,८, ६; १९; * २८; २, ४,२५;२,५, 8; *2, 6, 4; 2, 90, 9; 2, 98, ३; *२, २७, २१ आचार्यम् १, ४, २३; १,६,१३; १,८, १९; १,२८,६; २,५, ६; १४; आचार्यकुळम् १,८,२२; २,२१,१ आचार्यकुळाय १, ३,३३ आचार्यकुळे १, २, ११; १, १३,१ ९; २, २१, ३; ६; आचायंदारम् १४, १ आचार्यदारे १, ७, २७; १, २६, ११

^{*} एतिविद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ट्व्यः ।

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां

माचार्यपुत्रे १, ७, ३० आचार्यवत् १, ७, २७; ३०;१,१४, ५ आचार्यस्य १, ४, २५; १, ६, ३४; २, 4, 99 आचार्यहिते १, २६, ११ **आचार्याः १, ७, १**२ आचार्यात् १, ५, ७ #आचार्याधीनः १, २, १९ आचार्याभावे २, १४, ३ आचार्याय १, ३, ३१; * २, ८, ७ साचार्यार्थस्य १, ७, २१ साचार्ये १,७, २०; १,१०, ४; * १०; १, 26, 99 आचार्येण १, ५, १८ आचिनोति १, १, १४ क्षाच्छादनम् २, २१, ११; २, २२, १; आच्छाद्य १,२४, ११; १, २८, ११; २, 96, 4 आच्छिच १, ७,४; १, ३०, २४ ***आजिपथे १, २४, २१** आजीवन्ति १, १८, १९ आजूगुपस् १, ४, २४ आज्य २, २३, ९ आतम्च्य १, २९, १४ आतपाभ्यां २, २५, ११ ***आतमितोः २, १२, १५** #आत्ततेजसाम् २, २०, १० #मातुरव्यक्षनानि २, १५, ६ आतुरस्य २, ११, ७ आत्म २, ११, ९

#सात्मन् १, २२, ६; १, २३, १ क्षात्मनः १,६, ३३; १,३१, २१; २,७, 92; 2, 9, 92; 2, 92, 92 आत्मप्रयोजनः १, ३, ३५ #आत्मप्रशंसाम् १, ७, २४ आत्मयूपः २, २६, २ आत्मलाभात् १, २२, २ आत्मलाभीयान् १, २२, ३ आत्मवताम् १, २०, ८; २ २९, १५ आत्मसंयुक्तम् १,१०, २५ आत्मसंयोगेन १, ८, ६ कात्माधीनम् १, १५, २२ क्षात्सानस् १, २३, १; १, २५, ८; १, २८,१५; १७; २,५, १७; २,९, ११; 3, 29, 93 आत्मार्थम् २, ८, ४ आत्मार्थेषु १, ८, २६ # आत्रेयीम् १, २४, ९ # आथर्वणस्य २, २९, १२ आद्दानः २, २८, ११; १३; **बाददीत १, २९,** ६ साद्ध्यात् १, १५, १२; १,२७, १ आदाय १, ८, २२; १, २८, २१; २, २२, १६; २, २६, २१; २, २७, १६ **#आदितः २, २०,** ९ आदित्यं १, ३०, २३; १, ३१, २०, २, २२, १३ आदित्यः १, ३१, २१; २, ६, २ आदित्ये १, ५, १८ आदिनः २, २८, ५ आदीव्य १, २८, १५

* एतिब्रहार्थः सुच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

आद्याः २, १२, ३ आद्यैः २, ३, १६ आदियेव २, १०, ४ # आधाने २, ११, १४ आधाय १, २५, १; ४; २, ३२, ७ आधास्यन् २, १, १३ आधिम् १, १८, २० आनडुहम् १, १७, ३१ *** आनडुहेन १, ९, ५,** आनीय २, २८, ८ आनुपूर्व्यम् २, २२, ६ आनुमानिकात् १, ४, ८ **आ**नुवाक्यम् १, ११, ६ आनृशंसम् १, २३, ६ खान्तं १, १, १३, २,२१, **६** सापणीयम् १, १७, १४ **# ब्रापदि १, ८, १६; १,२०, ११; २, ४,** २६ आपद्यते २, ११, १० आपद्यमानः १, ८, २७ आपूर्यमाणपक्षस्य २, २०, ३ आभिशस्त्यम् १, २१, ८; १, २६, ६ सामं १, १८, १; 🛊 ३; आमन्त्रणम् २, १७, १३; २, २५, ४ आमन्त्रयते २, १७, १८ **आमन्त्र्य** १, ६, ३७ आममांसं १, १७, १५ आममांसेन १, ११, ४ आम्नातम् १, ११, ३३ आम्नायः २, २४, १ आम्रे १, २०, ३

आयच्छेत् १, २५, ७; २, १२, १५ आयतनम् १, ३२, २४ आयुः १, ५, १५ क्ष आयुधग्रहणस् २, २५, १४ आयुधम् १, २०, १२; १, २९, ६ आयुधीयपुत्रः २, १७, २१ आयुषे २, १६,२० आयुषः २, ७,४ आयुष्कामस् १, १, २२ आरण्यम् २, २२,१;२०; आरण्यानां २, १६, २७ आरण्येन २, २२, १७ **#आरब्धे २, १७, २४** आरमते १, २८, ९; २,२२,७; २,२९,२ आरमन्ते २, १६, १ बारभेत १, ४, २६; २, २१, ५ आरम्य १, २३, २ आरम्भणात् २, २७, ७ आरम्भणान् २, ५, १८ आरात * १, ३१, २; ३; आरूढ: १, ११, १४ #आरोग्यम् १,१४,२६ आरोग्याणि २,११,१७ आरोहणे १, ३२,२५ आर्जवम् १, २३, ६ #आई १, १६, १५ आर्द्रान् १,३०,२४ आर्थः २, २७, ८ आर्यम् १, २३, ६; २, २७, १४ *** आर्यसमय: १,१२,** ८ आर्यसमयेन १, १२, ६

आर्यद्याणाम् १, २१, १३ आर्याः १, २०, ७; १,२९, ९ * २, ३, 9; २, १०, १२, % २,२५, १३ क्षार्याणाम् १, २०,८; १,२१, १७; २, 29, 94 आर्यान् २, २६, ४ *** आयोधिष्ठिताः २, ३,** ४ # आर्याय १,३,४० आर्यायाम् २, २७, ९ आर्यैः १, २८, १३; १, २९, १ * आर्षे २, ११, १९ आलभ्य २, ३, ३ आलम्भे १, १६, १४ आकित्रमुवः १, ८, २ आवम् १, २०, ६ आवर्जितेन १, ४, २१ आवर्त्तयेत १, २६, १५ आवसथ: २, ८, १; २, २५, ४ * आवसथम् २, ६, १५ आवसयाः २, २५, ९ आवसथात् १, ३१, २; ३; #आवसथे २, २५, ८ आवहेरन् २, १२, १; २; #आविकम् १, ३, ७ आविशेत् १, ८, ११ *** आवीस्त्रम् १, २, ३६** आवृत्य १, २३, २ आक्यान्नः १, १९, २ आश्रमाः २, २१, १ आश्रमाणाम् २, २४, १४ आश्रमान् २, ३३, ८

#आश्वमेधिकम् १, २४, २२ आषाढ १, ११, १६ आसन २, ५, ८ आसनं १, ३०, ८; १, ३२, ९; २, ४, 96; 2, 6, 0; 6; 2, 0, 90 आसनगतानाम् २, १७, १७ आसनात् १, ६, ३२ आसनास्याम् १, २५, ११ #आसने २, ५, ५; २, २७, १५ आसीत १, ६, २६; १,८,८; १,२७, 90; 2, 92, 93 आसीरेत १,६, १०; ११; १,१५, १८ आसीनः १, ६, ६;१, १२, २; *१,१६,२ *****आसीने १, ६, २७ आहरः २, १२, १ आसेवते १, १८, ११ आस्यात १, १६, १२ आस्रावान् २, ५, १८ आह १, ५, ८; २, ७,१५; २,२४, १ आहरणम् १, ७, २१ आहरन् १, ३, २५ आहरेत् १,४, १३; १,७, २०; १,२७, २; २, २३, १ <mark>साहवनीयः २, ७, २</mark> आहवनीयार्थे # १, ३, ४४; २, १६, २ आहारयेत २, ६, ७; ११; १२; #आहिताप्ति २, ७, १३ आहितासिः २, ९, १३ आहु: १, ४, २८; २,१४, १३; २,१५, 5; 2, 24, 2 आहृतः १, ८, ७

^{*} एतिबहार्थः स्ट्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

आहूताच्यायी १, ५, २६ बाह्य २, ६, १६ बाह्रतं १, १६, ३२ बाह्रताम् १, १९, १३ आह्रत्य १, ४, १४; २, ४, २१ आह्रियमाणं २, १२, ११

हच्छतां १, १, ३४; १, २, ६ हच्छत् १, ३, ९; १, ९, १३; १, १३, १९; २, १८, ४; २, २३, १ हच्छामि १, २२, ६ हच्छेत् १, ३१, २१ हत् १, २२, ५; २, २४, ८ हतराणि २, २२, १६ हतरान् १, २, ३२ हतरेतराज्यापकाः १, २९, ८ हतरेतराज्यापकाः १, २९, ८ हतरेतां १, १, ७; १, २६, २; #२,

११**, १** # इतरेषु २, १५, १० इतरे: २, ११, ८

इति १, १, १०; ११; ३३; १, २, २; ३७; ३८; १, ३, २६; १, ४, ६; २४; २८; १, ५, ८; १; १२; २२; १, ६, ४; ३३; १, ७, ५; ७; ११; २१; २४; १, ८, ५; ७; १९; २३; ३१; १, ९, ३; १०; २२; २४; १, १०, २; ४; ७; ८; १०; १२; १५; १, ११, ३; २४; २९; १, १२, ११; १४; १८; १९; १, १४, २१; १, १९, १९; १, १६, ४; ६; १३; १,१७,२३; २८; ३१; १, १८, २; १३;

२६; १, १९, ४; १२; १३; १५; १, २०, ६; १, २१, ८; १०; १८; १, २३, ६; १, २४. १५; १, २५, १३; १, २८, २; १६; १९; १, २९, १; ७; ८; ९; १६; *१८; १, ३०. १; ३; १, ३१, ६; १२; १३; १४; १७; १८; २४; १, ३२, ९; १०; १६; २४; २. २, ३; २, ३, २; ९; १०; ११; २, ४, १४; १६; २, ५, ९; १५; २, ६, २; ८; ९; ११; १४; १५; १७; १८;२, ७, ३; १३; १४; १५; १६; १७; २, ८, ११; १३; २, ९, ६; १३; २, १०, ७; २, ११, ७; २, १२, १५; २३; २, १३, ५; ६; ११; २, १४, ६; ९; ११; १२; १३; २, १५, १२; २0; २२; २, १७, ९; १८; १९; २१; २२; २, १८, ५; १७; २, १९, २; २, २१, १; २, २२, २; ४; *१४; २, २३, २; *५; ९; २, २४, १; ८; १२; २, २६, ४; ५; १४; २, २६, २; २, २७, ३; १५; १६; २१; २, २८, ११; २, २९, १; ६; १२; १६; इदं १, २२, ५; २, ६, १७ #इदानीं २, १३, ६ इस्रे २, २९, ७ इन्द्रघतुः १, ११, २७; १, ३१, १८ हन्द्रियकामम् १, १, २५ इन्द्रियदौर्बल्यात् २,१०,१३; २,२७,४ **#इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य २, १०,** ३ इन्द्रियाणि १, १६, ७ इन्द्रियै: १, २३, २ इन्धनं १, १५, १२ इसं १,२०,१; २, २१,१३ इव १, ६, १३ #इषुमात्रात् १, १५, १९ इष्टम् १, ३, २६

इष्टापूर्त्तम् २, ७, ३

इष्टि १, २७, २ इष्ट्वा २, २०, ३ इह १, २३, ३

3

. ईप्सतः १, १९, ९ ईप्सन् १, ५, १५; २, १७, १० ईप्सेत् १, १, १२; १, १९, ३ ईप्योमि २, १३, ६ ईशाते २, २९, ३ ईषिरे २, २३, ३; ४;

उ

ड १, ३, २६ उक्तम् १, ११, ३४; २, १७, १६ उक्तः १, ८, १२ उक्ता २, २, ५ उक्त्वा १, १०,१५; १,२६,३; २,६,२ उक्थ्यसंमितम् २, ७, ४ डयतः १, ७, २०; २१; १, १८, १ डचरेत १, ३१, १ उचैः २, २३, ९ उच्चेमांचा २, ५, ९ **#उचैस्तराम् १, ८, ८** डच्छिष्टः १, १६, ११ उच्छिष्टम् १, ३, २७; ३७; १,४, १; २; ५; ११;१,६, ३५; १,१७,३; 9.39.24; 2,5, 0; 2,96, 92; 2, २०, २

उच्छिष्टकेपान् १, १५, २३ #उच्छिष्टाञ्चनवर्जम् १, ७, ३० उच्छिष्टाञ्चनात् १, ७, २७

उच्छ्वासात् १, २४, २४; १, २८,१८; 9. 25. 9 उच्यते १,२२,५; २,२३,१० उत्कामेत् १. २४. १३ उत्तरम् १. ३, १०; २, ४, २२ उत्तरः २, ४, ६; २, २२, ५; २, २३, २ उत्तरतः २, ४. २४ डत्तरपूर्वे २, ३, २३ उत्तराणि १. २६, १२ उत्तराई २, १८, १६ उत्तरेण १, ३०, ७; २, १, १४; *२, ४, ३; २, २३, ४ उत्तरें: २, ३, २३; #२, ४, ४ उत्तरोत्तरस्मिन् २, १२, २२ उत्तिष्टेत * १, ७, १; २, ४, १७ डत्तीर्य # १, १५, ११; २, १५, ७ उत्थानाभावात् २, २८, १ उत्थाय १, ५, १२; १, ३२, १५ ष्ठत्पन्नायाम् १, ७, १४ **#डत्पादयितुः** २, १३, ५ #उत्सन्नश्चाचः १, २, २७ उत्सन्नाः १, १२, १० डत्सर्जनात् २, ५, १५ उत्साद्नात १, ८, ५; १, ११, ११ डित्सच्य# २, १, १४; २, १५, ९ उत्स्जन् १, ११, १९ उत्स्तामानः १, २६, ११; २, २१, 90; 30; **उत्सुज्य १, १०,** १८ उत्सृष्टान् २, २८, ८ उदकम्१,२६,१५; १, २७,१; ५; १,२८,

^{*} एति बहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ट्रव्यः ।

19; 2, 9, 98; 2,8, 98; 98; 2,4, 8; 2, 4, 99; 92; 2, 0, 92; 90; 2, 6, 5; 2,92,93; 2,94,5; 2,96,4; २, २२, १३ उदकपूर्वाणि २, ९, ८ उदकस्पर्शनं १, १०, ५ उदकान्तम् १, ११, १९ उदकाभ्यवायी १, २७, ११ उदकुम्भम् १, ४, १३ उदके १, १७, १६ उदकेन १, ४, २१; २, ७, ४ उदबोपस्पर्धानम् १, १, ३०; ३७; १, २, ६; १,८,३०; १,१०,५; *२,१, २३; २, १५, २ उदकोस्पर्शनविधिः २, २२, १४ **#**उदगयने २, २०, ३ उद्रद्धारा २, २५, ५ उदङ्मुखः १, ३१, १ #उद्धाने २, ३, २१ उदधानानि २, १, १५ उद्यात्रं २, १७, १७ उदपात्राव १, १३, १ उदपात्रानयनं २, १७, १७ उदरारम्भणान् २, ५, १ ९ डदवस्यति २, ७, ७ उदाचारेषु १, ३, १५, ३, ८, ३ उदामन्त्रण १, ८, १५ बदाहरन्ति १, १९, १३; १५; १, २५, १०; १, ३०, २६; १, ३२, १३; २, ९, १३; २, १३, ६; २, १७, u; २, २३,३

उदाहरिष्यामः १, २२, ३; १, २३, ४ #उदिते १, ५, १८ उदीची: २, १, १३ उदीचीनं २, १५, १६ *** उदीच्यवृत्तिः २, १७, १७** उद्देश्य २, १९, १७ उद्धत्य २, २५, १२ उद्धर २, ६, १८ उद्धरेत् २, १७, १९ उद्धार्थ २, १२, २३ #उद्घतानि २, ६, १७ उद्धतेषु २, ७, १५ ***उ**द्घियताम् २, १७, १८; १९; #उद्यताम् १, १९, १३ #उद्यन्तम् १, ३१, २० उद्यम्य १, १५, ७ उन्मत्तः १, १९, १ उन्मतानाम् २, ११, ९ उपगच्छेत् १, ८, २३ उपचारः २, १, ११ उपजिन्नेत् १, ७, ४; ८; उपतिष्ठद्रयः २, ७, ८; उपद्ध्यात् १, १५, २१; २, १, १४ उपदिशन्ति १, २, ३८; ४१; १, ५, 4; 9, 92, 6; 2, 9, 92; 2, 90, 99; 2, 98, 20; 2, 94, 90; २, १७, १४; २, १८, १७; २, १९, २; २, २१,९; २०; २, २२, \$; 94; 2, 20, 3; 99; 2, 29, 93 डपदिशेत् २, १०, १३

उपदेशनम् १, २, ७ उपद्रष्टा २, ६, २ उपधमेत् १, १५, २० उपधानम् २, ६, १५ उपनयते १, १, ११ उपनयनस् १, १, ९, २९; ३६; १, 3, 4; 6; डपनयनप्रभृति २, २१, ३ उपनयनात् २, १५, २ २ उपनयीत १, १, १ ९ डपनिधाय १, ३, ३१ उपनिषदाभ् २, ५, १ उपमज्य २, १५, ७ उपयुक्को १, ५, ७ उपयुद्धीत १, २८, ७ उपयोगे २, ३, १३ उपयोजयेत् १, ७, १८; १, १५, १५; 9, 96, 96; 2, 98, 3; 2, 20, 9 उपरि १, ३१, १५ उपरिजानु १, २४, ११; १, २८, ११; 7, 96, 4 उपरिशय्याम् २, ६, १५ उपहन्ध्यात १, ८, २६; २, ९, ११ उपलमेत २, २१, १६ जपलभ्यन्ते १, १६ १२, २, २४, १३ उपलिप्तकेशक्मश्रुः १, ८, २ उपलिसे १, ९, ५ उपवासः १, ८, ३०; १, २४, १७; २, 9, 8; 2, 3, 98; 2,20, 8 उपविशन्ति २, १५, ७ उपवीतार्थं २, ४, २३

उपवेष्टिती १, ८, २ #डपन्युषम् १, ९, २२ उपशोषयेत् २, १०, १७ उपश्रोता २, ६, २ उपसंहणस् १, ५, १८; १, १०, १७; 8, 98, 6 उपसंग्रहणात १, ७, २७ उपसंग्राह्याः १, ७, १३; १, १४, ६ उपसंपाद्यौ १, ५, २२ उपसंगृह्णीयत् १, ५, २१; १, ६, २९; १, ७, १३; १, १३, १३; ७, १४, ११ उपसंगृह्य १,८,१९; १, २८; ८; २,५,४ ***डपसंत्राह्यः १, ५, २०** उपसंजिघ्क्षेत १, ८, १९ उपसमाधाय २, ६, १, उपासमाधास्यन् २, १, १३ उपसमिन्ध्यात् २, १, १३ उपसीदेत् १, ६, १२ उपसेचनम् २, ७, ४ उपस्तरणम् २, ६, १५ उपस्थाच्य २, ५, ४ डपस्पर्शन, २, ५, १० उपस्पर्शनम् १, ३१, ६ उपस्प्रशति १, १६, १९ उपस्पृशन् १, २८, ११; २, १८, ५ उपस्पृशेत १, ७, १०; १, १५, ७; १, १६, ५; ८; ९; १४; १, २६, ७; १, २७, ५; २, ३, ३; २, ५, ४; २, १९, ९; २, २२, १३ उपस्पृदय १, १६, १०; १४; १, २६, 94; 9, 20, 2; 2, 92, 93

उपहतः १, १५, १६ उपहतम् १, १६, २१; २ ८; डपहरति १, ४, ३ डपहतस् १, १६, २२; ३१; **#डपाकरणं १, ११,** ७ **#उपाकरणादि २, ५, १६** उपाकुर्वीत १, ११, ६ उपाकृत्य १, ९, १; २, ५, १ उपात्तः १, १२, ५ खपानही १, ८, २ ***उपानहों १. ७. ५** उपायं २, १०, ११ उपायनम् १, १, ६ उपायेन २, २०, १ उपाछभेत १, ८, २९ उपावर्त्तते २, ७, १० उपांद्य २, ७, १४; २, २२, १९ #डपासने १, १५, १ डपासीत १, ६, १३ **उपेतं १,** १९, ८ अःडपेतः २, ९, ७ उपेत्य २, ५, १४ उपोच्य १,२६, १५; १,२७, १; २, ८, 98; 2, 20, 3 उभयम् १, ३, ९; २, २५, ५ उभयतः १, १०, १७; १, २८ १५; #२, ३, १७; २, २९, ७ डमयवृद्धिम् १, ३, ९ '#डमयान् २, १८, १७ उभयोः १, २७, ५, #उभाभ्यास् १, ५, २२

डमी १, ५, २२ डरस्समं १, ५, १६ उल्क १, १०, १९ उल्कायां १, ११, २६ उष्ट्र १, १७, २९ #डष्ट्रक्षीर १, १७, २३ उष्णस् २, १५, १६ 玉 **#**ऊर्जम् २, ७, ३ ऊर्घ्वम् १, २, १०, * १, ९, २४ ***उ**र्घ्व रेतसाम् २, २३, ५, ऊर्घ्वान् १, ३०, २४ कथ्वी २, १९, ८ ऋचम् १, १२. ५; १, ३१, २४ ऋजः १, ५, ११, ऋतुं १, १, २८ ऋतुः १, १, ३५ #ऋतौ २, १, १७ ऋत्विक् १, १४, १०; २,८, ६; २, २७, २१ ऋत्विजे २, ८, ७; २, ११, १९ ऋत्विजम् २, १०, ९ #ऋत्वे २, ५, १६ ऋद्धिम् १, १३, ९ #ऋषभः १, २४, ४ ऋषयः १, ५,४; २, २३, ३; ४; ऋषीणाम् २, २४, १२ पुक १, १९, ७ पुकस् १, १२, ५ एकः २, २२, ९

^{*} एतिविहार्थः स्ट्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां

#एकखुर १, १७, २९ प्कलुराः २, १६, १५ #एकधनेन २, १३, १२ एकपाणि १, ४, २१ एकरात्रम् २, ३, १४; #२, ७, २, २०, ३ एकरात्रेण १, २७, ११ एकवत् २, १४, १२ एकवस्तः १, ६, १९ पुकवाससः २, १५, ७ एकखक १, १०, १९ एकसके १, ११, २९ एकाम् १, १०, ११: १, १२, ५ एकाझिः २, २१, २० एकाङ्गम् १, २६, ६ एकादशाभ्याम् २, ३, २२ #एकाद्ये १. १. २५; २. १६, १७ #एकाध्यायी १, ६, २४ प्कान्तसमाहितम् १, २०, ८; २, 29, 94 प्काहम् १, २९, १७ एके १, २, ३७; १, ५, २२; १, ६, ४; ३३; १, ७, २६३ १, ९, २४३ १, १०, ७३ १०३ १२३१, ११, ३३ २२३ २४३१, १३, १४३ १, १४, २१; १, १५, १९; १, १६, ४; ६; १३; १, १८, १३; १, २१, १०; १८; १, ३०, १३३३ २, ६, ८३ ९३ ११३२, ९, ६३२, १२, १५; २३; २, १४, ६; ९; २, १५, १०३ २०३ २, १७, १४३२,२१,१२३३, २२, ६३ १५३ २, २३, ८३२, २९, १६ पकेकम् २, २२, १६ प्कैकास् २, ६, ४

एतं १, १०, १८ ; 🗱 १, २७, ८; २, 93. € पुतत् १. ७. ३१ एतदादयः १, १३, ८ एतदादि १, १३, ६ एतदादीनि १, १३, ९ प्तस्मात् १. ५, २ षुतस्मिन् १, ९, २२ ; २, १, ७ पुतां १, ३१, २२; २४; एतान् २, ४, ९; २, २३, ८ एतानि, १, ८, ३; #१, १८, २; #१, २9, 96; २, ४, 9४; #२, 90, v; 7, 96, 8; 7, 78, 6 पुताभिः १, २, २ एते १, ७, १३ #एतेन १, ४, ७ एतेषाम् १, ११, २५; १, २०, १४: 9. 28, 4 प्तेषु १, ७, ३१; १, ११, २७; २, 20, 90 पुत्य २. १५, ९ एधान् १, ४, १४ एधोदके १, १५, २२; २, २८, ११ एनः १, २५, ५ ; २, २८, १४ एनं १, ६, ३ पुनयोः २, १, ७ एनसः २, ६, २ एव १, १, १३ पुवम्मुखस्य २, १९, २ एवंविधः १, ३, २६ #पुवंबृत्तः २, ११, ४

^{*} एतिविद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#एवंब्रुती २, ४, १५ । एवंबतः १, ३, २६ एवः १, १, ११ एवा २, १७, ८ एवा २, ९, १३

Ù

ऐणेयम् १, ३, ३ ऐलकम् १, १७, २२ स्रो

#ओंकारः १, १३, ६ कोव्य २, १५, ७ #ओषधि १, ७, ४; १, ११, ५; १, १७, १९; १, ३०, २४; २, २, ४ ओषधीः १, १६, १५ कोष्ठी १, १६, ३; १०;

श्रो

do

#कः १,१९, २ #१. २४,१५; १,२९, १ कच्छप १, १७, ३७ कण्ट १, ८, १३ कण्वः १, १९, ३ कथवेत १, ८, ६ कथा १, २८, १ कदानन १, १, १५; २, ४, १४ कपाळ २, २३, ९

#करअ १, १७, २६ करम्ब १, १७, १९ करवाणि १, ६, ३७ करोति १, २७, ११ कणों २, १९, १ #कर्तपत्यम् १, ५, ३ कर्तव्यम् २, १२, १९ कर्ता २, २९, १ कर्तुः २, १६, ६ कर्म १, १८, ११; १, २५, ४; १, २६, ७; १, ३०, १४; १६; २२; 9, 39, 3; 2, 96, 9 कर्मणाम् २, ८, १२ कर्मणि २, ४, १९ कर्मनामधेयम् १, २९, १ कर्मन्यासे २, २८, २ कर्मफलकोषेण १, ५, ५; २, २, ३ कर्मफलैः २, २४, १० कर्मभिः १,४,२३;२,२,७;२, 99, 98; 2, 93, 9; 2, 96, 9; २, २४, १० कर्मयुक्तः १, ६, ११ कर्मयोगे १, १२, ९ कर्मसमासम् १, २४, २४ कर्मेष्ठ १,२९, ४; २, ९, १२; २,१४, १७; २, २२, १८; २, २४, ३; 2, 29, 9 कर्माणि १,१, ६; १, ४, २६; २९; १, 4, 5; 90; 9, 26, 5; 2, 99, 9; 7, 98, 9; 2, 29, 4; 2, २२, ७

^{*} एति चिह्नार्थः सूच्यादौ हिष्यण्यो ब्रष्टच्यः ।

कर्मास्यासः १, २६, ७; १, २९, १८ कर्मावयवेन २, २४, १४ कर्शयेत् २, २७, १०; २, २८, ५ कर्षे २, १६, १३ कल्यः २, १९, १; १४; कल्पते २, ५, १८: २, २३, ४ कल्मषम् *१, २४, २६; १, २८, १८;१, 28. 9 कल्याणी २, ४, १४ कविः १, २२, ५; १, २३, १ कश्चित् १, १९, ५; २, २४, १४; २, 24.99 कषायपः १, २७, १० काजानां २, २२, १५ काञ्चकी १. ८. २ काण्डम् १, ११, ६ ***काण्डसमापने १, ११, २ *काण्डोपाकरणे १, ११, १** काण्व १, १९, ७; १, २८, १ काम १, २३, ५; १, २६, १३ कामः १, २६, १३ कासम् #१,३२,१६;२,५,३; #२,९, 99; ** 7, 90, 99 कामकृते २, २८, १३ कामयते २, २१, ५ कामलिङ्गेन २, ४, १ कामात् २, ११, २० काम्यम् २, १३, ११ काम्यानि १, १, २०

कारणात् १, १८, १० कारियत्वा २, १९, १ कारवेत १, ८, ३; २, ७, १२; २, १८ 34 कार्यम् २, ४, २२; २,१६,३; २, १८, 98; 2, 23, 5 कार्या १, १३, २; २, ११, १३ कार्याः २, ३, १९; २, २२, १८ कालम् १, १०, ५; १, ११, १२; १, 98, 9; 9, 26, 20; 2, 96, 23; 2, 90,9 कालतः २, १५, १२ **#काल्योः २. १, २** कालात् १, १३, २० कालान्तरे २. १, ५ कालाभिनियमात् २, १६, ६ काले १.८, ७; १,९, २२; #२, ४, १३ क्षकाषायम् १, २, ४१ काष्टा १, २२, ७ काष्टात १, १३, १ कासम् २, ३, २ किञ्चित् १, ३०, १५ किण्ये १, २०, १२ **अकीटः १, १६, २६** कीनाशस्य २, २८, २ कीर्त्तयेत् १, ६, ३० कीर्तिम् २, २४, ३ कीलालीवधीनाम् १, १७, २५ कुक्कुट १, २१, १५ #क्कक्टः १, १७, ३२ कुटिस् १, २४, ११; २१;

कायाः १, २३, २

^{*} एतिचि**ड**ार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ट्रव्यः।

कुटुम्बिनः २, ७, १ कुटुम्बिनम् २, ६, ५ #कुटुम्बिनी २, २९, ३ कुटुम्बे २, ७, २ क्रणिकौ १, १९, ७ क्तः १, १९, ११ कुत्सी १, १९, ७ #क्रुत्सियत्वा १, १७, ४ क्रनिख २, १२, २२ क्षक्रमाराः २, २६, १२ इमारीम् २, २६, १८ #कुमायांम् २, २६, २१ कुमार्याः १, ३१, ८ कुमालनाय १, ३२, २४ कुरुते १, ७, १२ कुर्यात् १, ३, ३७; १, ८, ३; १,३०, १५ कुर्वते २, २४, ८ कुर्वन्ति २, १५, ९ क्रवीत १, ४, २०; १, ११, ६; १, १३, 90; 2, 99, 92 क्वीरन् २, १५, ६ कुलम् २, १७, ९ कुळरायाः १, १९, १४ कुलधर्माः २, १५, १ कुळात २, १७, ९ #कुलाय २, २७, ३ कुछे १, १६, १८ #कुशलम् १, १४, २३ कुस्त्या १, ३१ २३ कुइक १, २०, ५ कुन्द्रम् १, १३, १०

*****शच्छ्द्वादशरात्रम् १, २७, ६ कृच्छ्रहादशरात्रस्य १, २७, ७ कृच्छूद्वादशरात्राभ्यासः १, २८, २० *****इच्छसंवत्सरम् १, २५, ९ क्रच्छूसंवतसरः १, २७, ८ कुच्छा २, २९, १३ इतप्रायश्चितः १,२७,९ #कृतभूमी १, १७, ८ **#कृताकृतम् २, १८, १८ #**ऋतान्नम् १, १७, १७ *****कृताब्रस्य १, १८, ४ कृतावसथः २, ८, १ कृत्वा १, ३, ४२ क्ट्रत्स् २, १९, ५ कृषि २, १०, ८ *****इष्टें १, ३०, १९ क्रिटणास् १, ३, ३; #४; १, २७, ११; *9, 30, 99; 7, 98, w **क्षृत्रज्ञान्यम्** २, १८, २ कृत्वाः २, १४, ७ कृत्णास् १, ९, २२ कृष्णायसम् २, १६, १७ केचित् १, ५, ५ केश १, ८, २; २, ३, ६ केशः १, १६, २३ ***केशान् २, ३, ३; २, १५, ७** केशानां १, १६, १४ कौत्स १, २८, १ कौत्सः १, १९, ४ #क्याकु १, १७, २८ . ऋत्नू १, २७, २

एतिबद्धार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां दृष्ट्याः । १००००

ऋवधर्मः २, १३, १० क्रयशब्दः २, १३, ११ **#**कव्यादः १, १७, ३४ कव्यादसास् १, २१, १५ क्रियते २, १५, १३ क्रियताम् २, १७, १८; १९; क्रियमाणम् १, २०, ७ क्रियमाणे २, १६, ६; ७; **ऋत्रब्रकोब**ी, १७, ३६ कोधः १, २३, ५ कोधम् २, १८, ३ क्रोधयेत २, १८, ३ **अकोधादीन् १, ३१,** २७ ***कोशः २, २६, ७** #क्वीबः १, १८, २**७** क्षीबम् २, १४, १ क २, १, १३; २, ७, १३ क्षत्रवृद्धिम् १, ३, ९ क्षत्रिय १, १, ४; १, १८, ९ क्षत्रियम् १, १४, २४; #१, २४, १ क्षत्रियः १, १४, २२ क्षत्रियवत् २, १०, ८ क्षत्रियस्य १, १, २७; २, १०, ७ क्षवधुम् २, ३, २ क्षवधौ १, १६, १४ क्षायी २, ३, ११ **क्षार**9. २, २३; १,४, ६; २, ३, १३; 2, 94, 98 क्षीणपुण्या २, १७, ८ क्षीयन्ते २, ४, १४

श्चद्रपशुमान् २, १६, १० श्चद्राचरितान् १, ३२, १८ #श्चदान् १, ३२, १८ श्चिमा २, २५, ११ क्षेत्रम् २, २६, १; *२, २८, १ क्षेत्रकर्मविशेषे २, २, ४ क्षेत्रे २, १३, ६ क्षेत्रेण १. ९, ७ #क्षेमकृत २, २५, १५ क्षेमम् १, २३, ३; २, २१, २ क्षेमप्रापणम् २, २१, १४; १६; क्षेमे २, ५, १७ क्षीम १, २, ४० खङ्ग १, १७, ३७ #खट्वाङ्ग**म् १**, २९, १ खट्वायाम् १, ६, ४; ३१, १५, २१ खङगमांसेन २, १७, १ #खड्गोपस्तरणे २, १७, १ **#खण्डेन १, २४, १४** खराजिनम् १, २८, १९; २१; बल्छ १, १३, ४; २, २७, ६ खषवर्जम् १, १७, ३७ गच्छतः २, १३, १ गच्छति १, २३, ३ #गच्छन्तम् १, ६, ८ गच्छेत् १, ४, १५; १, ८, १७; २२; १, २८, ६; १, ३१, १३; १, ३२, २० गतिः १, १३, १२;१५;१७; गते २, ८, १४ गतौ २, ४, २८

क्षीरविकार १, १७, १९

[🛊] एतिब्रहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यो द्रष्टव्यः।

गत्वा १, ११, १९, १, १६, १४, १, 29, 4; 9, 24, 8; 99; 92; गन्धः १, २०, ३ गन्धवाः १. २०, ६ गन्धान् १, २०, १२ गन्धानां १, २०, १५ गन्धे २, २८, ११ गन्धेः १, २०, १५ गमयन्ति २, ७, ५ गमयेत १. ७. १६; २, १०, १४ गरीयान् २, १२, २२ गर्दम १, १०, १९ #गर्दभेन १, २६, ८ #गर्भम् १, २४, ८ गर्भद्वादशेषु १, १, १९ गर्भशातनम् १, २१, ८ गर्भाः २, १५, १९ गर्भान् २, १५, २ गर्भाष्ट्रमेषु १, १, १९ गर्भैकादशेषु १, १, १९ गर्हन्ते १, २०, ७ गवय १, १७, २९ गवाम् #१, ९, २५; १, १६, १४; १, 94, 28; 9, 20, 92; 9, 28, 9 गव्यः १, २४, २१ गन्यतिः १, १८, १ गव्येन २, १६,२५ गां १, ३१, **९** गाः #१, २४, १८; १, ३०, २३; २५; गान्धर्वः २, ११, २० #गार्दभम् १, ३२, २५

गाईपत्यः २, ७, २ गाईस्थ्यम् २, २१, १ गावः २, १४, ७ गावौ २, ११, १८ गीत १, १०, १९; २, २५, १४ **#गुणहान्याम् २, १७, ५** गुणान् २, १०, २ गुप्तवा १, ४, २४ गुरवः १, १४, ६ गुरवे १, ३, २५ गुरुम् १, ६, १; ३३; १, ७, १७; १. ८, १४; १७; # १, २४, २४ गुरुः १, ६, ३१ गुरुकर्मछ १, ५, २४ **#गुरुतल्पगामी १, २५, १: १, २८, १५** गुरुदारम् १, २५, ११ #गुरुप्रसादनीयानि १ ५, ९ गुरुषु १, १०, २ #गुरुसखिम् १, २१, ९ #गुरुसंनिधौ १, १०, १५ #गुरुसमवाये १. ७, १४ **#गुरून् २, २५, १०** गुरूणाम् १, १५, १ गुरो: १,२,२०; २९; *१, ३, १५;३३; 9, 4, 92; 9, 6, 2; 92; 9, 6, 94; 28; 9, 22, 90; 2, 4, 3 गुरो १, ७, १२; १, ८, २७ #गुर्वीसिखम् १, २१, ९ गुहाबायस् १, २२, ५ गुहाशयस्य १. २२. ४ #गृहमेधिनः २, ३, १२

गृहमेधिनोः २, १, १; १५; गृहमेधे १, ४, २९; २, २५, ७ गृहमेघोपदेशनम् १, २, ७ गृहस्थस्य २, ९, १३ गृहाणाम् २, ७, ३ #गृहाणि १, ८, २३ #गृहान् २, २२, ८ गृहे २, ८, ३; २, १४, ८ गृह्णीरन् १, १८, ३ गोः १, ३१, ६; ८; गोत्र २, १७, ४ #गोत्रेण १, ६, ३० गोधा १, १७, ३७ गोापायति १, ३१, २१ गापयेत १, ४, २३ #गामधुपर्कार्हः २, ८, ५ गारध्य २, १०, ८ गौः २, ८, ७; २, १७, ८ गौरवम् १, ६, ३४ ***गौरसर्वपाणाम् २, १९, १** यसति २, १९, ५ ग्रहणे १, ११, २६ ग्रामस्कर १, १७, २९ यामम् १, ९, १८; १, ३१, २३; २, 94, 8; 2, 26, 6 यामात् १, ३०, ७; ८; १, ३१, ३; २, १८, ७; २, २२, ८ **#ग्रामारण्ययोः १, ११, ९** मामे १, १५, २२; १, २४, १४; १९; 9.28, 9; 2, 29, 90; 2, 24, 94 **#ग्रामेण १, ९, ७**

ग्रामेभ्यः २, २६, ७ *****ग्रामेषु २, २६, ४ ग्राम्याणास् १, २१, १५ ग्रास्यारण्यानाम् २, १६, २७ ग्रासम् २, १९, ५ ग्रासवरार्घ्यम् २, १७, १६ ग्रासाः २, ९, १३ ग्रासे २, २८, ११ माहयेत् १, ८, २५ ग्रीष्मे १, १, १९ घोषवान् १, ११, ८ च १, १, ३, इत्यादि चक्रवत् २, २, ३ चक्रवाक १, १७, ३५: १, २५, १४ #चक्कुर्निरोधः २, २७, १७ चक्षुषा १, ५, ८; २, ५, १८ चक्षुषी १, १६, ७ चङ्क्रमणं २, ५, ८ चङ्क्रम्येत १, २९, १ चण्डान्तः २, २, ६ चण्डालोपस्पर्शने २, २, ८ चतुरः १, ९, ३ चतुर्थकालाः १, २५, ११ चतुर्थकाले १, २७, ११ **#चतुर्थे** २, १६, १०; २, २७, १३ चतुथ्या २, ७, १६ #चतुर्दशे २, १६, २० चतुर्भिः २, ३, २३ चतुर्मेधः २, १७, २२ चतुर्विशात् १, १, २७

^{*} एतिचढार्थः स्च्यादौ हिष्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#चत्वारः १, १, ४; २, २१, १ चन्द्रमसोः १, ११, २६; २७; चन्द्रमधी १. ३१, २२ चन्द्रमाः १, ३१, २१ चमसः २, १९, ३ चरतः १, २०, ६ चरति २, १७, ८ चरन्तम् १, ३, २६ चरवः २, २२, १८ **#चरितनिर्वेषस्य १**, १८, १२ चरितब्रह्मचर्यम् १, ८, ३१ #चरिते २, २७, १ चरित्वा १, २४, २०; २, १२, २३ चरेत १, १, २८; १, २, ६; २६; १,२०, 9, 9, 28, 94; 28; 9, 20, 6; **२, २१, १०, २, २२, २; २, २३, २** चरेयुः १, २९, ८ चर्म १, २०, १२ चर्यमाणम् १, २०, ३ चर्यया १, ३१, २१ चलम् १, १९, ६ चलनिकेतम् १, २२, ४ #चातुर्मासीषु १, १०, १ चारणम् १, १४, १२ #चारी १, १८, ३० **#चिकित्सक**स्य १, १९, १४ चीकीर्षन १, ६, २८ चिन्तयन १, २३, १ चुर्णानि २, १९, १ चेटः १, १७. ३८ चेत् १, ३, ४

#चेष्टति १, ६, २८ चोदयेत् १, १४, २ 8 छत्रम् १, ७, ५ *** छन्दःकल्पः २, ८, १**१ छन्दसः १, ११, ३१ छन्दोविचितिः २, ८, ११ #छर्देथित्वा १, १०, २२ छाया १, २०, ३ छायां १, ३०, १७ #छायायास् १, ३०, १६ छित्वा १, २६, ६ छिन्नम् १, १६, १६ जगतः १, २३, २ जग्मुः २, १६, १ जघन्यं २, ११, ११ जघन्यः २, ११, १० जघन्यसंवेशी १, ४, २८ जवन्यानि २, १६, ५ जङ्घायाः २, २०, १४ **#जटिखः १, २, ३**१ जनकः २, १३, ६ जनयतः १, १, १८ जनयति १, १, १६; १, २९, ११ जनयितुः २, १३, ६ जनयेत् १, ३१, १७ जन्म १, १, १७ जन्मतः १, १, ५ जपेत् *१, २६, १४; १, २७, १; १, ३१, २४; २, ७, १४

जण्यकर्मणि १, १५, १ जयति २, २४, १४ जागरणम् १, ३२, ११ जातिम् २, २, ३ **#जातिपरिवृत्तौ २, ११, १०; ११**; जात्याचारसंशये २, ६, १ #जानुनि २, २०, १४ जायते २, २, ६; २, १६, ७ जायन्ते १, ५, ४ जायां २, ५, १६ ***जायापस्योः २, १४, १६** क्षजिह्वाच्छेदनम् २, २७, १४ #जीवन् २, १४, १ जीविते १, २३, ३ जुह्यात् १, २६, १३; २, ३, १६; २, v. 94; 2, 94, 94; 9v; 2, 9v, 99; 9, 22, 92 जहोमि २, १२,५ ज्ञातिधनम् २, १४, ९ ज्ञातिम् १, २८, ६ ज्ञातिषु १, १०, ३ ज्ञानात् १, २३, २ ज्ञापयेत् १, ८, १६ ज्ञायते २, १५,२ ***जायमाने १,९,८** ज्ञेयात १, २३, २ *****ज्या १, २, ३४ ज्येष्टः #२,१ ४, ६; १५; ज्येष्ठम् २, १३, १२; २, १४, १२ ज्येष्ठसामिकः २, १७, २२ ज्येष्ठस्य १, ४, ११; २, १४, ७

ज्यैष्ट्यम् २, २४, १४ ज्योतिषम् २, ८, ११ ज्योतिषाम् २, २, ११ ज्वलन् २, ६, ३ ज्वलन्त्यः २, २४, १३ *****ज्विलताम् १, २५, २ ड हेरिका १, २५, १४ तं १, १, १६, इत्यादि तच्छक्तिविषये १, ६, २८ तण्डुल १, १७, १९ तण्डुलै: १, ११, ४ #तत् १, १, १७, इत्यादि **#ततः १, १, ३० इत्यादि** #तत्प्रत्ययम् २, १५, ९ तत्र १, ३, ४३, इत्यादि **#तथा १, २, २३ इत्यादि** तथागुणाः २, २६, ५ ***तदतिक्रमे १, ५, २** तदधीना १, ७, १४ तदन्तेवासिनम् १, ६, ३३ **#तदभावे २, १४,** ३ तदर्थान् २, ६, १ तदर्थेषु २, १४, ३ तदहः १, ८, १८; 🛪१, ९, १८; १, १९, **६; २, ५, १** तदा १, ७, १३ तदासनः २, १९, १ ***तत्र्वयाणाम् १, ८, ६** तिद्धितेषु २, २९, ४

एतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।

तद्योगाः २, १०, ११ #तद्वयतिक्रमे २, २७, ६ तनुत्यजः २, २६, ३ तन्तुम् २, १३, ६ **#**तपः १,१ २, १; २; ५; १, २५, ७; २, २४, ८ तपक्काब्दः १, ५, १ तपसा २, २४, १४ ***तपस्विनः २, २६, १४** तपस्वी १, ५, ११ ***तप्ताभिः १, १५,** ६ तप्यते १, १२, २ ***तमसः १. १, ११** तया १, ९, १३; १, ३२, २ तयोः १, १४, २२ तर्पंचनू २, ७, १३ तर्पयित्वा २, ९, १ तपंयेत २, ६, १४ तस्करभयम् २, ३५, १५ तस्करेभ्यः २; २६, ६ तस्मात् १, ३, २६ इत्यादि #तिस्मन् १, १, १२ इत्यादि #तस्मै १, १, १५ तस्य १, २, ९ इत्यादि तस्याः १, ९, १३ ेतां १, १७, ७ ताः १, ४, ३ तान् १, १५, २३ तानि १, २३, ६ तामली १, २, ३७

ताळन २, ५, ९ तावत्कालं १, ११, २७ तावन्तं १, १०, ५ **#तासां १, २४, १९** #तिलतण्डुलान् १, २०, १३ तिलमक्षः १, २६, १५, १, २७, १ तिलमाषाः २, १६, २२ तिलानाम् २, २०, १ तिष्ठति # १, ६, २६; १, २३, २ तिष्ठन् १, ५, १२; १, १२, २; #१, 96, 9; 2, 3, 90; #2, 4, 6 तिष्ठन्तम् १, ६, ७ तिष्ठेत् २, १२, १४ तिष्यात् २, २०, ४ तिष्येण 🗱 २, १८, २०; २, २०, ३ तिसः २, १, १३ #तीक्ष्णम् १, २५, ७ तीर्थे २, १६, २४;, २, २०, १९ तीवतरा २, १६, २३ तु १, २, २९ इत्यादि #तुल्यगुणेषु २, १७, १० तुषाधिष्ठानम् २, २०, ११ तुष्टिः १, २३, ६ तूलम् १, ३२, २४ त्र्ली १, ७, १; #१, १४, ११ ; १, ₹6, 6 तृणकाष्टेषु १, १५, १४ *****तृणकाष्टैः १, २१, २ **#**तृणच्छेदन १, ३२, २८ मृणसंवाहः १, ११, ८ तृणानि २, ४, १४

^{*} एतिवडार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टुख्यः।

श्रीमदापस्तम्बधमसूत्रगतानां

तृणेषु १, २७, १० तृणै: २, २२, २; २, २३, २ तृतीयं #२, १७, १३; १५; तृतीयया २, ७, १६ तृतीये #२, १६, ९; २, २०, ६ तृप्तिम् २, १८, १९ **#**तसिः २, १, ६ ते १, १, ३२ इत्यादि तेजस्कामम् १, १, २३ तेजसस्कायम् १, २२, ६ तेजोविशेषेण २, १३, ८ #तेन १, ३, ३२ *** तेषां १, १, ५ #तेषु १, १०, ५ *तै: १, ३, ३४** #तेल १, १७, १६ तेलम् २, १९, १५ *****तैच्याम् १, ९, २ तोक्म १, २०, १२ तोषयित्वा २, १३, १२ तौ १, १४, २२ त्यागः १, २३, ६ त्रपुर, १६, १७ त्रयः २, ९, १३ ; २, १२, ३ *** त्रयाणां १, १८, ९** #त्रयीम् २, २४, ८ *****त्रयोदशे २, १६, १९ त्राणस् २, १७, २१ त्रिः १, १६, २; #३; १, २४, २१; 2, 94, 6 #त्रिःप्रायम् २, १७, १४

त्रिणाचिकेतः २, १७, २२ त्रिभिः #१, २, १५; १, २५, ११; 9, 20, 8; 99; # त्रिमधुः २, १७, २२ न्निवर्षपूर्वः १, १४, १२ त्रिवृत १, २, ३३ त्रिः श्रावणम् १, १३, १० त्रिषवणम् १, २८, ११; २, १८, ५ त्रिछपर्णः २, १७, २२ त्रीन् १, १०, १०; # २, २०, ६ मैविद्यकम् १, १, २८ #त्रैविद्यवद्धानाम् २, २३, ९ इयहस् १, ११, २३; *१, २७,७; १, 29,90 त्रयहाः १, १०, २ जयहान् १, २९, १७ त्वक् २, ५, १८ त्वचम् १, २५, १३ त्वरेत २, ५, ३ दक्षिणस् #१, ५, १६; २१; १, ६, २४ *****दक्षिणतः २, ४, ५ दक्षिणा २, ७, ८; २, १७, ९ दक्षिणाम् १, २५, १; १, ३१, २ दक्षिणाः १, ४, ३ दक्षिणाद्वारम् २, २५, २ दक्षिणानाम् १, ३१, ८ दक्षिणापराम् १, ३१, २ दक्षिणामुखः १, ३१, १; २, १९, १ दक्षिणामुखाः २, १५, ७ दक्षिणावृत्तानाम् १, २, ३३ **#दक्षिणेन १, ५, २१; १, १६, ७; २,**

^{*} एतिविद्धार्थः सूच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

140

73, 3; #2, 74, 4 दक्षिणोदग्द्वारा २, २५, ५ दण्डम् २, ११, १; २, २९, ८ दण्डः १, २, ३८ दण्डतांडनम् २, २७, १५; २, २८, २ दण्डयुद्धवर्जम् २, १०, ८ दण्डयुद्धाधिकानि २, १०, ७ दण्डाः १. ८. ३० दण्डाकर्मणि २, २८, १४ दण्डाय २, ११, ३ दण्डार्थे १, २९, १ दण्ड्यः २, २६, १९ दत्तम् १, ३, २६ #दत्वा १. ७. २२; १, १८, ६; १५; ददत् १, २७, १०; २, २६, १ ददाति २, ७, ६ ददामि २, ७, १७ #दझिः १, १६, १७ द्यात् १, ४, ५; २, ७, १७ द्युः १, १७, ४ #द्धि २, ८, ८ #दिधानी १, २९, १३ द्धिधान्याम् १, २९, १४ दन्तप्रक्षालन १, ८, ५ दन्तप्रक्षालनम् १, ३२, ९ दन्तप्रक्षालनानि १, ८, २२ दन्तस्बलन २, ५, ९ दन्तान् १, ३१, २६ दमः १, २३, ६ दम्भः १, २३, ५ दर्वति १, १३, ४

दर्शनम् २, २, ११;२,१७, २० दर्शनार्थः १,८,१७;२२;१,२८,६ दर्शनीयापत्यः २, १६, १९ दर्शने १, ३१, २०; २, २, ८; *११; दश १, १९, १३ ; *१, २४, ३ दशम २, ३, २२ ***दशमे १, १, २४** #दशवर्षम् १, १४, १२ **#दशवर्षः १, १४, २२** # दहे 9. ९, २३ दातव्यः २, ११, ७; ९: दात्र २, २२, १५ दानम् १, १२, १५; २, १०, ५; *2, 93, 90; 99; दानानि २, ९, ८; २, १५, १२ दाने २, १४, २० दानेन १. १९, ६ #दान्तः १, ३, १९ दायम् २, १४, १; ५; ११; दायादः २, १४, ६ दायाद्यम् २, १०, ५ #दायेन २, १३, २ दारम् १, ३२, ६; २, २२, ७; #२, 20,90 दारव्यतिक्रमिणे १, २८, १९ #दारव्यतिक्रमी १, २८, १९ दारमयम् १. १७, १२ दारे २, १, १८; #२, ५, 90; 2, 99, 93 दारेण २, १, १७, दासकर्मकरम् २, ९, ११

एतचिडार्थः पुरुयादौ ठिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#दासाः २, ४, २१ #दास्या १, १६, ३२ दिधिष्पति २, १२, २२ दिवस् २, १६, १ *** दिवा १, ११, १५;१,३०, १४;१,३१,** २9, २, 98, 90 दिव्यान् २, ७, १६ दिशम् १, २५, १; १,३१, २ दिशः २, १५, २१ #दीक्षितः १, १८, २३ दीक्षितस्य १, १८, २५ दीयते २, १५, १३ दीवितारः २, २५, १३ दुःखम् २, २१, १६ दुःखे २, २१, १३ दुर्दर्शम् १, २२, ८ दुर्विवक्तुः १, ३२, २४ दुष्कृतकारिणः १, १९, १३ दुष्टभावः २, २६, १९ द्ब्प्रलम्भः १, २०, ५ द्हितरम् २, ११, १५ **#दुहिता २, १४, ४ #**द्हितृमतः २, १२, २ दुहितृमते २, ११, १८; २, १३, ११ द्रके १, २, २ द्रेदर्शनम् २, २३, ७ #हढचतिः १, ३, २१ हतः १, १३, ४ हक्यते #१, ४, ९; २, २४, १ **दृष्टम् १, १६, ३**०

दृष्टश्रुताम्याम् १, ३, २७ #ह्रष्या १, २४, १३; २, १२, १६; २, ₹6, 6 देवं २, ४, १०; १६; २, १०, २; 2, 13, 19 देयौ २, ११, १८ देवगन्धर्वाः १, २०, ६ देवताः १, ३०, २३; २, १६, २ देवतानाम् १, ३१, ५ #देवताभिघानम् १, ३१, ४ देवतास्यः २, ४, ६ देवतार्थे १, ३, ४३ देवताद्वारम् १, ३०, २५ देवपवित्रम् २, ३, ९ देवमनुष्याः २, १६, १ #देवम् १, ६, १३ **ऋरेवाः २, १६, १** देवान् २, १७, ८ देवानाम् १, ११, ३ #देवेभ्यः १, १३, १ देवैः २, १६, १ देशम् १, १५, १७ देशकुलधमाः २, १५, १ देशतः २, १५, १२ #देशविशेषे २, १४, ७ #देशात् १, ६, ३२ देशान् १, ३२, १८ देशे १, ९, ८; १,११, १९;२,३, १५; २३; २, ४, २४; २, १८, ७ देहत्वस् २, २४, २ #ेहल्याम् २, ४, २

养**芒**包: २, 9३, ७

^{*} एतिबद्धार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

दैवप्रक्रनेभ्यः २, ११, ३ #देवे २, ११, १९ दैवेन २, २९, ६ दोषम् १, १४, ३; #१, २१, २०; २, U. 94 दोषः १, २९, ७; २, २, ८; २, १३, दोषफळ २, २, ५; #२,१२, १९ दोषफडम् १, २९, २ दोषफळाछ २, २, ७ दोषफलैः २, २, ७ दोषवत १, २६, ७ दोषवत्छ १, २६, १२ दोषवन्ति १, २१, १९ दोषवान् २, १३, ४ #दोषाणाम् १, २३, ३ दोषान् १, २३, ४; १, ३१, २७ दोषेण २, ६, १९ द्रव्यक्तराः २, १७, १० **#**द्भव्यपरिग्रहेषु २, १४, १९ द्रव्यपरिग्रहैं: २, २६, १७ द्रव्याणाम् २, २२, १५ द्रव्याणि १, ४, ३; २, २, ३; २, १२, 9; 2, 98, 94; 2, 96, 22; 2, 96,6 द्रव्येण २, १६, २४ द्राघीयांसम् २, १६, २३ द्रशेत् १, १, १५ द्रोणंद्रोणस् २, २०, १ द्रोहः १, २३, ५

#हन्दानास् २,२२,१६ द्वात्रिंशतम् २, ९, १३ ह्राद्श १,२, ६; १, २४, २०; १,२८, 99; 9, 28, 90; 2, 90, 8 **#द्वादशावराध्यम् १, २, १६** ह्रादशाहम् १, २९, १७; २, ३, १३ द्वादशाहसम्मितम् २, ७, ४ द्वादशाहाः १, १०, ४ द्वादबाहान् १, २९, १७ #हाद्शे १, १, २६; २, १६, १८ द्वास्याम् १, ११, २५ *****द्धिः १,१६, ४;* ६; ९; द्वितीयं २, ९७, १२; १५; द्वितीयः १, २४, १९ द्वितीयया २, ७, १६ द्वितीये #२, १६, ८; २, २०, ५ द्विवस्तः १, ६, १८ द्विषतः २, ६, १९ द्विषन् २, ६, १९ द्विषन्तम् १, ३१, १७ #at 9, 93, 99; 7, 70, 4 द्वयहम् १, २९, १७ द्वयहान् १, २९, १७

ঘ

धनस्य २, २९, ३ धनेन २, १४, १२ धर्मः १, २०, ६; ७; धर्मम् १, १३, ४; १, २०,३ धर्मकृत्यं १, २९, १४

द्वन्द्व २, २२, १५

धर्मकृत्येषु *१, ७, १८; २, १४, ३ धर्मगोपायम् १, ४, २४ #धर्मचर्यया २, ११, १० ***धर्मज्ञसमयः १, १, २** धर्मतः १, ७, १९ धर्मपराः २, २६, १४ धर्मपुरस्कारः २, ६, ५ *****धर्मप्रजासम्पन्ने २, ११, **१**२ धर्मप्रहादः १, ३२, २४ धर्मभेदात २, ४, ७, धर्मयुक्तः २, ८, ६ धर्मयुक्ताः २, १४, १४ धर्मयुक्तेषु २, २०, १८ धमंहिचः १, ५, ११ अध्यर्मविप्रतिपत्तौ १, ४, १२ धर्मव्यतिक्रमः २, १३, ७ धर्मशेषान २, २९, १६ धर्मसंनिवापः १, २८, १० धर्मसमाप्तिः २, २९, १३ धर्महानिः १, २०, ४ धर्माः २, २५, १ धर्मात २, १३, ११; २, २७, १ धर्मातिक्रमे १, १३, ४ धर्माधर्मी १, २०, ६ धर्मान् १, १, १४; १, २०, १ धर्मानुष्टानम् २, २, ३ धर्मार्थकुशलम् २, १०, १५ धर्मार्थम् २, ६, १; २, १३, ११ धर्मार्थयुक्तैः १, ४, २३ #वर्मार्थसिद्यपाते १, २४, २३ धर्माविप्रतिषिद्धान् २, २०, १२

धर्माहतेन २, १६, २४ #धर्मेण २, ६, ४ धर्मेभ्यः १, १, १३; १, ८, ३१ धर्मेषु १, २१, २०; २, २९, ५ धर्मीपदेशात् १, ३२, १२ धर्मापनतस्थ १, १८, १४ धान्यम् १, २०, १२ धान्यस्य १, २०, १३ धारयति २, १२, ९ धारयेत् १, ३, १०; २, १९, ८ धार्मिकम् २, २७, १४ धाराः १, ११, ८ धार्म्यः १, १५, २२ धार्म्यम् १, ७, २१; १, २९, ८; #२, 26, 5 # धावन्तम् १, ६, ९ **#धुर्यवाहप्रवृत्ती १, २६, २** घेनुभव्या १, ३१, ११ #धेनोः १, १७, २४ #धेन्वनहहोः १, १७, ३०; १, २६, १ घ्यायति १, ५, ८ ध्रवः १, २२, ७; १, २३, २ घवंसते २, २४, ८ **इ**दसन्ति २, २४, ९ न, १, १, १५ नकुछ १, २५, १४ नक्तं १, ११, १४; #३०; १, १६,३२; 1, 31, 21; #2, 8, 6; 2, 90, 23 नख २, ३, ६, नखवादनः २, २०, १५

#नखै: २, २०, १५ नगरस् २, २६, ६ ****नगरप्रवेशनानि १, ३२, २१** नगरेषु २, २६, ४ ***नग्नः १. १५. ९** नप्राम् १, ७, ३ नदीतरणम् १, ३२, २६ नमः १, ३१, २४ मयति २, १३, ६ नस्क २, २९, १ नरकः १, १३, ४; २, २७,६; # २,२९, ९ नरकाय १, १२, १२ *** नवमे १, १, २३; * २, १६, १५** नवमेन २, ३, २१ नवानि २, १८, ८ *****नवे २, २२, २४ नष्टवत्सा २, १७, ८ नाकपृष्टे १, २३, १ नादाः १, १०, १९ नाना २, १, २२; २, ४, ७ नानाकर्मणास् २, २३, १० **#नानामीनां २, १२, १०** नाम २, १७,८ नामधेयग्रहण १, ८, १५ नाम्नः १, ५, १७ **#नाम्ना १, ६, ३३** नावम् १, ३२, २७ नावि १, १७, ६ नाशने २, २८, ७ नाइयः २, २६, २१; #२,२७,८; २०; नासिके १, १६, ७

नास्तिक १, २०, ५ निकष १, ८, १३ निकामः २, ७, १४ निखनेत् १, ३, ३८ निखातेषु १, १५, १४ निगन्तव्यम् १, १३, ११ अनिगमेषु १, ९, ४ नित्यः १, २२, ७; २,२३,२; २,४, ९ नित्यप्रततः १, ४, ४; २, ७, १ # नित्यप्रदनस्य १, ११, १७ ***नित्यम् १, १३, १४; *२, १, १२;** #94; #2, 8, 22 *****नित्यश्राद्धम् २, १८, ६ **#नित्या १, १४, ९;१, २८,९; २,२५,७** नित्याः २, ९, १० नित्यानुवादम् २, १४, १३ निद्ध्यात् १, ४, १४ निनयेत् २, ४, २४ *** निपुणः १, २३, २** निपुणस् १, २२, ८ निमित्तस् २, १०, १ निमित्ते १, २०, ३ नियम: २, ५, १५; २, २१, ६ नियमम् २, २३, १ नियमविलोपः २, १०, १ नियमाः १, ४, ७ **क्षनियमातिक्रमणम् २, २७, १८** नियमातिक्रमम् १, ४, २५ नियमातिकमात् १, ५, ४ *****नियमातिकमे २, १२, १८ **#**नियमारम्भणः २, २७, ७

नियमेषु * १, ५, १; २, ५, १७ नियमैः २, ९०, १७ नियुञ्ज्यात् २, ४, १९ निरये २, २, ६ निरवसाययन्ति २, १४, १२ निराक्ततिः १, १८, ३३ निराकृत्य २, ८, १४ निरुक्तम् २, ८, ११ निर्ऋतिम् १, २६, ८ निर्घातः १, २३, ५ निर्दिष्टे १, १८, २६ निर्दोषः १, १९, ६ **#**निर्लिबितम् १, १७, **१**२ निर्देपेत् २, ६, १६ निर्दर्तते १, २९, १४ निर्वेषः १, २४, १०; २, १२, २२ निर्वेषम् २, १०, १३ #निर्धेषाञ्युवाये २, २६, २४ निर्हण्यते १, २४, २६; १, २८, १८; 9 28, 9 निर्हत्य १, २३, ३; २, ४, २४ निवपेत् २, २५, १२ निवर्तन्ते १, ५, १० #निवर्तयेत् १, ४, २७ निवर्तेत २, ९, ४ **#निवृत्तं १, ८, ३१** निवेदनस् २, १७, ११ निवेशनम् १, १८, १ *निवेशे १, १३, १९; २२; निशायां १, ६, १; १, ३१, २१; १, ३२, ६; १२;

निशायाः १, ३२, ११ निःश्रह्वण २, ५, ९ निःश्रेयसम् १, १, ८ निक्क्रमणप्रवेशने १, २४, १९ निष्ठवानि २, ५, ९ निष्ठा २, १५, २४; २, २३, ९; २, 25. 99 *****निष्फलाः १, २०, २ निःस्रवति १, ५, २ निहितम् १, २२, ६ निहीनतरवृत्तिः २, ५, ५ नोचैः १, ५, १६ ; २, २३, ९ नीवीस् १, १६, १४ नीहारे १, ११, २१; २७; नुदन्ते १, २५, ११ नृत्त २, २५, १४ नैमित्तिके २, १४, २० नैयग्रोधस्कन्धजः १, २, ३८ ******नैयमिकं २, १९, १३ नैयमिकानि १, १३, २२ नैष्पुरीध्यम् १, २७, ३ **#**न्यस्तायुघ २, १०, १२ न्यायवित्समयः२, ८, १३ न्यायविदः २, १४, १३ न्यायसंहितान् १, २२, १ न्युप्य २, ३, १५ पङ्क्तिदूषणाः २, १७, २१ पङक्तिपावनाः २, १७, ३३ पचने २, ३, १६ पच्यते २, ७, २

* एति बिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

49 9, 98, 93 #पञ्चदशे २, १६, २१ #पञ्चनखानास् १, १७, ३७ #पद्यमे २, १६, ११ पञ्चवर्ष १, १४, १२ पञ्चारिनः २, १७, २२ पणमाणम २, १०, ९ पण्डितः १, २३,३ पण्यानाम् १, २०, ११ पततः १, ३१, १९ पतित १, २१, १०; १, २९, १०; 2, 20, 99 #पतनीयवृत्तिः १, २९, १७ पतनीयानाम् १, २८, १४ पतनीयानि १, २१, ७; १८; पत्तनीयेभ्यः १, २, १९ #पतनीयौ १, २९, १६ पतन्तः १, १६, १२ पतित २, ११, ९ पतितम् १, २८, ६; २, १४, १ पतितस्य १, २१, २० पतितायाम् १, २८, ९ पतितैः १, २१, ५ पतितौ १, ९, ९ पतिवयसः १, १४, १८ पत्नीसंबन्धानि २, २३, ९ पन्धाः १, २४, १२; २, ११, ५; ६; पन्थानस् २, २३, ३; ४; पयः १, १७, २२; १, २९, १४; #२, u, x; 2, c, c; 2,23, 9 परम् १, २२, २

परगहीम् १, ७, २४ परतल्पगामी २, १७, २१ परतल्पान् १, २१, ९ परत्वम् २, २७, ५ परदारम् २, २६, १८ परपरिग्रहस् १, २८, १ परपरिग्रहेषु १, २८, २ परमगुरुसंस्थायाम् २, १५,५ परमा १, २२, ७ परमेष्टी १, २३, २ पररेतसः २, १३, ६ परश्च २, २२, १५ परस्मिन् २, २, ६; २, २४, १० परस्मै १, ३१, १८ पराः २, २४, १३ पराङावृत्तानाम् २, १०, १२ परान् २, २४, ९ परारीकाः १, १७, २६ परावतः २, ७, १६ #परिकृष्टम् १, १८, १७ परिगृहा २, २८, १ परिचक्षते १, ११, २१; १, १७, २७; १, ३२, २९; २, १०, १२; २, १७, 20; 2, 20, 90 वरित्यज्य २, २१, १३ परिधाय १, १६, १४; १, २८, १९; २१; पश्चिदंसा २, २, ७ परिष्टंसायाम् २, २, ७ परिभाग्धं २, १४, ८ परिमृजेत् १, १६, ३; ९; परिसृज्य २, ३, १५

#परिसृष्टस् १, १७, ११ परिमोक्षम् २, २१, १२ परिमोषणम् २, २८, १२ परिवर्जयेत् २, ५, १० परिवापनम् १, १०, ६ परिवास्य १, २५, १ परिवित्त २. १२, २२ परिविन्न २, १२, २२ परिविविदानेषु २, १२, २२ परिवृत्तौ २, २, ३ परिवृद्धिः २, २, ४; ५; परिवेषे १, ११, २७ परिवाजः २, २१, ७ परिषत्छ १, ११, ३४ परिषेचनम् २, ३, १५; १७; 96; 2, 8, 9 परिष्वज्य १, २५, २ परिसमृहेत १, ४, १८ परिसमृद्ध १, ४, १६ परिसंवतसरात् २,८,७; २,१५,२० परिसंवत्सरान् २, १५, २ परिहरमाणः १, ८, २८ परिहाप्य १, १३, १०; १, १७, १५; 9, २५, १३; 9, ३०, १४; २, १०, v; २, १४,१; २, १५, २ #परीक्षार्थः १, २९, ६ परीमाणेन १, ३०, २ परीवादं २, ५, १२ परीवादान् १, ३१, ८ परीवादौ १, २३, ५ परीवृञ्जानः २, ५, १८

परीष्ठ २, १२, २२ अध्यस्यम् १, ३१, ५ परेत्य २, १३, ६ परेम्यः १, २१, २०; २, २७, २ परेषाम् २, १७,५; २, २४, ४ #परोक्षम २, ३, ९ परोपवासः १, २, १७ पर्णम् २, २४, ९ पर्णै: २, २२, २; २, २३, २ पर्यवद्ध्यात १, ३, ४०; १, १०, ३० पर्याहित २, १२, २२ पर्याचितम् १, १७, १७ *****पर्युषितैः १, ११, ४ #पर्वणि १, २६, १५ पर्वेष्ठ #२. १, ४; २, ३, ८ पळाण्डं १, १७, २६ पवित्रम् २, ३, ९ पवित्रार्थान् १, २७, २ पवित्रमन्त्रैः १, २६, ७ पञ्च २, २३, ९ पशुकामम् १, १, २६ पञ्चपस्य २, २८, ३ पञ्चम् १, १८, ६; १५; पशुमान् २, १६, १८ पश्च १, ३, २६; १, ३२, २४; २, ७, ३; २, २८, ५; ७; ८; पश्नां १, ९, २७; २, १४, १३; २, 96, 20; 2, 26, 8 पश्चात् २, ३, १५; २, ४, २७ पश्यतः १. ७, १३ पत्रयति २, १८, १७

पनयन् १, २३, १ पश्येत १, ८, १८; १, १४, ३; 9, 22, 6; 9, 22, 9 पांसून २, १५, ७ पाकयज्ञेन १, २६, ८ पाकाथस् २, २२, १५ पाचयेत् २, ८, ४ पाठाः १, १२, १० #पाणिम् २, १९, ७ **#पाणिग्रहणात् २, १, १;** #२, १४, १७ पाणिना १, ४, १८; १, ५, २१; १, €, 9€, 9, 9€, v; २, ५, € पाणिपादम् २, १९, १ #पाणिसंझब्धेन १, ४, २१ #पाणिसमृतम् २, १२, ५ पाणी २, १२, १२; २, १९, ८ पाणेः २, २७, ५ पाण्योः १, १०, २७ पात्रेण २, २३, १ पादम् १, ५, २१ पादः २, २७, ११; १२; पादयोः २, २०, १३ पादस्य २, २०, १२ पादावनेका २, १६, १५ पादावनेजनम् १, ३१, १ पादुको १, ८, २ पादके १, ३२, ९ **#पाद्नम् १, २, १३** पादी १, ६, १, १, १५, १७, २३; 9, 14, 4; 2, 4, 5 पापस् १, १५, ११; १, १७, ११

पापकस् २, १२, १६ पापकृतः २, २४, ९ क्षपाप्सानस् २, ६, २० पारायणस्य १, ११, ७ पाधिवान २, ७, १६ पाईणेन २, १, ११ #पाळाशः १. २, ३८ कपालाशम् १, ३२, ९ पावमानीभिः १, २, २ पावमान्यादिभिः १, २, ६ पाशिनः १, १९, १४ विण्याकम् २, १८, १ पितरः १, १९, १३; १, २०, ६; २, 94, 2; 2, 96, 99 पितरम् १, ८, २३ पितरि १, १०, ४; १, १४, ५ पिता १, १, ३२; १, १४, २२ पितातुत्री १. १४, २२ पितामहः १, १, ३२ वितुः *१, ४, ११; १, २१, ८; २, 98, 4; 2, 94, 2 पितृभ्यः १, १३, १ पितृछिद्वेन २, ४, ५ पिंतृच्य १, १४, १० पितृणाम् २, १६, २३ पितृत् २, १६; ६; २, १७, ८; २, 96, 20 पिपकी १, २०, १२ पिवेत् १, २५, ३ पिनाचिमिक्षा २, १७, ८ पिष्ट १, १७, १९

पीत्वा १, २५, ११ # पुण्यः १, १९, ४ पुण्यक्रियाछ १, २९, ५ पुण्यकृतः २, २४, १३ * पुण्यम् १, ३१, १४ पुण्यफलेषु २ १४, १८ ***पुण्यस्य १, १९, ९; १०**; पुण्याहम् १, १३, ९ **अधुण्याहे** २, २९, ७ पुत्रः २, १३, ४; ५; ६; पुत्रत्वस्य १, २८, ९ पुत्रस् १, ८, २५; २, ९, ११; २, 93, 6; 2, 98 92: पुत्राः २, १३, १ **#पुत्रान् १, २९, ९** #पुत्राभावे २, १४, २ पुत्रेम्यः २, १४, १; ११; युनः १, १३, ४ *****पुमांतः २, १६, ११ पुनस्सम्भवे १, ५, ५ **#**पुनम्सर्गे २, २४, ६ पुरम् १, २२, ७; २, २५, २; ५; पुरस्कृत्य १, २०, १; २, ५, ४ पुरस्तात् १, १९, १३; २, २५, ४ पुरा #२, ७, १४; २, १३, ६; २, १६,१ पुराणम् २, २२, २४ इराणे १, १९, १३; १, २९, ७; २, ₹₹, ₹, पुरि २, २५, ३ पुरीषम् १, १५, २३ पुरीष २, ५, ९

पुरीषप्राशनम् १, २१, १६ पुरीवयोः १, ३०, १४; १६; २३; २४; 9, 39, 3 पुरीषलेपान् १, १५, २३ पुरोषे १, ३०, १५; १८; १, ३१, २ पुरुषवधः १, २१, ८ **%पुरुषवधे २, २७, १६** प्रस्पिशिरः १. २८, २१ पुरुषसंस्कारः २. २३. १० पुरुषाः २, २६, ५ पुरुषात् २, १५, २ पुरुषे १, १९, ६ पुरोडाशाः २, २२, १८ पुरोहितम् २, १०, १५ पुष्करसादी १, २८, १ पुष्करसादिः १, १९, ७ पुष्टिः २, ४, ९; २, १६, १४; २१; पुष्टिकामः २, १८, २०; २, २०, ३ पुष्टिसंयुक्ताः २, ३, १२ पुष्टिम् २, ७, ३; २, १८, ४ प्रष्टवर्थेन २, २०, ३ पुष्पे २, २८, ११ पुष्यति २, २०, ८ #T: 9, 22, 8 पूजयेत् २, ५, ४ पूजयेयुः २, ४, २१ पूजा १, ८, २१; #१, १३, २; १,१४,९ पूजाम् २, ७, १२ पूजायाम् १, ३०, ५; २, ६, ६ पृतिखप १, १७, ३७ #पृतिगन्धः १, १०, २४

प्रतिगन्धे १, ११, १७ पुर्वम् २, ११, १० पूर्वः १, १, ५; १, २१, २०; २, ७, ३; २, ११, ११; २, १२, ३ **अपूर्वयोः १, २४, ६ #पूर्ववत्याम् २, १३, ३** पूर्वस्मात १,१३, २० ***पूर्वस्मिन् १, १, ८** पूर्वीपरान् २, ५, १७ पूर्वेण 🗱 १, ३०, ७; २, १, १४ *****पुर्वेद्यः २, १७, ११ पूर्वेषाम् १, ५, १७; २, १३,७; २, ₹४, ३ प्रवीत्थायी १, ४, २८ पृच्छेत् १, १४, २३; २, ६, १ पृथक् २, २४, २ पृथिन्याः १, २३, २, प्रथुक १, १७, १९, **#**पृष्ठतः २, १२, १२. पृष्ठतर् १, २७, १० **%पृष्ठारूढः १, ९, २**७ पैश्चन १, २६, ७ पोषम् २, २०, ८ पौरसंख्यम् १, १४, १२ पौर्णमास्याम् १, ९, १; २; १, २७, १ पौल्कसः २, २, ६ प्रकीणंकेचा २, १०, १२ प्रकीर्णकेशः १, २५, ४ प्रकीर्थ २, १५, ७ प्रकृतमः २, २४, १३

प्रकृतिवत् १, २, १० #प्रकृत्या १, १८, १०. प्रक्षालनम् २, २०, १२ प्रक्षालयीत १, २, २८; *२९; १,३, ३६ प्रक्षाल्य १, ६, १; #१, १५, १७; २३; २, २, १; २, १९, १ प्रवलाक १, २५, १४ प्रजा २, १२, ४ प्रजास् १, ३, २६; १, ३२, २४; २, ७, ३; २, ११, १७; २, २३, 8; 2, 28, 9 प्रजागुक्षये २, २६, ४ प्रजातिम् २, २४, १; ८; प्रजादानम् २, २३, ७ प्रजानिःश्रेयसम् १, ९, १३ प्रजानिःश्रेयसाय २, १६, १ प्रजानीयुः २, १५, २१ प्रजापतिः १, १९, १३ प्रजापतेः २, २४, ७; *१२; प्रजायसे २, २४, १ प्रजायाम् २, ५, १० प्रजावृद्धिः २, ७, ४ प्रज्ञाम् २, २, ३ प्रणयेत् २, ११, १; २, २९, ८ प्रणिहितात्मा १, ४, २९ प्रति १, ६, २४ प्रतिगृहीतृतः २, १५, १२ प्रतिगृह्वीयात् २, २२, ११ प्रतिगृद्धाणि १, १८, १ प्रतिब्रहणस् २. १०, ५

प्रतिग्रहणानि २, १०, ७ प्रतिघातम् २, ५, ११ प्रतिच्छन्नम् २, १८, १५ प्रतिजानीते २, ६, २ प्रतिष्ठेत १, २४, १४ प्रतिदाव्यम् २, २६, ८ प्रतिपत्तव्यम् २, १०, ११ प्रतिपद्यते २, २, ३ प्रतिपद्येत १, ७, २५; १, १३, **4**; **2**, **4**, **2**; **2**, **9**9, **3** प्रतिपन्नेन २, १६, २४ प्रतिवादयति २, १४, १५; २, १५, १२ **#प्रतिपादियता २, २०, १९** प्रतिपादयेत् २, ११, १७; १९; प्रतिपानार्थम् १, २८, २१ #प्रतिपृरुषम् १, २, १ प्रतिप्रेक्षणयोः १, ९, ११ प्रतिब्र्याव १, ६, ६ प्रतिमन्त्रम् २, ३, १६ #प्रतिमुखम् २, १२, ११ प्रतिराद्धः १, २४, २१ प्रतिलभ्य १, २९, १; २, २१, १० प्रतिवचनः २, ३, ११ पतिषिद्धाचारेषु १, २६, ७ ***प्रतिषिद्धानाम् १, २१, १४** प्रतिषेधयन्ति १, २८, ३ *****प्रतिषेधेत् १, ८, २० प्रतिष्ठिते १, ८, १० प्रतिसंहरेत् १, ८, ७ प्रतिसूर्य १, ११, २७

प्रतीक्षा २, २२, १७ प्रतीच्छामि १, २२, ६ प्रतीयात २, २९, १६ प्रतुदास् १, १७, ३३ प्रत्यक् १, ३१, १ प्रत्यक्षफलत्वात् २, २३, ८ प्रत्यक्षवत् २, १२, २१ प्रत्यक्षेण २, २४, २ प्रत्यभिवदेत् १, १४, १७ प्रत्यवरोहेत २, ८, १ प्रत्यवायः २, १३, ८ प्रत्याचक्षाणानाम् १, ३, २६ प्रत्याचक्षीत १, ३, २६; १, १४, २ प्रत्याचक्षीयाताम् २, ४, १३ प्रत्यापत्तिः १, २४, २५; १, २८, 96; 9, 28, 9 प्रत्यासन्नः २, १४, २ प्रत्युत्तिष्टेत १, ६, ३१; २, ४, १६; 2, 6, 9 प्रत्युत्थाय १, १४, १०; १७; प्रत्युपविष्टः १, १९, १ प्रत्युपवेशयते १, १९, १ प्रत्युपसीदेव १, ६, २४ प्रथमं १, २५, ६२; २, १७, १५ प्रथमः २, १९, १; १४; प्रथमे १, १, ३५; १, २, ९; *२, 96, 9 प्रदक्षिणी क्रयांत २, १२, ११ प्रदक्षिणीकृत्य १, ७, २; १, ३२, २० प्रदरोदके १, १५, ५

प्रदिष्टं १, ३, ३२ प्रदीयते २, २७, ३ प्ररोषे १,९ १; #१, १०, २६; #१, 99, 32 प्रधानै: २, ८, १३ प्रिपतामहादि १, २, ५ प्रहुवाणः १, २९, १, प्रमूयात १, ३, ३१; १, ३१, १८; 2, 3, 90 प्रभवन्ति १, २३, २ प्रभुम् १, २२, ६ #प्रभृतैधोदके १, १५, २२ प्रमत्तः १, २९, २ प्रमाणम् १, १, २; २, २३, ९ ***प्रमादात १, ४, २५, २, २८, ८** प्रमादे २, २८, ९ प्रमीयते २, १६, ११ प्रमुक्तः १, १९, १५ प्रयच्छेत् १, ६, ३५, १, १७, ३, १, ३१,२५; २, ११, १५; २, १८, १२ प्रयतम् १, १७, ११ प्रयतः १, ११, १९; १, १५, २; ३; १३; १७; २३; १, १६, ९; #२, १७, ४ प्रयताः २, ३, १ प्रयमणम् १, १५, १०; २२; प्रयुक्तानः २, १३, ९ प्रयोगात् १, १२, १० प्रयोजने २, २६, ३ **#**प्रयोजयिता २, २९, १ #प्रवचनयुक्तः १, ३२, १ प्रवहेत् १, ११, ८

प्रविश्वति १, १, ११ प्रविशेत १, २५, ६; १३; १ २८,११; 9, ३9, २३ प्रविश्य १, २८, १५ प्रवृत्तानि २, २२, ३; २, २३, २ प्रवृत्तिः १, १२, ११ प्रवृत्तिकारणम् १, ४, ९ प्रवेशयेत् १, ३, ३९ प्रवजिति २, २१, ८; १९; प्रविज्ञतः १, १८, ३१ प्रशंसन् २, २४, ८ प्रशंसन्ति १, २०, ७ प्रशंसा २, ७, ८; २, २३. ५ प्रशस्ताः २, १२, ३ प्रशास्तः २, १९, ३ प्रशास्तम् १, ३१, १४ प्रश्तं 🛠 १, ३२, २२; २४; २, २९, ७ प्रसन्नमनाः २, १७, ४ प्रसवाः १, १३, ८ प्रसार्थ १, ५, १६ प्रतः १, १६, १ क्षप्राक् १, ४, १९ प्रागपवर्गम् २, ३, २२ प्राष्ट्रमुखः १, ३१, १ प्राचार्य १, ८, १९ प्राचार्याय १, ८, १९ प्राची: २, १, १३ प्राचीनावीतीः २, ४, ५ प्राक्तिल १, ५, १६; २, १०, १२ प्राजापत्यः २, ७, १

^{*} एतिचडार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां इष्टब्यः ।

प्राणम् २, १२, १५ प्राणवियोगात् २, ११, १ प्राणवृत्तिम् १, २९, १; २, २१, १० प्राणसंशये २, २८, १३ प्राणायामशः १, २६, १५ प्राणिनः १, २२, ४ प्राणिनाम् १, २६, २ प्राणेन २, ५, १८ प्रातः १, ३, २५; १, ५, १२ प्रातराशाव् १, ५, १३ प्राध्वम् १, २२, ८ प्राप्तम् १, २८, २ #प्राप्तिनिमत्ते २, २८, १४ प्राप्ते २, २२, २४ प्राप्नुयात् १, ६, २२ प्राप्य १, १८, ८; १५; १, २१, ४ प्रायत्य १, ३१, २१ प्रायश्चित्तम् १, १, ३४; १, २, ६; १, २५, १४; १, २६, १०; २, २, ८ प्रायश्चित्तवति १, १८, ११ प्रायश्चित्तार्थः १, २४, ४ प्रार्थयेव १, ७, ९ प्रावरणम् १, ३०, १४ प्रावृत्य १, ३०, १५ प्राज्ञाने १, २६, ७ प्रावनाति १, ४, १ प्राक्नीयात १, २६, ९; २, १७, १६ प्राक्य १, १०, २३; २, १९, १ प्रासादे १, १७, ७ प्रियस् २, १, ७; २, ७, १४ *****प्रियाः २, ७, ५

प्रियात् १, ८, १४ प्रीणाति २. १६, ६ प्रीत्युपछब्धितः १, १२, ११ *****प्रीतिः १, ४, १०; २, १६, २५ प्रेक्षण १, ९, ११ प्रेक्षेत १, ७, ३ अप्रेड्खोलनम् २, २०, १३ *****प्रेड्खो १, ३१, १६ *****प्रेतसंक्लसम् १, १०, २८ प्रेताचे १, ११, २१ प्रेतेषु २, १५, २ प्रेषणानि १, ८, १५ #प्रेषितः १, ७, २५ प्रैषकरः १, १८, २८ प्रोक्षणम् २, २, १ प्रोक्ष्य * १, १५, १५; १, १६, ७ प्रोक्षेत् २, ३, ९ प्रोथियत्वा २, १२, ३ **अ**प्रोदकयोः १, १०, २७ प्रोदकीभावात २, १९, ८ 🐰 📆 प्रोवाच २, १६, १ **अप्रोषितः १, ३, ४२ #प्रो**ब्य १, ५, १४; **#**१, १४, ७ * व्ह्रवः १, १७, ३३ **अबेद १, २, ३० अधावनम् १, ५, १७** 4F फळ २, २, ४; ५; फलम् १, ५, ७; २, २३, १२ फळतः २, २२, ५; २, २३, २

फलवन्ति १, १,६

श्रतिब्रहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।
 श्रद्ध आप० घ०

फलवर्जम् १, १७, १९ फलविशेषः १, ३०, ५; २, १६, ६; 7, 79, 7 फलामावे २, २८, १ फलाथें १, २०, ३ फले २, २८, ११ फलैं: १, ११, ५; १, २१, १; २,२२, र; २, २३, २ #फाणित १, १७, १९

बद्धः १, १९, १ बधिर २, २६, १६ बन्धयेत् २, २७, १८ बन्धु २, ११, १७ वसृषु: २, १६, १ बर्हिण १, २५, १४ बळम् २, २, ३ बलयः २, ३, १२ #मलविशेषेण २, १०, १७ बळीनाम् ३, ३, १५; १८; बलीयः १, ३०, ९ बळीयसी १, ४, ८ बलवजैः १, २१, १ बस्तस्य २, १९, १ #वस्ताजिनम् १, ३, ६ बहवः १, ६, २५ बहिः १, ३०, ८; १, ३१, ३; #२, 96, 4; 2, 22, 6; 2, 24, 4 बहिलीम १, २८, १९; २१; बहिर्दे १, १३, १२ बहुपादे १, ८, ९

बहुपुत्रः २, १६, १९ बहुमित्रः २, १६, १९ बहुनि १, २७, ९ बह्वपत्यः २, १६, ११ बादरः १, २, ३८ बाध्यः २, २६, १८; २, २८, ११ #बालान् २, ४, १२ बाहुम् १, ५, १६; १, ६, २४ बाह्येषु १, ९, १८ विन्दवः १, १६, १२ विभ्यन्तः २, १३, ६ बिअत् १, २७, १० बिसोर्णायाः १, २३, २ बीजस्य २, २, ४ बीजानि २, १३, ६ बीजार्थाः २, २४, ६ बीभत्समानः २, ५, ४ बुद्धिपूर्वम् १, ४, २५; २, २५, ११; * 7, 76, 99 #बुद्धे २, २१, १४; १६; बुध्वा १, २१, २०; २, ११, १७; #7, 79, 4 इसूर्षा २, १०, १ बोधयेत् १, ४, २५ ब्रह्म १, ५, २; ※१,९, १३; १, १३, ६; ७; ※ 9c; बह्मचयँकाले १, ३१, २१ ब्रह्मचर्यम् १, १, २८; १, २, ६; २, ३, १३; २, २४, ८ ब्रह्मचर्यवान् २, २१, ८; १९;

ब्रह्मचर्यविधिः १, २, १८ ब्रह्मचारिचासः १, २, ११ ब्रह्मचारिणः १, २, १७; १, ४, ४; १, 4, 90; 9, 6, 9 बह्मचारी १, ३, २६; १, ४, २९; १, 4. 99: 2. 9. 93 ब्रह्मणा २, १६, १ क्षब्रह्मणि १, १३, १७ ब्रह्मयज्ञः १, १२, ३ ब्रह्मवत् १. ५. ७ ब्रह्मवर्चसकामम् १, १, २१ ब्रह्मवर्चसम् १, ३, २६ ब्रह्मवर्चसिनः २, १६, ९ ब्रह्मविदः २, १७, ४ **#बहाबृद्धिम् १, ३, ९** ब्रह्मसदने २, ४, ४ बहाहत्याम् १, २५, ११ ब्रह्महसंस्तुताः १, १, ३२ ब्रह्मा १, २३, १ ब्रह्मोज्झम् १. २१, ८ ब्राह्मण १, १, ४; १, २४, २१ ब्राह्मणः १, ३, २८; १, ५, १६; १. 18. 22; 1, 20, 99; 9,28, 6; २, २, ६; # २, ४, २५; २८; बाह्मणम् १, १, १०; १९; १, ३, ९; २६; १, ७, ७; ११; १, १०, ८; १, 97, 9; 9, 90, 70; 9, 90, 76; 9, 30, 23; 2, 0, 99; 94; 2, 92, 4; 2, 93, 4; 2,20, 3 **#ब्राह्मणमात्रम् १, २४, ७** ब्राह्मणवचनात् २, १, १९

बाह्मणसम्भाषा २,२,१० ब्राह्मणस्य १, १, २७; १,२, ३३; ३८; 9, 3, 3: 9, 94, 22: 9, 96, 98: 9, 94, 90; 9, 20, 90; #9, 39, 4; 2, 90, 4; 2, 92, 4; 2, 20, 90 बाह्यणस्वानि २. २६. २ ब्राह्मणाः २, १६, २ ब्राह्मणान् २, १०, १६; #२, १२, ७; २, १७, ४; २, १८, १६; **#बाह्यणाय २, ४, १६** ब्राह्मणेन १, ९, १३; २, ४, २६; २, 99. 4 ब्राह्मणेभ्यः २, २६, १ ब्राह्मणोक्ताः #१, १२, १०; १३; बाह्यण्याम् २, १७, २१ **#ब्राह्मे २, ११, १७** ब्रवते २. २३. ८ हुवाण: २, ७, १७ ब्यात् १, ४, २४; १, ३१, ११; १२; 93; 98; ब्रयः १. २९, ९ *****भक्तापचयेन १, २५, ८ मक्षयति २, ६, २० मक्ष्यम् १, १७, ३० मक्ष्याः २, ९, १३ मक्ष्ये २, ५, ५ भक्ष्यैः २, ६, १४ मगिनीषु १, १४, ८ भजेत १, २०, ८; २, २९, १५ 👉

भद्रम् १, ३१, १३ भयम् २, २०, २० महज १, १७, १९ **#**मर्त्ती १. ७, १७ भतीरम् १, ७, १६ भर्तुव्यतिक्रमे १, २८, २० भर्तुः २, १४, २० भव १. ८. ३१ भवतः २. ४. १५ भवति १. ५. ७ *** भवतपूर्वया १, ३,** २८ **#भवदन्त्यया १, ३, ३**० भवन्ति १, ४, २९; २, २४, ६ #भवन्मध्यया १, ३, २९ मविष्यत्पुराणे २, २४, ६ सस्म २, १५, १६ **#मस्मतुषाधिष्ठानम् २, २०, १**१ भाक्तिकाः २, ९, १० मागिनः २, ९, ५, २, १४, १४; २, 28, 9 भाराभिनिहितस्य २, ११, ७ भार्याम् २, ९, ११; २, १३, ६ भार्यायाः २, १४, ९ **#मार्यायाम् २**, १५, ५ मावि २, २८, १ #भाषां २, ३, २ भाषेत १, ६, ५ भास १, १७, ३५; १, २५, १४ भिक्षणम् २, १०, ३ #सिक्षणे २, १०, १ सिक्षमाणः १, ३, २५

भिक्षा १, ७, १४ भिक्षाम् १, १९, १३; १, २४, १५; 9, 26, 98; 9, 28, 9 मिक्षाचर्यम् १, ३, २५ भिक्षाचयें १, २६, ११ भिक्षायाम् १, ७, १४ भिक्षेत १, ३, २८ *भिषक् १, १८, २१ भुक्तवद्भयः २, १८, १० **भुक्तवा #१,** ३, ३६; **#१,** ६, ३५; 9, 90 26;26;9,99,3; 9, 20,3 भुज्यते २, ४, २४; २, १८, ९ #सुष्जानम् १, १६, ३३ भुआनः १, २८, ११ भुक्जानाः २, १७, २१; २२; भुन्जानान् २, १८, १७ #भ्रञ्जानेषु १, १७, ३ भुञ्जीत १, २, २२; १, ३, ३२; ४२; 9, 90, 6; 6; 9, 96, 6; 94; 9,39, 9; 2, 6, 3; 2, 98, 9; 90; 92; भ्रजीयाताम् २, १, ७ भुञ्जीरन् १, १८, २६ भुवः १, १२, ५ मूः १, १२, ५ भृतम् २, ३, १० भूतदाहीयान् १, २३, ३; ४; १,३१, २७ भूतविकः १, १२, १५ भृतिकर्मछ १, १३, ९ सुमिः १, ११, २४ #भूमिगताछ १, १५, २

भूमिचले १, ११, २६ भूमी १. ३,३८; १, ११, ८; १, १५, 93: 2. 92. 93 भूम्याम् १, ३०, १५ भूम्यादाने २, २७, १६ भूयः १, १, ८; १, १३, १९; २०; 9, 29, 3; 2, 4, 94; 2, 28, 2 भूया २, ६, १७ ***भूयांसं २, १६, २६; २, २३, १** भृयांसि १, २८, ९ *****मृत्यानाम् २, २६, १ भ्रत्ये २, २६, २२ मेजिरे २, २३, ३ मेक्षम् १, ३, २७; 🕸 ४३; मैक्षात् १, ३, ४२ भो १, ५, १२, १, १०, १५ भोक्तव्यम् १, ४, ११; १, १६, १८; 9, 90, 8; 9,96, 8; 90; 92; 93; 24; 9, 98, 4; 8; 90; 99; 2, 94, 93; 2, 98, 8 भोक्तव्या १, १९, ७ ***भोक्ता २. २०, २२ *भोक्ष्यमाणः १, १६, ९** भोगान् १, २८, ७; ११; २, २०, २२ भोजनम् १, १, ३३; १, २६, ३; २, 9,2; 4; 2, 98, 2; 2, 20, 90; 2, 26, 93 भोजनार्थं २,२२,१५ भोजने १, १५, १; २, ८, १४

भोजयित्वा १, ३, ४५; २, २०, ३ मोजयेत २, ४, ११; २, १५, १९; 2, 90, 8; 2, 90, 99; 94; 2, 98, 98: 2, 20, 2 भोज्याम् १, १९, १३ सोज्ये २, ५, ५ भौमस् २, १४, ७ आतुः १, ४, ११ आतृव्यम् १, ३१, १७ #आतृषु १, १४, ८ अक्षेपणं २. ५. ९ भ्रुणध्ने १, २९, १ भ्रुणहा १, १९, १५; १, २८, २१ П ***मवास २, १९, १६** मज्डुक १. २५, १४ मत्त २, ११, ९ *****मत्तः १, १९, १ मत्स्यः १, ११, २७ मत्स्यस्य २, १७, २ मत्स्यानां १, १७, ३८ मथितम् २, १८, १ मद्यम् १, १७,२१ मधु १, २, २३; १, ४, ६; १, १७, 94; *9, 96, 9; 2, 96, 9 मधुना २, ७, ४ मधुपर्कः २, ८, ७; ८; मध्यन्त्रिने २, ७, ६ सध्यसमम् १, ५, १६ मध्ये *२, ३, २२; २, २५, १२ मनः २, ७, १४

भोजयितव्यः २, १७, ५

मनसा १, ५, ८; * २५; *१, ११, २0, *1, ३२, १३; *9७; *२.५, १८ मनः #२. १४. ११: २. १६. १ *** मनुष्यप्रकृतीनाम् १, ११, ३** मन्द्यशिरसः १, १७, ३९ मनुष्यस्य १, २१, १५ मनुष्याः २, १६, १ मनुष्याणाम् १, २०, १५; *१,२१, १६ *** मनुष्यान् १, २०, १२** मनुष्येभ्यः १, १२, १५ *****मन्द्वः १, १७, ५; १, २०, १५ मनोजवता २, २३, ७ मन्ता २, २९, १ मन्त्र २, १७, ४ मन्त्रवतः २, १५, ११ मन्त्राणास् १, १२, ९; २, ३, १३ मन्थति १, २९, १४ मन्यन्ते २, २३, ९ मन्युम् १, २९, ७ मन्यः १, २६, १३; १, २९, ७ मन्युभ्याम् १, २६, १३ सन्य १, २३, ५ मन्येत १, १५, १३ मरीचे १, २०, १२ मर्त्य २, २४, १ मख्बद्वाससा १, ९, १३ महान् १, २२, ७ महान्तम् १, ५, १२; १, २२, ६ महापथम् १, १६, १४ महापथे १, ११, ९ महायज्ञाः १, १२, १४

महाराजम् २, २२, ३ महासत्राणि १, १२, १४ मा २, ३, ११; २, १३, ६ मांस १, १७, १९ मांसम् १, १६, १६; १, १८, १; १, २०,१२; १,२५,१३; २, ५, १५; २, 94, २७; २, १८, १; २, १९, १४ मांसभक्षणम् १, २१, १४ मांसानि १, २, २३; १, ४, ६ मांसेन २, ७, ४ **अमाञ्जिष्टम् १, ३,** १ क्षमातरम् १, ८, २३; १, १४, २१ ***मातरि १, १०, ४; १, १४, ५ #माता १, ७, १६; १, २८, ९** मातापितरी १, ११, १८; #२, १५, ३ मातापित्रोः २, १०, १ मातुः १, २१, ८; #२, ११ १६; ***?. 94, ?; ?, 99, ?** मातुल १, १४, १० मात्रे १, ७, १५ ***मानम् २, १८, १५** मानसम् १, ११, २१ माने २, १८, १७ मापयेत् २, २५, २ मारणे २, २८, ७ मार्गम् १, १८, १ मार्दवम् १, २३, ६ मार्ष्टि १, १९, १५ *****माली १, ८, २ मासम् १. ९, १ मासान् १, ९, ३

#मासि २, १६, ३ **#मासिश्राद्धे २, २०, १** मासौ १, १३, १९ **#माहानदम् १, २७, १** माहिषेण २, १६, २६ मितभोजिनः १, २५, ११ मिथ: १, १३, १७; १, २०, १४; १, २९, ८; *२, ११, २० #मिथुनीभूय १, ३२, २ मिथुनौ २, ११, १८ मिथ्रया २, १३, ११ *****मिथ्या १, २८, १६; १, २९, १२ #मिण्याघीत १, २६, १० मीमांसमानस्य २, ६, १९ मोमांसितस्य २, ६, १९ मुक्तः १, २४, २१ मुक्तम् २, २१, ११ मुखं २, १४, १३; २, १९, १ मुखशब्दं २, १९, ६ मुखेन १, ७, ८ मुख्यः २, २९, ७ मुच्यते १, २४, २२ #मुञ्ज १, २१, १ मुण्डः १, १०,८ मुनिः २, २१, १०; २०; सुनेः २, ९, १३ मुज्यते २, २६, ८ मुसलम् १, २५, ४ #महन् १.८, २२ सहर्तम् *१, ११, २८; १, १५, ८ मुद्येत् १, २३, १

म्क २, २६, १६ **#मृ**ढस्वस्तरे १, १५, १३ मूत्र १, १५, २३; १, २१, १६; १, ३०, १४; १५; १६; १८; २३; २४; 9, 39, 7; 3; म्त्रम् *१, १५, २३; १, ३१, १ मूळ १, ११,५;१, १७, १९;१, २१,१ **#मूलम् १, ३२, २४** मूळफळानि १, १८, १; २, १६, २२ मुलफलेभ्यः २, १९, १० मले २, २८, ११ मूळै: २, २२, २; २, २३, २ ***मृषिकला १, १६, २७** स्रुगयोः १, १९, १४ म्हगी १, १७, २३ मृत्युः १, ३२, २४ सदुः *१, ३, १७; १, ५, ११ सदुरः १, १७, ३९ सृण्मये १, १७, ९ सृण्मयेन २, ६, ११ मृषोद्यम् १, २३, ५ मे १, २९, १, १, ३१, १७ मेखला १, २, ३३ मेधाम् २, २, ३; २, १८, ४ मेधाविनः २, २९, ५ मेध्यम् *१, १७,३१; २, १६, २७ मेने १, १९, १३ मेथुनम् *१, २, २६; १, ३२, १;२, 4, 94 मैथुनयोः १, ३०, २२ #मेथुनवर्जम् २, १, ९

मैथुनात् २, २६, २३ '
मैथुने १, ९, १२; २, १३, ३
मोक्षः १, २५, ४
मोक्ष्म २, १३, ६
मोहेत १, २२, ८
मोहः १, २३, ५
#मैञ्जी १, २, ३३; ३५;
मौनम् २, २१, १

यस् १, १, ११ यः १, १, ११ यच्छेत् १, २६, ११ यज्ञः १, १२, ५ यज्ञब्पवित्रेण १, २, २ यजेत १, २६, ८ यज्ञ १, २७, २ यज्ञः १, ४, ४; २, ७, १; २, १०, १; 4; 9, 24, 2 यज्ञतन्त्रे २, ११, १९ यज्ञम् २, २४, ८ #यज्ञार्थे १, १८, २६ यज्ञे १, ११, ३; १, १७, १३ यज्ञेषु १, १३, ८ यज्ञोपवीती १, ६, १८; १, १५, १; 3, 98; 93 यत् १, २, २ #यतः १, १९, ११ यत्र १, १०, १८ यथर्तु २, १३, १ यथा १, १, २७.

यथाकर्म २, ९०, १३ **#यथागमम् १, १७, १३** यथागुणम् २, २५, ९ ययाध्यायम् १, ११, १९ यथापुरम् २, २७, १ यथापूर्वम् १, १४, ८ यथामात्रम् १, ८, ३० यथार्थान् २, २५, १२ यथाईम् २, २६, १ यथालाभम् १, ४, ३ #यथावकाशम् १, ६, २५ यथावयः २, ६, ७ यथाविधि १, ८, ७ यथाशक्ति १, ७, १९; १, ८, २२; १, 92, 94; 2, 90, 2 #यधाश्रुति २, ९, ९ यथोक्तम २, १०, १३ यथामानसम २, ९, १ यथोपदेशम् १, ४, १६; १, १४, ९; २ 8, 8; 2, 4, 8; 2, 29, 2 यदशनीयं २, ३, १२ यदा २, १३, ६ ***यदि १, ७, ७,** #यदच्छायाम् १, १४, ४ *** पहच्छासन्निपाते १. २८, ८** क्ष्यस्मात १, १, १४ ***यस्मिन् १, ६, ३४** यस्य १, १, ३२ यस्याम् १, ३२, ४ या २, २९, ११ #याम् १, ७, १२

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां क्रष्टव्यः ।

#यन्ता २, २०, **१**० यमसादने २, १३, ६ यमसूक्षीराणि १, १७, २३ यमस्य २, १३, ६ **#यया २, ५, १**४ यव २, १६, २२; २, २३, ९ यशः २, १८, ४ याचन् १, १९, १५ याजकाः १, २९, ८ याजन २, १०, ७ याजनम् २, १०, ५ याथाकामी १, ४, १९ #यान १, ७, २३, यानम् १, ७, ५; #१, ८, १२; 9, 32, 24, #यानस्य २, ११, ७ यानात् २, ९, २ यानि १, १, २७ #यावत् १, ११, २४ यावता १, ९, २२ यावतीम् १, ७, १९ **#यावत्सन्निपातम् २, १, २**१ याचदध्यथनम् १, १३, १३ यावदर्थसम्भाषी १, ३, १६ **#**यावदासीनः १, ६, २२ #यावद्यासम् २, १९, ५ यावन्तः १, २, १ युक्तः १, २२, ८ युक्तम् १, १४, १ युक्ता २, १२, ४

युरमान् २, २५, १२ युग्यवासः १, १८, १; १ २८, ३ #युद्धे २, १०, ११ युद्धयमानाः २, २६, ३ युनक्ति २, ५, १७ युवमारिणः २, १६, १९ युवा २, २६, १८ ये १, ७, १२ **ऋयेन २, ८, १**; २, १८, ३; १,२०, ३ येषाम् १, ११, १४ येषु *१, २६, ६; २, १८, ९ ***यै: २, १८, ९** #योक्ता २, २०, १८ योगः १, २३, ६ योगमूलः १, २३, ३; ५; योगान १, २२, १ योगेन १, १३, २० योजनम् २, २६, ६ योनि २, १७, ४ योनिषु २, २, ७ योनिसम्बन्धे १, २१, ८ योनिसंबन्धेभ्यः २, ११, १६; २, १५, २

3

रक्तदन् १, ७, ११ रक्षय २, १३, ६ रक्षान्त २, १३, ६ रक्षा १, १८, १ रक्षेत् १, २४, १८ रक्ष्यम् २, २६, ६ रक्ष्ये २, २६, २३

युगपत् २, १२, ९

^{*} एति बढार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#रजस्वलः १. ७. ११ क्षरथः २, १४, ८ रसान् १, १७, १५; १, २०, १२; २, ८, ३ रसानाम् १, २०, १५ रसैः १, २०, १५; २,६, १४ #रहःशीलः १, ३, १४ रहसि १, ४, २५; २, २७, १८ राक्षसः २, १२, २ रायान् १, २०, १२; १, ३०, १० राजकुछात् २, ४, २१ राजनित, १९, १५ राजन्य १, १४, २०; २, ४, १८ राजन्यः १, ३, २९;१,५,१६; २, २, ६ राजन्यम् १, १, १९ राजन्यस्य १, २,३४; ३८; १, ३, 9; 4; राजन्ये २, ४, २६ राजवति २, २९, ७ राजा २, ८, ६; ३२,१०, १५; २,११, 9; ३; ४; २, १४, ५; २, २५, ६५; २, २६, २; २,२७, २६; २, २९, ८ राजाधीनेभ्यः २, २५, १४ रााजानम् १,८,२३;१,२५,४; %२, ં **ષ્, ૧૨; ૨, ૧**૦, ૧૪; ૨, ૨૮, ૧૪ राजा २, २६, २२ क्षाज्ञास् १, १८, २८ राज्ञः १, ३१, ५; %२, १९, ५; २. २५, 9 राज्ञे २, ८, ७ रात्रिम् १, ९, २०; १, ३१, २२; १,

३२,२; २, १२, १३; राद्धिः २, १६, १३; २०; राध्यति १, १२, १२ राहुदर्शनात् २, १७, २४ रिक्तः १, १०, ८ **ऋरिक्तपाणिः १, ८, २३; १, १५,** ७ रुद्दन् १, ३२, २४ रुद्राय १, ३१, २४; २, ४, २४ ख्पम् २, २, ३ रेखाः २, १, १३ रेतः १, २६, ७ रेतसः १, १५, २३ रेतोधाः २, १३, ६ रेफायति २, १४, १३ रोगसम्बन्धान् २, ४, १२ रोगाविष्टाः २, २६, १६ रोगेण २, २५, ११ रोदन १, १०, १९ रोषः १, २३, ५ रोहिणीस् १, ९, २२ रोहिण्याम् १, ९, २ #रोदः २,४, ६ रौदीस् १, ३१, २४ **अशौरवम् १, ३, ५** ल

लक्षणकर्मणा २, २९, १३ लक्षणम् २, २९, १४ लक्षमणवर्जम् १, १७, ३६ लवण १, २, २३; १,४,६; १, १७, १५; १, २६, ३२,३, १३; २

^{*} एति चडार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां तष्ट्रह्यः।

खवणवर्जनम् २, ३, १३ खवणहोमः २, १५, १४, छवणानि १, १७, १५ लासम् १, ३, २५ लिखित्वा २, १, १३ लिङ्गस् २, १३, २३ लिङ्गतः २, २९, ६ *****खप्यते १, ८, २१ लेपाः १, १५, २३, लेपान् २, २, १; २, ४, २४ लोकम् २, ७, ५; २, २१, १३; २, २४, १४ लोकयोः २, २, ३ लोकान् २, ७, १६, २, २६, १ छोके १, १३, ९; १, २२, ५; १, २४, २५; १, २८, १८; १, २९, १; २, १, १२ लोको १, २०, ९; २, ४, १५; २, 99, 8; 2, 20, 23; 2, 28, 94 लोमः १, २३, ५ लोम २, ३, ६ लोमसंहरणम् २, ५, १५ लोमानि १, २५, १३ छोष्टविमर्देन १, ३२, २८ लोष्टम् १, ३०, २४ छोहितकेन १, २४, १४ खोहितस्य १, १६, १४ छोहेन २, १८, १४ लौकिकम् १, २०, १ छौकिक्या १, १३, ७ छोहम् १, १७, ११

वंदयाः १, ७, १२ वः २, १३, ६ वक्ष्यामः १, १, २७; १, २६, १२; २, 24, 9 वचनस् १, १३, १०; २, २४, ७ वचनात् १, १०, ९ वणिज्या १, २०, ९०; २, ९०, ८, *****त्रदसतन्तीम् १, ३१, १५ वत्सेन १, ३१, १० वध २, १०, १७ वधस् २, १०, १२ वधे १, २५, ४ **#वध्यः २, २७, ९; १६;** वध्यात् २, २७, २१ **#वध्यानाम् १, ९, २६** वनस्पति १, ११, ५; १, १७, १९ वनस्पतीन् १, ३०, २४ वनस्पतीनाम् १, ७, ४; २, २, ४ वनस्पतेः २, २४, ९ वन्दित्वा १, २७, १० वपनम् १, १०, ९ वपायाम् १, १८, २५ वपेरन् १, १०, ७; २, ३, ८ वमज्जनम् १, ३२, ७ वयम् १, २८, ११ वयसे १, १५, ७ वयस्यम् १, १४, २३ वयोविशेषे १, १४, १३ वयोवृद्धः २, १७, १० वर्जयते १, १८, ३३

वर्जयेत् १, १, ३३; १, २१, २०; १, ३०, १०, १४, १६, २२, २३, १, ३१: ३; ६; ८; २०;२७; १, ३२,१; ३ उण् ९, २१, २५, २,५, १५, २, 98, 99; 2, 20, 90; 92 वर्णम् १; २५,१२; १,२७,११;२,२,३ वर्णः २, ११, १०; ११; वर्णज्यायसाम् १, १३, २; 🗱 २,११,८ वर्णपरिध्वंसायाम् २, २, ७ वर्णयोः १, २४, ६ वर्णव्यतिकान्तायाम् १, ९, १२ वर्णाः १, १, ४ वर्णानास् १, १, ७; १, ५, १७; १, 96, 9; 2, 99, 9 वर्णान्तरे २, १३, ३ वर्णे १, १, ८ वर्णैः २, ११, ८ वर्तते २, २, ३ वर्तमानः १, २६ ११; २, ५, १७; २, २१, २ वर्तमानाः २, २४, ३ वर्तमानाम् १, १८, १३ वर्तयन २, २२, २; २, २३, २ वर्तयेत् २, २२, १० वर्तेरन् २, २९, ४ वर्त्मनी १, २४, १२ वर्धते १, १३, १८ वर्धयन्ति २, २४, ३ वर्षति १, ११, ८ वर्षम् २, २३, ७ वर्षधाराछ १, १५, ४ वर्षाणि १,२,१२;१,१९,१३;१,२८,११

वर्षाशरदम् १, ३२ १ वर्षीयान् १, २३, २; २, २७, ७ वर्षेः १, २५, ११; १, २७, ११ वशः २, ७ १४ वशाम् १, २०. १२ वंश्याः १, ७, १२ वषट्काराः १, १२, ३ वपट्काराणाम् १, १२, ३ वसतः १, ३१, २२ वसतास् १, ५, १३ वसन्ति २, २६, १३ #वसन्ते १, १, १९ वसीत १, ३, ९; १, ३०, १२ वसेत् १,१३,१९; १,२४,२१;२,२२,८ वस्त्रम् १, २, ४१ वस्राणि १, ३, ९ वहति १, १९, १३ वा १, १, ११ वाक २, ४, १४ वाक्यसमाप्तिः १, १२, ४ वाक्यस्य २, ५, ११ वाक्यानि १, १३, ९ *****वाक्येन २, ५, ११ वाग्यतः १, २४, ११; १, ३०, ८; २, १२, १३; १४; २, १९, १ वाचम् १, ६, १३; १, २६, ११; २, 92, 92; 2, 29, 90; 20; वाचयीत २, २०, ३ वाचा १, २, २०; १, ५, ८; १, १३, ७; २, ५, १९; २, २६, १८; २, 26.90

वाचि २, २७, १५ वाजसनेयकम् १, १७, ३१ वाजसनेयिबाह्मणम् १, १२, ३; ७; वाणिज्य २, १०,८ वातः १, १२, ३; ५; २, १९, १ वातकमं २, ५, ९ वाते १, ११, २७; २८; १, १२, ३ वादितशब्दाः १, १०, १९ वादित्राणि २, २५, १४ वानप्रस्थः २, २१, १८ वानप्रस्थस्य २, २२, ६ वानप्रस्थ्यम् २, २१, १ वापनम् २, ३, ६ वापयेत् १, २, ३२ वाष्यः २, १३, ६ वायति १, १२, ३ #वायस १, २५, १४ वायात् १, १२, ५ ***वायुः १, ११, ८** वायुम् २, २२, ४; २, २३, २ वारुणीभिः १, २६, ७ वार्क्षः १, २, ३८ #वार्ध्विकः १, १८, २२ वार्घाणसस्य २, १७, ३ वाष्यांयणिः १, १९, ५; १, २८, २ वार्घ्यायणीयम् १, १९, ८ **#वासः १, २, ३९; १, १५, १५; १,** ३०, १२; २, ३, ३; २, ४, २२; २, २१, ३ वासन्तिकयोः १, ११, १६ वासयेत् २,२ ५, ८

वाससः २, २८, १२ वाससा २, ३, ७ वासिस १, ३०, १०; २, ५, ५ वास्तु २, ४, २४ वासि २, २२, १५ वास्तोब्वतये १, ३१, २४ #विकथाम् १, १३, ७ विकल्मषस्थ १, २२, ४ विकिराणाम् १, १७, ३२ विक्रताः १, १७, ३९ विक्रीणीयात १, २०, १३ विचित्य २, ११, ३; २, २९, ६ विजानीयात १, ९, २२ विज्ञायते २, ६, २०; २, ७, ५; १६; वितथः २, ६, २ वित्तस् २, २६, १ #विदुषः २, २८, १२ विदेयम् २, २५, ९ विद्यते १, १३, ५; १२; १५; १७; 9, 29, 4; 9, 22, 2; 9, 28, २५; १, २८, १८; १, २९, १; १४; २, १३,८; १०; २, १४, १६; २, 94, 98; 2, 28, 90; 2, 24, 94 विद्यया १, २०, १५; #१, ३०, 9; #2, 4, 93; 98; विद्या १, १, १२; *१, ३०, ३; २, 25, 4; 99; विद्याकर्म १, १, १३; १, ५, २ विद्यातः १, १, १ ६ विद्यानाम् १, ११, २६; १, २०, १५; 2, 4, 93

विद्याम् १, ७, १२; १९; १, ८, २५; 9, 99, 4; \$9,92; 4; \$2, 22, ७; २, २४, ८ विद्यायाः २, २१, ४ विद्यार्थस्य १, १,९;१,२,१७;२,२१,६ विद्यार्थाः २, २६, १३ विद्यासंप्रदाने २, ५, १७ #विद्युत् १, ११, २३ विद्युति १, ९, २१;३३, ११, २१ विद्येरन् २, २५, १४ विद्योतते १, १२, ३ विद्योतमाने १, ९, २२; १, १२, ३ विद्योतेत १, १२, ५ विधयः १, १२, १०; १३; विधिः १, ११, १८; १, २७, ७ विधिना १, २३, ६; १, २४, २४; १, २८, १८; १, २९, १ विधीयते २, २३, १० विध्य १, २२, ५ विनदयति २, १७, ९ विनिमयः १, २०, १४ विनियोगे १, १३, १७ विनिहितात्मा १, ८, २७ विनोतानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ विपश्चित १, २२, ७ विपाकात् १, १०, २९ विप्रतिपन्नम् २, २७, ४ विप्रतिपन्नानाम् २, १०, १३ विप्रतिषिद्धम् १, १३, २१; २, १४, · '90; 2, 29, 94 विप्रतिषिद्धा २, ८, १२

%विप्रतिषेथे १, ३०, ९ क्षविप्रवासे १, ३,३३;३४;२,१४,२० विप्रवजत १, २९, ९ विप्रोप्य *१, ८, १८; १, ११, ९ विश्रयात १, ३२, २२ विभजेत् २, १४, १ विभागः २, १४, १६ विभाजः १, २३, २ विरते १, ११, २८ विरमेत् १,९,२;१,१८,८;१५;१,२१,४ विरम्य २, ८, १४ विरसस्य १, १८, ४ विराजति १, २३, १ विराट् २, ३, ९९ विरुद्ध: २, २३,९ विरूढः २, २४, २ विरोचेत २, ५, १४ *****विलयनम् २, १८, १ **#विवादे २, २९, ५** विवाहम् १, १, ३३ विवाहः २, १०, १; २, १२, ४ विवाहमानाः १, २९, ८ विवाहे २, ११, १७, #२, १३, ११ विशिष्टः २, २२, ५; २, २३, २ विशिष्टान् २, २३, ८ विशेषात २, २५, १ विशेषेण १, २०, १३; विषम् १, ३२, २५ **ऋविषमगताय १, १४, १४ क्षविषमगते १, ७,** २० विषयम् १, २२, ५

विषये २, २५, ११; १५ विष्टपे १, २२, ८ विष्णुक्रमाः २, ७, ९ विस्रजेत १, १२, १३ विस्तम्भपूर्वाः २, ५, १० विहरन्तः १, २५, ११ विद्यारात् १, १०, ७ विहारे २, ९, ९ विहितः २, ९, १० विहितम् १, १६, १२; २, २१, १५; २, २२, १ वीतः १, ६, १५ बृक्षम् १, ११, १४ वृक्षमूलम् १, २९, १ बृङ्कते १, ३, २६ बृणीते २, १०, ९ वृत्तम् १, ८, १;१,२०, ८; २, २९, १५ वृत्तसादृश्यम् १, २०, ८; २, २८, १५ वृत्तिः १, ६, ३४; १, ७, २६; २७; ३0; 9, ८, २४; 9, २८, १९; 9, ३०, ४; २, १२,१७ वृत्तिम् *१, १८, ८; ५५;*१, २१, ४ बुत्ते १, १३, १९; २२; २, २, ६; २, २६, २० वृत्तेषु २, १७, १६ व्याकर्माणि १, ४, २० वृद्धतराणाम् १, ५, १२ %१, १३, ३ बृद्धतराय १, १४ १३ वृद्धतरे १, ७, २९

वृद्धान् २, ४, १२ ्यृद्धानाम् १, १३, १६; १, १५, १; 9, 20, 6; 2, 29, 94 वृद्धिम् १, २७, १० वृषछीपतिः १, ११, २३ वृष्टिः १, ११, २३ बृहति १, ३२, २४ वेता २, १३, ६ वेदः २, ८, १० वेददक्षिणाम् १, ७, १९ वेदशब्दः २,८,१२ वेदस्य २, २९, १२ वेदाः *१, १, ३; २, २३, ९ वेदाध्ययनम् १, १,६ वेदाच्थायः २, ८, ५ वेदाध्यायम् १, २४, ६ वेदाध्यायी २, १७, २२ वेदान २, २१, १३ वेदितन्यम् १, २९, ११; २, २४, ११ वेदेभ्यः १, १, १० वेश्म २, २५, २; ३; वेष्टितशिराः १, ६, १०; १, १४, १९ वेष्टिती १, ८, २ बै १, १, १० वैण: २, २, ६ वैभाजनम् १, २२, ७ वैभीतकान २, २५, १२ अवैश्मणे १, १०, २ वैरयातनार्थम् १, २४, १ वैशेषिकाः २, २५, १

वृद्धाः २, २९, ५

वैदय १, १, ४ वैदय: १,३, ३०; १,५, १६; २, २, ६ वैदयम् १, १, १९; १, १४, २५ वैदयस्य १, १, २७; १, २, ३६; ३८; 9, 3, 2; 4: वैद्ये १, २४, २; २, ४, २६ वैद्यवदेवे २, ३, १; २, ९, ५ वैषुवतम् १, २२, ७ वैहायसम् २, ४, ८ व्यतिव्रजेत १, १४, २७; १, २८, ८ व्यञ्जनेस्य: २, २६, १२ व्यभजत २, १४, ११ व्यभिहास १, ८, १५ व्यर्थाः २, २६, १७ व्यवहरेत १, २०, ११; १६; व्यवहारे २, १६, १६ व्यवेयात् १, १०, १ ८ व्याकरणम् २, ८, ११ व्याख्यातम् २, १६, २७; २,२१, १७ व्याख्याताः १, ४, ७; २, १५, १; २, १७, ६; * २,२५, १; २, २६, ३ व्याख्यास्यामः १, १, १ व्यावर्सते १, १३, ७ व्याहतिभिः १, २, ३ व्युदका १, ११, २४ व्युद्रस्यन् १, २०, ११ व्युपजाप १, ८, १५ न्युपतीदः १, ८ १५ व्युवाच १,३२,२४ व्युद्धः १, २८, ४ वजम् २, २८, ६

ब्रजेत १, २५, १ वतम् २, १, १: १५; २, १८,५ वतानि १, ३०, ६ व्रतेन १, ३०, २; ३; व्रतेषु १, १, २ ७ ब्रात्य २, ७, १३; १५; बीहि रं, १६, २२; २, २३,९ बीहीन् २, ६, १६ M शकृत् १, २, १६, १५ शकृत्पिण्डेन १, १, ५ शक्तिविषये १, २, ३३; * १, १५ ८; 9, 30, 93; 24; * 7, 6, 6 शक्तिविषयेण २, ११, १७; * २,१२, १ शक्तुयात १, ७, १९; २, २०, १ शढ १, २०, ५ **#शतं १, २४,** २; २, १३, ११ श्वातवर्षः १, १४, २२ शतबलेः २, १७,२ **#शनैः २, २२, १३** शब्दम् १, १०, १८ शब्दकर्मस १, १०, २१ शब्दाः १, १०, १९ शब्दार्थ २, ८, १२ शमः १, २३, ६ शम्याप्रासात् १. ९, ६; २२ **#शस्योषाः १,** २८ ३, श्चयने १, २७, १०, २, ५, ५; शयानः १, १२, २; ३ २, ३२, ३ शयीत १, ३२, १६ शयीयाताम् २, १, ८

शय्या २, १, २१ शय्याञ्चपानम् २, २५, ९ शय्यायाम् १, ३२, ४; २, २७, १५ #शय्यासने १, ८ ११; २, २२, २३ शरणम् २, २२, २१ शरदि १, १, १९ शरम १, १७, २९ शरावेण १, २४, १४ #शरीरम् १, १, १८ शरीरन्यासः २, २१, ६ वार्थक १, १७, ३७ वाल्यक्रन्तस्यं १, १९, १४ शवशिरध्वजः १, २४, ११ बाश १, १७, ३७ शस्त्रम् १, १८, १९ शाक १, १७, १९ शाकम् २, १९, १५ शाके २, २८, ११ शाखान्तरे *१, १०, २०; १, १२, ४ शालाम् २, ६, ४ #शाणी १, २, ४० **क्षशान्तः** १,३,१८ शान्तिः २, ६, ६ शालान्तरे २, १७, ८ शाश्वतिकः १, २३, २ शास्ता २, १०, १३ ***शास्तुः १, ७, २६** शास्तुम् २, ६, २ शास्त्रम् १, १२, ११; २, १०, १४ बाखिविहितायाम् २, १३, १ शास्त्रैः १, १३, २१; #२, १०, १३;

२, १४, १०;२, १५,२३;२, २१,१५; शिखा १, १०, ८ श्रीबाजटः १, २, ३२ शिखायाः १, १०, ९ शिङ्घाणिका १, १६, १४ शिपिविष्टः २, १७, २१ शिरः १, १६, ७; #१, ३०, १५ शिरसः १, ३०, १४ शिल्पाजीवानाम् १, १८, १८ शिवस् २, ४, २३; २, ५, ३ शिशिरयोः १, २७, ५ शिश्न २, ५, १८ शिवनम् १, २५, १ शिवनछेदनम् २, २६, २० शिष्टेषु २, २४, ३ शिष्येभ्यः १, ३२, १२; २, ५, ९७ शीक्षा २,८,११ शील २, ११, १७ शीलयेत् १, ३०, ७ #शुक्तम् १, १०, २५;१, १७, १८, २०; ग्रहम् १, २९, १४ शुक्यः २, १८, ७; २, २५, १३ श्चिः १, २२, ७ #शुचीन् २, १५, ११ छचो १, ११, १९; २, ४, २४;२,१८, ७ #য়ন্তা ৭, ৭৭, ৬ ***शुनः १, २१, १५** #ग्रुना १, १५, १६; १, १६, ३० शुन्धने १, ३०, २४ शुल्कम् २, २६, ९ शुश्रवमाणः १, ६, १३

^{*} एतिचिहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

४६ आए० ४०

#ग्रुश्रवा १, १, ७; १, १४, ५; १,२८,९ शूद्र १, ९, ९ गृदः १, ५, १६; १, १७, १;१, २६, ९; #2, 26, 94; 2, 20, 8 श्रद्रगमनम् १, २१, १३ शृद्रतः १, ७, २०; २१; शृद्रमिथुनौ २, ६, ९ शूद्रवत १, २५, १४ शृद्वर्जम् १, १८, १३ श्द्रस्य १,१,७; *१,२६, ४;२, २७,१४ श्रदाः १, १, ४; २, ३, ४ शृदान्नम् २, १८, २ श्द्राय १, ३, ४१ #श्दायाम् १, ९, ११; १, २६, ७; ۹, ۹, ۴, ۴ शृद्धे १, २४, ३ क्ट्रेण १, १६, २२ः 👙 🚎 श्रदेषु २, २९, ११ #ज़्दोच्छिष्टम् १, २१, १७ शुद्रोत्पन्नः २, १७, २१ शृत्यागारम् १, २९, १ -शूरा: २, २६, ३ द्योषः २, २९, १२ **#शेषमोजी २, ८, २** शेषस्य २, १७, १६ शेषात् १, १८, २६ भौचतः २, १५, १२ इमशानम् २, २३, ९० ***इमशानवत् १, ९, ९** रमञानसंस्तुताः १, २, ५

इमशानानि २, २३, ३ **#**श्मशाने १, ९, ६ इमश्रु २, ३, ६ इमश्रुः १, ९, २ इमश्रुभिः १, १६, ११ क्यावद २, १२, २२ **#श्यावान्तपर्यन्तौ १, १६, १०** श्रद्धाम् २, २४, ८ श्रद्धायाम् १, १२, ५ श्रवित्वा २, २०, ३ श्राद्धकल्पेन २, १९, १६ #श्राद्धभोजने १, ११, २२ श्रादम् २, ५, १५; २, १७, १४; २३; 2, 98, 93 श्राद्धशब्दम् २, १६, १ श्राद्धस्य २, १७, २० श्राद्धे २, १७, २१, २२; **%श्राद्धेन २, १८, १९** #श्रावण्यास् १, ९, १; १, २७, १ श्रुत २, ११, १७ श्रुतम् १, ८, २३; १, १३, २० ***श्रुतर्षयः १, ५, ५** श्रुतात् १, ८, २८ श्रुतिम् १, १३, १९ **अश्रुतिः १, ४,** ८ श्रुतितः १, १, ९; २, २३, ८ श्रुतिलक्षणम् १, ३०, ९ श्रुतिविप्रतिषिद्धम् १, ४, ५ श्रुतिविशेषात १, ३०, ५ श्रूयते १, १२, २; ९; २, १३, ११; २, १४, १२; २, २३, १२

^{*} एतिचिडार्थः स्ट्यादी टिव्यव्यां द्रष्ट्रत्यः ।

श्र्यन्ते १, १३, २२, २,२२,७;२,२३,९ श्रेयसाम् २, ५, ११ श्रेयसीम् २, ७, १२ श्रेयाच १, १, ५; २, १२, ३; २, १६ 8; 2, 90, 90 श्रेष्टम् १, १, ९७ श्रोत्रसमम् १, ५, १६ श्रोत्रियः १, १४, १२;१, १८, ३३; २, ६, ४; २, १४, १३; २, १७, २२; २, २६, १० श्रोत्रियम् १, १४, २७; १, २४, २४ *****श्रोत्रियसंस्थायाम् १, १०, ११ #श्रोत्रियाभ्यागमे १, १०, १३ श्रोत्रियाय २, ७, १० श्रोत्रियावराध्यांन् २, २५, ८ श्रोत्रियेभ्यः १, ३,३४ श्रोत्रे १, १६, ७ श्रोत्रेण २, ५, १८ श्चाघमानः १, २, ३० श्रेष्मोदके १, २०, १३ श्लोकान् १, २२, ३ श्लोको १, १९, १३, २, २३, ३ #智 9, 90, 98 श्वचण्डालेभ्यः २, ९, ५ श्वभिः २, १७, २० श्रद्धर १, १४, १० श्रञ्जराय २, ८, ७ श्वाजिनम् १, २८, २१ श्वाविट् १, १७, ३७ #दिवन्नः २, १७, २१ क्वेतकेतुः १, ५, ६; १, १३, १९

श्रोमृते १, २६, १५; १, २७, १; #7,9, 90; #7, 8, 9; 7, 97,98 **#षडङ्गः २, ८, १०** षड्भिः २, ३, १६ षण्डकस्य १, १९, १४ षण्मासान् १, २८, १९ ***षष्टे** २, १६, १२ षोडश २, ९, १३ ष्टीवन २, ५, ९ ष्टेवन १, ३०, २२, १, ३२, २८ स सङ्कलपयन् १, ५, ८ सङ्ख्यसिद्धयः २, २३, ६ सङ्क्लपिसिद्धिः २, २४, १४ सङ्कलपेन १, २९, ३ संकृष्य २, ४, २४ **#संग्रहीता २, २०, २१** संयामं १, २५, १२ सञ्चक्षीत १, ३१, १९ ***सन्दर्शने १, ९, १**७ सन्दश्येत २, २५, ५ सन्देहे २, ११, २; #२, २९, ६ सन्नयन् २, १९, ५ सन्निपतेयुः, १, ११, २३ सन्निपातः २, १, २० सन्निपातम् २, १२, १० सन्निपाते १, ८, १९, *२, ६६, २० सन्निष्पाद्य १, २९, ९ सन्निहिते २, ५, ५; #९;

सम्प्रत्यपत्स्यत १, २९, ९

सम्प्रयोगः १, २४, २० सम्बध्यते २, ११, १४ सम्बन्धः २,१३,९; २, १५,२; २,२४, 90: 2, 20, 9 सम्बन्धान् २, ५, १७ सम्बन्धेषु १, १०, ३ सम्भाषायाम् २, २, ८; *१०; सम्भाषितुम् १, ९, १३ सम्भाषेत १, ९, १३ सम्भाष्य १, ९, १३ सम्भुञ्जती २, १७, ९ सम्मोजिनी २, १७, ८ सम्मितम् २, १८, ५ संयोगः २, २२, ५; २, २३, २ संवत्सरम् १, १, ३०; १,२६, ११; १, २७, ८; #२, १६, २५; २, १८, 4; 93; 7, 70, 0 -संवत्सरः १, १, ३५ संवत्सरान १, २, १ संवत्सरे १, १३, १९ संवाद्य १, ६, १ संविभागः १, २३, ६; २, ९, १० संविशन् १, ४, २४ संविशेद १, ६, २; २७; १, ३२, १५ संविष्टः १, ६, ५ संवेशनम् २, १, १९ संवेशयेत् १, ६, १ संव्यवहारः १, २१, ५ संशये २, १२, १९; २१; संश्लेषयेत् २, १२, ९२ संसर्वेत् १, ६, ३२

संसाधयति २, ७, ९ संसाधयेत् २, ९, १ संस्डच २, ४, २४ संख्ज्येरन् १, १०, २१ **#संख्**षां १, ३१, १० संस्कर्तारम् १, १, १२ संस्कर्तारः २, ३, ४ संस्कारः १, १, ९; १, २, ९; २, ३, १५ र्धस्क्क्वंन्ति २, १८, ७ संस्कृतम् २, ३, ९ संस्क्रियते २, १८, ९ संस्तुतम् १, ३, ४३ संस्तुतिः १, १२, १४ संस्तुतिमात्रम् २, १३, ११ संस्थायाम् २, १५, ५ संस्पृदय १, १५, १७ संस्पृष्टस्य २, १५, १५ सः १, १, १४ इत्यादि सकाशे १, ६, ५; २९; ३५; १, ८, २९ सकुष्टिकम् १, ५, २१ **%सकृत् १, १६, ५**; ९; २,३, १८; **२**, 94, 0; 2, 26. 5 सङ्कत्सन्निपाते २, २७, ११ सक्तु १, १७, १९ #सगोत्रस्थानीयां २, २७, २ #सगोत्राय २, ११, १५ सङ्ख्या २, ८, १२ सङ्ख्याय १, २, १ सङ्घान्नम् १, १८, १६ सचेछः १, १५, १६ सतः १,६,४;१,१५,१०;२,४,१४

^{*} ण्तिविहार्थः स्च्यादी तिष्पण्यो द्रष्ट्रव्यः ।

सततम् १, ८, २९; १, २१, ११ सति १, १२, ६; #२, ३, १९ सती २, ११, १४ सत्वानि १, ३१, २१ सत्यम् १, १२, ५; २, २९, ७ सत्यवचनम् १, २३, ६ सत्यवादी १, ७, ११ सत्यशीखाः २, २५, १३ सत्यशीलान् २, २६, ४ ***सत्यानृते २, २१, १३ *सत्ये २, २९, १० *सत्रेष्ठ** १, १०, ९ सत्छ १, ९, १९ #सदा १, ४, १४; १, ५, १२; १९; 9, 4, 9; 9, 22, 6 सदारः २, २२, ८ सद्भिः १, १६, ११; १, २४, २० सद्यः २, ५, २ #सन्ति १, २८, २ सन्धिनीक्षीर १, १७, २३ सन्धौ *१, ९, २०; १, ११, ९ सन्ध्योः *१, ११, १३; १, २७, ५; #9, 30, 6 सपत्नः १, ३१, १७ सपिण्डः २, १४, २ सप्त १, २८, १९ #सप्तिः १, २, २ सप्तम २, ३, २० सप्तमात् २, १५, २ **#ससमे १, १, २१; #२, १६, १३** सप्तरात्रम् १, २६, ४

सप्तराञ्चेण १, २७, ४ सप्तागारम् १, २४, १५ सप्ताहम् १, २९, १७ सप्ताहान् १, २९, १७ सप्रजः २, २२, ८ सप्रदोषम् १, ९, २२; १, १०, २८ सब्रह्मचारिणि १, ७, २९; #१, १०, १२ ***समा १, ८, १३; २, २५, ५ *समा:** १, ३, १२; ***१,** ३२, १९ ***सभायाः २, २५, १२** समस् २, १४, १ समक्षम् १, ३२, १० समध्ययनम् १, ११, ९ समयपदानि १, २३, ६ समर्थः १, १, २७; २, ९, १२ समवदाय २, १७, १६ समवयसाय १, ३९, ८ समवेक्य २, ११, १ समवेतानाम् २, ३, १८ समाख्याने १, २१, २० समाख्याच्य २, २९, ७ समागमे १, ५, १४; १, १४, ७ समाचक्षीत २. २७, २ ***समाजम् १, ३२, २०** समाजान् १, ३, १२, १, ३२, १९ समाविख्य १, १३, १३ समादिष्टे १, ७, २८ समादेश: १, १३, ५ ***समाधिविशेषात् १, ३०, ५** समानः २, २१, ३ ***समानग्रामे १, ५, १३**

समानपहत्ती १, १७, ३ **#समानागारे १, ९, १०** समापत्तेः २, २७, १९ समापनयोः १, ११, ७ समाप्नुयात् १, २५, २; ८; समाप्य २, २२, ७ समाप्यते २, २९, १३ समाम्नानेन २, २९, १३ समाम्नायसमाप्ती २, ८, १२ अप्रमावृत्तः १, ७, १५ #समावृत्तम् २, ५, ४ **#समावृत्तस्य १, ७, ३१** समावृत्ताः १, १०, ७ समावृत्ते १, १३, ५ यमात्रुत्तेन *१, १४, ६; १, १८, ९ समाहितः १, ३ २६;१,५,७;१,१३,१९ समाहितम् १, १, १२ समाहत्य १, ३, ३१ समित्सहस्तम् १, २७, १ समिद्धम् १, ४, १८ समिधः १,४,१६ समिद्धारः १, ४, १५ समोक्षायाम् २, ५, ३ समीक्य २, १०,२ समीभवतः २, २७, १५ समुरेतम् १, १, १२; २, ५, ७ समुरेतः २, १७, ५ **#समुरेतान् २, १८, ११; २, २०, २** समूहत्या १, ४, १८ हम्हा २, ४, २४ समृद्धः २, २८, १

समृद्भ २, ७, १७ समेत्य १, ५, १८; २, ६, ७; **#₹. 99.** € सम्यक् १, २०, ८; २, १५, १२; 2. 28, 94 सर्गः २, २४, १२ सर्वशोधी १, १७, ३% **#सर्पि: १, १०, २३; #२, १९,१४;१६,** सर्विषा २, ७, ४ सर्विषी १, १७, १६ सर्विष्मता २, २०, ३ सर्वम् *१, ३, २५; *१, १७, २१; १; २२, ७; १, २३, २; 🛊 ३, २२,१९; 7, 20, 93 सर्वकृत्येषु २, १५, ११ ***सर्वजनपदेषु १, २०, ८; *२, २९, १५ *सर्वतः १, ८, १० #सर्वत्र १, १४, १६ #सर्वदा १, ७, २१** सर्वधर्मेषु १, ८, २५ #सर्वनाम्ना १, १४, २० सर्वभूतपरीवादाक्रोशान् २, ५, १२ सर्वभूतप्रशंसा २, २९, १० सर्वभूतानि १, २३, १ #सर्वभूतेषु १, २२, ७ सर्वभूतैः १, २३, ६ ***सर्वेवर्णीनाम् १, १८, १३; *२, २,** २; २, २५, १; *२, २६, ११ सर्ववर्णेभ्यः २, २९, १६ ***सर्वविद्यानाम् २, ५, ९** सर्वाम् १, ३२, २

सर्वाणि १. ४, २९; #२, ९, ८ सर्वान् १, १८, ३३; *१, ३०, १०; #7. 9. 4 सर्वानुमते २, २९, ७ सर्वाची १, १८, ३३ सर्वामावे २, १४, ५ सर्वाश्रमाणाम् १, २३, ६ सर्वासां १, ११, २६ सर्वोह्नम् १, ५, २३ सर्वे १, १०, १९; १, १४, ६; १, २२, ¥; 9, 23, 2; #2, 9¥, 9¥ असर्वेभ्यः १, १, १० #सर्वेषाम् १, १८, १८ #सर्वेषु १, १०, २**१** सर्वैः २, ११, ७; ९; सळावृकी १, १०, १९ सळावृक्याम् १, ११, २९ सवनगतम् १, २४, ६ सवनानि २, ७, ६ सवनानुकल्पम् १, २५, ११ **#सवर्णा २, १३**, १ #सवणीयाम् २ २७, १९ सबुषणम् १, २५, १ सबृषणस्य २, २६, २० सव्यम् १, १६, ७ सच्येन २, ५, ६ संबंधीरः २, २४, १४ #सशिराः १, ३२, ७ सस्ये २, २२, २४

सहत्वकसंभ्यः २, ११, १७ सहत्वम् २, १४, १७ सहवचनम् १, १३, १० #सहवसन् १, ८, १७ सहशय्या २, १, २१ सहस्रम् १, २४, १ सहस्रकृतवः १, २६, १५ सहाङ्ग्रष्टम् २, १९, ५ सहापत्यात् १, ५, २ सहापत्ये १, २१, ८ सांवर्तेते २, ११, २० सांशयिकी १, ३२, २७ सांशित्य १, २९, ८ #सा १, २४, १६ साङ्गम् १, २९, ११ सादने २, १३, ६ साधयेत् २, ५, १४ साधारण २, २५, १ साधुताम् २, ६, २ साधुष्टानम् १, २२, ६ सान्त्वयति २, ७, ८ ***सान्त्वयित्वा २, ६, १४** सांपराये २, १३, ६; २, २९, ९ 🐇 सांपरायेण २, २४, ३ साम १, १२, ५ सामपवित्रंण १, २, २ सामयाचारिकम् १, ७, ३१ सामयाचारिकान् १, १, १ सामशब्दाः १, १०, १९ साम्नाम् १, १०, २० सायम् १, ३, २५; #१, ४, १३; १६;

सह १, २९, १ २, १४, १३

^{*} एताबिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

*94; 9, 6,94; 2,4,6; 2,23,9 सारूप्यम् २, २४, २ सार्वकालिकम् १, ११, २६; #३३; सार्वगामी १, २३, ६ सार्ववर्णिकम् १, ३, ७ सावस्तरणम् २, ६, १५ सावित्री १, १, १० सावित्रीम् १, २६, १५ सावित्रया १, २७, १ सावित्रयाः १, १, २८ सांशयिकीम् १, ३२, २७ साहसम् २, १३, ७ सिक्तवा १, २६, ७ *****सिचा १, १६, २९; *****३१; सिद्धः १, २४, २० सिखिः १, २८, १२; २, ९, १३ सिद्धिस् २, २०, ३ #सिद्धे २, ३, १० सिध्यति १, ५, ११ सिध्यन्ति २, ९, १३ सिकोञ्छः २, १०, ५ सिलोञ्छेन २, २२, ९० सिषाधयिषन् २, १२, १७ सीदति २, १३, ९ सोम्बः २, ९, ४ सीम्नि १, ९, १६ सीतम् २, १६, १७ सक्ताशाम् १, २०, १२ छख २, २१, १३ छखम् २, २, २ छवे २, २, ३

सपर्णाः १, १७, ३५ स्रभिक्षाः १, १८, ५ सभूतम् २, ३, ११ ध्युक्तः १, ५, २३; १, ८, २५ हराम् १, २५, ३; ११; **#**स्रापः १, २५, ३ छरापानम् १, २१, ८ छवः, १, १२, ५ स्वर्णनाभः २, १९, ३ #स्विचितन् २, ११, ३ छिषराम् १, २८, १५ छस्नातम् १, ३२, १० सुकराणाम् १, २१, १५ स्तकायाम् १, १६, १९ सूत्रम् २, ४, २३ स्पसंख्षेन २, ३, १९ सुक्षत् २, २८, १० सुर्मिम् १, २५, २; १, २८, १५-सूर्याचन्द्रमसोः #१, ११, २६; २७; सूर्याचन्द्रमसौ १, ३२, २२ सष्टः २, १७, ४ सेन्द्रियः १, २९, १० सेवमानः १, २७, ११ सेवस्व १, २२, ६ सेवेत १, ३२, १८ **#सैरी १, २,** ३७ **#सोत्तराच्छादनः २, १९, १२** सोदर्यः २, १७, ५ सोपानत् १, ६, १०; १, १४, १९;१, ₹0, १८

सोमावराध्यानि २, २२, ७ स्कुप्तवा १, ३१, २६ स्तनयति १, १२, ३ स्तनयित्नुः १, ११, २३. स्तनयित्नुना १, ९, २३ स्तनियती १, ११, २१ स्तनयेत १, १२, ५ **#स्तुतिम् १,३२,१०** स्तेनः १, १९, १५; #१, २५, ४; १, २८, १; ₩२, २, ६ स्तेनाः २, १६, ८ ***स्तेयम् १, २१, ८;** *१, २५, ११; * 2, 88, 20 स्तेये २, २७, १६ च्चियः १, १४, १८; २०; २, १५, ९; २, २६, ११ श्चियम् १, ७, ३, ८, १, १४, २८, १, २४, ९ स्त्रियाः १, १६, १४; #१,२८, २०; २, 22, 9 श्चियाम् १, ९, १२ स्त्री १, २९, १३; २, १५, १७; २, ₹७, ३ खी: २, ४, १२ खीकामतमी २, १४, १३ स्त्रीगमनम् १, २१, ८ #स्त्रीणाम् १, ३, २६; #१, २६, ५; २, ९, ७; २, १३, ६ ब्रीप्रायम् २, १६, ७ #स्त्रीभिः १, ३, १६

#स्रोवाससा २, १, २० चीषु १, २४, ५; २, २९, ११ **#स्थानासन २, ५, ८** स्थानासनाभ्याम् १, २५, ११ स्थानासनिक २, १८, ५ स्थालीपाकः २, १, १० स्थालीपाकम् २, २०, ३ *****म्थालीपाकान् २, १९, ११ स्थावरम् १, १९, ६ *****स्नातः १, ८, ७ स्नातकः २, ८, ६; २, २७, २१ स्नातकवत् १, ३०, ४ स्नातकवतानि १, ३०, ६ स्नात हस्य २, १४, १३ स्नाति १, ३०, १ स्नानम् १, ३२, ८ स्नायात् १, २, ३० स्नेहवत् २, १९, १३ *****स्नेहवति २, १६, २३ स्पृशति १, २५,५:१, २९,७:२,२८,१४ **#**स्प्रहतीम् १, ३१, ९ स्फोटनानि २, २०, १६ स्म १, १४, २३ स्मः २, २४८ 🕆 स्मयेत १, ७, ६; ७; 🍝 🗼 स्मरेत् २, ८, १४ स्मर्यते २, ४, २५ स्मितेषु २, ५, ८ **≉**स्स्रतिः २, १५, २५ #स्सृतिम् २, १८, ४ स्यात १, १, २७

#स्त्रीस्यः २, २९, १६

^{*} एतिबहार्थः स्च्यादौ टिप्पण्या द्रष्ठव्यः ।

स्याताम् १, १, ३२ स्यः १, २,१ स्वः १, २०, ६ *****स्वकर्म २, १०, ५ **#स्वधर्मयुक्तम् २, ६, ५** स्वधर्मानुष्ठाने २, २, २ स्वधर्मे १, १८, १३ स्वधाकारः १, १३, १ ₩स्वपन् २, १२, १३। १४; स्विपिति १, ४, २८ **#स्वदनम् १. ४,** २२; २, १२, १६ स्ववनपर्यान्तम् १, ९, २१;१, ११, २९ स्ववान्तम् १, १०, २२ **#स्व**प्ते १, १६, १४ स्वयम् १, ३, ३६; १, ४,२६,#१,१८। हैं १, ३२, १३, २,७,१३; १५; २% २२, २२ स्वर्ग २, ३, १२; २, २९, १ **#स्वर्गम् १, ५, १५; २, ७ ५**; २, १८, ४: २, २४, ३ स्वर्गः २, ४, ९; २, ६, ६; २,२९,१० स्वर्गजितः २, २४, ५ स्वर्गद्वारम् १, १३, ६ स्वार्यशब्दम् २, २३, १२ स्वस्तराज् १, ८, १३ स्वस्ति १, १३, ५... स्वस्त्ययनम् १, ५, ९ स्वस्त्ययनार्थेन २, ११, ९ ्रस्वाम् १, ३०, १७ स्वाधीयः १, ३१, २१ स्वाष्यायः १, १२, १; २; ३; ५;

१, १३, १; २, २१, १०; २०; स्वाध्यायम् १, १२, २; २, ५, ३ स्वाध्यायम् १, १५, १; १, २६, ११ स्वाध्यायेन २, २२, १९ स्वानि २, २६, २१; २, २७, १६ स्वामिनः १, २८, ३ स्वामिनः १, ३०, १३ स्वामिनः २, ३, १० स्वामिनः २, ३, १० स्वामिनः २, २६,२४; २,२८,७; ८; स्वाहाकारः १, १३, १ १६, १० स्विस्किमं छ १, ८, ४; १, १६, १० स्विस्किमं छ १, ८, ४; १, १६, १० स्विस्किमंणि १, ३, १५

E

इ १, ३, २६, इत्यादि हत्वा १, २४, ६; ६; २४; १, २५,१२ हस्ति १, २९, २; ७: इन्यते २, २६, २ इन्यन्ते १, ९, २६ हत्यात् १, २५, ४ इन्युः १, २५, १२ हरीतौ १, २८, १ हरेत् २, १४, ५ **#इतीरः २, १५, ४** हर्षः १, २३, ५ ¥हविः १, ४, २ हविषा १, ३, ४३ 🛶 हृव्यम् १, १९, १३ **#हंस १, १७, ३५**; १, ३५, १४ ुहस्तेन १, १६, ११; *१, ३१, ७; २,

3, 24; 24; हस्तेषु २, १७, १७ **#हारिणम् १, ३,** ३ #हारिद्रम् १, ३, २ हारीतः १, १३,११; १,१८,२; १,१९, १२; १, २८, ५;१६;१, २९, १२; १६; हावयित्वा १, २५, १३ हास २, ५, ९ हि १, १, १• #हितकारी १, २, ३० हितम् १, २२, ६ #हित्वा २, २८, ५ हिनस्ति १, ३२, २४ हिमातपाभ्याम् २, २५, १६ हिंसन्ति २, २४, ९ हिसायां १, २५, १४

हिंसार्थ १, २९, ७

#हिंसार्थन १, ३६, १६,
हुतम् १, ३, २६; २, १५, १६
कहतायाम् १, १८, २५
हृत्या २, १४, ३
हृदयङ्गमाभिः १, १६, २
हृदयेन १, ७, ९
#हृष्टः १, १३, ४
#हेमन्त १, २७, १५
होतन्यम् २, ७, १५
होमाः २, १५, १६; २, २२, १७
होमाः २, ३, १२
होमात् २, ७, १५
#होमान् १, ३, २०

श्रभमस्तु

काशी संस्कृत सीरिज — ग्रन्थमाला

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकाळनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभृतयतिकर्मनिरूपणाः त्मकः म० म० पॅ० श्रो नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । [कर्मकाण्ड वि० ६] इ० १-८ ६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञान्भिञ्चकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । [सांख्य वि०१] रू० २—० ६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । [कोश वि० २]रू० २-० ६९ शिशुगळवधम् । श्रीमन्माधकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधि व्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्छिनायकृतया सर्वेड्डपाव्याख्यया समेतम् । सजिल्द रहेज कागज। सम्पूर्णम्। [कान्य वि० ९] रू० ३-० रक मोटा कागज [सम्पूर्णम्] रू० २ - ४ ७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतकीलङ्कारकृतम् । न्यायाः चार्य पं शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीन्याख्यया टिप्पण्यादिविभूषितं [स्याय वि०९] २००-८ **च** 1 ७१ (१) ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यनत पूर्णानन्दीय न्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द् प्रणीतया रत्नप्रभया ।समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय-विदान्तविभागे १] ६० २—८ पादान्तो प्रथमोभागः । ७१ [२] ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्री गोविन्दानन्दं प्रणीतया रत्नप्रभया समन्त्रि तम् । द्वितीवाच्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् । द्वितीयोभागः । विदान्त वि० १ । रुज्य-🗪 [१]-सिद्धान्तिकारोमणिः । श्रीमास्कराचार्ये विरचितः । "गणिताध्यायः" वास-नाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्यं में में से सी ६ महापुरेवशास्त्रिकृतिटिप्पणी ्र जियो० वि०४] २०२ –० सहितः । ७३-[२]-सिद्धान्त्रशिरोमणिः । "गोलाध्यायः" वासनाभाष्य सहितः। ज्योतिषाचार्य म० म० श्री ६ मद्वापूरेवशास्त्रि कृत [ज्यो० वि० ४] रू० २—० दिप्पणी सहितः । 🕦 काकचण्डीधरकरुपतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्सणा सम्पादितम् । पण्डित बटकनाथ शस्मी एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८ सनाथीकृतम् । ७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुळच्डामणिभारविविरचितम् मिछनाथस्रिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्या-ख्यवा समलक्कतम् । [सर्गेत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०--१२ 🦦 चन्द्रालोकः। पीयुप्तपंश्रीजयदेवकवि प्रणीतः।' श्रीमल्पद्मनाभमिश्रापराभि-धान प्रद्योतनसद्दाचार्ये विरचितया चन्द्राखोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्केलितः । साहित्याचार्येण विस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः। [अलङ्कार वि०३] रूट ०—१० ७६ किरातार्ज्ञनीयम् । श्रीमत्कविकुलचुडामणिभारविविरचितम् । मिल्लिनायस्रि-कृतया वण्टापथसमारू । या पं श्रीकृतकलाल शर्मणा कृतया भावार्थदीपिनी-व्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] ं[काञ्य वि० ११] रु० ०—६ ७७ वाकिवादः, श्रीगदाघरमश्चायंप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टा-[न्यायविभागे १०] रू० ३-० चार्यविरचितविवृत्तिसहितः ।